

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ
XXIII - XXVIII 1990 - 1995 **ΑΘΗΝΑΙ**

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ XXIII-XXVIII (1990-1995)

Στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ (ΑΑΑ)

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΠΡΑΙΟΥ
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΝΤΙΑΝΑ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΡΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ: DAVID HARDY
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ

© 1998: ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND (TAP SERVICE)
Panepistimiou 57, 105 64 Athens

MINISTRY OF CULTURE
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY (AAA)

GENERAL EDITOR: EVANGELIA KYPREOU
TEXTUAL EDITING: DIANA ZAFIROPOULOU
ART EDITOR: R. YANNOULAKI
SUMMARIES TRANSLATED INTO ENGLISH BY: DAVID HARDY
PRINTED BY: Ε. ΒΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ

ISSN 0004-6604

Μελανόμορφος κιονωτός κρατήρας του Λυδού από τη Θέρμη (Σέδες) Θεσσαλονίκης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Μ. ΜΠΕΣΙΟΣ - Μ. ΠΑΠΠΑ, Ο νεολιθικός οικισμός στον Μακρύ- γιαλο Περίας	13-29
Summary	30
ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΡΕΦ, Λατρευτικά στοιχεία από το προκασσάνδρειο πόλισμα στην Τούμπα Θεσσαλονίκης	31-46
Summary	46
Ε. ΜΠ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, Ανασκαφική έρευνα στην «Ουρανιδών πόλιν»	47-54
Summary	55
ΕΦΗ ΠΟΥΛΑΚΗ-ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗ, «Λειβήθρων ἐς χώρον, ἐμὴν πατρίδα γαῖαν»	56-61
Summary	62
Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ, Από το νεκροταφείο της Νέας Φιλαδέλφειας	63-70
Summary	70
ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, Άγιος Αθανάσιος, 1994. Ο τάφος του νεαρού πολεμιστή	71-80
Summary	80
ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Από το ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας	81-88
Summary	88
Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΤΖΗΠΟΛΥΧΡΟΝΗ, Παλατιανό νομού Κιλκίς. Η πορεία της αρχαιολογικής έρευνας	89-108
Summary	108
Μ. ΒΑΛΛΑ, Κεραμικός κλίβανος στην Ευρωπό του νομού Κιλκίς	109-114
Summary	115
ΜΑΡΙΑΝΑ ΚΑΡΑΜΠΕΡΗ, Ο ρόλος του Οκταγώνου στο Γαλεριανό συγκρότημα και η σχέση του με το νότιο μεγάλο περιστύλιο	116-127
Summary	128
Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ, Αρχαία αγορά Θεσσαλονίκης	129-141
Summary	142

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΛΑΚΙΔΟΥ, Προτομή Διονύσου από τη Δράμα	143-153
Summary	154
ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ ΒΕΛΕΝΗ, Τραπεζοφόρο από την αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης	155-161
Summary	162
Θ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ, Χάλκινο κράνος από το Χωρούγι	163-173
Summary	174
ΕΥΔΟΚΙΑ ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ, Ένας νέος κιονωτός κρατήρας του Λυδού από τη Μακεδονία	175-198
Summary	198
Α. ΤΑΣΙΑ-Ζ. ΛΟΛΑ-Α. ΜΠΑΧΛΑΣ-Α. ΣΤΑΓΚΟΣ, Κεραμική ελληνιστικών χρόνων από την ανασκαφή της πλατείας Διοικητηρίου	199-209
Summary	210
ΠΟΛΥΞΕΝΗ Α. ΓΕΩΡΓΑΚΗ, Τμήματα αγγείων της κατηγορίας «Δυτικής Κλιτύος» από την αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης	211-220
Summary	221
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΙΓΝΑΤΙΑΔΟΥ, Χειροποίητα γυάλινα αγγεία από το αρχαίο νεκροταφείο Θέρμης (Σέδες)	223-233
Summary	234
Κ. ΜΠΟΛΗ, Ελληνιστικοί τροχήλατοι λύχνοι στην αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης	235-253
Summary	253-254
ΕΥΓΕΝΙΑ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ, Ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί λύχνοι από την περιοχή του Γαλεριανού συγκροτήματος	255-262
Summary	262
ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ, Ενεπίγραφες ταφικές στήλες από την Ποτίδαια	263-275
Summary	276
ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΚΕΦΑΛΙΔΟΥ, «Θησαυρός» νομισμάτων του 4ου αι. π.Χ. από την Εορδαία	277-296
Summary	297
ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΚΑΤΖΟΛΗΣ, «Θησαυρός» αργυρών τετραδράχμων από τα Λείβηθρα Πιερίδας, 1995	298-311
Summary	312

*...και γλίστρησε προς τους άγνωστους ίσκιους,
τότε, σα να ένιωσε πως οι ίσκιιοι, αντίπερα, είχαν
το κοριτσίστικο χαμόγελό της σαν φεγγάρι
και τον τρόπο της για να ευεργετούνε*

(Άρη Δικταίου, «Εκλογή από το ποιητικό έργο του Rainer Maria Rilke», 1957).

ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ
(1939-1995)

Η Ιουλία Βοκοτοπούλου γεννήθηκε στην Αθήνα το 1939. Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, του οποίου το 1975 αναγορεύθηκε διδάκτωρ του Αρχαιολογικού Τμήματος.

Από το 1965 υπηρέτησε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, αρχικά στην Ήπειρο και στη συνέχεια στη Θεσσαλονίκη. Διευθύντρια του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης από το 1982 έως το θάνατό της, συνέβαλε ιδιαίτερα στην προώθηση της αρχαιολογικής έρευνας, και με τη διοργάνωση πολλαπλών εκθέσεων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό βοήθησε σημαντικά στην προβολή της ιστορίας και της τέχνης της αρχαίας Μακεδονίας.

Υπήρξε καταξιωμένη διεθνώς επιστήμων με πλούσιο και σημαντικό ανασκαφικό και συγγραφικό έργο. Τα βιβλία της «Χαλκαί κορινθιοουργείς πρόχοι. Μελέτη της αρχαϊκής μεταλλοτεχνίας» (διδακτορική διατριβή 1975), «Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης» (1986), για το οποίο τιμήθηκε με το βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών, «Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας» (1990), «Η τέχνη του χαλκού και του αργύρου στην αρχαία Ελλάδα» (1997) αποτελούν βασική συμβολή στη σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα. Επίσης συνέγραψε αρχαιολογικούς οδηγούς των Μουσείων Ιωαννίνων και Θεσσαλονίκης και, ακόμη, πλήθος επιστημονικών μελετών, που δημοσιεύθηκαν σε ελληνικά και ξένα αρχαιολογικά περιοδικά.

Έλαβε μέρος σε πολλά επιστημονικά συνέδρια και, σε συνεργασία με το Αρχαιολογικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καθιέρωσε το θεσμό του ετήσιου συνεδρίου στη Θεσσαλονίκη για το «Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη».

Ήταν εταίρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών, επίτιμο μέλος του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου του Βερολίνου, της Εταιρείας για την Προώθηση Ελληνικών Σπουδών του Λονδίνου, καθώς και μέλος της Ελληνικής Εταιρείας. Στις αρχές του 1995 εκλέχθηκε πρόεδρος του Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων.

Αγωνίστηκε με πάθος για την ανάδειξη του ιστορικού προσώπου της Θεσσαλονίκης μέσα στο πλαίσιο του θεσμού της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας.

Ο πρόωρος και απροσδόκητος θάνατός της, τον Αύγουστο του 1995, άφησε ένα δυσαναπλήρωτο κενό στην Αρχαιολογική Κοινότητα.

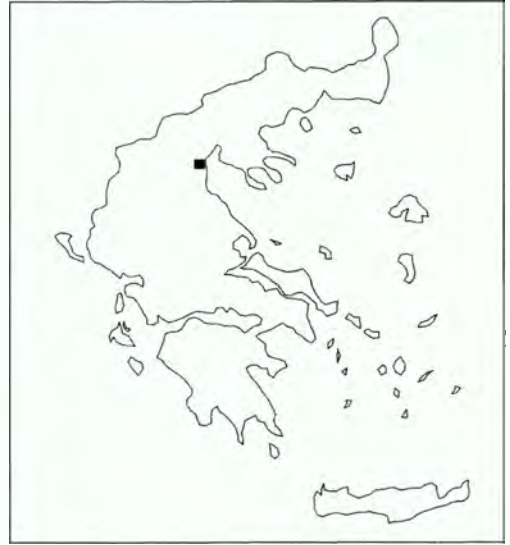
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Ο ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΜΑΚΡΥΓΙΑΛΟ ΠΙΕΡΙΑΣ

Μ. ΜΠΕΣΙΟΣ - Μ. ΠΑΠΠΑ

Στα τέλη του 1992, κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής της νέας σιδηροδρομικής γραμμής στη βόρεια Πιερία, ξεκίνησε η ανασκαφή του νεολιθικού οικισμού στη θέση Αγίασμα, 500 μ. νότια του σύγχρονου οικισμού του Μακρυγιάλου (εικ. 1-2). Η ύπαρξη νεολιθικής εγκατάστασης στην περιοχή αυτή ήταν ήδη γνωστή από παλαιότερα¹, αλλά η μεγάλη έκταση και η σπουδαιότητά της, όπως αποκαλύφθηκε μετά από την ανασκαφική έρευνα, δεν ήταν αναμενόμενη σε αυτό το βαθμό. Η επί δύο σχεδόν χρόνια συνεχόμενη ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε ένα ποσοστό της τάξης του 12-15% της συνολικής έκτασης του οικισμού, που υπολογίζεται ότι ξεπερνάει τα 500 στρέμματα².

Η ολοκλήρωση του έργου αυτού που για πρώτη φορά επιχειρήθηκε στον ελληνικό χώρο, η ανασκαφή δηλαδή σε τέτοια κλίμακα ενός εκτεταμένου-επίπεδου νεολιθικού οικισμού στο σύντομο χρονικό διάστημα που επέβαλε ο επείγων χαρακτήρας των εθνικής σημασίας έργων, έγινε δυνατή χάρη στην οικονομική υποστήριξη κατά κύριο λόγο του ΟΣΕ, καθώς και της 2ης ΔΕΚΕ, αφού παράλληλα με τη σιδηροδρομική γραμμή κατασκευάστηκε και ο δεύτερος κλάδος της εθνικής οδού. Η ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ είχε την επίβλεψη του πολυπληθούς επιστημονικού και εργατικού προσωπικού που εργάστηκε κάτω από ιδιαίτερα αντίξοες συνθήκες. Η έφορος Ιουλία Βοκοτοπούλου από την πρώτη στιγμή εκτί-

Εικ. 1. Χάρτης της Ελλάδας (σημειώνεται η θέση του Μακρυγιάλου).

μησε τη δυσκολία και τη μεγάλη σημασία αυτής της ανασκαφής και υποστήριξε με κάθε τρόπο, υλικά και κυρίως ηθικά, το

¹ Η πρώτη βιβλιογραφική αναφορά της θέσης αυτής στο Δ. Γραμμένος - Μ. Μπέσιος, *Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας* (υπό έκδοση).

² Βλ. τις κατ' έτος παρουσιάσεις της ανασκαφής: Μ. Μπέσιος - Μ. Παππά, *Νεολιθικός οικισμός Μακρυγιάλου*, 1993, *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 215-222· *Νεολιθικός οικισμός Μακρυγιάλου*, 1994, *ΑΕΜΘ* 8 (1994) (υπό έκδοση)· *Νεολιθικός οικισμός Μακρυγιάλου*, 1995, *ΑΕΜΘ* 9 (1995) (υπό έκδοση). Βλ. επίσης, Μ. Μπέσιος - Μ. Παππά, *Πύδνα*, 1995 (στο εξής: *Πύδνα*).

Εικ. 2. Γενική άποψη της βόρειας πλαγιάς του νεολιθικού οικισμού κατά την ανασκαφή της φάσης II.

έργο μας. Οι συχνές επισκέψεις της στο χώρο της ανασκαφής, το διαρκές ενδιαφέρον και η ευαισθησία της για την κατά το δυνατόν συστηματικότερη διεξαγωγή της έρευνας υπερέβησαν τα στεγανά μιας δημόσιας υπηρεσίας και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τη μέγιστη απόδοση όλων των συνεργατών³.

³ Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος οι εξής αρχαιολόγοι: Φ. Αδακτύλου, Α. Αλματζή, Κ. Αλματζή, Ε. Αλβανού, Σ. Βραχιονίδου, Σ. Γερούση, Π. Ελεφάντη, Σ. Ζαμπέτας, Ι. Ιμαμίδης, Κ. Ιωαννίδης, Γ. Καραϊσκού, Γ. Καρλιάμπας, Α. Καρναβά, Κ. Κουτρομπάκης, Α.-Δ. Λαχανίδου, Χ. Μιχελάκη, Ζ. Μπύλλη, Κ. Πηλείδου, Σ. Πρωτοψάλτη, Α. Τζώνη, Α. Τουλιοπούλου, Α. Χατζούδη και Ε. Χίτσιου. Την

ευθύνη για τη λειτουργία του νεοροκόσινου καθώς και τη δημοσίευση των αρχαιοβοτανικών καταλοίπων ανέλαβε η Σ.-Μ. Βαλαμώτη. Η δειγματοληψία των γεωφυσικών και αρχαιολογικών σφραμιμάτων έγινε από την Α. Κραχτοπούλου. Τα σχέδια έγιναν από τους Γ. Γούλα, Μ. Καργκόγλου, Γ. Κεσινίδη και Χ. Σιωνίδη. Καθοριστική ήταν η συμμετοχή της τοπογράφου του Μουσείου Θεσσαλονίκης Ε. Παπαδημητρίου στη χάραξη και τη συντήρηση του τεράστιου καννάβου. Η συντήρηση των αντικειμένων έγινε από τον Τ. Μοδίτση και τον Δ. Καρολίδη. Η συνεχής παρουσία και υποστήριξη του αρχαιοφύλακα Π. Μιάουρα αποτέλεσε το υπόβαθρο για την εύρυθμη λειτουργία της ανασκαφής. Ακόμη, πρέπει να τονιστεί η ανεκτίμητη συμβολή του αρχαιοφύλακα Ν. Καλίτσιου και των Χ. Καρανίκα, Θ. Αβραμίδη, Χ. Αβραμίδη και Κ. Αθανασιάδη, όχι μόνο κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, αλλά και σε όλα τα ακόλουθα στάδια.

Εκτεταμένοι-επίπεδοι οικισμοί στη Μακεδονία

Ο εντοπισμός του νεολιθικού οικισμού στον Μακρούγιαλο Πιερίας ήρθε να συμπληρώσει την έρευνα που τα τελευταία χρόνια είχε ασχοληθεί ιδιαίτερα με το θέμα των εκτεταμένων-επίπεδων οικισμών. Το είδος αυτό των οικισμών που πολύ πρόσφατα εντοπίστηκε στο χώρο της Βόρειας Ελλάδας τείνει να αποδειχθεί κυρίαρχο κατά τη νεολιθική περίοδο. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, μετά τον εντοπισμό των πρώτων θέσεων αυτού του είδους στην κοιλάδα των Βασιλικών⁴, άρχισαν οι προσπάθειες για την παρουσίαση ενός ερμηνευτικού μοντέλου που θα ενέτασσε το είδος αυτό μέσα στο πλαίσιο της ελληνικής νεολιθικής, χωρίς να διαταράξει τις ευρέως αποδεκτές συνθήκες για τη νεολιθική οικονομία και τη διακοινοτική ιεραρχία. Το μοντέλο αυτό έπρεπε να εξηγήσει κατά κύριο λόγο, γιατί οι οικισμοί αυτοί εκτείνονται σε τόσο μεγάλη έκταση⁵. Η δομή του μοντέλου βασίστηκε σε ανάλογες περιπτώσεις οικισμών που έχουν ερευνηθεί σε μεγάλη κλίμακα στην ευρύτερη Βαλκανική, όπως το Selevac και το Divostin, αλλά και στην περίπτωση του Σέσκλου στη Θεσσαλία⁶. Η βασική αρχή του είναι ότι η μεγάλη έκταση των οικισμών αυτών οφείλεται στο διαφορετικό τρόπο οργάνωσης του ενδοκοινοτικού χώρου, δηλαδή στην αραιοκατοίκηση του χώρου και όχι στην ύπαρξη μεγάλης πληθυσμιακής συγκέντρωσης. Επιπλέον, η διαδοχή των αλληπάληλων οικιστικών φάσεων δεν ακολουθεί τον κατακόρυφο άξονα, όπως συμβαίνει στις τούμπες, αλλά τον οριζόντιο, με αποτέλεσμα την ακόμη μεγαλύτερη επέκταση των οικιστικών κατα-

λοίων. Η ανασκαφή στον Μακρούγιαλο, αποκαλύπτοντας ένα μεγάλο τμήμα των δύο διαφορετικών φάσεων ενός οικισμού

⁴ Πρόκειται για τις σωστικές ανασκαφές που διενήργησε η ΙΣΤ' ΕΠΚΑ υπό τη διεύθυνση του Δ. Γραμμένου στις νεολιθικές θέσεις των Βασιλικών C και της Θέρμης B. Για τις ανασκαφές αυτές, βλ. Δ. Γραμμένος κ.ά., *Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης. Ανασκαφική περίοδος 1987, Μακεδονικά ΚΖ* (1990), σ. 223-288· Δ. Γραμμένος κ.ά., *Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης B και βυζαντινής εγκατάστασης παρά τον προϊστορικό οικισμό Θέρμη A. Ανασκαφική περίοδος 1989, Μακεδονικά ΚΗ'* (1992), σ. 381-501· Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, 1991, σ. 30-31.

⁵ Για το θέμα των εκτεταμένων οικισμών, βλ. τα εξής άρθρα, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία: Σ. Ανδρέου - Κ. Κωτσάκης, *Διαστάσεις του χώρου στην Κεντρική Μακεδονία: Αποτύπωση της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής χωροοργάνωσης, Αμνητός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, 1986, σ. 56-88· S. Andreou - K. Kotsakis, *Prehistoric Rural Communities in Perspective: The Langadas Survey Project*, στο P.N. Doukelis και L.G. Mendoni (εκδ.), *Structures rurales et sociétés antiques. Actes du colloque de Corfu, 14-16 Mai 1992 (Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, 126, Annales Littéraires de l'Université de Besançon)*, Besançon 1994, σ. 17-25· S. Andreou, M. Fotiadis, K. Kotsakis, *Review of Aegean Prehistory V: Northern Greece. Neolithic and Bronze Age, AJA 100* (1996), σ. 537-597.

⁶ Βλ. σχετικά Κ. Kotsakis, *The Use of Habitational Space in Neolithic Sesklo, Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λών, 17-22 Απριλίου 1990*, 1994, Α. σ. 125-130 και ειδικά στη σ. 129, όπου ο επίλογος προλέγει την ανασκαφή του Μακρούγιαλου που θα ακολουθήσει σε τρία χρόνια, και Κ. Κωτσάκης, *Σέσκλο, Οι ανασκαφές του Δ.Ρ. Θεοχάρη 1956-1977, I. Η στρωματογραφία και η αρχιτεκτονική της Μέσης Νεολιθικής περιόδου* (υπό έκδοση).

του είδους αυτού, επιβεβαίωσε αρχικά και ως προς τα δύο σκέλη το μοντέλο αυτό και προσέφερε την ευκαιρία να μελετηθεί με λεπτομερή ανάλυση η περιήλωση δομή και λειτουργία του οικισμού.

Ο χώρος (εικ. 3)

Ο οικισμός εκτείνεται πάνω σε χαμηλό λόφο και έχει υποστεί ισχυρές διαβρώσεις. Η θέση απέχει περίπου 2 χλμ. από τη θάλασσα, ενώ η γειτνίαση με τους ορεινούς όγκους των Πιερίων και του Ολύμπου λίγο μακρύτερα και με σημαντικά ποτάμια όπως ο Αλιάκμων, στοιχειοθετούν ένα προνομιακό περιβάλλοντα χώρο. Η περιοχή άλλωστε παρουσιάζει συνεχή κατοίκηση έως τους βυζαντινούς χρόνους με μικρομετατοπίσεις των οικισμών. Ιδιαίτερη σπουδαιότητα αποκτά στους κλασικούς χρόνους με την άνθηση της Πύδνας, του σημαντικότερου λιμανιού του μακεδονικού βασιλείου κατά τον 5ο αι. π.Χ.⁷.

Χρονολόγηση

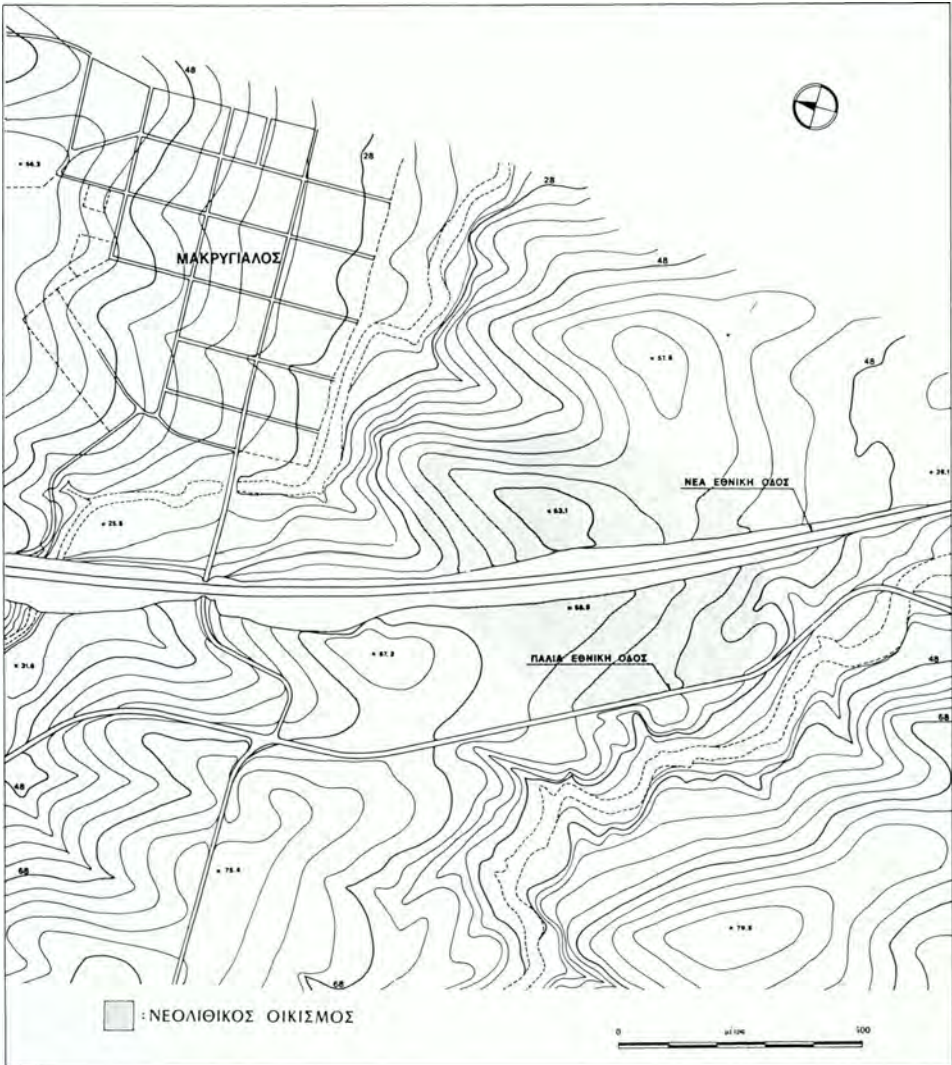
Η ανασκαφή αποκάλυψε δύο οικιστικές φάσεις που διαφοροποιούνται ως προς τη χρονολόγηση και την οργάνωση του ενδοκοινοτικού χώρου. Η πρώτη φάση (Μακρύγιαλος Ι) χρονολογείται στα αρχικά στάδια της νεότερης νεολιθικής περιόδου και εκτείνεται στη νότια πλαγιά του λόφου (εικ. 4, η σκιαγραμμισμένη περιοχή), ενώ η δεύτερη φάση (Μακρύγιαλος ΙΙ) χρονολογείται στο τέλος της ίδιας περιόδου και εκτείνεται στη βόρεια πλαγιά του λόφου. Ούτε ένα όστρακο της δεύτερης φάσης δεν βρέθηκε στις επιχώσεις της πρώτης φάσης και αυτό σημαίνει ότι η πρώτη εγκατάσταση είχε εντελώς εγκατα-

λειφθεί πριν από την αρχή της δεύτερης φάσης. Υπάρχει λοιπόν ένα αξιοσημείωτο κενό ανάμεσα στις δύο κατοικήσεις και προκύπτει το εύλογο ερώτημα, γιατί έγινε αυτή η μετατόπιση από τη μία πλαγιά στην άλλη, χωρίς να υπάρχει εμφανές εμπόδιο από την προηγούμενη κατοίκηση.

Η οργάνωση του χώρου (εικ. 4)

Κατά τη διάρκεια της φάσης Ι ο οικισμός περιβαλλόταν από ένα σύστημα διπλής τάφρου (εικ. 4: Α και Β). Η έκταση στο εσωτερικό του περιβόλου υπολογίζεται ότι φθάνει τα 280 στρέμματα. Είναι διάσπαρτη από ομάδες σπιτιών που βρέθηκαν σε αραιή διάταξη (εικ. 4: 1-5). Τουλάχιστον τρεις περιοχές συστηματικών και εντατικών αποχωματώσεων βρέθηκαν μέσα στα όρια αυτού του περιβόλου (εικ. 4: 6-8). Περίπου στο κέντρο αυτής της έκτασης βρέθηκε τμήμα από μια ενδιαμέση τάφρο που χωρίζει στα δύο τον περίβολο (εικ. 4: Γ). Η φάση ΙΙ φαίνεται να έχει μικρότερη έκταση, αλλά η διάταξη των κατασκευών είναι τώρα πολύ πυκνότερη. Οι περισσότερες από τις κατασκευές είναι κυκλικά ημιπόγεια σπίτια (εικ. 4: 11). Ανάμεσά τους ήταν ευδιάκριτα και επιμήκη ορθογώνια αφιδωτά κτίρια που προφανώς ανήκουν σε μια χωριστή υποφάση (εικ. 4: 12). Και στη φάση ΙΙ βρίσκουμε τάφρους (εικ. 4: Δ-Ε-Ζ), δεν είναι δυνατή όμως η αποκατάσταση της πλήρους κάτο-

⁷ Για την τοπογραφία της περιοχής κατά τους προϊστορικούς χρόνους, βλ. υποσημ. 1, και για τους ιστορικούς χρόνους, *Πύδνα*, σ. 5-9.

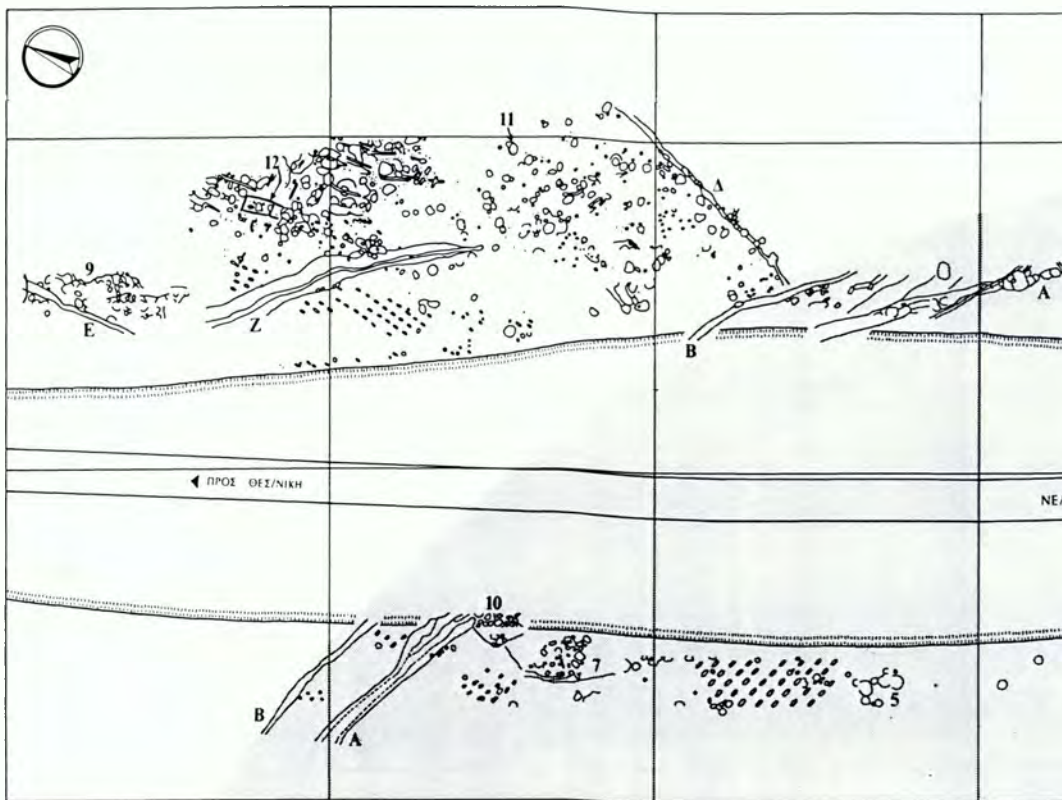
Εικ. 3. Η θέση του νεολιθικού οικισμού σε σχέση με το σύγχρονο χωριό και την εθνική οδό.

ψης, αφού το ποσοστό που σκάφτηκε είναι πολύ μικρότερο από αυτό της φάσης I.

ΜΑΚΡΥΓΙΑΛΟΣ I - ΟΙ ΤΑΦΡΟΙ

Ο περίβολος αποτελείται από δύο πα-

ράλληλες μεταξύ τους τάφρους. Η κύρια τάφρος Α είναι η εσωτερική και διακρίνονται δύο διαφορετικές φάσεις στην κατασκευή και στη λειτουργία της. Αρχικά κατασκευάστηκε από μία συνεχόμενη αλυσίδα μεγάλων και βαθιών λάκκων που

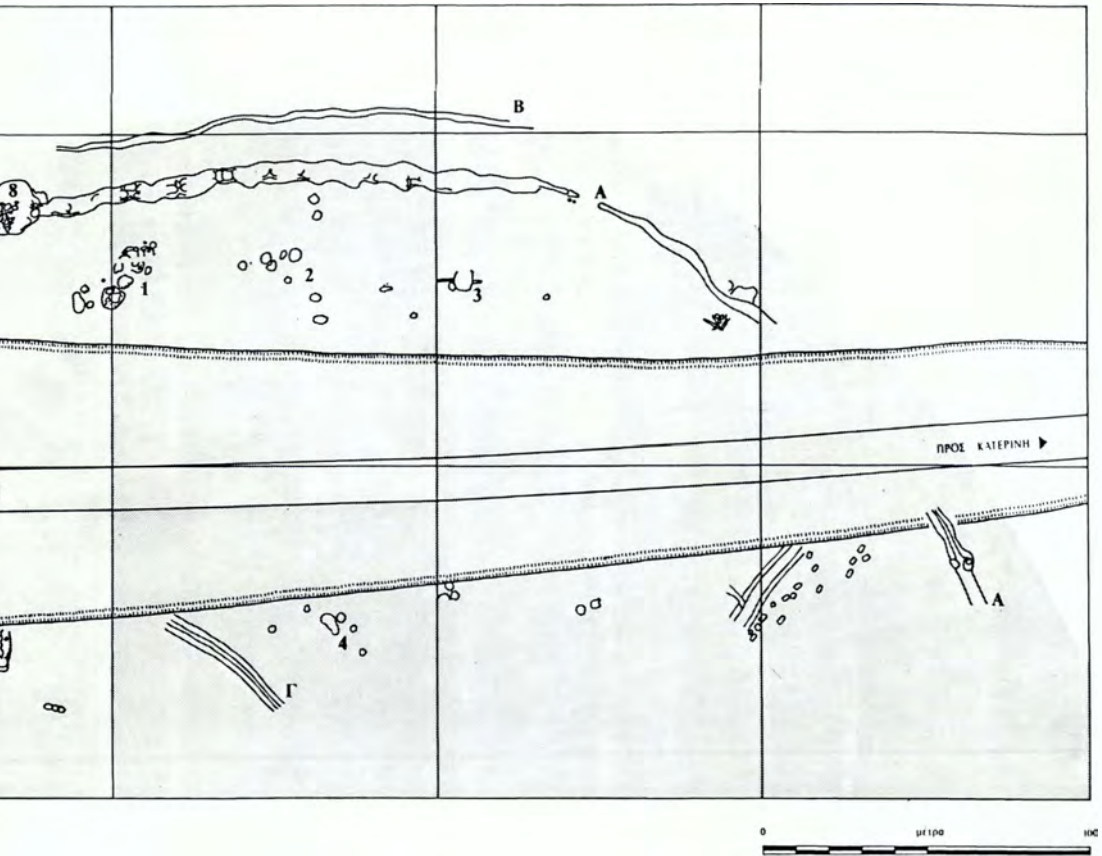

Εικ. 4. Κάτοψη του νεολιθικού οικισμού (με σκιαγράμμιση δηλώνεται η φάση I).

διαρκώς ανανεώνονταν με αλληπάλλλη σκαψίματα (εικ. 5). Οι διαστάσεις της τάφρου ήταν άνισες και έφθαναν σε μέγεθος τα 3,50 μ. βάθος και 4,50 μ. πλάτος. Μια δεύτερη φάση διακρίνεται σε συγκεκριμένα σημεία της πορείας της τάφρου. Αυτή τη φορά σκάβεται σαν ένα συνεχές κανάλι σε σχήμα V. Η αποτελεσματικότητα της τάφρου ενισχύεται κατά τόπους με την κατασκευή τοίχων από πλιθιά ή πέτρες.

Η επίχωση στο εσωτερικό της τάφρου Α αποτελείται από διάφορα στρώματα που μαρτυρούν τις διαδοχικές φάσεις χρήσης και κατασκευής, καθώς και την τελική

εγκατάλειψη του συστήματος. Πάντως, η διάρκεια ζωής του συστήματος αυτού, σύμφωνα με το σύνολο των ευρημάτων, περιορίζεται αποκλειστικά εντός των χρονικών ορίων της φάσης I. Τα στρώματα δεν ήταν πάντα πλούσια σε ευρήματα. Συχνά αποτελούν απλώς τμήματα των απότομων παρειών που έχουν καταρρεύσει στο εσωτερικό. Λεπτές στρώσεις πηλώδους χώματος ανάμεσα στα στρώματα υποδηλώνουν την παρουσία στάσιμου νερού. Στρώματα με καμένους σπόρους ή με μεγάλη περιεκτικότητα σε κεραμική και σε, κάποιες περιπτώσεις, ακόμη και με ανθρώπινους σκελετούς δείχνουν ότι τμή-

ματα της τάφρου που πέφτουν σε αχρηστία μπορεί να χρησιμοποιούνται ως χώροι απορριμμάτων.

Η δεύτερη τάφος Β ακολουθεί την εξωτερική πλευρά της τάφρου Α σε όλο το μήκος που αυτή σκάφτηκε. Είναι πολύ πιο απλή στην κατασκευή και μικρότερη σε διαστάσεις. Στην ουσία είναι ένα συνεχόμενο αυλάκι σε σχήμα V, η επίχωση του οποίου απαρτίζεται αποκλειστικά από την κατάρρευση των τοιχωμάτων της ίδιας της κατασκευής.

Η ενδιάμεση τάφος Γ παρουσιάζει κατασκευαστικές και λειτουργικές ομοιότητες με την τάφρο Α. Είναι ασαφής ο τρό-

πος που συνδέεται με το υπόλοιπο σύστημα, αφού το σημείο αυτό είχε καταστραφεί κατά την εκσκαφή του πρώτου κλάδου της εθνικής οδού, η πιθανότερη όμως εκδοχή είναι ότι αποτελούσε ένα ενδιάμεσο χώρισμα.

Η ερμηνεία του συστήματος των τάφρων παρουσιάζει τις μεγαλύτερες δυσκολίες. Η προφανέστερη των λειτουργιών του σχετίζεται με την οριοθέτηση του ενδοκοινοτικού χώρου. Η κατασκευή ενός έργου τέτοιας κλίμακας και η συντήρησή του με τις διαδοχικές ανακατασκευές απαιτούσε μεγάλη προσπάθεια, γεγονός που αντανακλά τη ζωτική σημασία του στοιχείου

Εικ. 5. Τάφος Α, φάση Ι. Αλληπάλληλοι λάκκοι ανοιγμένοι στο εσωτερικό της τάφου.

αυτού στην οργάνωση της νεολιθικής κοινότητας. Τείνουμε να αναζητήσουμε μέσα από μια αναλυτική προσέγγιση των δεδομένων ένα πολυσήμαντο χαρακτήρα της κατασκευής αυτής. Δηλαδή, το ίδιο το όριο του οικισμού, που δεν λειτουργεί απαραίτητα ως οχρωματικό έργο, αλλά περισσότερο ως διαχωριστικό του «μέσα» και του «έξω» χώρου για τους ανθρώπους, τα ζώα που εκτρέφουν και τα φυτά που καλλιεργούν, λειτουργεί κατά περίπτωση και ως χώρος απορριμμάτων, χώρος συλ-

λογής νερού ή ακόμη χώρος εναπόθεσης νεκρών. Το ίδιο το χώμα που παράγεται με το συνεχές σκάψιμο ανακυκλώνεται με την κατασκευή αναλημμάτων ή χρησιμοποιείται στην κατασκευή των κτισμάτων. Υπάρχει μια συνεχής αλληλοτροφοδότηση κατοίκων-τάφρου σε όλη τη διάρκεια που το σύστημα είναι ενεργό. Η εγκατάλειψή του συμπίπτει με την εγκατάλειψη και του ίδιου του οικισμού.

ΜΑΚΡΥΓΙΑΛΟΣ Ι - Ο ΕΝΔΟΚΟΙΝΟΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Μέσα στην έκταση που ορίζεται από το σύστημα των τάφρων εντοπίστηκαν ομάδες λάκκων σε αραιή διάταξη. Πρόκειται για τα κατάλοιπα ημιυπόγειων κατασκευών, που αποτελούν κατά κύριο λόγο κατοικίες και βοηθητικές κατασκευές. Το άνω τμήμα αυτών των κατασκευών έχει διαβρωθεί τελείως, σώζονται όμως γύρω από τους λάκκους οι πασσαλότρυπες που υποδέχονταν τους πασσάλους των εξωτερικών τοίχων. Ανάλογες είναι και οι οικίες της δεύτερης φάσης και η πληρέστερη διατήρησή τους σε αυτή την περίπτωση μας βοηθάει στην υποθετική αναπαράστασή τους. Μικρές εστίες και φουρνάκια βρέθηκαν έξω από τα σπίτια σε χωριστούς μικρούς λάκκους. Οι μεγάλες εκτάσεις χωρίς κατάλοιπα κατοίκησης στο εσωτερικό του περιβάλλον των τάφρων ενισχύουν την πιθανότητα ύπαρξης μικρών περιβολιών και χωραφιών ανάμεσα στις κατοικίες⁸, ενώ είναι πιθανή και η εκδοχή της

⁸ Για το μοντέλο αυτό, βλ. σχετικά στο S. Andreou - K. Kotsakis, ό.π. (υποσημ. 5).

φύλαξης των κοπαδιών εντός του προστατευμένου χώρου, γεγονός που συμφωνεί και με τη λειτουργία της τάφρου ως προστατευτικού φράκτη.

Μεγάλες εκτάσεις συστηματικών αποχωματώσεων συναντώνται στη φάση αυτή. Συνήθως έχουν κυκλικό σχήμα και η διάμετρος τους φθάνει τα 30 μ., ενώ είχαν και σημαντικό βάθος. Συνήθως μετά την αφαίρεση του χώματος οι λάκκοι που απομένουν χρησιμοποιούνται είτε ως σκουπιδότοποι είτε ως χώροι κατοίκησης. Αποτελούν πάντως ένα από τα πιο ενδιαφέροντα στοιχεία της ανασκαφής, που καταδεικνύει τις πολλαπλές μορφές που υιοθετούνται στη διαμόρφωση του χώρου μιας προϊστορικής κοινότητας.

ΜΑΚΡΥΓΙΑΛΟΣ II - ΕΡΓΑ ΜΕΓΑΛΗΣ ΚΛΙΜΑΚΑΣ

Η οργάνωση του οικισμού διαφοροποιείται κατά τη φάση II. Η διάταξη των κτισμάτων είναι πυκνότερη, αλλά τα ακριβή όρια δεν έχουν βρεθεί. Εντοπίζονται και εδώ έργα μεγάλης κλίμακας που καθορίζουν τον ενδοκοινοτικό χώρο. Τα αβαθή κατάλοιπα μιας ευθύγραμμης τάφρου (εικ. 4: Δ) εντοπίστηκαν στο νότιο όριο του ανασκαμμένου χώρου της φάσης αυτής, αποτελεί όμως μάλλον ένα εσωτερικό χώρισμα, αφού σύμφωνα με τα στοιχεία μας υπήρχε κατοίκηση που έχει διαβρωθεί και νοτιότερα. Στα δυτικά, μια μεγάλη φυσική νεροσυρμή διαμορφώθηκε με τη δημιουργία ενός κεντρικού αυλακιού σε δίοδο για τα νερά της βροχής (εικ. 4: Ζ). Είναι πολύ πιθανό με αυτή τη νεροσυρμή να συνδέεται και το τμήμα της

τάφρου Ε που εντοπίστηκε στο βορειότερο άκρο της ανασκαφής.

Μεγάλες εκτάσεις αποχωματώσεων εντοπίζονται και σε αυτή τη φάση. Η πιο εκτεταμένη βρίσκεται στην περιοχή της τάφρου Ε (εικ. 4: 9). Εδώ συγκεντρώθηκαν σταδιακά μεγάλες αποθέσεις από τις διαβρώσεις της πλαγιάς και γι' αυτό το λόγο διατηρήθηκαν και οικιστικές επιχώσεις που παρεμβάλλονταν κατά διαστήματα. Σε αυτή την περιοχή είχαμε και το υψηλότερο ποσοστό ευρημάτων της φάσης II. Μια ακόμη περιοχή αποχωματώσεων εντοπίστηκε εκτός του οικιστικού χώρου της φάσης II, στην απέναντι πλευρά του δρόμου (εικ. 4: 10).

ΜΑΚΡΥΓΙΑΛΟΣ II - Ο ΕΝΔΟΚΟΙΝΟΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Από τα διάφορα κτίσματα έχει απομείνει μόνο το υπόγειο τμήμα τους, δηλαδή οι λάκκοι των ημιυπόγειων σπιτιών, των βοηθητικών κατασκευών και των βαθιών θεμελιώσεων των τοίχων. Τα κατάλοιπα όμως αυτά είναι αρκετά για να δηλώσουν ότι μια μεγάλη αλλαγή πραγματοποιήθηκε κατά τη φάση αυτή. Δεν υπάρχουν πια εκτεταμένες κενές εκτάσεις ανάμεσα στα σπίτια (εικ. 6). Δύο κύριες οικιστικές υποφάσεις μπορούν να διακριθούν σε αυτό το στάδιο της μελέτης. Επειδή δεν υπάρχουν προς το παρόν επαρκή στοιχεία για τη χρονική διαδοχή των δύο αυτών υποφάσεων, η κατ' αρχήν αντιμετώπισή τους βασίζεται στο βαθμό πολυπλοκότητας της κάτοψης των κτισμάτων που αποτελούν την κάθε υποφάση.

Υποφάση των κυκλικών κατασκευών: Στην περίπτωση αυτή έχουν εντοπιστεί

Εικ. 6. Γενική άποψη της περιοχής της φάσης II.

λάκκοι, διαμ. 2-5 μ., οι οποίοι περιβάλλονται από πασσαλότροπες που δηλώνουν τη θέση των τοίχων. Τα λίγα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δείχνουν ότι δεν γινόταν χρήση πέτρας αλλά οι τοίχοι κατασκευάζονταν από αχυροπηλό. Οι κυκλικές αυτές καλύβες πρέπει να είχαν κατακόρυφους τοίχους με χωριστή κατασκευή στέγης⁹. Κάθε καλύβα διαθέτει ένα υπόγειο ή ημιυπόγειο κελάρι. Ανάμεσα στα υπόγεια που διατηρήθηκαν το ένα διασώζει τη βαθμωτή του είσοδο (εικ. 4: 11). Οι διαφοροποιήσεις στο μέγεθος, το σχήμα και το περιεχόμενο του κάθε λάκκου καθορίζουν ουσιαστικά και την ερμηνεία του. Διακρίνουμε αποθηκευτικούς λάκκους, λάκκους

σκουπιδιών και ευρύτερους διαμορφωμένους χώρους εργασίας ανάμεσα στα σπίτια. Αποσπασματικά κατάλοιπα από λιθόστρωτα βρέθηκαν στους ανοιχτούς χώρους. Εστίες και μικροί φούρνοι ήταν τοποθετημένοι σε χώρους, πιθανόν κοινό-

⁹ Ανάλογη με τα σπίτια του Μακρυγιάλου η αναπαράσταση της καλύβας στο Μ. Παντελίδου Γκόφα, *Η νεολιθική Νέα Μάκρη. Τα οικοδομικά*, 1991, σ. 130 και στο J. Martin de la Cruz, *L'insediamento neolitico e calcolitico di Papa Uvas, Interpretazione funzionale dei «Fondi di Capanna» di età preistorica*, 1989, πίν. 20.

Εικ. 7. Το αφιδωτό «μέγαρο» της φάσης II.

χρηστούς, έξω από τα σπίτια, σε ειδικά διαμορφωμένους μικρούς λάκκους¹⁰.

Υποφάση των αφιδωτών κτισμάτων: Κοντά στο βόρειο άκρο της ανασκαφής εντοπίστηκε η πλήρης κάτοψη ενός αφιδωτού «μεγάρου» (εικ. 4: 12 και εικ. 7). Ήταν τοποθετημένο στον άξονα Β.-Ν. με το αφιδωτό άκρο προς Ν. Το μήκος του έφθανε τα 15 μ. και χωριζόταν στα δύο από έναν εσωτερικό τοίχο. Στο βόρειο δωμάτιο τέσσερις πασσαλότρυπες υποστηρίζουν πιθανόν τη στέγη. Στην αφίδα υπήρχε βαθύς αποθηκευτικός λάκκος όπου βρέθηκε ποσότητα λιναριού. Το κτίριο διατηρήθηκε κάτω από το επίπεδο του δαπέδου και μόνο τα θεμέλια των τοίχων

μπόρεσαν να ανιχνευθούν στο έδαφος. Στην ίδια υποφάση ανήκουν και άλλα παρόμοια κτίρια που σώζονται αποσπασματικά.

¹⁰ Η τοποθέτηση των εστιών και γενικά του χώρου μαγειρέματος σε ανοιχτούς, ίσως κοινόχρηστους χώρους συναντάται σε ανάλογες περιπτώσεις, όπως στον οικισμό Θέρμη Β (βλ. υποσημ. 4) και σχετίζεται με τη διαδικασία μοιράσματος του φαγητού, βλ. σχετικά στο P. Halstead, *The North-South Divide: Regional Paths to Complexity in Prehistoric Greece*, στο C. Mathers - S. Stoddart (εκδ.), *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*, 1994, σ. 206.

Ταφικές πρακτικές

Και οι δύο φάσεις του οικισμού διασώζουν στοιχεία για τις ταφικές πρακτικές. Κατά τη φάση I στα χαμηλότερα στρώματα της τάφρου βρέθηκαν ανθρώπινοι σκελετοί ριγμένοι μέσα στην τάφρο, πρακτική που φαίνεται να μην είναι άγνωστη κατά τη νεολιθική περίοδο¹¹. Σε πολλές περιπτώσεις βρέθηκαν τμήματα σκελετών διάσπαρτα στην κοίτη της τάφρου. Κατά τη φάση II βρέθηκαν ταφές μέσα και έξω από τα όρια του οικισμού. Εννέα ενταφιασμοί ενήλικων ατόμων σε συνεσταλμένη στάση αποτελούν το οργανωμένο νεκροταφείο της φάσης αυτής σε περιοχή εκτός των ορίων του οικισμού, ενώ μικρό αγγείο κάτω από το δάπεδο σπιτιού περιείχε ταφή-καύση βρέφους¹².

Κινητά ευρήματα

Παλαιοοικονομικά δεδομένα: Η μελέτη των παλαιοοικονομικών δεδομένων που συγκεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αναμένεται να είναι καθοριστική για την ερμηνεία του χαρακτήρα της εγκατάστασης, αφού η διαφοροποίηση στο σχέδιο των δύο φάσεων του οικισμού πιθανόν αντικατοπτρίζει διαφορετικές επιλογές στους τομείς της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Τα κύρια είδη ζώων που έχουν ταυτιστεί κατά ποσοτική σειρά είναι: βοοειδή, χοίροι, πρόβατα, κατσίκια και σκύλοι, τα συνήθη δηλαδή είδη της περιόδου αυτής¹³, ενώ τα άγρια ζώα αποτελούν ένα πολύ μικρό ποσοστό. Τα θαλασσινά όστρεα βρέθηκαν σε τεράστιες ποσότητες και είναι πιθανή η σύνδεσή τους όχι μόνο με τη διατροφή αλλά και με την πληοπλαστική. Το ποσοστό απανθρα-

κωμένων σπόρων που εντοπίζεται στα δείγματα χώματος είναι χαμηλό, αυτό το γεγονός όμως αντισταθμίζεται εν μέρει από τον πολύ μεγάλο αριθμό των δειγμάτων που συλλέχθηκαν. Τα είδη που ταυτίστηκαν έως τώρα είναι: σιτάρι μονόκοκκο και δίκοκκο (*triticum monococcum* και *triticum dicoccum*), φακή (*lens sp.*), σύκο (*figus carica*), αγριοσικουδιά (*pistacia cf. terebinthus*) και σε μικρότερες ποσότητες, κριθάρι (*hordeum sp.*), ορόβι (*vicia ervilia*), σταφύλι (*vitis vinifer*), βαλανίδι (*quercus sp.*), βατόμουρο (*rubus sp.*) και λινάρι (*linum usitatissimum*).

Κεραμική: Η φάση I, που χρονολογείται στην αρχή της νεότερης νεολιθικής εποχής, χαρακτηρίζεται από μεγάλα τροπιδωτά αγγεία με μαύρη στιλβωμένη επιφάνεια. Η επιφάνεια των αγγείων διακοσμείται συχνά με πολλές παραλλαγές πλαστικής διακόσμησης – αυλακωτή, πτυχωτή, διακόσμηση με στιλβωτήρα, ανθρωπόμορφη και ζωόμορφη πλαστική διακόσμηση – ή με λεπτές λευκές κυματιστές γραμμές. Ο συνδυασμός των παραπάνω διακοσμήσεων με την κατηγορία της μελανοστεφούς κεραμικής αποτελεί ένα υψηλό ποσοστό του συνόλου (εικ. 8). Οι

¹¹ Βλ. ανάλογη περίπτωση στο Μ. Παππά, Νεολιθική εγκατάσταση στο χώρο της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 303-310.

¹² Για τις ταφικές πρακτικές της νεολιθικής, βλ. σχετικά W. Cavanagh - C. Mee, *Death in Prehistoric Greece* (υπό έκδοση).

¹³ P. Halstead, From Reciprocity to Redistribution: Modelling the Exchange of Livestock in Neolithic Greece, *Anthropozoologica* 16 (1992), σ. 22.

Εικ. 8. Μελανοστεφές αγγείο με λευκή διακόσμηση. Φάση Ι.

Εικ. 9. Αγγείο με ανθρωπόμορφη πλαστική διακόσμηση. Φάση Ι.

υπόλοιπες κατηγορίες γραπτής κεραμικής είναι πολύ περιορισμένες και κινούνται στα δεδομένα για την εποχή πλαίσια. Η κεραμική της φάσης αυτής δείχνει στενή σχέση με τη θεσσαλική παράδοση του ρυθμού «Λάρισα»¹⁴ αλλά και τις παράλληλες παραδόσεις της δυτικής και κεντρικής Μακεδονίας. Είναι επίσης εμφανής η στενή σχέση με τα βαλκανικά παράλληλα της Vinca, ειδικά σε αγγεία με πλαστική απόδοση της ανθρώπινης μορφής¹⁵ (εικ. 9).

Η φάση ΙΙ, που χρονολογείται στο τέλος της νεότερης νεολιθικής περιόδου, χαρακτηρίζεται από τη γραπτή και εγχάρακτη κεραμική του κλασικού θεσσαλικού διμηνιακού ρυθμού¹⁶, παρόλο που δεν λείπουν τα βαλκανικά παράλληλα. Πρόκειται για το μεγαλύτερο σύνολο κεραμικής αυτής

της κατηγορίας που έχει ποτέ συγκεντρωθεί. Συνυπάρχουν οι δύο βασικές κατηγορίες «καφέ σε κρεμ» (εικ. 10) και «μαύρο σε κόκκινο» (εικ. 11) της γραπτής κεραμικής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η

¹⁴ K. Gallis, Die stratigraphische Einordnung der Larisa-Kultur: Eine Richtigtstellung, *Præhistorische Zeitschrift* 62 (1987), σ. 147-163. J.-P. Demoule, K. Gallis - L. Manolakakis, Transition entre les cultures néolithiques de Sesklo et de Dimini: Les catégories céramiques. *BCH* 112 (1988), σ. 33-40.

¹⁵ Πύδνα, σ. 29. M. Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 1989, σ. 242 και πίν. 3.

¹⁶ Βλ. E. Alram-Stern, *Die Ägäische Frühzeit*, 1. Band, *Das Neolithikum in Griechenland*, 1996, σ. 137-140, όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία.

Εικ. 10. Γραπτό αγγείο με διακόσμηση «καφέ σε κρεμ». Φάση ΙΙ.

Εικ. 11. Γραπτό αγγείο με διακόσμηση «μαύρο σε κόκκινο». Φάση ΙΙ.

παρουσία στα ίδια στρώματα μιας όψιμης μαύρης στιλβωμένης κεραμικής, που διαφοροποιείται από αυτή της φάσης I ως προς τα σχήματα των αγγείων και την ποιότητα της επιφάνειας. Η κατηγορία αυτή συνδέεται με το σχήμα της πολύ ανοιχτής φιάλης με σιγμοειδές προφίλ που καταλήγει σε κυλινδρικό κάτω τμήμα διακοσμημένο με πλατιές ζιγκ ζαγκ ταινίες.

Το ποσοστό της γραπτής κεραμικής και στις δύο φάσεις είναι χαμηλό σε σχέση με την ακόσμητη και από τις πρώτες παρατηρήσεις φαίνεται να υπάρχει άνιση κατανομή της διακοσμημένης κεραμικής στους διάφορους τομείς.

Μεταλλοτεχνία: Το σύνολο των 65 αντικειμένων από χαλκό που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του Μακρογιάλου αποτελεί το μεγαλύτερο στρωματογραφημένο σύνολο που έχει βρεθεί στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της νεολιθικής¹⁷. Σχεδόν όλα τα κομμάτια προέρχονται από τα στρώματα της φάσης II. Τα περισσότερα αντικείμενα είναι μικρές χάντρες φτιαγμένες από λεπτό έλασμα, υπάρχουν όμως και πιο περίτεχνα αντικείμενα, ανάμεσα στα οποία μία μικρή σμίλη με εξαιρετική διατήρηση.

Ειδώλια: Παρόλο που η ομάδα των ειδωλίων που συγκεντρώθηκε και από τις δύο φάσεις ξεπερνάει αριθμητικά κάθε άλλο δημοσιευμένο ελληνικό σύνολο¹⁸, ωστόσο δεν φαίνεται να λύνει το ερμηνευτικό πρόβλημα της κατηγορίας αυτής των ευρημάτων¹⁹. Τα ειδώλια βρέθηκαν διάσπαρτα σε όλο τον ανασκαφικό χώρο χωρίς να παρατηρηθούν ιδιαίτερες συγκεντρώσεις σε ειδικά σημεία. Αποτελούν αναπαραστάσεις κυρίως της ανθρώπινης μορφής. Τυπολογικά ανήκουν σε πολλές

κατηγορίες, ένας κύριος όμως διαχωρισμός βασίζεται στο υλικό κατασκευής που είναι το μάρμαρο ή ο πηλός. Βρέθηκαν συνολικά περίπου 250 ειδώλια, ίσα σχεδόν μοιρασμένα στις δύο φάσεις. Όλα τα ειδώλια της φάσης I είναι πήλινα και ανήκουν σε γνωστούς τύπους από θέσεις της Μακεδονίας καθώς και από τα κεντρικά και ανατολικά Βαλκάνια και ειδικά τους πολιτισμούς Vinca και Karanovo²⁰ (εικ. 12). Κατά τη δεύτερη φάση συνεχίζει η παράδοση των πήλινων ειδωλίων, παράλληλα όμως εμφανίζεται και ο τύπος των σχηματοποιημένων μαρμάρινων ειδωλίων που είναι ευρύτατα γνωστός στη θεσσαλική νεολιθική παράδοση²¹ (εικ. 13). Η ποσότητα των δύο κατηγοριών είναι και εδώ μοιρασμένη περίπου σε δύο ισάριθμες ομάδες.

¹⁷ Σύνοψη των ευρημάτων του ελλαδικού χώρου στο J.-P. Demoule - C. Perlès, *The Greek Neolithic: A New Review, Journal of World Prehistory* 7, 4 (1993), σ. 394.

¹⁸ Οι εκτιμήσεις βασίζονται στα στοιχεία που παραθέτουν οι L. Talalay και Χρ. Μαραγκού στις εξής δημοσιεύσεις: L. Talalay, *Deities, Dolls and Devices. Neolithic Figurines from Franchthi Cave, Greece*, 1993, σ. 60, πίν. 6 και C. Marangou, *Ειδώλια. Figurines et miniatures du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce (BAR International Series 576)*, 1992, σ. 337, 340, 343.

¹⁹ Βλ. L. Talalay, ό.π., σ. 81.

²⁰ M. Gimbutas, *Mythical Imagery of Sitagroi Society*, στο C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster, (εκδ.), *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece*, I, 1986, σ. 225-301.

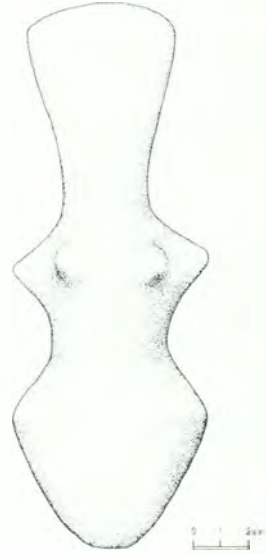
²¹ Χ. Τσουντας, *Αι προϊστορικοί ακροπόλεις Διμηγίου και Σέσκλου*, 1908, πίν. 37-38. Γ. Παπαθανασόπουλος, *Νεολιθικά-Κυκλαδικά*, 1981, σ. 90-91.

Εικ. 12. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο με εγχάρακτη διακόσμηση. Φάση I.

Εργαλεία: Τα προϊόντα της λιθοτεχνίας ξεπερνούν το συνολικό αριθμό των 20.000. Τα απολεπισμένα εργαλεία είναι κατασκευασμένα από ένα ευρύ φάσμα πυριτόλιθου, ίασπη και χαλαζία, χωρίς να λείπει και σημαντική ποσότητα οψιανού. Κατά τα πρώτα στάδια μελέτης του υλικού διαπιστώθηκαν στοιχεία επιτόπιας καταγωγής για τις πολυπληθέστερες αριθμητικά κατηγορίες υλικού, σε αντίθεση με τις σπανιότερες²². Μεγάλη ποικιλία πρώτων υλών εμφανίζουν και τα λειασμένα εργαλεία. Τα εργαλεία από οστό αποτελούν μικρότερη αριθμητικά ομάδα, διαθέτουν όμως και αυτά μεγάλη ποικιλία εργαλείων τύπων και διάφορων βοηθητικών εξαρτημάτων.

Διάφορα ευρήματα: Τα υπόλοιπα ευρήματα της ανασκαφής του Μακρυγιάλου παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Ανάμεσα σε αυτά αξίζει να αναφερθεί η συλλογή από σφραγίδες που ανήκουν σε δύο τύπους, τον κοινό τύπο με κυκλική σφραγιστική επιφάνεια, γνωστό από προημιότερες περιόδους της νεολιθικής²³ και ένα νέο τύπο, μεγαλύτερο σε μέγεθος, που ίσως προορίζεται για σφράγισμα διαφο-

Εικ. 13. Μαρμάρινο γυναικείο ειδώλιο. Φάση II.

²² Τη μελέτη των απολεπισμένων εργαλείων έχει αναλάβει η Κ. Σκουροπούλου και των λειασμένων η Σ. Γερούση.

²³ Βλ. στο Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, Οι σφραγίδες από το Σέσγλο και τα προβλήματα της θεσσαλικής νεολιθικής σφραγιδολογίας, στο *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία, Στη Μνήμη Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Ηρακτικά*, Αθήνα 1992, πίν. 11, αριθ. 9-10.

ρετικών επιφανειών. Τα διάφορα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, όπως τα υφαντικά βάρη, τα σφονδύλια, τα καρούλια, κτλ. ακολουθούν τους συνήθεις τύπους. Λίγα λίθινα αγγεία ανήκουν προφανώς στα είδη πολυτελείας. Τέλος, κλείνοντας αναφέρουμε τη μεγάλη συλλογή κοσμημάτων από διάφορα υλικά, όστρεα, πέτρα, πηλό. Τα όστρεα spondylus χρησιμοποιούνται ευρύτατα και έχουν βρεθεί βραχιόλια σε διάφορα στάδια επεξεργασίας, γεγονός που κάνει πιθανή την ύπαρξη επιτόπιου εργαστηρίου.

Μία από τις πλέον εύλογες παρατηρήσεις που προκύπτουν από την πρώτη προσέγγιση του υλικού είναι ότι, ενώ τα κινητά ευρήματα σε γενικές γραμμές δεν φαίνεται να διαφοροποιούνται από το αντίστοιχο υλικό που προέκυψε από ανασκαφές σύγχρονων οικισμών στη Θεσσαλία ή στη Μακεδονία και επιπλέον, η ύπαρξη των τάφων είναι γνωστή, αν και αποσπασματικά, από αρκετούς οικισμούς των περιοχών αυτών, ωστόσο είναι η πρώτη φορά που εντοπίζεται κατά την περίοδο της ύστερης νεολιθικής ο τύπος του κυκλικού ημιυπόγειου οικοδομήματος ως κύρια επιλογή στον τρόπο κατασκευής κατοικίας. Η μορφή αυτή, που έχει εντοπιστεί στον ελλαδικό χώρο σε φάσεις που προηγούνται χρονολογικά της νεότερης νεολιθικής, με παραδείγματα όπως αυτά στα Δενδρά²⁴, στο Αχιλλείο²⁵ και στη Νέα Μάκρη²⁶, συνδέεται συνήθως με πρώιμες μορφές κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης²⁷. Δεν υπάρχουν σύγχρονα παράλληλα με αυτά του Μακρυγιάλου στον ελλαδικό χώρο, χωρίς βέβαια να αποκλείεται να προκύψουν στο μέλλον, αφού η

συστηματική διερεύνηση των οικισμών του τύπου αυτού μόλις έχει ξεκινήσει. Η σύνδεση του κυκλικού κτίσματος εύλογα συσχετίζεται με τον τύπο του εκτεταμένου οικισμού, αφού φαίνεται να προϋποθέτει ως επιλογή την ευρύτητα του χώρου. Είναι ακόμη πιθανή η σύνδεση με μορφές ημιμόνιμης εγκατάστασης, δηλαδή με οικισμούς περιοδικής κατοίκησης κατά τη διάρκεια του έτους²⁸. Η διερεύνηση της

²⁴ Ε. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Παρατηρήσεις στην προκεραμική (Από τη Θεσσαλία στα Δενδρά της Αργολίδας), στο *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία*, ό.π., σ. 106.

²⁵ Στις δύο πρώτες φάσεις του οικισμού που χρονολογούνται στην αρχαιότερη νεολιθική πιθανολογείται η ύπαρξη σπιτιών ημιυπόγειων, βλ. σχετικά S. Winn - D. Shimabuku, *Architecture and Sequence of Building Remains*, στο M. Gimbutas - S. Winn - D. Shimabuku (εκδ.), *Achilleion, A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 B.C.*, 1989, σ. 33 κ.ε.

²⁶ Στις διάφορες φάσεις κατοίκησης του οικισμού της Νέας Μάκρης, που τοποθετούνται χρονολογικά στην αρχαιότερη και στη μέση νεολιθική περίοδο, βρίσκονται τα πιο κοντινά στον Μακρυγιάλο οικήματα όσον αφορά τον ελλαδικό χώρο, βλ. σχετικά Μ. Παντελίδου Γκόφα, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 12 κ.ε. Μοναδική περίπτωση, η καλύβα της φάσης 9 αποδίδεται με βάση την κεραμική στη νεότερη νεολιθική περίοδο.

²⁷ Για διαπραγμάτευση του θέματος των κυκλικών και ορθογώνιων σπιτιών και συσχέτιση με βαθμό κοινωνικής πολυπλοκότητας, βλ. T. Watkins, *The Origins of House and Home?*, *World Archaeology* 21, 3 (1989), *Archaeological Innovation*, σ. 336-347 και B.A. Sidel, *Round House or Square? Architectural Form and Socio-Economic Organization in the PPNB*, *Journal of Mediterranean Archaeology* 6/1 (1993), σ. 65-108.

²⁸ Σχετικά με ενδειξεις μόνιμης εγκατάστασης και συσχετισμό με παλαιοοικονομικά δεδομένα, βλ. B.A. Sidel, ό.π., σ. 75 κ.ε.

περίπτωσης αυτής θα βασιστεί κατά πολύ στην ανάλυση των παλαιοοικονομικών δεδομένων, αλλά και στην αναλυτική-ερμηνευτική προσέγγιση των χώρων που απαρτίζουν τον οικισμό.

Η ύπαρξη των τάφρων τοποθετεί τον Μακρυγιάλο σε μια ευρύτερη ομάδα οικισμών με όρια, που δεν είναι απαραίτητα της ίδιας μορφής, δηλαδή τάφροι, αλλά που έχουν ουσιαστικά το ίδιο χωροοργανωτικό αποτέλεσμα, όπως για παράδειγμα οι κτιστοί περιβόλοι του Διμηνίου. Οι τάφροι πάντως είναι ευρύτατα διαδεδομένες στην υπόλοιπη προϊστορική Ευρώπη και παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με την περίπτωση του Μακρυγιάλου²⁹. Μία ομάδα οικισμών στην Απουλία της γειτονικής Ιταλίας, για παράδειγμα, έχει να δείξει ένα περίπλοκο σύστημα οργάνωσης αλληπάληλων τάφρων με μνημειακές εισόδους και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα διεύθυνση του ενδοκοινοτικού χώρου με επιμέρους τάφρους³⁰. Στον ελληνικό χώρο τα στοιχεία από άλλους οικισμούς είναι αποσπασματικά και προέρχονται κατά κύριο λόγο από τη Θεσσαλία³¹, αλλά και από διάφορες θέσεις της Μακεδονίας³², είναι ωστόσο η πρώτη φορά που αποκαλύπτεται ένα πλήρες σύστημα τάφρων και ο σαφής συσχετισμός του με τον οικισμό.

Η ανίχνευση της λεπτομερούς κάτοψης των δύο διαδοχικών οικισμών, καθώς και της ακριβούς σχέσης μεταξύ τους κατά τη μετατόπισή τους στο χώρο, έγινε δυνατή χάρη στην εξαιρετικά μεγάλη έκταση της ανασκαφής. Η σημασία της ανασκαφής στο νεολιθικό οικισμό του Μακρυγιάλου βρίσκεται, όπως σημειώθηκε και παραπάνω, στο γεγονός ότι διερευνήθηκε ένας από τους εκτεταμένους-επίπεδους οικι-

σμούς σε τόση έκταση που επαρκεί για να ξεπεράσουμε το επίπεδο των υποθέσεων και να μπορέσουμε να προχωρήσουμε σε μια αναλυτική προσέγγιση της οργάνωσης του είδους αυτού του οικισμού. Έτσι, θα είναι δυνατή η εκτίμηση της πληθώρας των νέων δεδομένων και η ένταξή τους στο χώρο της βαλκανικής νεολιθικής.

²⁹ A. Whittle, *Neolithic Europe, A Survey*, 1985, σ. 102-105, 146-148. M. Edmonds, *Stone Tools and Society*, 1995, σ. 63 κ.ε. K. Κωτσάκης, *Σέσκλο ...* (ό.π., υποσημ. 6).

³⁰ Βλ. σχετικά S. Tinè, *Passo di Corvo e la civiltà neolitica del Tavoliere*, 1983, για τη σημαντικότερη από τις ανασκαφές στην Απουλία και στο G.D.B. Jones, *Apulia. I: Neolithic Settlement in the Tavoliere*, 1987, όπου η πλήρης απαρίθμηση των οικισμών με τάφρο της Απουλίας.

³¹ R. Elia, *A Study of the Neolithic Architecture of Thessaly, Greece*, 1982, σ. 325-326.

³² Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση της νεολιθικής θέσης των Γιαννιτσών Β, όπου κατά τη νεότερη νεολιθική περίοδο εντοπίστηκε σύστημα διπλής τάφρου, βλ. σχετικά στο Π. Χρυσοστόμου-Παν. Χρυσοστόμου, *Νεολιθικές έρευνες στην περιοχή Γιαννιτσών, ΑΕΜΘ 4* (1990), σ. 176.

THE NEOLITHIC SETTLEMENT AT MAKRIYALOS IN PIERIA

M. BESIOS - M. PAPPÀ

The excavation of the Neolithic settlement at Makriyalos in Pieria is the largest excavation of any of the settlements of the flat-extended type that have been located recently in Macedonia. It is precisely because of its large size that it offers reliable information regarding the organisation of the settlements, and confirms the models suggested by scholars, according to which the great area of the settlements is due not to excessively large population concentrations, but to different forms of spatial organisation.

The two phases of the settlement that have been identified are both dated on the basis of the pottery to the later Neolithic period, phase I to the beginning of that period and phase II to the end. During phase I the presence of a system of ditches enclosing the settlement is characteristic. Inside the enclosure, groups of semi-subterranean circular houses were found built fairly far apart from each other. During phase II, parts of ditches are preserved which were probably designed to organise the intra-community space. Circular semi-subterranean houses are found here, too, set more closely together, and forming the

first sub-phase of phase II. A second sub-phase was established after the discovery of the complete ground-plan of an apsidal *megaron*.

The characteristic feature of phase I is the presence of high-quality black burnished pottery, the closest parallels for which are found in Thessaly and the Balkans. Phase II yielded some impressive quantities of painted pottery in the classical Dimini style. Among other finds of great importance are the collection of bronze objects of phase II, and nearly 250 terracotta or marble figurines. The stone tool industry made use of a wide variety of raw materials, while the large quantity of spondylus shells that have been discovered, both worked and unworked, is remarkable.

The significance of the excavation at the Neolithic settlement of Makriyalos, however, lies not so much in the small finds, as in the fact that one of the flat-extended settlements has been investigated on a scale that allows us to proceed beyond the stage of hypotheses and adopt an analytical approach to the organisation of this type of settlement.

ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΟΚΑΣΣΑΝΔΡΕΙΟ ΠΟΛΙΣΜΑ ΣΤΗΝ ΤΟΥΜΠΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

Οι ανασκαφές στην «τράπεζα» της Τούμπας Θεσσαλονίκης (εικ. 1-2) από το 1985 μέχρι σήμερα¹ έδωσαν την ευκαιρία να γνωρίσουμε και να διερευνήσουμε όψεις της καθημερινής ζωής ενός οικισμού από την πρώιμη εποχή του Χαλκού έως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Η εγκατάλειψη του οικισμού συμπίπτει χρονικά με την ίδρυση της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο, πιθανότατα το 315 π.Χ. (Στράβ., *Γεωγραφικά* VII, 21 και 24). Ένα από τα πόλιστα που κατήργησε ο Κάσσανδρος στην Κρουσίδα και τη Μυγδονία, στο Θερμαϊκό κόλπο, ήταν και εκείνο της Τούμπας Θεσσαλονίκης. Είχε συμβάλει και αυτό, μαζί με τα άλλα είκοσι πέντε, όπως αναφέρει ο Στράβων, στο συνοικισμό για τη νέα ελληνιστική πόλη.

Το πόλισμα στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, που στην αρχαιότητα ανήκε στην περιοχή της Μυγδονίας, βρίσκεται στην ομώνυμη ανατολική συνοικία της σύγχρονης πόλης. Απέχει 1 χλμ. περίπου από τη θάλασσα και 2 χλμ. από τα ανατολικά τείχη της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης και από την Κασσανδρωτική πύλη. Επομένως, το πόλισμα αυτό είναι το πιο κοντινό στη Θεσσαλονίκη από οποιοδήποτε άλλο γνωστό αρχαϊκό και κλασικό οικισμό.

*Η μοναξιά μοιάζει με τη βροχή...
πάει... η μοναξιά, όπου πάνε οι ποταμοί...
R.M. Rilke (μετ. Α. Δικταίου)*

Η Ιουλία Βοκοτοπούλου², συνεκτιμώντας τα τοπογραφικά και τα αρχαιολογικά δεδομένα των τελευταίων ετών, υποστήριξε την παλαιότερη θέση του Σ. Πελεκίδη³ ότι ο οικισμός στην Τούμπα Θεσσαλονίκης ίσως ταυτίζεται με την αρχαία Θέρμη, την οποία ο Στράβων εκλαμβάνει

¹ Για τις ανασκαφές στην «τράπεζα» της Τούμπας Θεσσαλονίκης, βλ. Κ. Σισμανίδης - Κ. Σουέρεφ, *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, σ. 233-235· Θ. Σαββοπούλου, *ΑΔ* 41 (1986), Χρονικά, σ. 134-135· Κ. Σουέρεφ, *ΑΕΜΘ* 1 (1987), σ. 235-245, *ΑΔ* 43 (1988), Χρονικά, σ. 354-357, *ΑΕΜΘ* 2 (1988), σ. 243-255, *ΑΔ* 44 (1989), Χρονικά, σ. 321, *ΑΕΜΘ* 3 (1989), σ. 215-225, *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, σ. 307-311, *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 299-313, *ΑΔ* 46 (1991), Χρονικά, σ. 277-279, *ΑΕΜΘ* 5 (1991), σ. 191-207, *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 273-293.

² Η άποψη της Ι. Βοκοτοπούλου για την αρχαία Θέρμη διατυπώνεται στον Οδηγό της Έκθεσης Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια, 1986, σ. 11, 15-17 και στον Οδηγό της Έκθεσης, *Ελληνικός Πολιτισμός, Μακεδονία, Το Βασίλειο του Μ. Αλεξάνδρου*, 1993, σ. 76.

³ Η άποψη του Σ. Πελεκίδη διατυπώνεται στο *BCH* 45 (1921), *Chronique*, σ. 541 και *JHS* 41 (1921), σ. 274.

Ειχ. 1. Τούμπα Θεσσαλονίκης. Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου από Α. Δεξιά διακρίνεται ο λοφίσκος γύρω από τον οποίο αναπτύχθηκε το αρχαίο πόλισμα και κάτω και αριστερά ο χώρος του νεκροταφείου (αεροφωτογραφία Γ. Τσαουσάκη, 1989).

ως αρχαιότερο όνομα της Θεσσαλονίκης (Γεωγραφικά VII, 24)⁴.

Τα λατρευτικά στοιχεία που προέκυψαν στις ανασκαφές των οικοπέδων στην «τράπεζα» που περιβάλλει το λοφίσκο/«τούμπα» δεν τεκμηριώνουν την ύπαρξη ενός

⁴ Απόψεις για τη θέση της αρχαίας Θέρμης έχουν διατυπωθεί από διάφορους μελετητές. Πρβλ. *Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλίσσαν. Μελέτες για την αρχαία Θεσσαλονίκη*, 1985, ειδικότερα Th. Tafel, Μ. Δήμητρας, Μ. Χατζηγιάννου, Κ. Ρωμαίος, Γ. Μπακαλάκης, Μ. Vickers, Α. Βακαλόπουλος, Ch. Edson. Ο Ντ. Χριστιανόπουλος (*Η αρχαία Θέρμη και η ίδρυση της Θεσσαλονίκης (1000-315 π.Χ.)*, 1991)

παρουσιάζει κριτικά τις απόψεις για την αρχαία Θέρμη. Πρβλ. επίσης F. Papazoglou, *Les cités macédoniennes à l'époque romaine*, 1957, σ. 148-153 και η ίδια, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, *BCH Suppl.* 16, 1988, σ. 189-190· N.G.L. Hammond, *A History of Macedonia*, I, 1972, σ. 150-152 (ελληνική μετάφραση των Μ. Χαλκιοπούλου, Γ. Φωτιάδη, Θ. Γεωργιάδη, 1995, σ. 170-171)· Μ. Τιβέριος, *ΑΕΜΘ* 1 (1987), σ. 247-260 και Από τα απομεινάρια ενός προελληνικού ιερού περί τον Θερμαϊκόν κόλπον, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και Χώρα στην Αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, 1990, σ. 71-81· Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, Χώρα Θεσσαλονίκης. Μια προσπάθεια οριοθέτησης, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, ό.π., σ. 99-107· Κ. Σουέρεφ, Επιστημάνσεις ιστορικής τοπογραφίας για την περιοχή Τούμπα Θεσσαλονίκης, *Πρακτικά Συμποσίου προς τιμήν του Ν.Γ.Λ. Hammond*, Πεντάλοφος 1993 (υπό εκτύπωση). Πρβλ. επίσης, D. Müller, *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots*, 1987, σ. 221-227.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Ελαίας 10	15. Δρυός 9
2. Ορτανσίας 6	16. Δρυός 10
3. Ορτανσίας 4	17. Δρυός 5
4. Δρυός 2 και Χρυσαν-
θέμων	18. Καλαβρύτων 20
και Αβδήρων
5. Εμπεδοκλέους 17	19. Ισιδώρου 33
6. Καλαβρύτων 19	20. Ισιδώρου 25
7. Καλαβρύτων 23	21. Εναγόρα 24
8α. Φιλομήλας και Λωτού	22. Σφακτηρίας 7
8β. Φιλομήλας και Λωτού	23. Αγίας Μαρίνας 12-14
9. Αγίου Προπολέοντος 22	24. Αγίου Προπολέοντος
19
10. Λωτού 1	25. Κλεάνθους και
Παπαηλιάκη
11. Λωτού 11-13	26. Ισιδώρου 31
12. Λωτού 17	27. Ιβίσκου 3
13. Φιλομήλας και Αγίου
Προπολέοντος	28. Εμπεδοκλέους 19
14. Ελαίας 13	

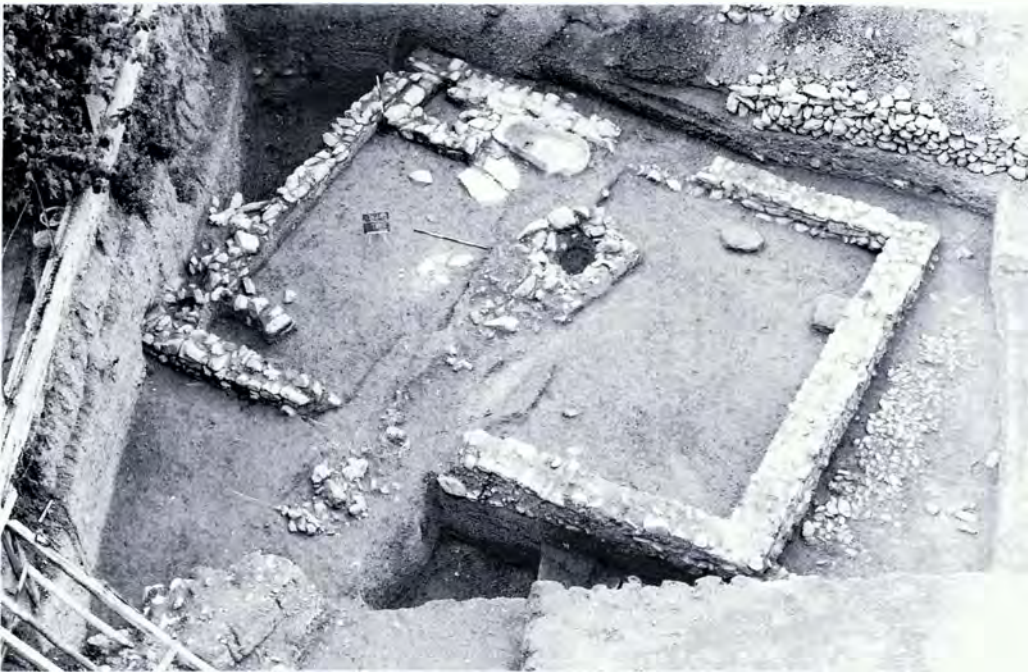
Εικ. 2. Τοπογραφικό διάγραμμα αρχαιολογικού χώρου και ευρύτερης περιοχής Τούμπας Θεσσαλονίκης. Σημειώνονται οι θέσεις των οικοπέδων όπου έγιναν ανασκαφές από το 1985 έως το 1996.

ναού. Αντίθετα, τα ευρήματα που έχουν αποκαλυφθεί αφορούν την οργάνωση ενός ιερού και τις λατρείες οικιακού χαρακτήρα από τον 6ο έως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

Οι πληροφορίες για τις λατρείες στην περιοχή της Θεσσαλονίκης περιορίζονται στα ελληνιστικά και τα ρωμαϊκά χρόνια και προέρχονται σχεδόν όλες από την πόλη⁵. Οι θρησκευτικές ρίζες των κατοίκων, όπως θα γίνει φανερό στη συνέχεια, ήταν συνδεδεμένες ουσιαστικά με την καβειρική και τη διονυσιακή λατρεία. Υποδηλώνεται μια πατροπαράδοτη «μονοθεϊστική» τάση⁶, που μπορεί να συγκριθεί και με τις τάσεις της μακεδονικής δυναστείας του 4ου αι. π.Χ., όπως αυτές εκφράστηκαν στη θρησκευτική συμπεριφορά του Φιλίππου Β' (η μύση του στα μυστήρια των Μεγάλων Θεών της Σαμοθράκης αίφνης) ή στις ταφικές απεικονίσεις ιερογαμίας Διονύσου-Αριάδνης στους

⁵ Για τις αρχαίες λατρείες της Θεσσαλονίκης, πρβλ. Ch. Edson, *Cults of Thessalonika*, *Harvard Theological Review* 41 (1948), σ. 153-204· Γ. Μπακαλάκης, «Θερμαϊός», *ΑΕ* 1953-1954, σ. 221-229 και *Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη*, *Αρχαία Μακεδονία*, III, Θεσσαλονίκη 1977, 1983, σ. 31-43· Κ. Σισμανίδης, στον Οδηγό της Έκθεσης *Θεσσαλονίκη*, *Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια*, 1986, σ. 45-46. Για τις αρχαίες λατρείες της Μακεδονίας ευρύτερα, πρβλ. W. Baerle, *De Macedonum sacris*, *Dissertationes philologicae Hallenses*, 1913· J. Kaleris, *Les anciens Macédoniens* II, 1976.

⁶ Για τη «μονοθεϊστική» τάση Θρακών και Μακεδόνων, πρβλ. Γ. Μπακαλάκης, *ο.π.* και Ντ. Χριστιανόπουλος, *ο.π.*, σ. 34-36. Πρβλ. επίσης Α. Foll, *Tracii* (Κατάλογος Έκθεσης στη Βενετία), 1989, σ. 24-30.

Εικ. 3. Εμπεδοκλέους 17. Άποψη της ανασκαφής από Β.

βασιλικούς και σε άλλους τάφους του 4ου και 3ου αι. π.Χ.⁷

Ιερό «των νερών»

Στο βορειοανατολικό ακραίο τμήμα του αρχαίου οικισμού στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, στο οικόπεδο της οδού Εμπεδοκλέους 17⁸, αποκαλύφθηκε θεμέλιο και τμήμα ανωδομής από αργολιθοδομή κτίσματος με σχεδόν ορθογώνια κάτοψη (εικ. 3). Το εσωτερικό του κτίσματος διασχίζει αυλάκι/αγωγός με κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ. τεμαχίζοντας το χώρο στα δύο. Κατά τα φαινόμενα, στο αυλάκι κυλούσε νερό και η κλίση του εδάφους εκεί το επιβεβαιώνει. Στο εσωτερικό του κτίσματος, αμέσως πάνω και μόλις δυτικά από το αυλάκι,

υπήρχε φρεάτιο με λιθόκτιστο χείλος. Ανατολικά και λίγο πριν από την έξοδο του αυλακιού στα νότια, συναντάται λουτήρας με δύο πλακοειδείς πέτρες στα βόρεια

⁷ Για τις θρησκευτικές αναφορές στα ταφικά σύνολα, απεικονίσεις ιερογαμίας κ.ά., πρβλ. Μ. Andronikos, *Ancient Greek Painting and Mosaics in Macedonia*, *Balkan Studies* 5 (1964), σ. 287-302· ο ίδιος, *Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι*, 1984 και Η ζωγραφική στην αρχαία Μακεδονία, *ΑΕ* 1987, σ. 363-382· Ε. Λεβεντοπούλου-Γιούρη, *Ο κρατήρας του Δεσβενίου*, 1978.

⁸ Για την ανασκαφή στο οικόπεδο της οδού Εμπεδοκλέους 17, βλ. Κ. Σουρέφ, *ΑΔ* 44 (1989), Χρονικά, σ. 321 και *ΑΕΜΘ* 3 (1989), σ. 215-225. Για τα ανασκαφικά δεδομένα, πρβλ. D.P. Crouch, *Water Management in Ancient Greek Cities*, 1993.

Εικ. 4. Εμπεδοκλέους 17. Πήλινος κέρονος.

του. Στις δύο γωνίες του κτίσματος ανατολικά αποκαλύφθηκαν υπολείμματα διαχωριστικών τοιχιών και στο εσωτερικό τους θραύσματα από λίθους. Επίσης, κοντά στο φρεάτιο και το λουτήρα περισυλλέχθηκαν κυάθια καλής ποιότητας, ένας πήλινος κέρονος (εικ. 4) και όστρακα καλής ποιότητας και ερείσασκτης κεραμικής 5ου και 4ου αι. π.Χ.

Τα ευρήματα προδίδουν έναν ιδιότυπο ιερό χώρο και τα σκευή ένα τελετουργικό συνδεδεμένο με τον καθαρισμό⁹. Όπως γνωρίζουμε, τα περισσότερα αρχαία ιερά είχαν πηγές ή πηγάδια, μάλιστα το ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς βρεχόταν από την Κασσοπίδα πηγή που έρρεε εντός του¹⁰.

Σε δύο σημεία έξω από τα όρια του οικισμού, γύρω στα 20-25 μ. βόρεια και βορειοανατολικά από τον ιερό χώρο που εντοπίστηκε στην οδό Εμπεδοκλέους 17, στα οικοπέδα των οδών Αγίου Πρωτολέοντος και Φιλομήλας¹¹ (εικ. 5) από τη μία και Ισιδώρου 31¹² από την άλλη ανασκάφηκαν τρία τμήματα τεχνητών ρυακιών που κατευθύνονταν προς το αυλάκι/αγωγό του ιερού που εξετάζουμε. Επομένως, ο εμπλουτισμός της ροής ήταν ηθελημένος και αποσκοπούσε στη συγκέντρωση από

τη γύρω περιοχή του υγρού περισεύματος, όταν αυτό υπήρχε, και τη διοχέτευσή του μέσω του αγωγού στο ιερό, και από εκεί στην ανατολική άκρη του οικισμού.

Επισημαίνουμε ότι, τόσο ανατολικά του βόρειου ρυακιού όσο και βόρεια και δυτικά των ρυακιών που είχαν ανοιχτεί βορειοανατολικά, εντοπίστηκε ογκώδης βράχος ακαθόριστων διαστάσεων, όχι μικρότερος από 30 μ. και με ύψος πάνω από 2,50 μ. από την κοίτη. Αν λάβουμε, μάλιστα, υπόψη την υψομετρική διαφορά βόρεια του ιερού και νότια από αυτό, ο βράχος που σηματοδοτούσε το ιερό θα φάνταζε ψηλότερα και θα ξεχώριζε.

Επίσης, αμέσως βόρεια και βορειοδυτικά του ιερού, έξω από τα όρια του οικισμού, στα οικοπέδα των οδών Λωτού 19¹³ και Αγίου Πρωτολέοντος 19¹⁴, εντοπίστη-

⁹ Για τον καθαρισμό, πρβλ. W. Burkert, *Αρχαία ελληνική θρησκεία* (μτφρ. Ν.Π. Μπεζαντάκου - Α. Αβαγιανού), 1993, σ. 175-193, 592. Πρβλ. επίσης Ν. Παπαχατζής, *Η θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα*, 1987, σ. 52, 85-94, 195-196.

¹⁰ Για τη σχέση αρχαίων ιερών με το νερό (με πηγές, πηγάδια, ποτάμια), πρβλ. W. Burkert, *ό.π.*, σ. 193-199.

¹¹ Για την ανασκαφή στο οικοπέδο των οδών Αγίου Πρωτολέοντος και Φιλομήλας, βλ. Κ. Σουέρεφ, *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 273-293 και *ΑΔ* 47 (1992), Χρονικά, σ. 373.

¹² Τα στοιχεία ανασκαφής από το οικοπέδο της οδού Ισιδώρου 31 θα δημοσιευθούν μελλοντικά στα Χρονικά του *ΑΔ* και στο *ΑΕΜΘ* του 1996.

¹³ Για την ανασκαφή στο οικοπέδο της οδού Λωτού 19, βλ. Κ. Σουέρεφ, *ΑΔ* 48 (1993), Χρονικά, (υπό εκτύπωση) και *ΑΕΜΘ* 7 (1993) (υπό εκτύπωση).

¹⁴ Τα στοιχεία ανασκαφής του οικοπέδου της οδού Αγίου Πρωτολέοντος 19 θα δημοσιευθούν στα Χρονικά του *ΑΔ* και στο *ΑΕΜΘ* του 1996.

Εικ. 5. Αγίου Προτολέοντος και Φιλομήλας. Αποψη της ανασκαφής από Ν. Διακρίνεται η όχθη από το τεχνητό αυλάκι και ο βράχος κάτω δεξιά.

καν συστάδες λάκκων που, κατά πάσα πιθανότητα, συνδέονταν με αυτό. Οι λάκκοι είχαν κυκλικό σχήμα, με βάθος μέχρι 1 μ. και περιείχαν θραύσματα αγγείων κάθε είδους, κυρίως επείσοακτα αττικών εργαστηρίων του 5ου και 4ου αι. π.Χ. Κατά περιπτώσεις, βρέθηκαν οστά ζώων και όστρεα. Προφανώς, οι λάκκοι αυτοί υπήρξαν αποθέτες λατρευτικών σκευών, τελετουργικών, αφιερωμάτων, προσφορών, θυσιών, υλικών που προέρχονταν από τον ιερό χώρο «των νερών»¹⁵.

Σε κάθε περίπτωση, ο ιερός αυτός χώρος εξυπηρετούσε στο πλαίσιο της λατρείας τη διαδικασία του εξαγνισμού με νερό¹⁶.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, μπορούν να προταθούν διάφορες υποθέσεις για το

αφιερωμένο σε τοπική ή επείσοακτη θεότητα ιερό.

α) Ιερό προς τιμήν του «ποταμού» που υδροδοτούσε τη γη και τον οικισμό και τον οποίο εξασφάλιζε ως αμυντική τάφρος από βόρεια¹⁷.

¹⁵ Για τους λάκκους αποθέτες ιερών, πρβλ. W. Burkert, ό.π., σ. 212: «Τα χωρίς αξία μικροπράγματα εθάπτονταν κατά διαστήματα σε λάκκους στο Ιερό, προς χαράν των συγχρόνων αρχαιολόγων».

¹⁶ Για τον εξαγνισμό με νερό, βλ. υποσημ. 9. Πρβλ. επίσης E. Voutiras, Un culte domestique des Corybantes, *Kernos* 9 (1996), σ. 243-256.

¹⁷ Για τα ιερά αφιερωμένα σε ποταμούς, πρβλ. W. Burkert, ό.π., σ. 370-373.

β) Ιερό προς τιμήν του όρους Κισσός (Χορτιάτης)¹⁸ που δεσπόζει στο ανάγλυφο της περιοχής ανατολικά (ύψ. 1201 μ.). Η θέση της Τούμπας, σε οπτική επαφή με τον Κισσό, ιδιαίτερα από το βόρειο ανατολικό άκρο του πολισματος, όπου ο ιερός χώρος συνιστά ένα ακραίο ύψωμα που κατέρχεται από το όρος προς το Θερμαϊκό κόλπο.

γ) Ιερό προς τιμήν άγνωστης θεότητας.

δ) Ιερό προς τιμήν Κορυβάντων/Καβείρων¹⁹. Την υπόθεση αυτή υποστηρίζουν οπωσδήποτε τα ευρήματα από το εσωτερικό του ιερού χώρου, όπως ο λουτήρας και τα κυάθια, και η ομοιότητα του συνόλου με την οικιακή λατρεία, όπου και ο ενεπίγραφος κίνθαρος αφιερωμένος στους «Κύρβαντες», που εντοπίστηκε στη βορειοδυτική συνοικία του αρχαίου πολισματος (βλ. παρακάτω).

ε) Ιερό προς τιμήν του Διονύσου. Ο Διόνυσος συχνά ταυτίζεται ή παραλληλίζεται με Κάβειρο στο βορειοελλαδικό χώρο²⁰.

στ) Ιερό προς τιμήν της Δήμητρας και της Κόρης. Εκτός από την παρουσία των νερών στο χώρο, η θέση στα άκρα του πολισματος προς τους αγρούς ίσως υποδηλώνει μια τέτοια λατρεία²¹.

Τα ανασκαφικά δεδομένα που υπάρχουν στη διάθεσή μας έως τώρα, αν και αποσπασματικά, μάλλον αποκλείουν τον οικιακό χαρακτήρα της λατρείας στο ιερό «των νερών». Εντούτοις, παραπέμπουν στη διαδικασία της αγνείας που, όπως ήδη αναφέρθηκε, πραγματοποιούσαν με παρόμοια μέσα σε δωμάτιο οικίας στο οικόπεδο της οδού Ορτανσίας 6, στα βορειοδυτικά του πολισματος (βλ. παρακάτω)²².

Οικιακή λατρεία αφιερωμένη στους «Κύρβαντες»

Στο εσωτερικό δωματίου στο βόρειο-βορειοδυτικό τομέα του αρχαίου οικισμού, στο οικόπεδο της οδού Ορτανσίας 6²³ (εικ. 6-7), αποκαλύφθηκε λουτρόνας με μεγάλο τμήμα πήλινου λουτήρα, δύο ασβεστολιθικές πέτρες, ένα ληκύθιο, κυάθια, άλλα ανοιχτά αγγεία, ένα σιδερένιο εργαλείο μάλλον μαχαίρι, και θρυμματισμένος ενεπίγραφος κίνθαρος (εικ. 8). Το σύνολο ήταν διαταραγμένο.

Ο ενεπίγραφος κίνθαρος είναι μελαμβαφής, αττικού εργαστηρίου, η δε επιγραφή είχε χαραχτεί στο λαιμό και στην κοιλιά του αγγείου. Η επιγραφή ΑΔΙΣΤΑ

¹⁸ Για τον Κισσό, βλ. *Il. Z* 277-299, *Λ* 221-224 και *Ευθ. Εκάβη* 3. Πρβλ. N.G.L. Hammond - G.T. Griffith, *Ιστορία της Μακεδονίας* (μτφρ. Α. Κοσματόπουλος, Μ. Παιδαράκη, Κ. Σαρακώση, Φ. Σιδηροπούλου), Β', 1995, σ. 18-19.

¹⁹ Για τους Κορυβάντες/Καβείρους, πρβλ. W. Burkert, *ό.π.*, σ. 122, 184, 229, 244, 263, 276, 367, 377, 533, 569, 577, 602 και *Ελληνική μυθολογία και τελετουργία. Δομή και Ιστορία*, 1993, σ. 190-191. Πρβλ. επίσης Α. Καμαρέτα, *Θεοί μεταλλουργοί και πολεμιστές, Ελληνική μυθολογία* (γεν. επιμ. Ι.Θ. Κακριδής), 2, 1986, σ. 292-312, ιδιαίτερα σ. 299-308. E. Voutiras, *ό.π.*

²⁰ Για το δεσμό Κάβειρου-Διονύσου, πρβλ. Γ. Μπακαλάκης, «Θερμαϊός», *ό.π.* (υποσημ. 5): W. Burkert, *Αρχαία ελληνική θρησκεία*, *ό.π.*, σ. 572: Α. Καμαρέτα, *ό.π.*, σ. 306.

²¹ Για την επιλογή θέσεων για τα ιερά της Δήμητρας, πρβλ. W. Burkert, *ό.π.*, σ. 194, 196 και 338-343.

²² Για την αγνεία, βλ. υποσημ. 9 και 16.

²³ Για την ανασκαφή στο οικόπεδο της οδού Ορτανσίας 6, βλ. Κ. Σουρέφ, *Α1* 40 (1985), *Χρονικά*, σ. 233-235 και *ΑΕΜΘ* 1 (1987), σ. 235-245.

Εικ. 6. Ορθανσίας 6. Κάτω δεξιά, ο λουτήρας.

Εικ. 7. Ορθανσίας 6. Ο λάγκκος του λουτρώνα.

Εικ. 8. Ορθαναίος 6. Ενεπίγραφος κίνθαρος.

ΚΥΡΒΑΣΙ παραπέμπει σε γνωστό στη Μακεδονία όνομα γυναίκας (*Ηδίστη*), η οποία, στην περίπτωση μας, αφιέρωσε στους Κύρβαντες/Κορύβαντες²⁴. Με βάση όλα τα δεδομένα, η χρονολόγηση υπολογίζεται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Σε κοντινά σημεία γύρω από το λουτρόνα βρέθηκαν μελαμβαφείς μονόμυξοι και δίμυξοι λύχνοι, μικρός λάκκος σε σχήμα χοάνης, κατασκευασμένος με κεραμίδες και λάσπη (εικ. 7), και οξυπύθμενοι αμφορείς οίνου.

Τα ευρήματα φανερώνουν τη λειτουργία ενός οικιακού ιερού αφιερωμένου στους Κύρβαντες/Κορύβαντες, οι οποίοι συχνά ταυτίζονται με τους Καβείρους. Στο δωμάτιο, όπου βρέθηκε ο λουτήρας και ο ενεπίγραφος κίνθαρος, γινόταν πιθανότατα κατά τη νύχτα καθαρός και η μύηση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο συνδυασμός των μυστηριακών δρωμένων στο προκασσάνδρειο πόλισμα, το οποίο είχε αρχαιότερες ρίζες στο βορειοανατολικό Αιγαίο, τη Θράκη και τη Μακεδονία, με τον επείσακτο αττικό κίνθαρο και την ελληνική επιγραφή, σε μια περίοδο που προηγείται της ελληνιστικής και ρωμαϊκής τάσης προς

ανατολίζοντα θρησκευτικά στοιχεία, τα οποία γνωρίζουμε από τη Θεσσαλονίκη και όχι μόνον²⁵.

Ας σημειωθεί ότι ο ενεπίγραφος κίνθαρος με την αφιέρωση στους Κύρβαντες ήταν θρυμματισμένος, γιατί πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε μόνο μία φορά στην τελετή, όπου και τον έσπασαν²⁶. Αν και απουσιάζουν ενδείξεις και τεκμήρια για το φύλο του «καβειριάρχου» και μυσταγωγού, σαφώς μαθαίνουμε ότι η τελευταία μύηση είχε συντελεστεί σε γυναίκα με ελληνικό όνομα και δωρική εκφορά, την Αδίστα/Ηδίστη. Σημειώνει σχετικά η Ιουλία Βοκοτοπούλου: «η Αδίστα θα μετείχε στους οργιαστικούς χορούς προς τιμήν αυτών των δαιμόνων της φύσης...». Και παρακάτω: «Πρόκειται για την παλαιότερη επιγραφική μαρτυρία τοπικής λατρείας σε ένα από τα πόλίσματα (ίσως την αρχαία Θέρμη)...»²⁷. Η επιγραφή, με βάση τον τύπο των γραμμάτων, χρονολογείται στο γ'

²⁴ Για την επιγραφή ΑΔΙΣΤΑ ΚΥΡΒΑΣΙ, βλ. υποσημ. 23. Βλ. επίσης Μ. Hatzopoulos, *Bull. Epigr.* 1990, σ. 526-527, αριθ. 474· Ι. Βοκοτοπούλου, στον Οδηγό της Έκθεσης, *Ελληνικός πολιτισμός*, ό.π. (υποσημ. 2)· Ε. Voutiras, ό.π.

²⁵ Για τις αρχαίες λατρείες στη Μακεδονία, τη Θράκη και ιδιαίτερα τη Θεσσαλονίκη, βλ. υποσημ. 5 και 6. Πρβλ. επίσης Ο. Tafrafi, *Topographie de Thessalonique*, 1913· R.E. Witt, *The Kabeiroi in Ancient Macedonia*, *Αρχαία Μακεδονία*, II, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 67-80.

²⁶ Για το θρυμματισμό του κινθάρου, πρβλ. W. Burkert, ό.π., σ. 572.

²⁷ Η ερμηνεία της Ι. Βοκοτοπούλου για τον ενεπίγραφο κίνθαρο διατυπώνεται στον Οδηγό της Έκθεσης *Ελληνικός πολιτισμός*, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 76.

τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. ή λίγο μετά. Η χρονολόγηση αυτή συμβαδίζει τόσο με την τυπολογία του κανθάρου όσο και με το τελευταίο στρώμα εγκατάλειψης του πολισίματος.

Παράλληλα, επιβεβαιώνεται ο διπλός χαρακτήρας του πολισίματος στην Τούμπα πόλις *Ἑλλήνων Θρηϊκῶν* που αναφέρεται από τον Εκαταίο για την αρχαία Θέρμη (Fr. 116 στον Στέφανο Βυζάντιο), με την έννοια ότι συνυπήρχε το ελληνικό με το γηγενές στοιχείο ή, καλύτερα, ότι είχε συντελεστεί η πολιτισμική διαμόρφωση ελληνότροπα, αφού τα παράλια και σημαντικό τμήμα της ενδοχώρας περιήλθαν στην επιρροή των ελληνικῶν κέντρων της εποχής από τα αρχαϊκά χρόνια, χωρίς να χαθούν έθιμα και παλαιότερες παραδόσεις του τόπου. Ανεξάρτητα από το πρόβλημα της ταύτισης της Θέρμης με κάποιο πόλισμα στο μυχό του Θερμαϊκού, ανάμεσα στα οποία και με εκείνο της Τούμπας, το βέβαιο είναι ότι το πόλισμα της Τούμπας βρισκόταν στη θερμαϊά χώρα ή άμεσα γειτνίαζε με αυτή.

Τα νέα δεδομένα από την Τούμπα Θεσσαλονίκης θεωρούμε ότι φωτίζουν από αρχαιολογική άποψη τη θρησκευτική ζωή στη Μακεδονία πριν από την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή, όταν οι πατροπαράδοτοι Διόνυσος και Κάβειρος παραμένουν επίσημες θεότητες μαζί με το δωδεκάθεο και με άλλες επείσακτες ανατολικές και αιγυπτιακές λατρείες.

Ανδρώνες

Ο ανδρών, ως χώρος συμποσίου, σημαίνει από μόνος του τον οικιακό τόπο που συνδέεται άμεσα με τον οίνο, το «γλέντι», καθώς και τη θεότητα που τα προστατεύει.

Σε τρία σπίτια του οικισμού, έως τώρα, εντοπίστηκαν ευρήματα που χαρακτηρίζουν χώρο συμποσίου. Συγκεκριμένα, στη βόρεια συνοικία, στο οικόπεδο της οδού Λωτού 11²⁸ (εικ. 9-11), και στη δυτική συνοικία, στα οικόπεδα της οδού Δρυός 9²⁹ και Δρυός 10³⁰ (εικ. 12), έχουμε από ένα δωμάτιο με σκεύη «πολυτελείας» τοπικών εργαστηρίων και επείσακτα (κύλικες, φιάλες, υδρίες, αρυτήρες, κανθάρους, οινόχοες, λεκανίδες), ενώ δεν λείπουν και οι οξυψύθμενοι αμφορείς. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνεχής παρουσία στις φάσεις του πολισίματος τέτοιων ευρημάτων και τέτοιων χώρων συμποσίου, από τον 6ο έως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

Ειδικότερα, στο σπίτι της οδού Λωτού 11 εντοπίστηκε στον ανδρώνά ανεστραμμένος κάνθαρος του 4ου αι. με ηθελημένη διαμπερή οπή στη θέση της βάσης. Ο κάνθαρος αυτός ασφαλώς χρησιμοποιήθηκε ως τελετουργικό σκεύος, ως ρυτόν, για σπονδές στο πλαίσιο της οινοποισίας στο ειδικά διαμορφωμένο δωμάτιο του σπιτιού.

Γνωρίζουμε ότι στην αρχαιότητα πριν από την οινοποισία γινόταν σπονδή³¹. Οι

²⁸ Για την ανασκαφή στο οικόπεδο της οδού Λωτού 11, βλ. Κ. Σουέρεφ, *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 273-293 και *ΑΔ* 47 (1992), *Χρονικά*, σ. 369, 373.

²⁹ Για την ανασκαφή στο οικόπεδο της οδού Δρυός 9, βλ. υποσημ. 31.

³⁰ Για την ανασκαφή στο οικόπεδο της οδού Δρυός 9, βλ. Κ. Σουέρεφ, *ΑΔ* 48 (1993), *Χρονικά* (υπό εκτύπωση) και *ΑΕΜΘ* 7 (1993) (υπό εκτύπωση).

³¹ Για τη σπονδή κατά την οινοποισία, πρβλ. W. Burkert, *ό.π.*, σ. 164-170 και *Ελληνική μυθολογία και τελετουργία*, *ό.π.* (υποσημ. 19), σ. 78-81.

Εικ. 9. Λωτού 11-13. Άποψη της ανασκαφής από Ν. Αριστερά, τμήμα του ανδρώνα.

Εικ. 10. Λωτού 11. Από την έρευνα στον ανδρώνα.

συμποσιαζόμενοι έχυναν από την οινοχόη ή το κύπελλο μια ενδεικτική ποσότητα προς τη θεότητα ή τις θεότητες. Θεωρούμε τον κάνθαρο με την ηβελημένη οπή στη θέση της βάσης ως ένα σπονδικό εργαλείο. Δεν γνωρίζουμε όμως, στην περίπτωση των κατοίκων του προκασσάνδρειου οικισμού στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, ποιους κανόνες σπονδής τηρούσαν, προς ποιους θεούς προσέφεραν τη σπονδή και την επίκληση ούτε σε ποιες ευκαιρίες. Στα συμπόσια τιμούσαν διάφορους θεούς και δεν αποκλείεται στο πόλισμα της Τούμπας να λατρεύονταν χθόνιοι και Ολύμπιοι, ο Δίας, ο Ερμής, ο Διόνυσος, οι Διόσκουροι, ο «αγαθός δαίμων». Δικαίωμα

Εικ. 12. Δρυός 10. Οπισθότιμη πρόχους μακεδονικού εργαστηρίου (550-540 π.Χ.).

Εικ. 11. Λωτού 11. Από την έρευνα στον ανδρόνα.

για μια τέτοια σκέψη προσφέρει ο, κατά τα αρχαιολογικά δεδομένα, αρμονικός συγχρωτισμός του τοπικού και του επείσακτου, από τα κύρια ελληνικά κέντρα των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, στοιχείου. Ο Διόνυσος, σε κάθε περίπτωση, είναι πιθανώς ο πιο αγαπητός θεός, δεδομένου ότι στη Θεσσαλονίκη, που ιδρύθηκε στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. με τη συμβολή των πολισιμάτων του Θερμαϊκού κόλπου, αυτός λατρεύτηκε ευρύτατα ως θεός του οίνου και της χαράς στη ζωή επί της γης και εν τάφω³².

³² Για τον Διόνυσο και τις διονυσιακές τελετές ενδεικτικά μόνον αναφέρουμε μερικά βιβλία, όπου και πλούσια βιβλιογραφία: Π. Λεκατσάς, *Διόνυσος. Καταγωγή και εξέλιξη της Διονυσιακής θρησκείας*, 1971· Στάθης Βάλλας, *Μινω-Μυκηναϊκός Διόνυσος (Διθύραμβος-Βάκχος)*, 1993· E. Harrison, *Ο θεός Διόνυσος* (μτφρ. Ελένη Παπαδοπούλου), 1995· Ιω. Σ. Καμπίτση, *Μιννάδες και Προιτίδες. Τα μυθολογικά δεδομένα*, 1975.

Εικ. 13. Δρυός 9. Αποψη της ανασκαφής από Ν. Κάτω δεξιά διακρίνεται ο λίθινος κέρνος.

Οικιακός ιερός χώρος με λίθινο κέρνο

Σε ένα από τα σπίτια της δυτικής συνοικίας του πολισματος, στο οικοπέδο της οδού Δρυός 9³³ (εικ. 13-14), εντοπίστηκε ορθογώνιος λιθόστρωτος χώρος, που ορίζεται από μεγαλύτερες αργές πέτρες, στο εσωτερικό ευρύχωρου δωματίου. Σχεδόν στο μέσον του δωματίου δυτικά από το λιθόστρωτο ορθογώνιο τμήμα ήταν τοποθετημένος ένας λίθινος κέρνος. Στο κέντρο του υπήρχε κοίλωμα και περιμετρικά επτά μικρότερα. Το σημείο όπου βρέθηκε ο κέρνος, όπως και το δωμάτιο που το περιλαμβάνει, ήταν σφραγισμένο με κεραμίδα στέγης, ενώ τα ευρήματα κεραμι-

κής ανήκουν στα ύστερα χρόνια του 4ου αι. π.Χ. Μια αποθήκη χτισμένη στον αιώνα μας κατέστρεψε μεγάλο τμήμα του οικιακού ιερού χώρου.

Η οικία με το λίθινο κέρνο ανήκε πιθανότατα σε ευσεβή αγροτική οικογένεια. Δεδομένου ότι η δυτική συνοικία του αρχαίου οικισμού στην Τούμπα ήταν η πλέον «αριστοκρατική», η οικογένεια ήταν μάλλον εύπορη. Ο οικογενειάρχης προσέφερε

³³ Για την ανασκαφή στο οικοπέδο της οδού Δρυός 9, βλ. υποσημ. 31.

Εικ. 14. Δρύος 9. Ο χώρος με το λίθινο κέρνο.

τις «απαρχές»³⁴ σε μικρές συμβολικές ποσότητες, από τα πρωτογενή και δευτερογενή προϊόντα του οίκου: δημητριακά, όσπρια, καρπούς, άλευρα, ψωμί, σύκα, ελιές, λάδι, σταφύλια, κρασί, γάλα. Οι «απαρχές» προσφέρονταν πιθανότατα σε θεότητες της γης, της βλάστησης, της ζωής, με τα χαρακτηριστικά της Δήμητρας, της Κόρης και του Διόνυσου, μέσα σε μια ατμόσφαιρα γιορτής και ίσως συμποσίου. Δεδομένου μάλιστα ότι ο Διόνυσος και ο Κάβειρος ήταν, όπως αναφέραμε, ιδιαίτερα αγαπητοί στους κατοίκους της Θεσσαλονίκης στα χρόνια που έπονται της ίδρυσης της πόλης, δεν αποκλείεται οι προσφορές δώρων να ήταν προς τις μεγά-

λες θεότητες με τις ιδιότητες όσων προαναφέρθηκαν.

Ας σημειωθεί ότι στον περιβάλλοντα χώρο του λίθινου κέρνου υπήρχαν διάφορα μικρού μεγέθους οξυπύθμενα πιθάρια κατά χώραν³⁵, ενώ σε άλλα σημεία της

³⁴ Για τις «απαρχές», πρβλ. W. Burkert, *Αρχαία ελληνική θρησκεία*, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 156-160 και *Ελληνική μυθολογία και τελετουργία*, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 93-97. Πρβλ. επίσης Ν. Παπαχατζής, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 30, σημ. 2, 154, 158-160.

³⁵ Βλ. την αποθήκη του σπιτιού Β στο οικόπεδο της οδού Δρυός 9, δίπλα στον κέρνο, στην εικ. 18 του *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 289.

Εικ. 15. Καλαβρύτων 19. Άποψη της ανασκαφής από Δ.

οικίας βρέθηκε πλήθος από μυλόπετρες, τριπήρες, πέτρινα εργαλεία σύνθλιψης και άλεσης καρπών.

Πήλινο ειδώλιο

Ένα πήλινο κεφάλι ειδωλίου που χρονολογείται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. αποκαλύφθηκε στο δεύτερο από τα επάλληλα λιθόστρωτα δάπεδα εσωτερικής αυλής σε οικία στην ανατολική συνοικία του πολισματος, στο οικοπέδο της οδού Καλαβρύτων 19³⁶ (εικ. 15-16).

Το κεφάλι αυτό, πιθανότατα νέας, ανήκει σε τύπο που γνωρίζουμε από τον ανδρικό τάφο αριθ. 40 της Σίνδου³⁷. Στην

περίπτωση της Σίνδου πρόκειται για τέσσερα πήλινα ειδώλια όρθιας γυναίκας, ύψ. 20 εκ. πάνω σε ορθογώνια βάση. Το δεξί σκέλος έχει ελαφρά προβολή και το δεξί χέρι πάνω στο στήθος κρατούσε μάλλον άνθος που θα είχε αποδοθεί ζωγραφικά. Ο αριστερός βραχίονας κρατάει το μάτιο στην κοιλιακή χώρα, ενώ ο χιτώνας αφή-

³⁶ Για την ανασκαφή της οδού Καλαβρύτων 19, βλ. Κ. Σουέρεφ, *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, σ. 307-311 και *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 199-313.

³⁷ Για παρόμοια με της Τούμπας ειδώλια από τη Σίνδο και για την τυπολογία τους, βλ. Β. Μισαηλίδου (Β.Μ.), *Σίνδος*, Κατάλογος της Έκθεσης, 1985, σ. 25-27.

Εικ. 16. Καλαβρύτων 19. Κεφάλι ειδωλίου (480-450 π.Χ.).

νει ελεύθερα τα άκρα των ποδιών. Τα μαλλιά χωρίζονται στο μέσον ως έξεργη «στεφάνη» και είναι μαζεμένα πίσω. Όπως επεσήμανε η Β. Μισαηλίδου³⁸, ο τύπος αυτός ήταν γνωστός στη Βοιωτία, την Αθήνα, τη Ρόδο αλλά και, σε παραλλαγή,

στην Όλυνθο. Στον ίδιο τάφο της Σίνδου, βρέθηκε άλλο ένα πήλινο ειδώλιο νέου ύψ. 15 εκ., πιθανόν βοιωτικού εργαστηρίου. Το κεφάλι του ειδωλίου αυτού μοιάζει επίσης με εκείνο από την Τούμπα.

Ανεξάρτητα από τις τυπολογικές παρατηρήσεις, η παρουσία του ειδωλίου στην οικία της Τούμπας, όπως και στον τάφο της Σίνδου, οδηγεί στην άποψη ότι οι ένοικοί του επιθυμούσαν να εξευμενίσουν, και να προστατευθούν από μια θεότητα συνδεδεμένη με τη ζωή και το θάνατο, με τη γονιμότητα της γης και την αποτροπή του κακού, όπως η Κόρη της Δήμητρας, η Περσεφόνη³⁹.

³⁸ Βλ. υποσημ. 37.

³⁹ Για την Κόρη και τη σχέση της με τη Δήμητρα, πρβλ. W. Burkert, *Αρχαία ελληνική θρησκεία*, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 338-343 και *Ελληνική μυθολογία και τελετουργία*, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 216-221. Πρβλ. επίσης Ι.Θ. Κακριδής, *Ελληνική μυθολογία*, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 130-139.

EVIDENCE FOR CULT PRACTICES FROM THE TOWN AT TOUMBA, THESSALONIKI

KOSTAS SOUEREF

The evidence yielded by the excavations at the ancient town at Toumba, Thessaloniki, points to cult practices.

a. There was a sacred area with luxury vessels and a water conduit passing through it.

b. A domestic cult was practised, devoted to the Kyrbantēs/Korybantēs.

c. Houses in the settlement had an *andron*,

in which the objects found were connected with banqueting.

d. The stone kernos found inside one of the houses attests to the custom of offering 'the first crops'.

e. The terracotta figurine of a deity found in another house points to a belief in the need to protect the inhabitants.

Ε. ΜΠ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Στη χερσόνησο του Άθω, στην περιοχή των Νέων Ρόδων, βρίσκονται τρεις σημαντικές αρχαιολογικές θέσεις: η αρχαία Σάνη¹ αποικία των Ανδρίων, η Ουρανόπολη, η πόλη που έκτισε ο αδελφός του Κασσάνδρου Αλέξαρχος το 315 π.Χ.², και η διώρυγα του Ξέρξη, το μοναδικό μνημείο της σύντομης παρουσίας των Περσών στην ευρωπαϊκή ήπειρο³.

Το 1990 η ΙΣΤ' ΕΠΚΑ υπό τη διεύθυνση της τότε εφόρου Ιουλίας Βοκοτοπούλου ξεκίνησε ανασκαφική έρευνα σε αγροτική περιοχή των Νέων Ρόδων, νοτιοδυτικά του σύγχρονου οικισμού. Η ανασκαφή δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, αλλά μέχρι στιγμής έχει αποκαλύψει δύο κτίρια και τμήματα άλλων που ανήκουν σε ένα ιερό με διάρκεια ζωής από την όψιμη αρχαϊκή έως και την πρώιμη ελληνιστική περίοδο.

Το πρώτο κτίριο που ερευνήθηκε είναι μονόχωρο εν παραστάσι (εξωτ. διαστ. 6,70x10,40 μ.), με προσανατολισμό Α.-Δ., είσοδο στα ανατολικά με τρεις αναβαθμούς, και όπως μαρτυρεί το σωζόμενο τμήμα του επρόκειτο για έναν οίκο επιμελημένης κατασκευής (εικ. 1). Υψώνεται σε πόδιο, ύψ. 1 μ. περίπου, από τρεις δόμους από διορίτη και έχει θεμελίωση από το ίδιο υλικό. Οι τοίχοι του είναι από ασβεστόλιθο. Το εσωτερικό τους μέτωπο φέρει άσπρο επίχρισμα και το εξωτερικό κυψελωτή διακόσμηση⁴. Από τους τοίχους κατά χώραν σώζεται τμήμα του τοιχοβάτη της δυτικής και της βόρειας πλευράς, ενώ

αρκετές λιθόπλινθοι του 2ου, 3ου και 4ου δόμου του βόρειου τοίχου βρέθηκαν πεσμένες έξω από το κτίριο. Η βορειοδυτική γωνία είναι η μόνη που σώζεται και κοσμείται με τρεις γλυφές.

Η έρευνα στο εξωτερικό του κτίριου έφερε στο φως ένα παχύ στρώμα (0,50 μ.) καταστροφής από κορινθιακές κεραμίδες κατά μήκος των μακρών πλευρών του, που εκτείνεται έως 1,60 μ. (εικ. 2). Η πλειονότητα των κεραμίδων φέρουν λευκό επίχρι-

* Το επιστημονικό ενδιαφέρον της Ιουλίας Βοκοτοπούλου για την περιοχή της Χαλκιδικής κατά την αρχαϊκή περίοδο έγινε αιτία να ξεκινήσει η ανασκαφική έρευνα στην «Ουρανιδών πόλιν» το 1990. Είχα την τύχη να εργαστώ μαζί της και σε αυτή την ανασκαφή, μια ιδιαίτερα ευτυχής συνεργασία που διακόπηκε απότομα τον Αύγουστο του 1995. Το παρόν άρθρο είναι αποτέλεσμα της συνεργασίας αυτής, καθώς και της γενναιοδοσίας της Ιουλίας Βοκοτοπούλου, και αφιερώνεται στη μνήμη της.

¹ Ηροδ. VII, 2. Θουκ. IV, 109, V, 18, 6. Στραβ. VII, 331.

² Ι. Παπάγγελος, Ουρανοπόλεως Τοπογραφικά, *Αρχαία Μακεδονία*, V, 2, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 1155-1187.

³ Ηροδ. VII, 22-24, 37, 122. B.S.J. Isserlin, *The Canal of Xerxes: Facts and Problems*, *BSA* 86 (1991), σ. 83-91, πίν. 4. B.S.J. Isserlin, R.E. Jones, S. Papanarinopoulos, J. Uren, *The Canal of Xerxes on the Mount Athos Peninsula: Preliminary Investigations in 1991-2*, *BSA* 89 (1994), σ. 277-284, πίν. 43-44.

⁴ M. Hellmann, Ph. Fraisse, *Délos XXXII*, 1962, σ. 72.

Εικ. 1. Οίκος αρχαϊκής εποχής.

σμα και είναι μονές αγελαίες και καλυπτήρες. Οι ηγεμόνες κεραμίδες είναι συμφνεείς με ανθεμωτούς καλυπτήρες, φέρουν διαμπερείς οπές για τη στερέωσή τους στη στέγη με καρφιά και στο μέτωπό τους υπάρχει γραπτή διακόσμηση πλοχμού σε τρία χρώματα, λευκό, κόκκινο και σκούρο καστανό⁵. Οι ανθεμωτοί ηγεμόνες φέρουν ανθέμιο με εννέα πέταλα, έλικες πάνω από το δεσμό και το ανεστραμμένο ανθέμιο κάτω από αυτόν⁶. Τα πέταλα και οι έλικες είναι καλυμμένα με υπόλευκο επίχρισμα και προβάλλονται ανάγλυφα σε σκούρο βάθος, ενώ ίχνη χρώματος υπάρχουν ακόμη στους οφθαλμούς και στον οριζόντιο δεσμό του ανθεμίου. Ο τύπος αυτός της κεράμωσης διαμορφώθηκε στην

περιοχή της Κορινθίας κατά το τελευταίο τέταρτο του βου αι. π.Χ.⁷ και χρονολογείτο εν λόγω κτίσμα στην ύστερη αρχαϊκή εποχή.

Μικρός αριθμός από λακωνικές κεραμίδες από διαφορετικό πηλό και με διαφορετικό επίχρισμα, που βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής, πρέπει να προέρ-

⁵ Χρησιμοποιείται ο όρος κεραμίδα αντί για στροπήρας. Βλ. Δ. Παντεριμαλής, *Αιμητός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, 1987, σ. 602-604.

⁶ Φ. Δαζορόνια, *Hesperia* 59 (1990), σ. 13-22.

⁷ N. Winter, *Hesperia* 59 (1990), σ. 13-22.

Εικ. 2. Στρώμα καταστροφής έξω από τον αρχαϊκό οίκο.

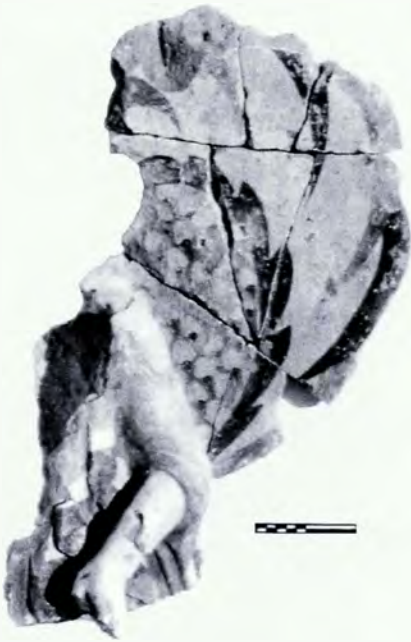
χονται από μεταγενέστερες επεμβάσεις στο κτίριο.

Ανάμεσα στις κεραμίδες βρέθηκαν μαρμάρινο κεφάλι γενειοφόρου άνδρα που ίσως εικονίζει θεό, τον Δία ή τον Ασκληπιό και χρονολογείται στον όψιμο 4ο αι. π.Χ.⁸, και θραύσματα πήλινων αγαλμάτων μεγέθους μικρότερου του φυσικού, πιθανότατα των ακρωτηρίων του κτιρίου. Πρόκειται για γυναικείες φτερωτές μορφές με ιωνική ενδυμασία, χειριδωτό χιτώνα και πέπλο με γραπτή διακόσμηση που ερμηνεύθηκαν ως Νίκες (εικ. 3). Αν και η συντήρησή τους δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, έως τώρα έχουν συγκολληθεί δύο Νίκες, μία σε όρθια στάση και μία άλλη με φτερωτά σανδάλια σε στάση *έν γούνασιν*

δρόμον. Παρόμοια παραδείγματα έχουν βρεθεί στην Ολυμπία. Πρέπει να έχουν γίνει από κορινθίους τεχνίτες ή σε κορινθιακά εργαστήρια και χρονολογούνται στην όψιμη αρχαϊκή περίοδο⁹.

⁸ Πρβλ. την κεφαλή του Ασκληπιού από τη Μήλο στο Βρετανικό Μουσείο, A. Furtwängler, *Masterpieces of Greek Sculpture*, 1964, σ. 189, πίν. XXVIII.

⁹ H. Payne, *Archaic Marble Sculpture*, 1932. ΑΔ 17 (1961-62), Χρονικά, πίν. 143. Α. Μουστάκα, Κεντρικό ακρωτήριο με παράσταση γιγαντομαχίας από την Ολυμπία, *Πρακτικά XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας*, Γ', Αθήνα 1988, σ. 194 κ.ε., πίν. 42.2-3. Η ίδια, Μορφή και συμβολισμός της Νίκης στην Αρχαία Ολυμπία, *Πρακτικά Συμποσίου Ολυμπιακών Αγώνων*, Αθήνα 1992.

Εικ. 3. Πήλινο ακρωτήριο-Νύση.

Κάτω από το στρώμα καταστροφής βρέθηκαν ίχνη από τη χρήση του χώρου: πυρές με καμένα οστά και αγγεία, λάκκοι με όστρεα στη νότια πλευρά, εσχάρα με ωμά πλιθιά και ίχνη πυράς βόρεια του κτιρίου. Παντού βρέθηκαν μικρά αγγεία, άωτα σκυφίδια, προχοΐδια, όστρακα μελαμβαφών αγγείων και κυρίως κανθάρων, καθώς και μικροαντικείμενα που χρονολογούνται στον όψιμο 4ο ή τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Ανάμεσα στα ευρήματα ήταν και ένα μοναδικού τύπου αγγείο οκταεδρικό με προχοή και λαβή, η χρήση του οποίου φαίνεται πως ήταν καθαρά τελετουργική.

Στο εσωτερικό του κτιρίου η έρευνα δεν είχε σημαντικά αποτελέσματα. Εξαιτίας της κλίσης του εδάφους και της συνεχούς καλλιέργειας, μόνον ένα μικρό τμήμα του δαπέδου σώζεται στο βορειοδυτικό τμήμα του οίκου. Αποτελείται από ασβεστολιθικές λιθόπλινθους που ποικίλλουν σε μέγεθος και πάχος και δεν παρουσιάζουν επιμελημένη κατασκευή. Μικρής κλίμακας έρευνα έδειξε πως τοποθετήθηκαν σε επίχωση που περιέχει ευρήματα του όψιμου βου και του πρώιμου 3ου αι. π.Χ., υποδηλώνοντας έτσι πως έχει γίνει μετά τον πρώιμο 3ο αι., άρα ανήκει σε μια δεύτερη οικοδομική φάση. Το αρχικό δάπεδο του τέλους του βου αι. δεν εντοπίστηκε.

Στον εν παραστάσι πρόναο βρέθηκαν δύο λάκκοι – αποθέτες – δίπλα στο βόρειο και το νότιο τοίχο που περιείχαν θραύσματα από πήλινα ή λίθινα αγγεία και μετάλλινα μικροαντικείμενα που χρονολογούνται από την ύστερη αρχαϊκή έως και την πρώιμη ελληνοιστική περίοδο.

Τα μέχρι στιγμής δεδομένα του κτιρίου δείχνουν πως κατασκευάστηκε στην όψιμη αρχαϊκή εποχή και υπέστη επέμβαση, πιθανότατα επισκευή, στα πρώιμα ελληνοιστικά χρόνια. Σε αυτή τη δεύτερη περίοδο χρονολογείται και η χρήση του χώρου στο εξωτερικό του οίκου, ενώ δεν υπάρχουν στοιχεία για τη συνεχή χρήση του κτιρίου κατά την κλασική εποχή.

Σε απόσταση περίπου 300 μ. βορειοδυτικά του κτιρίου εντοπίστηκε τμήμα άλλου κτίσματος με μαρμάρινη βάση στο εσωτερικό του (μήκ. 1,60 μ.), εφοδιασμένη με δύο τόρμους για την υποδοχή αγαλμάτων (εικ. 4). Γύρω από τη βάση βρέθηκαν θραύσματα μαρμάρινων αγαλμάτων. Η ελάχιστη κεραμική που βρέθηκε, καθώς και η

Εικ. 4. Μαρμάρινη βάση βορειοδυτικά του αρχαϊκού οίκου.

βάση χρονολογούν το κτίσμα πιθανώς στην ελληνιστική περίοδο. Η ανασκαφή δεν έχει προχωρήσει στον τομέα αυτό.

Το δεύτερο κτίριο που αποκαλύφθηκε στην περιοχή βρίσκεται νοτιοανατολικά του αρχαϊκού οίκου. Είναι ναόσχημο, εξωτ. διαστ. 17,80x10,20 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. και είσοδο στα ανατολικά (εικ. 5). Αποτελείται από πρόναο και σηκό και πιθανότατα υπήρχε πρόσταση από πέντε ή έξι κίονες στην είσοδο. Η είσοδος από τον πρόναο προς το σηκό είναι μνημειακή, εφοδιασμένη με ένα δίλιθο κατώφλι με συνεχή αυλάκωση και ενισχυμένες εξωτερικές γωνίες, η μορφή του οποίου καθώς και η έλλειψη κυματίου στη βάση του το χρονολογούν στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Στον πρόναο, δίπλα στην είσοδο, βρέθηκαν τρεις λίθινες βάσεις που πιθανότατα χρησίμευαν για την υπο-

δοχή αγαλμάτων. Κοντά στις βάσεις βρέθηκαν δύο μαρμάρινα κεφάλια της πρώιμης ελληνιστικής εποχής. Πρόκειται για ένα γυναικείο με πεπονοειδή κόμμωση (εικ. 6) και ένα ανδρικό, ύψ. 0,195, πλ. 0,11 μ., με κοντή κόμη που αφήνει το μέτωπο ελεύθερο και φέρει πυραμιδόσχημο επίθημα στην κορυφή της κόμης (εικ. 7). Στην κόμη φέρει ταινία με δεκατρείς οπές, διάμ. 0,015 μ., μία κεντρική και έξι στην κάθε πλευρά, που υποδέχονταν ακτίνες, υποδηλώνοντας έτσι πως το κεφάλι πρέπει να ερμηνευθεί ως Ήλιος¹⁰. Το πυραμιδόσχημο επίθημα στο κεφάλι

¹⁰ Βραχύκομος ήλιος με ακτίνες εμφανίζεται στην τέχνη της εποχής αυτής: Η. Maryon, *JHS* 76 (1956), σ. 68-86· Η. Ζερβουδάκη, *ΑΔ* 30 (1975), Μελέτες, σ. 1-20· Β. Smith, *Hellenistic Sculpture*, 1991, πίν. 201.

Εικ. 5. Λατρευτικό κτίριο ελληνιστικής εποχής.

θυμίζει το επίθημα της μορφής που ερμηνεύεται ως «Αφροδίτη Ουρανία» στην πίσω όψη του νομίσματος της Ουρανόπολης, καθώς και το σχήμα του οκταεδρικού αγγείου που βρέθηκαν στον αρχαίο οίκο και στο εσωτερικό του κτιρίου αυτού.

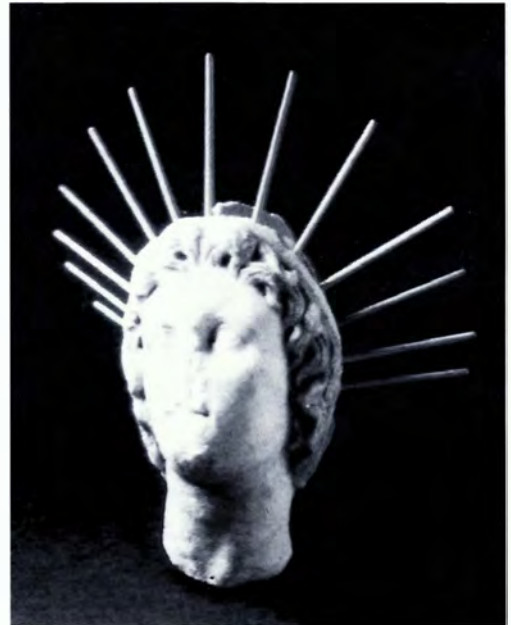
Ο σηκός έχει τρεις εισόδους, από μία στον ανατολικό, νότιο και δυτικό τοίχο. Η ανατολική είσοδος ήταν η πιο μνημειακή και πλαισιωνόταν από θρανίο, πλ. 0,60 μ., κατά μήκος των δύο σκελών του τοίχου. Η νότια είσοδος έχει μαρμάρινο κατώφλι, η αδρή επεξεργασία του οποίου υποδηλώνει πως πρέπει αρχικά να έφερε ξύλινη επένδυση. Τέλος, η δυτική είσοδος έχει τρεις αναβαθμούς στο εσωτερικό του σηκού που πλαισιώνονται από δύο κατα-

σκενές. Η βόρεια αποτελείται από πεσσίσκο, πάνω στον οποίο βρέθηκαν θραύσματα από μαρμάρινα έδρανα, και η νότια από δύο μαρμάρινες λιθόπλινθους σε β' χρήση και ίσως αρχικά υποβάσταζε κάποιιο άγαλμα.

Στον πρόναο και στο σηκό αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής από λακωνικές κεραμίδες. Κάτω από αυτό αποκαλύφθηκαν στο βορειοανατολικό τμήμα του σηκού εκτεταμένος λιθοσωρός. Αποτελείται από μεγαλύτερες πέτρες στα βόρεια και ανατολικά και μικρότερες στο εσωτερικό με ίχνη καύσης και όστραα. Ο λιθοσωρός δεν προέρχεται από γκρέμισμα. Ίσως πετάχτηκε μέσα στο σηκό μετά από την εγκατάλειψη του κτιρίου ή προέρχεται

Εικ. 6. Γυναικείο κεφάλι με πεπνοειδή κόμμωση.

Εικ. 7. Κεφάλι Ήλιου.

από κατασκευή που υπήρχε στο σηκό. Ακόμη στο βορειοδυτικό τμήμα του σηκού εντοπίστηκαν δύο παράλληλες μακρόστενες λιθόπλινθοι, μήκ. 0,63 μ., που πρέπει να αποτελούσαν τμήμα κατασκευής, ίσως τράπεζα για αναίμακτες προσφορές.

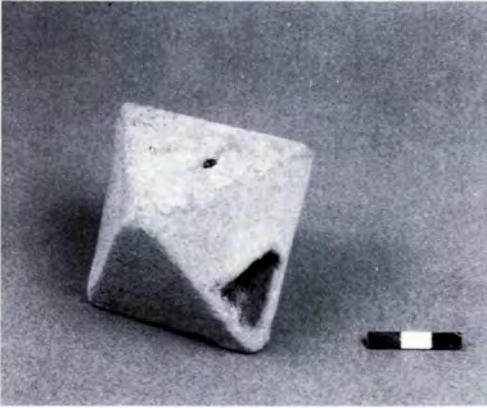
Η κεραμική που βρέθηκε στο κτίριο είναι ελάχιστη: θραύσματα άβαφων κανθάρων, φιαλίδια, άωπα σκυφίδια, πήλινο θυμιατήρι-βωμός με λευκό επίθετο χρώμα και γραπτή διακόσμηση με κυανό και κόκκινο χρώμα και με ίχνη καύσης στην επάνω επιφάνεια, χάλκινα νομίσματα Ουρανόπολης, μετάλλινα μικροαντικείμενα, τα χάλκινα εξαρτήματα της θύρας, καθώς και ένας μεγάλος αριθμός οκταεδρικών αγγείων (εικ. 8), όμοια με αυτά που βρέθηκαν στον αρχαϊκό οίκο. Όλα τα ευρή-

ματα χρονολογούνται στον όψιμο 4ο ή στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.¹¹.

Το κτίριο δεν ερευνήθηκε εξωτερικά, όπου υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη κατασκευών.

Δέκα μέτρα νότια του ναόσχημου κτιρίου έχει εντοπιστεί αργολιθοδομικός τοίχος, μήκους προς το παρόν 25 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., αντηρίδες ανά πέντε μέτρα και κονιάμα στο βόρειο μέτωπο, όπου

¹¹ B. Sparkes, L. Talcott, *Black and Plain Pottery. The Athenian Agora XII*, Princeton, N. Jersey 1971, πίν. 70. C. Williams, M. Τόλη, *Hellenistic Pottery from Three Periods in Mytilene on the Island of Lesbos*, Β' *ΕπΣυνΕλλΚεθ*, Αθήνα 1990, σ. 98-109, πίν. 60β. G. Davidson, *Corinth XII. The Minor Objects*, Princeton, N. Jersey 1952, πίν. 66, αρθ. 893.

Εικ. 8. Οκταεδρικό αγγείο ελληνιστικής εποχής.

εντοπίζονται και εσωτερικοί χώροι. Τα ευρήματα της πολύ περιορισμένης ανασκαφικής έρευνας και σε αυτό τον τομέα χρονολογούν τις κατασκευές στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο.

Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, τα κτίρια αυτά έχουν δημόσιο χαρακτήρα και ανήκουν σε ένα ιερό με δύο βασικές οικοδομικές φάσεις της όψιμης αρχαϊκής και της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου. Η ίδρυσή του πρέπει να συνδεθεί με τη Σάνη, την αποικία των Ανδρών που δεν έχει ακόμη εντοπιστεί, ενώ η δεύτερη οικοδομική φάση συνδέεται με την ίδρυση της Ουρανόπολης το 315 π.Χ. από τον Αλέξαρχο¹². Μέχρι στιγμής δεν υπάρχουν στοιχεία για τη χρήση του ιερού στην κλασική περίοδο, γεγονός περίεργο, εφόσον η Σάνη ευημερούσε στον 5ο αι. π.Χ.¹³.

Το ναόσχημο κτίριο που κτίστηκε στη β' οικοδομική φάση παρουσιάζει ιδιαιτερότητες, όπως οι τρεις είσοδοι, η τράπεζα και το θρανίο, που δείχνουν πως μάλλον επρόκειτο για ένα χώρο όπου τελούνταν λατρεία.

Τέλος, η ταυτότητα της θεότητας ή των θεοτήτων που λατρεύονταν στο ιερό παραμένει ακόμη άγνωστη, εφόσον μέχρι στιγμής απουσιάζουν παντελώς οι επιγραφικές μαρτυρίες, και τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν μπορούν να διαφωτίσουν το θέμα αυτό. Οι ελάχιστες φιλολογικές μαρτυρίες για την Ουρανόπολη, την «Ουρανιδών πόλιν», όπως την ονόμαζε ο εκκεντρικός ιδρυτής της Αλέξαρχος, αναφέρουν τη λατρεία του Δία και του Ηλίου, την οποία μάλιστα εισήγαγε ο ίδιος ο ιδρυτής¹⁴. Τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα δεν έρχονται σε αντίθεση με τις φιλολογικές μαρτυρίες, ούτε όμως μπορούν ακόμη να τις επιβεβαιώσουν.

¹² Μάλιστα, σύμφωνα με τον Ι. Παπάγγελο, το ιερό βρισκόταν μέσα στην πόλη (βλ. υποσημ. 2).

¹³ I.M. Zahnt, *Olynth und die Chalkidier*, Μόναχο 1971, σ. 7 κ.ε., 35 κ.ε., 219 κ.ε. B.D. Meritt, H.T. Wade-Gery, M.F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists I*, Cambridge, Mass. 1939, σ. 544.

¹⁴ O. Mørholm, *Early Hellenistic Coinage*, 1991, σ. 60. Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστές Γ'*, στ. 98.

EXCAVATIONS AT OURANOPOLIS

ELISABETH-BETTINA TSIGARIDA

A sanctuary has been uncovered on the peninsula of Mount Athos, north-west of the modern settlement of Nea Roda, which had been in use continuously from the late Archaic to the early Hellenistic periods. Two buildings and part of a third have so far been excavated, and scattered building remains associated with the sanctuary have been discovered throughout the entire area.

The first building excavated is an Archaic oikos oriented east-west, with the entrance at the east. It stands on a granite podium and has limestone walls, the outer faces of which are adorned with hexagon pattern. Outside the building, along the two long sides, was discovered a destruction level of Corinthian tiles, and also terracotta akroteria, in the form of figures of Nike.

The second building was located to the north-east of the first. It has the shape of a temple oriented east-west, with the entrance at the east. It consists of a pronaos with a porch and a cella with three entrances, a bench, and a table for bloodless offerings which was probably also a cult hearth. Inside the temple were found a marble head of Helios, a marble female head, a cylindrical terracotta altar and several clay vases in the shape of an octahedron with a spout and a small strap handle, presumably for ritual use.

The sanctuary is connected with the two ancient cities in the area, Sane, the colony of Andros, and Ouranopolis, which was founded by Kassander's brother Alexarchos in 315 BC.

ΕΦΗ ΠΟΥΛΑΚΗ-ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗ

Ο μύθος

Εξίσου σημαντικές θεότητες με το δωδεκάθεο είναι για την Πιερία οι μούσες της, καρπός εννέα ημερών θείου έρωτα στον τόπο αυτό του παντοδύναμου Δία και της Μνημοσύνης.

Οι μούσες είναι «Όλυμπιάδες» και «Όλύμπια δώματα ἔχουσαι» στον Όμηρο, «Όλυμπιάδες» αλλά και «Πιερίδες» μούσες στον Ησίοδο. Το δεύτερο επίθετο φαίνεται ότι υπερίσχυσε έκτοτε διαιωνίζοντας τη σχέση της χώρας και των περικών πόλεων Λεϊβήθρα, Πίμπλεια, Δίον με τις κόρες της Μνημοσύνης, τις νεράιδες εκείνες της φύσης – αλλά και της τέχνης – που γεννήθηκαν από τον πατέρα των θεών για να μη λησμονούν οι θνητοί τη θεία δημιουργία και το αθάνατο μεγαλείο της.

Η έντονη σχέση των μουσών με την Πιερία οδήγησε την αρχαία μυθολογία στη γενεαλογική τους σύνδεση με την περιοχή, και μάλιστα με τον ομώνυμο μακεδόνα γενάρχη, τον Πίερο, που θεωρήθηκε πατέρας τους και επομένως ο πάππος του Ορφέα².

Η αρχαία έρευνα προβληματίστηκε επίσης με την πρώτη αναφορά των μουσών στην περιοχή και με την κοινή ονοματολογία Ολυμπικής Πιερίας και Ελικώνα σε θέσεις που σχετίζονται με τις μούσες³. Το φαινόμενο ερμηνεύθηκε μάλλον εύκολα – όπως και στο μύθο – με τη μεταφορά της λατρείας των μουσών στον Ελικώνα από κατοίκους της Πιερίας⁴. Για τη σύγ-

χρονη έρευνα το πρόβλημα ίσως οφείλει να παραμένει ανοιχτό.

Αντίθετα, ο διωγμός των προϊστορικών «θρακών» από την Πιερία και η εγκατάστασή τους στην περιοχή του Παγγαίου⁵ μπορεί ίσως να θεωρηθεί πραγματικό γεγονός, που υπομνηματίζει εν μέρει τον παράλληλο μύθο του Ορφέα στις δύο περιοχές. Ο «προϊστορικά» θρακικός χαρακτήρας της περιοχής του Ολύμπου⁶ – ένα κεφάλαιο της ιστορίας που είναι ακόμη ανεξερεύνητο –, προφανώς ενίσχυσε στα ιστορικά χρόνια την παράδοση για τη «θρακική» καταγωγή του Ορφέα, μια καταγωγή εντελώς ασυμβίβαστη με την απαιδευσία των Θρακών της ιστορικής περιόδου, αφού ο Ορφέας αναφέρεται πάντοτε

¹ Ο τίτλος του άρθρου από τα *Αργοναυτικά Ορφείως* 1373: "Ἐνθεν δ' ὄρηθεις ἐσύθην χιονώδεα Θορήκην Λειβήθρων ἐς χώρον, ἐμὴν ἐς πατρίδα γαίαν· ἄντρον δ' εἰσεπέρησα περικλυτόν, ἔνθα με μήτηρ γείνατ' ἐνὶ λέκτροις μεγαλήτορος Οἰάγορου.... Η περιοχή αναφέρεται και στο στίχο 50: "Ὡς ποτε Πιερίην Λειβήθρων τ' ἄκρα κάρηνα (ἡρώων τε καὶ ἡμθέων πρόμος ἐξεπέρησε) λισσόμενος μ' ἐπίκουρον ἐοῦ νόστοιο γένεσθαι ποντοπόρῳ σὴν νηὶ πρὸς ἄξενα φῆλ' ἀνθρώπων.

² Βλ. Πανσ. 9, 29, 30· Επίχαρμος, απ. 41.

³ Βλ. Πανσ. 9, 34.

⁴ Βλ. Στράβ. 9, 2, 25.

⁵ Βλ. Θουκ. Β, 99· Ηρόδ. 7, 112, 185.

⁶ Βλ. π.χ. Στράβ. 7α 1, 17· *Anthologia Graeca* Δαμιγίτου 79.

ως εξέχουσα πολιτιστική μορφή της προϊστορικής Ελλάδας. Το γεγονός προβληματίσε κάποιους από τους αρχαίους συγγραφείς, όπως ίσως πρέπει να προβληματίζει και κάποιους από εμάς σήμερα.

ἔνθεν καὶ τολμῶσιν λέγειν μηδὲ τὸν Ὀρφέα σοφὸν γεγονέναι Θράκα ὄντα: ταῦτα Ἀνδροτίων λέγει, ὑπὲρ τῆς ἀγραμματοείας καὶ ἀπαιδευσίας Θρακῶν τεκμηριώσαι... (Αἰλιανός, Ποικίλη Ἱστορία, 8, 6)⁷.

Η σύνδεση της παραολύμπιας Περιρίας με τις Μούσες και τον Ορφέα δεν είναι εύκολο να αγνοηθεί, πολύ περισσότερο αφού στις βιογραφίες του Ομήρου και του Ησιόδου οι μεγάλοι αυτοί ποιητές των γεωμετρικών χρόνων φέρονται ως απόγονοι του Πίερον και του Ορφέα⁸. Το φαινόμενο χρειάζεται ερμηνεία. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι υπήρξε το αποτέλεσμα κάποιου αρχαιότατου μουσικού λόγου, σήμερα δυστυχώς χαμένου, που είχε σχέση με την Περιρία και τις μούσες της.

Ἡρακλείδης δ' ἐν τῇ Συναγωγῇ τῶν ἐν μουσικῇ εὐδοκμησάντων τὴν καθαρωδίαν καὶ τὴν καθαρωδικὴν ποιήσιν πρῶτον φησιν Ἀμφιόνα ἐπινοῆσαι τὸν Διὸς καὶ Ἀντιόπης, τοῦ πατρὸς δηλονότι διδάξαντος αὐτόν. πιστοῦται δὲ τοῦτο ἐκ τῆς ἀναγραφῆς τῆς ἐν Σικυῶνι ἀποκευμένης δι' ἧς τὰς τε ἱερείας τὰς ἐν Ἄργει καὶ τοὺς ποιητὰς καὶ τοὺς μουσικοὺς ὀνομάζει κατὰ δὲ τὴν αὐτὴν ἡλικίαν καὶ Λίνον τὸν ἐξ Εὐβοίας θρήνους πεποικέναι λέγει, καὶ Ἄνθην τὸν ἐξ Ἀθηδόνας τῆς Βοιωτίας ὕμνους, καὶ Πίερον τὸν ἐκ Περιρίας τὰ περὶ τὰς Μούσας ποιήματα (Ψ. Πλούταρχος, Περί Μουσ. 1131β-1147α 1131 F 6⁹).

Ο χώρος

Αβίαστα προκύπτει από τις αρχαίες πηγές ότι τα Λειβήθρα και ο εξαρτημένος ορφικός μύθος¹⁰ τοποθετούνται στους περικούς πρόποδες του Ολύμπου. Επιγραφική ένδειξη της παρουσίας τους στην περιοχή ήταν το μολύβδινο βάρος που είχε παραδοθεί παλαιότερα στο Μουσείο του Δίου. Φέρει την επιγραφή ΛΕΙ-ΒΗ και σύμβολο ένα τσαμπί σταφύλι, χαρακτηρι-

⁷ Βλ. και Πανσ. 10, 30, 6: ἀποβλέψαντι δ' αὐθις ἐς τὰ κάτω τῆς γραφῆς ἔστιν ἐφεξῆς μετὰ τὸν Πάτροκλον οἷα ἐπὶ λόφου τινὸς Ὀρφέως καθεζόμενος, ἐφάπτεται δὲ καὶ τῆ ἀριστερᾷ κίθαρας, τῆ δ' ἑτέρᾳ χειρὶ ἰτέας κλώνες εἰσιν ὧν ψαύει, προσανακέκλιται δὲ τῷ δένδρῳ τὸ δὲ ἄλλος ἔοικεν εἶναι τῆς Περσεφόνης, ἐνθα αἴγειροι καὶ ἰτέαι δόξῃ τῆ Ὀμήρου [κ 509] πεφύκασιν. Ἑλληνικὸν δὲ τὸ σχῆμά ἐστι τῷ Ὀρφεὶ καὶ οὔτε ἡ ἐσθῆς οὔτε ἐπιθήμα ἐστὶν ἐπὶ τῆ κεφαλῇ Θράκιον καὶ Ὀρφέως ἐστὶν ἐν αὐτῷ ξόρον, Πελασγῶν ὡς φασιν ἔργον.

⁸ *Certamen Homeri et Hesiodi* 44, *Vitae Homeri: Suidae Vita*, κ.α.

⁹ *FGH* 550 F 1, βλ. και Ευρ., *Ιφ. εν Αυλ.* 790: Τίς ἄρα μ' ἐνπλοκάμιον κόμας ῥῆμα δακρυόεντανύσας πατριδος ὀλλυμένας ἀπολωτιεῖ, διὰ σέ, τὰν κύκνον δολιχαῦχενος γόνον, εἰ δὴ φάτις ἔτνμος, ὡς ἔτεκεν, Αἴδα σ' ὄρνθι πταμένῳ Διὸς ὄτ' ἠλλάχθη δέμας, εἴτ' ἐν δέλτοις Περίσιν μῦθοι τάδ' ἐς ἀνθρώπους ἦνεγκαν παρὰ καιρὸν ἄλλως.

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά: Ευρ., *Βάκχαι* 560· Πλούτ., *Αλέξανδρος* 14, 8· Πανσ. 9, 30· Στράβ. 7α, 1, 17· Τ. Livius 44 5· Λυκόφρων, *Αλεξάνδρα* 273· Τζέτζης, *Σχολ. Λυκόφρ. Αλεξ.* 273α-β και 409· Απολλώνιος Ρόδιος, *Αργοναυτικά* 1, 23· Απολλόδοτος, *Βιβλιοθήκη* 1, 15 *Anthologia Graeca* Δαμαγίτου 7 9· Ορφικά: *Testimonia* 12a 1 Pers. 234· Wilamowitz 12a 2· Διογένης Λαέρτιος, *Vitae philosophorum* 1, 5, 8· Hygini, *Fabulae*, XV, *Argonautae Convocatae* κτλ.

Εικ. 1. Μολύβδινο βάρος.

στικό της διονυσιακής παράδοσης με την οποία συνδέονται τα Λειβήθρα (εικ. 1). Στα πολυάριθμα βάρη της πρώτης ανασκαφικής περιόδου δεν βρέθηκε παρόμοια επιγραφή, σε ένα ωστόσο υπήρχε παρόμοιο σύμβολο.

Οι ερευνητές του περασμένου αιώνα είχαν τοποθετήσει ενδεικτικά την αρχαία πόλη στο χάρτη της περιοχής, η ταύτιση όμως έγινε το 1954, χάρη στους πάντα ανήσυχους κατοίκους της Λεπτοκαριάς και τον Έφορο Αρχαιοτήτων Ν. Κοτζιά¹¹. Παρά τις φιλότιμες δικές μας προσπάθειες δεν εντοπίστηκε μέχρι σήμερα άλλος χώρος που να καλύπτει με την ίδια πληρότητα τις προδιαγραφές που τίθενται από τις αρχαίες πηγές. Η θέση τους, εξάλλου, προσδιορίστηκε ικανοποιητικά στην ευρύτερη περιοχή χάρη σε μία επιγραφή από τους Γόννους, που αναφέρει τα «ὄρη των Λειβηθρίων» σε σχέση με τη γειτονική Καλλιπεύκη¹².

Τα Λειβήθρα λοιπόν – όπως θα αποκαλούμε τον αρχαιολογικό χώρο – εκτείνονται στο νοτιότατο ακρωτήριο της ανατολικής πλευράς του Άνω Ολύμπου, στην είσοδο της μεγάλης πτυχής που χωρίζει

τον Κάτω από τον Άνω Όλυμπο, κατά μήκος του γεωλογικού ρήγματος της κοίτης του χειμάρρου Γρίβα, και στη νοτιοανατολική περιφέρεια του τεκτονικού παραθύρου που απώθησε τον πρώτο Όλυμπο και ύψωσε το νεότερο ανάμεσα στα αρχαιότερα πετρώματα της πελαγονικής ζώνης.

Στη βαθιά λεκάνη της σύγκλισης των δύο Ολύμπων σχηματίζονται αλληπάληλες ορεινές πτυχές και χαράδρες που οδηγούν τις υδατοροές από τους δύο ορεινούς όγκους γύρω από τον αρχαιολογικό χώρο. Εκεί συμβάλλουν σε κοινή κοίτη και δημιουργούν τη Ζηλιάνα, το χείμαρρο που έχει τη δυσάρεστη φήμη του πιο καταστροφικού του Ολύμπου – φήμη μάλλον δικαιολογημένη αφού έχει τεράστια λεκάνη απορροής σε μεγάλο υψόμετρο και σε ελάχιστη απόσταση από τη θάλασσα. Η ριψοκίνδυνη αυτή επιλογή και μάλιστα επί του ρήγματος του χειμάρρου Γρίβα φαίνεται πως είναι η αιτία της καταστροφής των αρχαίων Λειβήθρων από το χείμαρρο Σιν που περιγράφει ο Πανσανίας¹³, αλλά και η αιτία της μοναδικής ομορφιάς του φυσικού περιβάλλοντος. Τόσο το αρχαίο όνομα «Λειβήθρα» όσο και το νεότερο όνομα της περιοχής «Κανάλια» – που είναι η λατινική του μετάφραση – περι-

¹¹ Ν. Κοτζιάς, Λειβήθρα, Πίμπλεια, Πιερίς, η πατρις του Ορφέως, *ΑΕ* 1948-49, Χρονικά, σ. 25 κ.ε.

¹² [..έδω] κἄν δὲ καὶ γῆν ἐν [Λιμνή ἀντῶι] τῆν ἐπέκεινα τοῦ πο[ταμοῦ τοῦ π]αραρο[έου]ντος ἀπὸ τῆς χα[ράδρας] μέχρι τῶν ὄρων τῶν Λειβ[ηθρίων]. Β. Helly, *Gonnoi* II 2, 2.

¹³ Βλ. Πανσ. 9, 30.

γράφουν τη συγκεκριμένη γεωμορφολογία της περιοχής¹⁴.

Για την ιστορική τοπογραφία της περιοχής προκύπτει το όνομα «Λειβήθρια όρη», χάρη στην επιγραφή που προαναφέραμε. Πιθανότατα ταυτίζονται με τις πτυχές του Άνω Ολύμπου που ξεδιπλώνονται στη σύγκλιση των δύο Ολύμπων και καταλήγουν στα χαμηλά υψώματα του αρχαιολογικού χώρου. Από την αρχαία γραμματεία γνωρίζουμε επίσης τα ονόματα «Δώτιον» και «Λειβήθρια πύλαι»¹⁵. Οι «πύλες» των «πτυχών» του Ολύμπου είναι ορολογία ομηρική και φαίνεται να δηλώνει τις εισόδους των αλληπάλληλων φαραγγιών που οδηγούν στον πολύκορφο, τον αλπικό του πυρήνα. Οι «Λειβήθριες πύλες» προφανώς ταυτίζονται με τις πύλες των «λειβήθρων», των φαραγγιών δηλαδή που είναι σήμερα γνωστά ως «Κανάλια» και σημαδεύουν την έξοδο των χειμάρρων που συγκλίνουν στον αρχαιολογικό χώρο. Το Δώτιον ταυτίστηκε από τον Hammond με τον Κάτω Όλυμπο. Αφορά ίσως την οροσειρά του Κάτω Ολύμπου που «συγκλείει δίκην πυλών» με τα όρη των Λειβηθρίων.

Ο ευρύτερος αρχαιολογικό χώρος των «Λειβήθρων» έχει συνολική έκταση πάνω από 1.500 στρέμματα στη συνέχεια του κρηυγμένου ιστορικού και αρχαιολογικού χώρου του ορεινού όγκου του Ολύμπου.

Έχουν εντοπιστεί νεκροταφεία που εκτείνονται σε μεγάλη απόσταση πάνω στους πρόποδες, από την περιοχή της παλιάς Λεπτοκαριάς μέχρι και την περιοχή της Σκοτίνας. Παλαιότερα είχε εντοπιστεί στη θέση Βουλκάνη της παλιάς Λεπτοκαριάς νεκροταφείο της ύστερης εποχής του Χαλκού που δεν ανασκάφηκε. Στο μεταξύ εντοπίστηκαν νεκροταφεία τύμβων που

πιθανώς σχετίζονται με τάφους της πρώιμης εποχής του Σιδήρου αλλά και των ιστορικών χρόνων. Ερείπια που ίσως σχετίζονται με τον αρχαίο οικισμό έχουν εντοπιστεί στα υψώματα κατά μήκος του ρήγματος που διαμορφώνει τη δυτική κοίτη του Γρίβα μέχρι και την παλιά Λεπτοκαριά.

Το κεντρικό ύψωμα του αρχαιολογικού χώρου καταλήγει νοτιοανατολικά σε ένα μεμονωμένο ύψωμα έκτασης 15 στρεμμάτων περίπου, που περιβάλλεται από οχυρωματικό περίβολο και το αποκαλούμε, όπως και ο Κοτζιάς, ακρόπολη. Ως ιδιότυπο νησί μέσα στις ορεινές κοίτες η ακρόπολη πλαισιώνεται από τους χειμάρρους Γρίβα και Καβουρόλακκα, ενώ ακριβώς μπροστά της σχηματίζεται η ευρεία κοίτη της Ζηλιάνας. Η γενική εικόνα, τόσο πριν όσο και μετά την ανασκαφή, δείχνει ότι εγκαταλείφθηκε στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια μετά την κάθοδο των Ρωμαίων και δεν ξανακατοικήθηκε.

Στη νότια πλευρά της ακρόπολης, στα κατακόρυφα πρηνή πάνω από τον Καβουρόλακκα, κρέμονται κυριολεκτικά από το φρούδι του υψώματος τα ερείπια του νότιου τείχους, όσα τουλάχιστον δεν βρίσκονται ήδη κατακρημνισμένα στην κοίτη του χειμάρρου (εικ. 2). Σε ορισμένα σημεία διατηρούνται μόνο τα θεμέλια, αρκετά μάλιστα είναι υποσκαμμένα από τις διαβρώσεις που συνεχίζονται. Στα καταρρέοντα πρηνή της νότιας πλευράς της ακρόπολης έγινε μια προσπάθεια αναχαίτισης του προβλήματος με οικολογικές μεθόδους.

¹⁴ Βλ. Ησύχιος, λ. *λειβηθρον*; Σουίδα, λ. *Λειβηθρα*.

¹⁵ Βλ. Λυκόφρων, *Αλεξάνδρα* 408· Τζέτζης, *Σχολ. Λυκόφρ. Αλεξ.* 409.

Εικ. 2. Ερείπια του νότιου τείχους στο φρυδί της ακρόπολης πάνω από τον Καβουρόλακκα.

Όπου τουλάχιστον ήταν δυνατόν να πλησιάσουμε, τα αναλήμματα που κατασκευάσαμε έλυσαν και το δυσεπίλυτο πρόβλημα των μπάζων μας. Σκεπασμένα σήμερα με το φυλλόχωμα της ακρόπολης που είχε μείνει αδιατάρακτο για δύο χιλιάδες χρόνια, ελπίζουμε ότι θα λειτουργήσουν συνεπικτικά στο μέλλον χάρη στη δύναμη των ριζικών τους πλεγμάτων.

Το τελικό στρώμα καταστροφής του δυτικού περιβόλου ανήκει στα τέλη του 2ου αιώνα π.Χ. και έκτοτε έμεινε αδιατάρακτο. Χαμηλότερα εντοπίστηκε στρώμα κλασικών χρόνων, ίσως και με αντίστοιχες οικοδομικές φάσεις στο εσωτερικό της ακρόπολης.

Ο δυτικός περίβολος έχει και αυτός στατικά προβλήματα, με αποκλίσεις από την κατακόρυφο προς τη μία ή την άλλη πλευ-

ρά. Τέτοιες μετακινήσεις έγιναν αντιληπτές σε όλα σχεδόν τα σκάμματα και μοιάζουν με αποτέλεσμα σεισμού που έγινε στις αρχές του 1ου αι. π.Χ., του σεισμού ίσως που έγινε αντιληπτός και στις ανασκαφές της Πέλλας. Ωστόσο, η δεδομένη κατάρρευση ολόκληρου σχεδόν του βόρειου τμήματος της ακρόπολης στην κοίτη του Γρίβα ίσως δηλώνει ένα έντονο μετασεισμικό φαινόμενο στον Όλυμπο (μετακινήσεις των υδάτινων φυγών του Ολύμπου προς τη θάλασσα;), που προκάλεσε την εκ θεμελίων διατάραξη όλων των περιφερειακών τουλάχιστον κτισμάτων.

Δύο από τις αρχαιοκαπηλικές τομές στη βόρεια πλευρά της ακρόπολης είχαν παλαιότερα αποκαλύψει τις γωνίες δύο κτισμάτων των οποίων μεγάλο τμήμα έχει καταρρεύσει μαζί με τον περίβολο των

Εικ. 3. Ασημένιο νόμισμα (Αργίλου:).

τειχών στην κοίτη του Γρίβα. Το σκάμμα έδωσε μεγάλο αριθμό μικρών ευρημάτων, μεταξύ των οποίων και πολλά νομίσματα που χρονολογούνται από τα υστεροαρχαϊκά έως και τα υστεροελληνιστικά χρόνια (εικ. 3-4)¹⁶. Ευχάριστη έκπληξη ήταν ένας «θησαυρός» από 16 ασημένια ελληνιστικά τετράδραχμα που βρέθηκε κατά τη διάρκεια της αποψίλωσης στο επιφανειακό στρώμα, σε βάθος 5-10 εκ. Είχε διασωθεί από τους αρχαιοκάπηλους

Εικ. 4. Όστρακο μελανόμορφου αγγείου, ίσως με διονυσιακή παράσταση.

χάρη στην προστασία ενός μεγάλου πουρναριού, που τον κάλυπτε με το πυκνό του φύλλωμα αλλά και τις χοντρές επιφανειακές του ρίζες.

Αυτά τα νομίσματα, που σηματοδοτούν τις τελευταίες φάσεις ζωής της αρχαίας

ακρόπολης ήταν το αποχαιρετιστήριο και αναπάντεχο πράγματι δώρο αυτού του σιωπηλού μέχρι σήμερα τόπου (βλ. το άρθρο του Χρ. Γκατζόλη στον παρόντα τόμο, σ. 298 κ.ε.).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Μου προκαλούσε πάντα μεγάλη περιέργεια η αρχαία επιλογή να οχυρωθεί το συγκεκριμένο αυτό ύψωμα που ονομάζουμε ακρόπολη αντί για οποιοδήποτε άλλο, αφού είναι δεδομένο ότι ο υπόλοιπος αρχαιολογικός χώρος έχει μεγαλύτερο υψόμετρο, είναι σαφώς πιο απόκρημνος και πιο ασφαλής.

Οδηγήθηκα λοιπόν στην υπόθεση ότι η οχύρωση είχε σκοπό να προστατεύσει κάτι που ήταν πολύτιμο και προϋπήρχε. Η αρχαία παράδοση δεν είναι σιωπηλή ως προς αυτό το θέμα, αφού αναφέρει στη συγκεκριμένη περιοχή τον τάφο-ιερό του Ορφέα, καθώς και το τελεστήριο¹⁷ των διονυσιακών του μυστηρίων.

Σε ένα τόπο όμως όπως αυτός, όπου η παντοδυναμία της φύσης και η ομορφιά του περιβάλλοντος προκαλούν δέος, υποταγή και τρυφερότητα, κάτι τέτοιο θα ήταν πραγματικά ένα περίσσιο δώρο, χωρίς το οποίο μπορούμε βεβαίως να ζήσουμε.

¹⁶ Από εκείνα που καταχρηστικά μάλλον αποκαλούνται της Θέρμης. Απεικονίζεται ημίτομο Πηγάσου στη μία πλευρά και έγκοιλο τετράγωνο στην άλλη. Είναι όμως πιθανότερο ότι σχετίζεται με την Άργιλο στο Στρυμωνικό. Βλ. Κ. Λιάμπη, Άργιλος: Ιστορία και Νομίσμα, *ΝομΧρον* 13 (1994), σ. 7 κ.ε.

¹⁷ Βλ. Κόνων, Ορφεύς, παρά Φωτίου *Βιβλιοθήκη* 186 140a 20.

«ΛΕΙΒΗΘΡΩΝ ΕΣ ΧΩΡΟΝ, ΕΜΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΓΑΙΑΝ»

EFI POULAKI-PANDERMALI

The project 'Leibethra, remodelling and promotion of the archaeological site' is funded by the Peripheral Programs for the Central Macedonia District, and envisages a series of works designed to model and organise the area as an archaeological-nature park. During the first period of work, which took place within the fortified acropolis, it was established that it was

abandoned in the late 2nd-early 1st c. BC after a natural disaster. The earliest levels located date from the Early Iron Age. A LH IIIb tomb was also located in the surrounding area. The region is mentioned in ancient literature in connection with the myth of the Muses of Olympos and Orpheus.

ΑΠΟ ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑΣ¹

Β. ΜΙΣΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

Το 1995 η νέα χάραξη της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Στρυμόνα στην περιοχή της Νέας Φιλαδέλφειας² Θεσσαλονίκης στάθηκε η αφορμή για την αποκάλυψη ενός υστεροαρχαϊκού και κλασικού νεκροταφείου. Η νέα χάραξη σχεδιάστηκε νότια του οικισμού των ιστορικών χρόνων της Νέας Φιλαδέλφειας, γνωστού και καταλογογραφημένου στους αρχαιολογικούς χώρους της περιοχής ήδη από τις αρχές του αιώνα μας (Τράπεζα Nares)³. Η σχεδιαζόμενη χάραξη της γραμμής σε απόσταση 250 μ. νότια της Τράπεζας, περιοχή στην οποία ήδη το 1980 είχε αποκαλυφθεί ένας υστεροαρχαϊκός τάφος⁴, δεν δημιουργούσε καμιά αμφιβολία ότι ολόκληρος ο χώρος θα αποτελούσε έκταση του αρχαίου νεκροταφείου και κατά συνέπεια πριν από τις εκσκαφικές εργασίες για την κατασκευή των σιδηροτροχιών θα έπρεπε να διενεργηθεί ανασκαφική έρευνα.

Η σημασία της περιοχής είχε εξ αρχής εκτιμηθεί, επειδή ο αρχαίος οικισμός, ένα τραπεζιόσημο τεχνητό ύψωμα έκτασης 40 περίπου στρεμμάτων, βρισκόταν κοντά στον Γαλλικό ποταμό, τον αρχαίο χρυσόφορο Εχέδωρο. Ο οικισμός της Νέας Φιλαδέλφειας είναι ο τέταρτος στη σειρά από τη θάλασσα που γειτνιάζει με τον Γαλλικό ποταμό⁵ και βρισκόταν στο βόρειο άκρο της αρχαίας Μυγδονίας, σε απόσταση τουλάχιστον 12 χλμ. σε ευθεία γραμμή από την ακτογραμμή των αρχαϊκών και κλασι-

κών χρόνων. Η σπουδαιότητα, άλλωστε, της περιοχής βεβαιώνεται από το γεγονός ότι επιλέχθηκε για εγκατάσταση σε διάφορες εποχές. Σε μικρή απόσταση από την Τράπεζα, δίπλα στο ποτάμι βρίσκεται η τούμπα της εποχής του Χαλκού⁶, ενώ σε ύψωμα βόρεια της τούμπας αποκαλύπτεται ήδη οικισμός της εποχής του Σιδήρου. Έτσι γίνεται φανερό ότι η περιοχή κατοικήθηκε συνεχώς από την εποχή του Χαλκού μέχρι τουλάχιστον τα όψιμα κλασικά χρόνια. Τέλος, εγκατάσταση ρωμαϊκών χρόνων στην πεδιάδα κλείνει τον κύκλο της ανθρώπινης παρουσίας στο χώρο αυτό στα αρχαία χρόνια.

¹ Στην αείμνηστο Ιουλία Βοκοποπούλου οφείλω την αναθήση της διενέργειας της ανασκαφής. Πρώτη εκείνη διέγνωσε τη σημασία της περιοχής και μου μετέδωσε τον ενθουσιασμό της όταν ξεκινούσαμε την ανασκαφή.

² Το σημερινό χωριό βρίσκεται δίπλα στην παλιά επαρχιακή οδό Θεσσαλονίκης-Κιλκίς και κοντά στα όρια του νομού Θεσσαλονίκης με το νομό Κιλκίς.

³ L. Rey, *Observations sur les premiers habitats de la Macédoine*, Παρίσι 1921, σ. 64.

⁴ *ΑΔ* 35 (1980), Χρονικά, σ. 368.

⁵ Αρχίζοντας από τη θάλασσα προηγούνται οι Τράπεζες Νέας Αγχιάλου, Νέας Μαγνησίας, Πενταλόφου.

⁶ L. Rey, ό.π. W.A. Heurtley, *Prehistoric Sites in Central Macedonia*, Cambridge 1939, σ. XXIII. D.H. French, *Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia*, Αθήνα 1967, σ. 29.

Το 1995 ανασκάφηκαν 92 τάφοι που κάλυπταν την περίοδο κυρίως των υστερο-αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων (5ος-4ος αι. π.Χ.). Αντιπαρερχόμαστε όλους τους τάφους που χρήζουν ειδικής και εκτεταμένης δημοσίευσης για να σταθούμε μόνο στον τάφο 81, επειδή παρουσιάζει ένα ξεχωριστό ενδιαφέρον από πλευράς ευρημάτων. Ο νεκρός του T81 κρατούσε στο δεξί χέρι δύο ασημένια μακεδονικά νομίσματα. Η τοποθέτηση του Χαρώνιου οβολου δεν αποτελεί ιδιαίτερα γνωστό έθιμο μέχρι σήμερα στα νεκροταφεία της Μακεδονίας του 5ου αι. Λίγες είναι οι αναφορές ύπαρξης νομισμάτων σε τάφους αυτής της εποχής. Δύο ασημένια νομίσματα του α' μισού του 5ου αι. βρέθηκαν σε τάφους της Θέρμης και ένα ακόμη, ασημένιο, σε κλασικό τάφο της Σίνδου⁷. Φαίνεται πάντως ότι το έθιμο πρωτοεμφανίζεται σποραδικά στον 5ο αι., μια που απουσιάζει παντελώς από τα νεκροταφεία των αρχαϊκών και υστεροαρχαϊκών χρόνων της Σίνδου⁸ και της Αγίας Παρασκευής⁹. Αντίθετα, η χρήση του γενικεύεται ήδη από τις αρχές του 4ου αι., όπως μπορώ να γνωρίζω από το νεκροταφείο της Νέας Φιλαδέλφειας αλλά και από σποραδικές πληροφορίες από άλλα νεκροταφεία του 4ου αι.¹⁰.

Πριν όμως ανοίξουμε τη συζήτηση σχετικά με τα νομίσματα θα αναφερθούμε αναλυτικά στα πλήηνα αγγεία του τάφου που τεκμηριώνουν τη χρονολογική ένταξή του και δίνουν και ένα *terminus* για τη χρονολόγηση των νομισμάτων¹¹.

Το σύνολο των αγγείων του τάφου αποτελείται από έναν αττικό μελαμπαφής σκύφο τύπου A (ΜΘ 18385), ένα κορινθιακό εξαλείπτρο (ΜΘ 18583), ένα αρυβαλλοειδές μελαμπαφές ληκύθιο με εξηρημένη

ταινία (ΜΘ 18387) και ένα δεύτερο μελαμπαφές ληκύθιο (ΜΘ 18386).

ΜΘ 18385. Αττικός μελαμπαφής σκύφος τύπου A (εικ. 1).

Ύψ. 0,113, διάμ. βάσης 0,095, διάμ. χείλους 0,148 μ.

Συγκολλημένος από έξι κομμάτια. Το μαύρο γάνωμα είναι απολεπισμένο κυρίως στη μία λαβή και σε τμήματα του σώματος και του χείλους. Μικρές αποκρούσεις παρατηρούνται στην επιφάνεια του αγγείου.

Η βάση είναι δακτυλιόσχημη, τα τοιχώματα ελαφρά καμπύλα, οι λαβές πεταλόσχημες. Όλο το αγγείο καλύπτεται από μαύρο γάνωμα εκτός από την κάτω επιφάνεια της βάσης που είναι εδαφόχρωμη. Η βάση διακοσμείται με δύο ομόκεντρους κύκλους γύρω από μία κεντρική σιγμή. Σώζεται κόκκινο επίχρυσμα που κάλυπτε όλη την επιφάνεια της βάσης.

⁷ Σ. Μοσχονησιώτη, Θέρμη-Σίνδος, *AEMΘ* 2 (1988), σ. 285 και 288.

⁸ Σίνδος, Κατάλογος της έκθεσης, 1985.

⁹ Κ. Σιμανίδη, Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγ. Παρασκευής Θεσσαλονίκης, *Αμψός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 787-803.

¹⁰ Πρβλ. π.χ. Σ. Μοσχονησιώτη, ό.π., σ. 288. Ι. Βοζοτοπούλου, *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα 1990, σ. 19 και 83. Α. Κοππαρίδου, Βεργίνα 1991, *AEMΘ* 5 (1991), σ. 25 και Βεργίνα 1992, *AEMΘ* 6 (1992), σ. 73.

¹¹ Τα άλλα ευρήματα του τάφου είναι μια σιδερένια αιχμη δόρατος και ένα σιδερένιο δακτυλίδι. Πρόκειται για ταφή αγοριστή σε κιβωτιόσχημο τάφο.

Εικ. 1. Σκύφος αριθ. ευρ. ΜΘ 18385.

Ο σκύφος μπορεί να παραλληλιστεί με τον αριθ. 342 της Αγοράς των Αθηνών (470-460 π.Χ.)¹² και τους 203, 4 και 224, 4, του Κεραμεικού (460-450 π.Χ.)¹³ και κατά συνέπεια να χρονολογηθεί γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

ΜΘ 18583. Κορινθιακό εξάλειπτρο (εικ. 2).

Ύψ. 0,048-0,05, μέγ. διάμ. 0,137 μ.

Σπασμένο σε αρκετά κομμάτια και συγκολλημένο.

Η βάση είναι ελαφρά κωνική, το σώμα σχεδόν αμφικωνικό.

Η κύρια διακόσμηση βρίσκεται στο πάνω μέρος του σώματος. Αποτελείται από μια ζώνη με σχηματοποιημένα μοτίβα επάλξεων, μαύρα μέχρι κεραμιδί, τοποθετημένα σε δύο σειρές έτσι ώστε η μία να εισχωρεί στην άλλη. Η πρόχειρη και βιαστική απόδοση των μοτίβων συντελεί ώστε στο μεγαλύτερο μέρος οι επάλξεις

να μοιάζουν με κουκκίδες. Η ζώνη των επάλξεων που ορίζεται από δύο κεραμιδί γραμμές περιβάλλεται πάνω από δύο καφέ γραμμές και κάτω από τρεις, δύο καφέ και μία κεραμιδί γραμμές. Η πάνω επιφάνεια της λαβής και η εξωτερική πλαϊνή όψη της βάσης καλύπτονται με μαύρο μέχρι καστανό χρώμα. Δύο παράλληλες γραμμές καφέ χρώματος περιτρέχουν το σώμα του αγγείου αμέσως κάτω από τις λαβές. Η κάτω επιφάνεια της βάσης διακοσμείται με ομόκεντρους κύκλους μαύρου και καστανού χρώματος. Το μεγαλύτερο μέρος του εσωτερικού του αγγείου καλύπτεται με μαύρο χρώμα, εκτός από το κέντρο που είναι άβαφο και φέρει δύο κεραμιδί ομόκεντρους κύκλους.

¹² *Agora XII*, 1970, σ. 259, πίν. 16, εικ. 4.

¹³ *Kerameikos IX*, 1976, σ. 136 και 140, πίν. 79.

Εικ. 2. Εξάλειπτρο αριθ. ευρ. ΜΘ 18583.

Το μοτίβο των επάλξεων είναι παρόμοιο με αυτό του εξαλείπτρου αριθ. 489 της Σίνδου¹⁴ (500-470 π.Χ.), αν και στο εξαλείπτρο της Νέας Φιλαδέλφειας είναι πιο σχηματοποιημένο, το κωνικό τους σχήμα μόλις ξεχωρίζει, ενώ ορισμένες φορές οι επάλξεις αποδίδονται σαν κουκκίδες. Επίσης, διαφέρει το σχήμα του αγγείου. Το προφίλ του σώματος είναι περισσότερο αμφικωνικό, σε αντιδιαστολή με το σχεδόν ημισφαιρικό σώμα του εξαλείπτρου της Σίνδου. Για τους λόγους αυτούς, το εξαλείπτρό μας μπορεί να χρονολογηθεί

λίγο οψιμότερα, στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.¹⁵.

Με παρόμοια διακόσμηση εξαλείπτρα βρέθηκαν στην Όλυνθο¹⁶ και στην περιοχή της Θεσσαλονίκης¹⁷.

¹⁴ Σίνδος, ό.π., σ. 296, αριθ. 489.

¹⁵ Το μοτίβο δεν εμφανίζεται στα εξαλείπτρα του γ' τέταρτου του 5ου αι. από το Πολυάνδρειο των Θεσπιών. Βλ. D.U. Scilardi, *The Thespian Polyadri-
on*, 1977.

¹⁶ *Olynthus V*, 1933, πίν. 44, 6.

¹⁷ *Albania 2* (1927), σ. 40, εικ. 15.

Εικ. 3. Ληκύθιο αριθ. ευρ. ΜΘ 18387.

ΜΘ 18387. Αρυβαλλοειδές μελαμβαφές ληκύθιο (εικ. 3).

Ύψ. 0,087, διάμ. βάσης 0,038, διάμ. χείλους 0,025 μ.

Ακέραιο. Η βάση του αγγείου είναι πλατιά, δισκόμορφη, το σώμα ψηλό κυλινδρικό, ο λαιμός ψηλός που ξεχωρίζει από τον ώμο με άρθρωση, το χείλος εχινόμορφο, η λαβή κατακόρυφη.

Όλο το αγγείο καλύπτεται με μαύρο στιλπνό γάνωμα, εκτός από την πλαϊνή και την κάτω επιφάνεια της βάσης που είναι εδαφόχρωμη. Εδαφόχρωμη είναι και μία οριζόντια ταινία στο πάνω μέρος του σώματος που διακοσμείται στην μπροστινή

όψη με συνεχή μαϊάνδρο, ο οποίος πλαισιώνεται πάνω και κάτω από μία μαύρη γραμμή.

Όμοια παραδείγματα έχουν βρεθεί στην Αττική, στο νεκροταφείου του Λαυρίου (450 π.Χ.)¹⁸ και στο Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνας¹⁹. Ο Μυλωνάς λαμβάνοντας υπόψη τα υπόλοιπα αγγεία της ταφής Η20 στην οποία βρέθηκε το παρόμοιο ληκύθιο αριθ. 591, το εντάσσει στα χρόνια γύρω στο 450 π.Χ. Αυτού του είδους τα ληκύθια φαίνεται ότι είναι τα πρώτα μιας σειράς η οποία συνεχίζεται στο β' μισό του 5ου αι., εφόσον παρόμοια παραδείγματα με μικρές διαφορές στο σχήμα και τη διακόσμηση συναντώνται οψιμότερα²⁰.

ΜΘ 18386. Αρυβαλλοειδές μελαμβαφές ληκύθιο (εικ. 4).

Ύψ. 0,078, διάμ. βάσης 0,051, διάμ. χείλους 0,025 μ.

Ακέραιο. Μικρές αποκρούσεις παρατηρούνται στην επιφάνεια, ενώ μεγάλη απολέπιση υπάρχει στο χείλος του αγγείου. Όλο το αγγείο καλύπτεται με μαύρο μέχρι κεραμιδί γάνωμα λόγω κακής όπτησης, εκτός από την κάτω επιφάνεια της βάσης που είναι άβαφη και φέρει ίχνη ερυθρού επιχρίσματος.

¹⁸ Μ. Σαλλιώρα-Οικονομίδου, Νεκροταφείο στην περιοχή Λαυρίου, *ΑΔ* 40 (1985), Μελέτες, σ. 93.

¹⁹ Γ.Ε. Μυλωνάς, *Το δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας*, 1975, σ. 352-357 και κυρίως 591, πίν. 342.

²⁰ Βλ. Σ.Ι. Χαριτωνίδης, *ΑΕ* 1958, σ. 88, πίν. 150. U. Knigge, *ΑΜ* 81 (1966), σ. 39, πίν. 38, 5.

Εικ. 4. Ληκύθιο αριθ. ευρ. ΜΘ 18386.

Η βάση είναι δακτυλιόσχημη, το σώμα κοντόχοντρο, ο ώμος ξεχωρίζει από το λαιμό με αυλάκωση. Ο λαιμός είναι ψηλός, η λαβή κάθετη ταινιωτή, το χείλος εχινόμορφο.

Το σχήμα του αγγείου δεν εντάσσεται απόλυτα στη γνωστή σειρά των αρυβαλλοειδών ληκυθίων του 5ου αι. π.Χ. Πλησιέστερα παραδείγματα, ίσως πιο εξελιγμένα, ανήκουν στην κατηγορία XIII F²¹ (μέσα γ' τετάρτου 4ου αι. π.Χ.).

Από το σύνολο των αγγείων ο τάφος πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

Νομίσματα²²

Ασημένιο νόμισμα N 1057α (εικ. 5).

0,38 γρ., διάμ. 8 χιλ.

Έμπρ.: Αιχμή δόρατος μέσα σε στικτό

κυκλικό πλαίσιο που δεν χαραχτηκε ολόκληρο.

Όπ.: Τετραμερές τετράγωνο.

Ασημένιο νόμισμα N 1057β (εικ. 6).

0,22 γρ., διάμ. 7-8 χιλ.

Έμπρ.: Κεφαλή αλόγου στραμμένη προς τα δεξιά σε γραμμικό κυκλικό πλαίσιο που δεν χαραχτηκε ολόκληρο.

Όπ.: Τετραμερές τετράγωνο.

Φθορές παρατηρούνται στην επιφάνεια και των δύο νομισμάτων, ένδειξη ότι είχαν χρησιμοποιηθεί αρκετά πριν από την τοποθέτησή τους στον τάφο.

Και τα δύο ασημένια νομίσματα είναι πολύ μικρά. Οι τύποι τους είναι γνωστοί από παρόμοια παραδείγματα. Η Raymond²³ συζητάει το πρόβλημα του βάρους του νομισματικού τύπου με την κεφαλή αλόγου και τον κατατάσσει στους οβολούς, ενώ σημειώνει ότι το μικρό βάρος αυτής της σειράς δυσκολεύει την κατάταξη σε ακριβή υποδιαίρεση επειδή δεν ανταποκρίνεται με ακρίβεια στους σταθμητικούς κανόνες των νομισματικών συστημάτων. Το νόμισμα αριθ. N 1057β της Νέας Φιλαδέλφειας, που φέρει όμοιες παραστάσεις, έχει βάρος μόλις 0,22 γρ. Ίσως ανήκει σε μια σειρά ημιβολίων που

21. W. Rudolph, *Die Bauchlekythos*, Bloomington, Ind. 1979, πίν. 29.

22. Για το ενδιαφέρον του και τις συμβουλές του ευχαριστώ θερμά τον έφορο του Νομισματικού Μουσείου Γ. Τουράτσογλου. Επίσης για τη βοήθειά του ευχαριστώ θερμά και το συνάδελφο Χρ. Γκατζόλη.

23 D. Raymond, *Macedonian Regal Coinage to 413 b.C.*, Νέα Υόρκη 1953, σ. 97-99.

Εικ. 5. Νόμισμα αριθ. ευρ. N 1057α (x2).

επαναλαμβάνει τις παραστάσεις των αντίστοιχων οβολών.

Το νόμισμα αριθ. N 1057α της Νέας Φιλαδέλφειας με παράσταση αιχμής δόρατος στον εμπροσθότυπο είναι επίσης γνωστό από άλλα παραδείγματα. Παρόμοιο αναφέρει ο Gaebler²⁴, ο οποίος το εντάσσει στους οβολούς και το κατατάσσει στο λεγόμενο φοινικικό νομισματικό σύστημα.

Και οι δύο τύποι των νομισμάτων είναι γνωστοί ως ευρήματα ιδιωτικών συλλογών και Μουσείων²⁵ που έφτασαν σε αυτά μέσω της αρχαιοκαπηλίας και για το λόγο αυτό απουσιάζουν τα ανασκαφικά δεδομένα που τεκμηριώνουν τη χρονολογική τους κατάταξη. Από τον Gaebler²⁶ χαρακτηρίζονται Unbestimmte Makedonische Münzen. Η Raymond²⁷, όμως, συγκρίνοντας τους νομισματικούς τύπους σχολιάζει το ένα με την κεφαλή αλόγου και το αποδίδει στον Αλέξανδρο Α' θεωρώντας το υποδιαίρεση της ομάδας I του Άρη-Ιππέα. Παρατηρεί μάλιστα ότι αφού είναι ανυπόγραφα ενδεχομένως χρονολογούνται και πριν από το 480 π.Χ., οπότε αρχίζει η σειρά των ενυπόγραφων νομισμάτων του Αλεξάνδρου Α', ή τουλάχιστον δεν μπορούν να είναι οψιμότερα από την ομάδα I (480/79-477/6).

Θεωρώντας ότι η τοποθέτηση των νομισμάτων δεν έγινε σύγχρονα με την κοπή

Εικ. 6. Νόμισμα αριθ. ευρ. N 1057β (x2).

τους, άποψη που ενισχύεται και από τη φθορά που παρατηρείται στα νομίσματα, αλλά μεσολάβησαν κάποια χρόνια κυκλοφορίας τους, γίνεται φανερό ότι η χρονολόγηση του τάφου αποτελεί το *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση της κοπής των νομισμάτων. Πριν από το 450 π.Χ. και για πάνω από σαράντα χρόνια μοναδικός βασιλιάς της Μακεδονίας είναι ο Αλέξανδρος Α' (495-452) π.Χ. Επομένως, το σύνολο των χρονολογημένων αγγείων του T81 επιβεβαιώνει την άποψη της Raymond ότι το νόμισμα με παράσταση κεφαλής αλόγου είναι του Αλεξάνδρου Α'. Συνακόλουθα, νομίζουμε ότι δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι και το δεύτερο νόμισμα με παράσταση αιχμής δόρατος που αποτελεί υποδιαίρεση του ίδιου βασιικού τύπου του Άρη-Ιππέα ανάγεται στην ίδια

²⁴ H. Gaebler, *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia*, Βερολίνο 1935, σ. 135, πίν. 26, 18.

²⁵ Παρόμοια νομίσματα βρέσκονται π.χ. στο Εθνικό Μουσείο της Δανίας, βλ. SNG, Danish National Museum, αριθ. 464 και 466, πίν. 2, στο Fitzwilliam Museum, βλ. S.W. Grose, *Catalogue of the McClean Collection of Greek Coins*, 2, Cambridge 1926, αριθ. 3805, πίν. 142, 9.

²⁶ H. Gaebler, *ό.π.*, σ. 135-136.

²⁷ D. Raymond, *ό.π.*

εποχή και μπορεί να θεωρηθεί κοπή του ίδιου μακεδόνα βασιλέα.

Η ανεύρεση αυτών των μικρών νομισμάτων στο νεκροταφείο της Νέας Φιλαδέλφειας επιβεβαιώνει τη γνωστή από τις πηγές μακεδονική παρουσία στο χώρο αυτά

τα χρόνια. Εντούτοις, η μακεδονική ιστορία των αρχαϊκών και πρώιμων κλασικών χρόνων δεν είναι επαρκώς γνωστή. Ελπίζουμε ότι η μελλοντική έρευνα θα αποσαφηνίσει τα ερωτηματικά που τίθενται γι' αυτή την ιστορική περίοδο.

FROM THE CEMETERY AT NEA PHILADELPHIA

V. MISAILIDOU-DESPOTIDOU

In 1995 a late Archaic and Classical cemetery was excavated at Nea Philadelphia in the county of Thessaloniki. The finds from it include two silver Macedonian coins. They are from a tomb dated by the other

finds to the middle of the 5th c. BC. The dating of the tomb furnishes the *terminus ante quem* for the date of the coins, and indicates that they were minted by Alexander I of Macedonia.

Την άνοιξη του 1994 η ΙΣΤ' ΕΠΚΑ πραγματοποίησε ανασκαφική έρευνα στο μεγάλο ταφικό τύμβο που υψώνεται στο ανατολικό όριο του Δήμου Αγίου Αθανασίου, 20 χλμ. δυτικά της Θεσσαλονίκης¹. Πρόκειται για κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο, που απέχει μόλις 100 μ. από ένα μακεδονικό τάφο με ιωνική πρόσοψη, που είχε αποκαλυφθεί το 1970 στην τότε ιδιοκτησία της «Βέτλανς-Νάουσα»². Το εργοστάσιο δεν λειτουργεί σήμερα και όλη η έκταση είναι πια κοινόχρηστη.

Η ανασκαφική έρευνα των τριών ταφικών τύμβων της περιοχής Αγίου Αθανασίου, καθώς και η διαμόρφωση και ενοποίηση τους σε ενιαίο αρχαιολογικό πάρκο, είχε ενταχθεί στο πρόγραμμα της Εφορείας για τη Θεσσαλονίκη-Πολιτιστική Πρωτεύουσα 1997, ήδη από το 1992³. Την έναρξη όμως της ανασκαφής στο συγκεκριμένο χώρο επέσπευσε η επικείμενη επέκταση του πολεοδομικού σχεδίου του Αγίου Αθανασίου προς Α., που προέβλεπε την οικοπεδοποίηση ακόμη και των παρυφών του μεγάλου τύμβου (εικ. 1).

Με την πρώτη ήδη δοκιμαστική χάραξη, κατά μήκος του ανατολικού πρσανούς του τύμβου, διαγράφηκε καθαρά στην εσωτερική παρειά της τομής το περίγραμμα ενός ορθογώνιου σκάμματος, πλ. 3,70 μ. Όταν αφαιρέθηκε η επίχωση του σκάμματος, αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος με κατεύθυνση Α.-Δ. και τοιχώματα από πλιθιά, που είχαν σχεδόν υποχωρήσει από

το βάρος των τεσσάρων μεγάλων καλυπτήριων πωροπλίνθων. Ορθογώνια πλιθιά περιέβαλλαν και τις καλυπτήριες πλάκες, που όταν απομακρύνθηκαν αποκάλυψαν το εσωτερικό του τάφου, διαστ. 2,30x1,10 και ύψ. 1,10 μ., γεμάτο με χώμα μέχρι την επιφάνεια. Ίχνη ξύλου και μεγάλα σιδερένια καρφιά υποδήλωναν την ύπαρξη οριζόντιων δοκαριών που υποστήριζαν αρχικά τις βαριές καλυπτήριες, ενώ σαθρό υπόλευκο κονίαμα κάλυπτε τα τοιχώματα.

¹ Η πραγματικά προβληματική, για πολλούς λόγους, ανασκαφή του μεγάλου τύμβου δεν θα είχε ίσως πραγματοποιηθεί χωρίς την αμέριστη ηθική συμπαράσταση της Ιουλίας Βοκοτοπούλου. Η χαρά της για κάθε ανασκαφική επιτυχία των συνεργατών της δεν μπορεί εύκολα να ξεχαστεί.

² Βλ. ΑΔ 29 (1973-74), Χρονικά, σ. 677, πίν. 487 (Αικ. Ρωμοπούλου)· Β. Gossel, *Makedonische Kammergräber*, 1980, σ. 86-91.

³ Τα αποτελέσματα των ανασκαφικών περιόδων 1922-1995 παρουσιάστηκαν στις αντίστοιχες αρχαιολογικές Συναντήσεις της Θεσσαλονίκης, βλ. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Ταφικός τύμβος στον Αγ. Αθανάσιο Θεσσαλονίκης: Νέα ανασκαφικά στοιχεία, *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 368-382· η ίδια, Ταφικός τύμβος στον Αγ. Αθανάσιο Θεσσαλονίκης: Η ολοκλήρωση της έρευνας, *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 251-264 και Αγ. Αθανάσιος 1995: Ο τρίτος ταφικός τύμβος, *ΑΕΜΘ* 9 (1995) (υπό έκδοση).

Εικ. 1. Ο μεγάλος ταφικός τύμβος του Αγίου Αθανασίου από Ν.

Εντυχώς, παρά την ακραία θέση του στην περιφέρεια του τύμβου και παρ' όλη την άσχημη εικόνα που παρουσίαζε, ο τάφος δεν είχε διαταραχθεί από νεότερες επεμβάσεις. Μια παραλληλεπίπεδη κατασκευή, διαστ. 1,70x0,70 και ύψ. 0,40 μ., επίσης από πλιθιά σε επάλληλες στρώσεις επιχρισμένα με το ίδιο πρόχειρο κονίαμα, εφαπτόταν στο νότιο τοίχωμα του τάφου, αφήνοντας κενό διάστημα 0,30 μ. από τις στενές πλευρές. Η κατασκευή αυτή αποτελούσε προφανώς το υπόβαθρο μιας ξύλινης κλίνης⁴, όπως έδειχναν τα πολλά σιδερένια καρφιά με υπολείμματα ξύλου που συγκεντρώθηκαν από το δάπεδο, καθώς και ελάχιστα θραύσματα της διακόσμησης, από επιχρυσωμένο στούκο. Στην κλίνη είχε εναποτεθεί ο νεκρός με το κεφάλι

στα δυτικά, η αποσάθρωση όμως του ξύλου και το βάρος των τσακισμένων καλυπτήριων είχαν συμπαρασύρει το σκελετό και τα περισσότερα κτερίσματα στο κενό (εικ. 2-3).

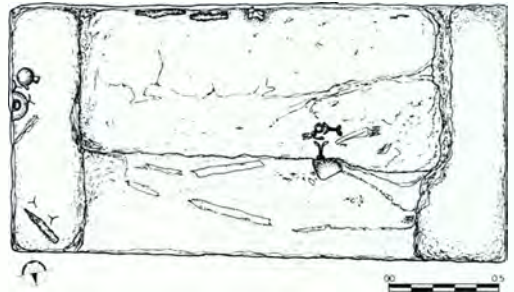
Τρεις στλεγγίδες, πιθανότατα κρεμασμένες αρχικά στα εσωτερικά τοιχώματα

⁴ Παρόμοια υπόβαθρα ξύλινων κλινών δεν είναι ασυνήθιστα σε τάφους κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων στη Μακεδονία, προφανώς για να συγκρατούν το σκελετό μετά την αποσάθρωση της κλίνης. Πρβλ. ενδεικτικά Μ. Μπέσιος, Ανασκαφές στη βόρεια Πιερία, *ΑΕΜΘ* 1 (1987), σ. 210· Σ. Μοσχονησιώτου, Θέρμη - Σίνδος. Ανασκαφικές παρατηρήσεις στα δύο νεκροταφεία της περιοχής Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 2 (1988), σ. 287, *κ.α.*

Εικ. 2. Το εσωτερικό του κιβωτιόσημου τάφου κατά τη διάρκεια της ανασκαφής.

του τάφου, καθώς και τέσσερις σιδερένιες αιχμές δοράτων, αποκάλυπταν το φύλο του νεκρού, ενώ δύο ζεύγη χάλκινων περυσιστήρων, ταφικά ευρήματα όχι ιδιαίτερα συνηθισμένα, υποδηλώνουν ίσως κάποιο στρατιωτικό αξίωμα καθώς και την κοινωνική του τάξη. Το πολυτιμότερο προφανώς αντικείμενο της ταφής, μία ασημένια κύλικα-κάνθαρος, είχε τοποθετηθεί στην κλίνη δίπλα στο στήθος του νεκρού πολεμιστή, αιώνιος σύντροφος στα συμποσια του Άδη. Στα πόδια του, ένα ιδιόμορφο μυροδοχείο, γεμάτο βέβαια με κάποιο ακριβό αρωματικό έλαιο, που ίσως χρησίμευσε και κατά τις νεκρικές τελετουργίες. Τέλος, δύο κοινά μυροδοχεία και ένα απλό σκυφίδιο ολοκλήρωναν την εικόνα των προσφορών, παρέχοντας ταυτόχρονα και τις χρονολογικές ενδείξεις για την ταφή, γύρω στα τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ.⁵

Εικ. 3. Κάτοψη του κιβωτιόσημου τάφου με τη θέση των κτερισμάτων πάνω και δίπλα στην κτιστή κατασκευή (αποτύπωση Λ. Τοπαλίδη).

⁵ Ο τάφος που παρουσιάζεται εδώ δεν ήταν βέβαια ο μοναδικός που κάλυπτε ο μεγάλος τύμβος. Στη συνέχεια αποκαλύφθηκε ένας ακόμη ασύλητος θαλαμωτός τάφος και, ύστερα από προσπάθειες δύο μηνών, ένας μονοθάλαμος μακεδονικού τύπου με εκπληκτικά τοιχογραφημένη πρόσοψη. Για εκτενέστερη παρουσίαση της ανασκαφής, βλ. Μ. Τοιμπίδου-Αυλωνίτη, Αγ. Αθανάσιος 1994: Το χρονικό μιας αποκάλυψης, *ΑΕΜΘ* 8 (1994) (υπό έκδοση).

Εικ. 4. Μυροδοχεία αριθ. ευρ. ΜΘ 18167 και ΜΘ 18166 και σκυφίδιο αριθ. ευρ. ΜΘ 18168.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

1. ΜΘ 18166. Μυροδοχείο συγκολλημένο. Ύψ. 0,12, διάμ. χείλους 0,027, διάμ. βάσης 0,027 μ. Πηλός καστανωπός, επίχρσιμα τεφρό. Στο λαιμό, τον ώμο και την κοιλιά οριζόντιες λεπτές γραπτές ταινίες, λευκές και μελανές. Βάση δισκόμορφη, πόδι ευρύ μόλις διαμορφωμένο. Σώμα ευρύ στην κοιλιά, ώμος τονισμένος. Λαιμός σχετικά κοντός με χείλος από πλαστικό λοξότμητο δακτύλιο (εικ. 4).

Το πρώιμο σχήμα του μυροδοχείου εντάσσεται άνετα στο γενικό τύπο του τέλους του 4ου - αρχών του 3ου αι. π.Χ. Πρβλ. ενδεικτικά U. Knigge, *Der Südhügel, Kerameikos IX*, 1976, σ. 184-185, Ε 82 και Ε 84, πίν. 96· R. Smetana-Scherrer, *Spätclassische und hellenistische Keramik, Alt-Agina II*, 1, Mainz 1982, σ. 88, αριθ. 702-4, πίν. 56 (τέλη 4ου αι. π.Χ.)⁶.

2. ΜΘ 18167. Μυροδοχείο συγκολλημένο, εκτός από το λαιμό που δεν έχει επαφή. Σωζ. ύψ. ±0,15, ύψ. λαιμού 0,04, διάμ. χείλους 0,034, διάμ. βάσης 0,03 μ. Πηλός πορ-

τοκαλέρουθρος, χωρίς επίχρσιμα. Στο χείλος, το λαιμό και τον ώμο μελανές οριζόντιες γραπτές ταινίες. Βάση δισκόμορφη, πόδι ευρύ, σώμα σχεδόν σφαιρικό. Λαιμός με χείλος από πλαστικό λοξότμητο δακτύλιο (εικ. 4).

Πρβλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, Αθήνα 1994, σ. 122, αριθ. 6, σχέδ. 22, πίν. 1 (αρχές 3ου αι. π.Χ.).

3. ΜΘ 18168. Άωτο σκυφίδιο, ακέραιο. Ύψ. 0,044, διάμ. χείλους 0,12, διάμ. βάσης 0,056 μ. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα μελανό εσωτερικά και εξωτερικά. Χείλος που στρέφεται προς τα μέσα, σώμα με μορφή εχίνου, βάση δακτυλιόσχημη με άβαφη επιφάνεια έδρασης (εικ. 4).

⁶ Βλ. επίσης Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Σύνολα κεραμικής από το ελληνοιστικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, *Γ' Επισυνέλευση*, Αθήνα 1994, σ. 80 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία για την εξέλιξη του τύπου.

Εικ. 5. Μελαμβαφές αγγείο αριθ. ευρ. ΜΘ 18169 (σχέδιο Λ. Τοπαλίδη).

Οι αναλογίες και το προφίλ του αγγείου παραπέμπουν σε πρώιμα παραδείγματα του τύπου, βλ. D.M. Robinson, *Olynthus V*, 1933, σ. 232, αριθ. κατ. 879-880, πίν. 176. Πρβλ. και Μ. Νικολαΐδου-Πατέρα, Κλειστό χρονολογικό σύνολο ελληνιστικής κεραμικής από τη Μακεδονία, *Γ' ΕπΣυνΕλλΚερ*, Αθήναι 1994, σ. 112, αριθ. 41, πίν. 58β (α' μισό 3ου αι. π.Χ., με πιο χαλαρό περίγραμμα)⁷.

4. ΜΘ 18169. Σφαιρικό μελαμβαφές αγγείο, ακέραιο. Ύψ. 0,08, διάμ. 0,077 μ. Πηλός ανοιχτοκάστανος, γάνωμα μελανό, μεταλλικό, πολύ καλής ποιότητας. Σώμα σφαιρικό, ελαφρά πεπιεσμένο, χωρίς επιφάνεια έδρασης, διακοσμημένο με εγχάρρακτα πεντάγωνα. Στην κορυφή επίθετο ανάγλυφο επίσημα, ελαφρά απολεπισμένο, παριστάνει νεανική μορφή κατ' ενώπιον. Μεγάλο τριφυλλόσημο στόμο, έγκεντρα τοποθετημένο, με μικρή οπή ροής (διάμ. 0,01 μ.). Η κάθετη δακτυλιωτή λαβή αποτελεί μέρος του συστρεφόμενου σώματος ενός φιδιού, το κεφάλι του οποί-

ου ακουμπάει στο άκρο του στομίου. Στο εσωτερικό του αγγείου υπάρχει μικρό πήλινο σφαιρίδιο, διαμ. 0,012 μ. (εικ. 5).

Πρόκειται για ένα τελείως ιδιόρρυθμο αγγείο⁸, που σε μία ευφάνταστη σύνθεση συν-

⁷ Γενικά για το σχήμα, βλ. Εμ. Ανδρόνικος, Ελληνιστικός τάφος Βέροιας, *AE* 1955, σ. 36· Β.Α. Sparkes - L. Talcott, *The Athenian Agora XII*, Princeton 1970, σ. 128 κ.ε.· Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήναι 1980, σ. 129-133.

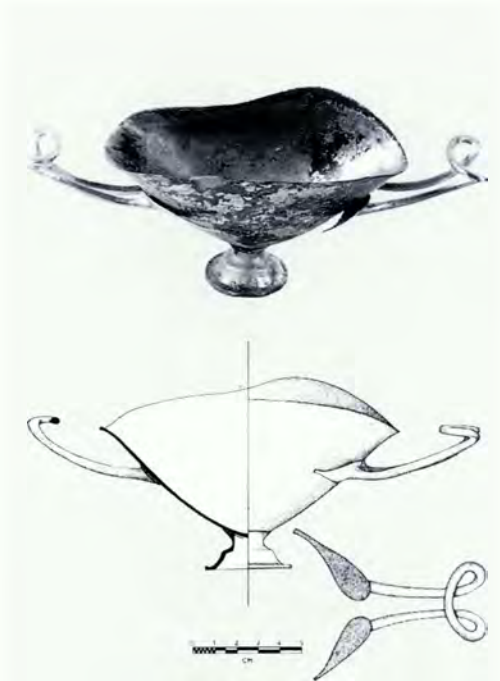
⁸ Ως ένα παραπλήσιο παράδειγμα θα μπορούσε κανείς να αναφέρει ένα αττικό μελαμβαφές μελανοδοχείο με ψηλή βάση και εγχάρρακτα πεντάγωνα, βλ. P.V.C. Baur, *Catalogue of the Rebecca Darlington Stoddart Collection of Greek and Italian Vases in Yale University*, 1922, σ. 237, αριθ. 498, εικ. 106, με σχετική βιβλιογραφία, ενώ ένα τελείως απλό σφαιρικό μελανοδοχείο με την ίδια διακόσμηση εκτίθεται στο Allard Pierson Museum, στο Άμστερνταμ (πληροφορία της συναδέλφου κ. Σ. Πινγιάτογλου). Η συγκεκριμένη, ωστόσο, μορφή του αγγείου ΜΘ 18169 είναι, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζω, μοναδική.

δυσάζει στόμιο οινοχόης, λαβή ασκού και επίσημα πόματος πυξίδας με ένα σώμα σφαιρικό, σχεδόν ασταθές, με τη χαρακτηριστική δικτυωτή διακόσμηση (net pattern). Τα έως σήμερα γνωστά παραδείγματα αυτού του διακόσμου ανάγονται στα ελληνιστικά χρόνια και κυρίως στο 2ο αι. π.Χ.⁹, ενώ ως το πρωιμότερο παράδειγμα του τύπου θεωρήθηκε πρόσφατα τμήμα μελαμβραφούς σκύφου χρονολογημένο στο γ' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., βλ. S.I. Rotroff, *The Satyr Cistern in the Athenian Agora*, *Γ' ΕπΣυνΕλλΚερ*, Αθήναι 1994, σ. 22, πίν. 3δ. Με το αγγείο όμως του Αγίου Αθανασίου φαίνεται ότι και αυτή η εκτίμηση πρέπει να αναθεωρηθεί.

Παρόλο πάντως το ιδιόμορφο σχήμα του, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για μυροδοχείο, στο εσωτερικό του οποίου το πήλινο σφαιρίδιο θα χρησίμευε για την ανάδευση του ακριβού περιεχομένου, εμποδίζοντας ταυτόχρονα και τη σπάταλη ροή του. Ίσως μάλιστα και η χαρακτηριστική λαβή να είναι δηλωτική του περιεχομένου, αφού είναι γνωστές τόσο οι ιαματικές ιδιότητες όσο και ο χθόνιος χαρακτήρας του φιδιού¹⁰.

5. ΜΘ 18749. Ασημένια κύλικα-κάνθαρος, συγκολλημένη και με πολύ οξειδωμένη επιφάνεια. Οι χυτές λαβές και η βάση είχαν αποκολληθεί και αποκαταστάθηκαν. Ύψ. ±0,08, διάμ. χεϊλούς 0,138, διάμ. βάσης 0,05 μ. Βάση βαθμιδωτή, σώμα πολύ ανοιχτό, κωνικό, με έντονη παραμόρφωση. Διπλές αγκυλωτές λαβές με φυλλοσχημες προσφύσεις (εικ. 6).

Το σχήμα του αγγείου με το καθαρά κωνικό σώμα υποδηλώνει για μια ακόμη φορά την ευελιξία των τεχνιτών στην ελεύθερη απόδοση των γνωστών τύπων. Από τα παραδείγματα σε μέταλλο της συγκεκριμένης κατηγορίας η κύλικα-κάνθαρος ΜΘ 18749 πλησιάζει κάπως την ασημένια κύλικα από ταφικό τύμβο του Άρζου Έβρου, βλ. *Θησαυροί της αρχαίας*

Εικ. 6. Ασημένια κύλικα-κάνθαρος αριθ. ευρ. ΜΘ 18749 (σχέδιο Λ. Τοπαλίδη).

⁹ Πρβλ. το μυροδοχείο με το σφαιρικό σώμα, Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσου, *ο.π.*, σ. 129, αριθ. Π1460, σχέδ. 20, πίν. 53, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Για παραδείγματα από την Κρήτη, βλ. E. Chiara-Portale, *Κεραμικό υλικό από τα πατώματα των οικιών δυτικά της πλατείας του θεάτρου στη Φαιστό*, *Γ' ΕπΣυνΕλλΚερ*, Αθήναι 1994, σ. 251-252, πίν. 204γ (όλη αριθ. ευρ. 5453, μέσα 2ου αι. π.Χ.), κ.α.

¹⁰ Βλ. γενικά E. Küster, *Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten* III, 2 (1913) και για το χθόνιο χαρακτήρα του φιδιού, L. Bodson, *Ιερά Ζώα*, Βρυξέλλες 1978, σ. 68-77, καθώς και St.G. Miller, *The Tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Macedonian Tomb*, Mainz am Rhein 1993, σ. 40, σημ. 35. Μία ενδιαφέρουσα ίσως σύμπτωση αποτε-

Μακεδονίας, Αθήνα 1979, σ. 108, αριθ. κατ. 462, πίν. 61 (τέλος 4ου αι. π.Χ.). Στην ίδια εποχή οδηγούν άλλωστε και οι παρόμοιοι σχήματος πήλινες μελαμβαφείς κύλικες-κάνθαροι¹¹.

Σχετικά με την κατηγορία αυτή, καθώς και για τη σχέση των πήλινων με μεταλλικά πρότυπα, βλ. Στ. Δρούγου, ό.π., σ. 74-76, κυρίως τα αριθ. 1, 2, εικ. 1 (με κωνικό σώμα αλλά οριζόντιες λαβές). Στο άρθρο επισημαίνεται ιδιαίτερα ότι «κύλικες-κάνθαροι με κωνικό σώμα από μέταλλο δεν είναι γνωστά από την περίοδο αυτή, όμως το σχήμα επιτρέπει μια τέτοια συσχέτιση» (ό.π., σημ. 16). Η ασημένια όμως κύλικα-κάνθαρος από τον Άγιο Αθανάσιο έρχεται ακριβώς να συμπληρώσει το μέχρι τώρα χαμένο κρίκο¹².

6. ΜΘ 18180 α, β. Ζεύγος χάλκινων περυσιστήρων με οξειδωμένη επιφάνεια. Αποτελούνται από ελαφρά καμπύλο ταινιωτό στέλεχος με μυτερές απολήξεις και κάθετη αιχμηρή προεξοχή τριγωνικής διατομής. Μήκ. τόξου: α) 0,053, β) 0,058, μήκ. αιχμής: α) 0,029, β) 0,03, πάχ. στελέχους 0,02 μ. (εικ. 7).

Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι δύο παρόμοια ζεύγη χάλκινων περυσιστήρων, με πιθανή χρονολόγηση στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ., είχαν βρεθεί το 1983 στο μακεδονικό τάφο της περιοχής Χαριλάου, βλ. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Ένας νέος μακεδονικός τάφος στη Θεσσαλονίκη, *Μακεδονικά* 25 (1985-86), σ. 127 κ.ε., πίν. 7β. Ένα ακόμη παρόμοιο ζεύγος προέρχεται από τάφο της Βέροιας, βλ. *Θησαυροί της αρχαίας Μακεδονίας*, ό.π., σ. 40, αριθ. κατ. 48 (2ος αι. π.Χ.), ενώ οι δύο από τον τάφο του Φιλίππου Β' έχουν διαφορετική μορφή και τρόπο προσάρτησης, βλ. Π. Φάκλαρης, Ιπποσκευές από τη Βεργίνα, *ΑΔ* 41 (1986), Μελέτες, σ. 49-51, σχέδ. 21, 30, πίν. 12.

Τα τελευταία λοιπόν χρόνια επιβεβαιώνεται και ανασκαφικά¹³ η χρήση των περυσιστήρων από τους μακεδόνες ιπείς, τουλάχιστον από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., και αποδεικνύεται ότι η μικρή μέχρι πρόσφατα παρουσία τους ήταν μάλλον συμπωματική. Άλλωστε, πρόκειται για ιδιαίτερα εύθραυστα εξαρτήματα, που επιπλέον διαβρώνονται εύκολα και δεν είναι πάντα αναγνωρίσιμα.

λεί η ύπαρξη ενός μελαμβαφούς ζωομορφου ασκού-αθύρματος (:), με σφαιρίδιο στο εσωτερικό του, βλ. Στ. Δρούγου, Τα πήλινα κτερίσματα του μακεδονικού τάφου στην πλατεία Συντριβανίου Θεσσαλονίκης, *ΑΕ* 1988, σ. 88, αριθ. 28, εικ. 9. Η λαβή του είναι επίσης δακτυλιωτή και καταλήγει σε ουρά φιδιού, δυστυχώς όμως λείπει το άλλο άκρο της, όπως άλλωστε λείπει και το κεφάλι του ζώου που θα αποτελούσε το στόμιο του αγγείου. Αναρωτιέται κανείς για τη μορφή τους.

¹¹ Πρβλ. δύο αττικές μελαμβαφείς κύλικες, S.I. Rotroff, Athenian Hellenistic Pottery: Toward a Firmer Chronology, *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988*, Mainz am Rhein 1990, σ. 173-178, αριθ. Ρ 29188 και Ρ 28743, πίν. 24 (τέλος 4ου αι. π.Χ.), και από το εργαστήριο της Δημητριάδας, A.E. Furtwängler, Demetrias, ein Produktionsort «attischer» Keramik? *Β' ΕπΣυνΕλλΚεθ*, Αθήνα 1990, σ. 52, πίν. 17c (α' μισό 3ου αι. π.Χ.).

¹² Για ανάλογους συσχετισμούς, βλ. B. Barr-Sharrar, Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times (*Studies in the History of Art* 10), 1982, σ. 123 κ.ε.

¹³ Τα παλαιότερα δημοσιευμένα παραδείγματα προέρχονται κυρίως από ιερά (Δωδώνη, Δελφούς) και θεωρούνται αναθήματα, ενώ για τα ανάλογα από την Ολυμπία υποστηρίχθηκε ότι είναι τυχαία ευρήματα και μάλιστα ρωμαϊκά, βλ. A. Furtwängler, *Olympia* IV, 1890, σ. 181. Βλ. και Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, ό.π., σ. 131, 136 για τη σχετική βιβλιογραφία.

Εικ. 7. Ζεύγη χάλκινων περυστιήρων αριθ. ευρ. ΜΘ 18180 και ΜΘ 18181.

Εικ. 8. Στλεγγίδες αριθ. ευρ. ΜΘ 18728 και ΜΘ 18729.

7. ΜΘ 18181 α, β. Ζεύγος χάλκινων περυστιήρων με οξειδωμένη επιφάνεια. Όπως οι προηγούμενοι. Μήκ. τόξου: α) 0,045, β) 0,047, μήκ. αιχμών 0,02 μ. (εικ. 7).

8. ΜΘ 18727. Τμήματα σιδερένιας στλεγγίδας, έντονα διαβρωμένα. Διατηρούνται κυρίως τμήματα της λαβής και μικρό μέρος της λεπίδας, χωρίς να μπορούν να συγκολληθούν. Σωζ. μήκ. 0,18, πλ. λαβής 0,019 μ.

9. ΜΘ 18728. Σιδερένια στλεγγίδα, αποσπασματική και οξειδωμένη. Σώζονται τέσσερα τμήματα που δεν συγκολλούνται. Λεπίδα από πολύ λεπτό έλασμα, ελαφρά κυρτή, σχεδόν ημικυκλικής διατομής. Σωζ. μήκ. 0,31, πλ. λεπίδας 0,045 μ. (εικ. 8).

Πρβλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 179 και γενικότερα Ε. Kotera-Feyer, *Die Smigilis, Europäische Hochschulschriften, Archäologie, XXXVIII/ 43* (διδ. διατριβή), 1993.

10. ΜΘ 18729. Χάλκινη και σιδερένια στλεγγίδα, αποσπασματική και έντονα οξειδωμένη. Η λεπτή χάλκινη λεπίδα, ελαφρά κυρτή και βαθιά, είχε επιδιορθωθεί στην αρχαιότητα με σιδερένιο έλασμα που

φέρει αποτύπωμα δέρματος. Ακόμη είχε αντικατασταθεί η λαβή της με τμήμα σιδερένιας λαβής που συγκολλήθηκε στο σπασμένο άκρο της χάλκινης λεπίδας. Σωζ. μήκ. 0,31, πλ. λεπίδας 0,04 μ. (εικ. 8).

11. ΜΘ 18726. Σιδερένια αιχμή δόρατος, αποσπασματική και διαβρωμένη. Σώζονται τμήματα της στενόμακρης λεπίδας και του αυλού που δεν συγκολλούνται. Σωζ. μήκ. 0,38, μήκ. λεπίδας 0,215, σωζ. πλ. λεπίδας $\pm 0,031$, διάμ. αυλού 0,018 μ. (εικ. 9).

Ο τύπος της στενόμακρης ή φυλλόσχημης αιχμής με έντονα ανάγλυφη διαμήκη ράχη φαίνεται να επικρατεί στον 4ο αι. π.Χ., πρβλ. Ι. Βοκοτοπούλου, *Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κόμης*, Αθήνα 1986, σ. 184, αριθ. κατ. 5264, πίν. 291α, σχέδ. 97δ (περίπου 350-325 π.Χ.) και σ. 300-304, όπου επιχειρείται λεπτομερής τυπολογική κατάταξη των σιδερένιων αιχμών¹⁴.

¹⁴ Βλ. ακόμη Α.Μ. Snodgrass, *Arms and Armour of the Greeks*, 1967, σ. 115-130 και γενικότερο προβλη-

Εικ. 9. Αιχμές αριθ. ευρ. ΜΘ 18726, ΜΘ 18732 και ΜΘ 18733.

12. ΜΘ 18730 α, β. Δύο σιδερένια στελέχη κυλινδρικής διατομής, οξειδωμένα. Υπολείμματα ξύλου στο εσωτερικό. Μήκ.: α) 0,038, β) 0,049, διάμ. 0,01 μ. Ίσως τμήματα αυλού (;) αιχμής μικρού μεγέθους.

13. ΜΘ 18731. Σιδερένια αιχμή δόρατος σχεδόν ακέραιη, έντονα οξειδωμένη. Λεπίδα φυλλόσχημη, υπολείμματα ξύλου στον αυλό. Μήκ. 0,195, μήκ. λεπίδας 0,105, σωζ. πλ. λεπίδας $\pm 0,032$, διάμ. αυλού 0,015 μ.

14. ΜΘ 18732. Σιδερένια αιχμή δόρατος ακέραιη, αρκετά οξειδωμένη. Λεπίδα φυλλόσχημη με οξεία απόληξη και οξεία διαμήκη ράχη. Υπολείμματα ξύλου στον αυλό. Μήκ. 0,19, μήκ. λεπίδας 0,113, πλ. λεπίδας 0,033, διάμ. αυλού 0,015 μ. (εικ. 9).

15. ΜΘ 18733. Σιδερένια αιχμή δόρατος ακέραιη, αρκετά οξειδωμένη. Λεπίδα φυλλόσχημη με οξεία απόληξη και οξεία δια-

μήκη ράχη. Υπολείμματα ξύλου στον αυλό. Μήκ. 0,255, μήκ. λεπίδας 0,14, πλ. λεπίδας 0,04, διάμ. αυλού 0,028 μ. (εικ. 9).

Πρβλ. Ι. Βοκοποπούλου, ό.π., σ. 185, αριθ. κατ. 5252, πίν. 294γ, σχέδ. 97ζ (περίπου 350-325 π.Χ.).

16. ΜΘ 18734. Σιδερένιο κυλινδρικό στέλεχος, με έντονη οξειδωση. Το ένα άκρο του στελέχους λήγει σε επίπεδο δίσκο. Υπολείμματα ξύλου στο εσωτερικό. Μήκ. 0,153, διάμ.: α) $\pm 0,028$, β) $\pm 0,03$ μ.

Πιθανότατα σαυρωτήρας δόρατος. Ένα στέλεχος παρόμοιων διαστάσεων (μήκ. 0,17, διάμ. άκρων 0,028 και 0,032 μ.) είχε βρεθεί έξω από κιβωτιόσχημο τάφο ελληνιστικών χρόνων στη Βεργίνα, βλ. Μ. Andronicos, Sarissa, *BCH* 94 (1970), σ. 98, εικ. 8. Από τη φωτογραφία ή την περιγραφή δεν διευκρινίζεται αν ο κύλινδρος είναι διαμπερής, εικάζεται όμως από την ερμηνεία του ως αυλού, που θα ενίσχυε το μέσον του μακριού κονταριού της σάρισσας (ό.π., σ. 106-107). Εδώ όμως πρόκειται μάλλον για σαυρωτήρα με επίπεδο άκρο¹⁵, που πιθανότατα συνανήκει με την αιχμή ΜΘ 18733 (ίδια διάμετρος αυλού), μαζί με την οποία βρέθηκαν στη βόρεια πλευρά του τάφου.

ματισμό για τον οπλισμό των Μακεδόνων στα άρθρα του Μ.Μ. Markle III. *The Macedonian Sarissa, Spear, and Related Armor. AJA* 81 (1977), σ. 323-339 και *Macedonian Arms and Tactics under Alexander the Great (Studies in the History of Art* 10), 1982, σ. 87 κ.ε. όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

¹⁵ Ο «σαυρωτήρ» ή «στίραξ» δεν είναι απαραίτητο να έχει τη γνωστή από το παράδειγμα της Βεργίνας τετράπλευρη ή πυραμιδοειδή αιχμή (Μ. Andronicos, ό.π., σ. 94, σχέδ. 7, 9c). Αντίθετα, στην εικονογραφία π.χ. των αττικών αγγείων εμφανίζεται με διάφορες μορφές. Βλ. πρόχειρα το δόρυ του Αχιλλέα στον αμφορέα του Βατικανού 16571, Ρ.Ε. Arias - Μ. Hirmer, *A History of Greek Vase-Painting*, Λονδίνο 1962, πίν. 188, ή του Θησέα στη φιάλη του

17. ΜΘ 18709. Υπολείμματα επίχρυσου στεφανιού. Διατηρούνται τμήματα της χάλκινης χοινικίδας, κυλινδρικής διατομής και 71 πήλινοι σφαιρικοί και ωοειδείς καρποί με χάλκινο μίσχο.

Το επίχρυσο στεφάνι αντιπροσωπεύει τον απλούστερο τύπο νεκρικού στεφανιού του 4ου αι. π.Χ., που δεν λείπει σχεδόν από κανένα τάφο της εποχής αυτής στη Μακεδονία¹⁶.

Μονάχου 2640, E. Buschor, *Griechische Vasen*, Μόναχο 1969, ειχ. 179, κ.α. Πρβλ. και το σαυρωτήρα του 8ου αι. π.Χ. με σχήμα κόλουρου κώνου και επίπεδο άκρο, I. Βοκοτοπούλου, ό.π., σ. 117, αριθ. κατ. 2295, πίν. 181β, σχέδ. 104ε.

¹⁶ Γενικότερα για τα επίχρυσα στεφάνια και τη χρήση τους, βλ. E. Tsigarida, *Metal Wreaths in the Greek World* (αδημ. διδ. διατριβή Lincoln College), 1988, σ. 63 κ.ε. Βλ. και I. Βοκοτοπούλου, *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνας*, Αθήνα 1990, σ. 66-67, ειχ. 39α-ε· M. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, ό.π., *AEMΘ* 7 (1993), σ. 254 κ.ε., κ.α.

ΑΓΙΟΣ ATHANASIOS, 1994. THE TOMB OF THE YOUNG WARRIOR

ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΒΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ

The investigation of the burial mounds in the area of Ayios Athanasios, 20 km. west of Thessaloniki, and their development and unification into a single archaeological park has formed part of the programme of the ΙΣΤ' Ephorate for the 'Thessaloniki - Cultural Capital 1997' celebrations since as long ago as 1992.

The large tumulus that rises on the fringe of the modern settlement was excavated in the spring of 1994.

The first trial trench revealed a cist grave oriented east-west, with walls of mud-bricks, which had almost collapsed under the weight of the large covering slabs. The interior of the tomb was full of earth, but undisturbed by any later intervention. Traces of wood and iron nails indicated the existence of horizontal beams, which supported the covering slabs, while the walls were covered by makeshift plaster.

A plain rectangular structure was con-

tiguous with the south wall of the tomb. It was probably the support for a wooden couch on which the deceased was placed with his head to the west.

Three strigils, which were originally hanging on the walls of the tomb, and four iron spear-heads reveal the sex of the deceased. Two pairs of bronze spurs, which are not commonly found in tombs, possibly point to some military office held by the dead man and to his social class. The most valuable object in the burial, a silver kylix-kantharos, was placed next to the dead man's chest, and a highly unusual unguentarium at his feet provides what is possibly the earliest example of decoration with incised pentagons.

Finally, two ordinary unguentaria and a black-glaze skyphos complete our picture of the grave offerings, and at the same time provide the evidence for the date of the burial, roughly the late 4th or early 3rd c. BC.

ΑΠΟ ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Οι λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι αποτελούν συνηθισμένη μορφή ταφικής αρχιτεκτονικής στο μακεδονικό χώρο κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής.

Στις περιοχές όπου ο φυσικός βράχος προσφερόταν για εύκολη λάξευση, ο αριθμός των τάφων αυτών ήταν ιδιαίτερα μεγάλος. Ένας τέτοιος τύπος ήταν η Πέλλα, όπου ο μαλακός ασβεστολιθικός βράχος έδωσε τη δυνατότητα της εύκολης, σύντομης και κατά συνέπεια όχι πολυδάπανης λάξευσης.

Οι λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι που είχαν ανασκαφεί έως το 1989 στην Πέλλα αποτέλεσαν αντικείμενο ειδικών μελετών¹. Η ανεύρεση κατά το 1993 και 1994 δύο ακόμη λαξευτών θαλαμωτών τάφων δεν προσφέρει νέα στοιχεία για την αρχιτεκτονική μορφή, την κτέριση και τα έθιμα ταφής, συμβάλλει όμως ουσιαστικά στη γνώση της τοπογραφίας της περιοχής και ειδικότερα της έκτασης του ανατολικού νεκροταφείου της αρχαίας πόλης².

Οι τάφοι εντοπίστηκαν σε εσκαφικές εργασίες οικοπέδων στο βορειοανατολικό τμήμα του σύγχρονου οικισμού³. Είναι οι βορειότεροι από τους τάφους του ανατολικού νεκροταφείου που είναι γνωστοί έως σήμερα και βρίσκονται μέσα στα όρια της επέκτασης προς Β. της συστάδας τάφων που είχαν ερευνηθεί το 1989 στον αγρό του Απ. Χατζόπουλου⁴. Επιβεβαιώνεται έτσι ακόμη μία φορά η εξάπλωση του ανατολικού νεκροταφείου αμέσως έξω από τα

ανατολικά όρια της αρχαίας πόλης με συστάδες τάφων σε μια έκταση 2.000 μ., περίπου στον άξονα Β.-Ν.

Οι τάφοι του ανατολικού νεκροταφείου κατασκευάστηκαν στη διάρκεια δυόμισι αιώνων, από τα μέσα του 4ου έως το τέλος του 2ου αι. π.Χ. Αρχικά κυριαρχούν οι κι-

¹ Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, 1994 (στο εξής: *Τάφοι Πέλλας*). Η ίδια, *Ανατολικό νεκροταφείο Πέλλας*. Ανασκαφή 1989, *ΑΔ* 44-46 (1989-1991), Μελέτες, σ. 73-152.

² Για βιβλιογραφία σχετικά με το ανατολικό νεκροταφείο, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *ΑΔ*, ό.π., σ. 73, υποσημ. 1, 2. Για την τοπογραφία και τα νεκροταφεία της Πέλλας γενικότερα, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Από την τοπογραφία και τα νεκροταφεία της Πέλλας*, *ΛΕΜΘ* 6 (1992), σ. 127 κ.ε.

³ Οι τάφοι βρέθηκαν στα οικοπέδα αρ. 147, ΟΤ 28, ιδιοκτησίας Χρ. Παπαδόπουλου και 372, ΟΤ 62, ιδιοκτησίας Εμ. Τζάκη. Τον τάφο του οικοπέδου ιδιοκτησίας Εμ. Τζάκη σχεδίασε η Κ. Τζαχαλάκη. Τα σχέδια των αντικειμένων έκανε ο Β. Πράπας.

⁴ Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *ΑΔ*, ό.π. Ο τάφος του οικοπέδου αρ. 147 απέχει από το βορειότερο όριο της συστάδας τάφων του αγρού Χατζόπουλου 1.050 μ. περίπου και βρίσκεται στο τελευταίο προς τα ανατολικά οικοδομικό τετράγωνο του σύγχρονου οικισμού. Ο τάφος του οικοπέδου αρ. 372 βρίσκεται 300 μ. περίπου νοτιότερα και σε απόσταση 150 μ. περίπου δυτικά των ανατολικών ορίων του οικισμού. Στην ίδια περιοχή, στο οικοπέδο αρ. 235, ΟΤ 40, είχε αποκαλυφθεί το 1974 κιβωτιόσημος τάφος πλούσια κτερισμένος, βλ. Μ. Σιγανίδου, *ΑΔ* 29 (1973-74), Χρονικά, σ. 711 κ.ε.

βωτιόσχημοι με λαξευτά στο φυσικό βράχο ή κτιστά τοιχώματα, καλυμμένοι με ξύλινες σανίδες και λίθινες πλάκες στηριγμένες σε ξύλινα δοκάρια. Οι λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι εμφανίζονται στις ίδιες συστάδες με τους κιβωτιόσχημους στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., με τη μορφή ιδιαίτερα επιμήκους κιβωτιόσχημου τάφου με καμαρωτή οροφή⁵. Την ίδια εποχή αρχίζουν να εμφανίζονται και θαλαμωτοί τάφοι με την τυπική τους μορφή, με δρόμο, έναν ή δύο θαλάμους με κλίνες και απλά διαμορφωμένη πρόσοψη, μια μορφή ιδιαίτερα διαδεδομένη στο 2ο αι. π.Χ. στο ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας, αλλά και σε όλο το μακεδονικό χώρο⁶.

Θαλαμωτός τάφος οικ. Χρ. Παπαδόπουλου

Ο λαξευτός μονοθάλαμος τάφος στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αρ. 147, ΟΤ 28, της Πέλλας ανασκάφηκε το χειμώνα του 1993, όταν εργασίες εκσκαφής αποχέτευσης κατέστρεψαν μέρος του νότιου τοιχώματος.

Ο τάφος έχει προσανατολισμό Β.-Ν. Ο δρόμος του, μέσα στα όρια του γειτονικού οικοπέδου, προς Β., δεν ανασκάφηκε.

Διαστ. θαλάμου 2,15 (Β.-Ν.)x2,60 (Α.-Δ.) μ. Ύψ. ±2,95 μ.

Στην ανατολική και τη δυτική πλευρά του θαλάμου υπάρχουν λαξευτές στο φυσικό βράχο κλίνες, διαστ. 1,95-2,15x0,85 μ. η ανατολική και 1,40-1,70x0,87 μ. η δυτική. Ύψ. κλινών ±1 μ.

Το άνοιγμα της εισόδου του τάφου στη βόρεια πλευρά ήταν φραγμένο με αργούς λίθους. Πάνω στις κλίνες ήταν τοποθετημένοι οι νεκροί σε ξύλινα φορεία, από τα

οποία διασώθηκαν λίγα κομμάτια ξύλου και σιδερένια καρφιά. Ο νεκρός της ανατολικής κλίνης ήταν στραμμένος προς Ν., της δυτικής προς Β.

Ο τάφος βρέθηκε ασύλητος

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Δυτική κλίνη

1993.8 (εικ. 1). Μυροδοχείο μελαμβαφές· λείπει τμήμα του λαιμού και του χείλους.

Σωζ. ύψ. 0,08, διάμ. βάσης 0,02 μ.

Πηλός 7.5YR7/6, κοκκινωπός κίτρινος, γάνωμα μαύρο, καστανό, πολύ απολεπισμένο.

Βάση δισκόμορφη, πόδι κοντό, κοιλιά σφαιρική.

Βλ. το αριθ. 1993.7.

Εικ. 1. Μυροδοχείο αριθ. ευρ. 1993.8.

⁵ Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Τάφοι Πέλλας*, σ. 98. Η ίδια, *ΑΔ*, ό.π., σ. 110 κ.ε.

⁶ Θαλαμωτοί τάφοι του 2ου αι. π.Χ. ερευνήθηκαν 45-50 μ. περίπου νότια του δημόσιου δρόμου Θεσσαλονίκης-Έδεσσας, Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Τάφοι Πέλλας*. Στο ανατολικό νεκροταφείο αποκαλύφθηκε και μεγάλος αριθμός κεραμοσκεπών τάφων.

Εικ. 2. Σκυφίδιο αριθ. ευρ. 1993.9.

1993.9 (εικ. 2). Σκυφίδιο ακέραιο με αποκρούσεις στο χείλος.

Ύψ. 0,055, διάμ. βάσης 0,049, διάμ. στομίου 0,101 μ.

Πηλός 7.5YR7/4, ρόδινος, γάνωμα καστανό σκοτεινό στο πάνω μέρος της εξωτερικής και στην εσωτερική επιφάνεια, απολεπισμένο.

Βάση δακτυλιόσχημη, τα χείλη κλίνουν προς τα μέσα.

S. Rotroff, Three Cistern Systems on the Kolonos Agoraios, *Hesperia* 52 (1983), σ. 267, 287, αριθ. 35, εικ. 5, πίν. 54 (285-250 π.Χ.).

1993.3 (εικ. 3). Χάλκινο νόμισμα Αντιγόνου (277-239 π.Χ.), ← .

Διάμ. 0,017 μ.

Έμπρ.: Κεφάλι Ηρακλή με λεοντή προς τα δεξιά.

Εικ. 3. Νόμισμα αριθ. ευρ. 1993.3.

Όπ.: Ιππέας προς τα δεξιά, κάτω ΑΙ.

H. Gaebler, *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia*, 1935, σ. 188, πίν. XXXIV, 9.

Ανατολική κλίση

1993.7 (εικ. 4). Μυροδοχείο ακέραιο, με λαμβαφές.

Ύψ. 0,09, διάμ. βάσης 0,021, διάμ. στομίου 0,021 μ.

Πηλός 5YR7/6, κοκκινωπός κίτρινος, γάνωμα μαύρο καστανό, απολεπισμένο.

Βάση δισκόμορφη, πόδι χαμηλό, κοιλιά εξογκωμένη, χείλος με κρεμαστή απόληξη.

M. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη *Τάφοι Πέλλας*, σ. 153, αριθ. 149, σχέδ. 38, πίν. 21 (α' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.).

Εικ. 4. Μυροδοχείο αριθ. ευρ. 1993.7.

1993.6 (εικ. 5). Μυροδοχείο ακέραιο, ο λαιμός συγκολλημένος.

Ύψ. 0,094, διάμ. βάσης 0,021, διάμ. στομίου 0,02 μ.

Εικ. 5. Μυροδοχείο αριθ. ευρ. 1993.6.

Πηλός 5YR7/6, κοκκινωπός κίτρινος, γάνωμα μαύρο, καστανό, απολεπισμένο.

Βάση δισκόμορφη, πόδι χαμηλό χοντρό, κοιλιά εξογκωμένη, χείλος με κρεμαστή απόληξη.

Βλ. το αριθ. 1993.7

1993.5 (εικ. 6). Σκυφίδιο ακέραιο.

Ύψ. 0,032, διάμ. βάσης 0,041, διάμ. στομίου 0,089 μ.

Πηλός 7.5YR7/6, κοκκινωπός κίτρινος, γάνωμα μαύρο καστανό στο πάνω μέρος

Εικ. 6. Σκυφίδιο αριθ. ευρ. 1993.5.

της εξωτερικής και στην εσωτερική επιφάνεια απολεπισμένο.

Βάση δακτυλιόσχημη, περίγραμμαγωνιώδες, χείλη που κλίνουν προς τα έξω.

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Τάφοι Πέλλας*, σ. 154, αριθ. 153, σχέδ. 39, πίν. 21 (β' μισό 3ου αι. π.Χ.). Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, 1980, σ. 76, 128, Π1429, σχέδ. 21, πίν. 52 (με νόμισμα του 187 π.Χ.).

1993.4 (εικ. 7). Λύχνος ακέραιος.

Ύψ. 0,03, διάμ. βάσης 0,038, μήκ. 0,078 μ.

Πηλός 7.5YR7/4, ρόδινος, γάνωμα καστανό κόκκινο, απολεπισμένο.

Βάση χαμηλή επίπεδη, περίγραμμαγωνιώδες, η πάνω επιφάνεια ελαφρά κοίλη με

Εικ. 7. Λύχνος αριθ. ευρ. 1993.4.

κυκλική οπή, μυκτήρας με σχεδόν ευθεία απόληξη και ωειδή οπή. Μία μαστοειδής απόφυση.

Στ. Δρούγου, *Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964. Οι πήλινοι λύχνοι*, 1992, σ. 59, 60, αριθ. 109, 114, εικ. 8, πίν. 26, 28 (αρχές 2ου αι. π.Χ.).

1993.1 (εικ. 8). Σιδερένια σπλεγγίδα, συγκολλημένη.

Μήκ. 0,25, μέγ. πλ. λαβής 0,022 μ.

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Τάφοι Πέλλας*, σ. 61, αριθ. 187, πίν. 24, 171, αριθ. 248, πίν. 27. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *ό.π.*, σ. 179.

Εικ. 8. Σπλεγγίδα αριθ. ευρ. 1993.1.

1993.2 (εικ. 9). Χάλκινο νόμισμα Αντιγόνου (277-239 π.Χ.), ↓.

Διάμ. 0,016 μ.

Όμοιο με το αριθ. 1993.3. Στον οπισθότυπο επάνω αριστερά Γ ή Π.

Εικ. 9. Νόμισμα αριθ. ευρ. 1993.2.

Διάδρομος - Νοτιοανατολική γωνία

1993.11 (εικ. 10). Οινοχόη άβαφη, ακέραιη.

Ύψ. 0,18, διάμ. βάσης 0,08, διάμ. στομίου 0,091 μ.

Πηλός 5YR6/6, κοκκινωπός κίτρινος. Η επιφάνεια απολεπισμένη.

Βάση δισκόμορφη, κοιλιά σφαιρική, το χείλος κλίνει προς τα έξω, λαβή ταινιωτή. Στο λαιμό διακρίνονται οι γραμμές του τροχού.

Εικ. 10. Οινοχόη αριθ. ευρ. 1993.11.

Β. Αλλαμανή - Κ. Τζαναβάρη, *Σχήματα αγγείων από ταφικά σύνολα της Βέροιας, Γ' ΕπΣυν-ΕλλΚερ*, 1994, σ. 101, πίν. 44β (τάφος Κ8, α' δεκαετία β' μισού 3ου αι. π.Χ.).

1993.12. Το κάτω μέρος του σώματος αμφορέα, συγκολλημένο και συμπληρωμένο.

Σωζ. ύψ. 0,22, διάμ. βάσης 0,11 μ.

Πηλός 5YR6/6, κοκκινωπός κίτρινος. Άσπρο, κιτρινωπό επίχρυσμα, απολεπισμένο. Βάση δισκόμορφη, κοιλιά σφαιρική.

Εικ. 11. Κάνθαρος αριθ. ευρ. 1993.10.

1993.10 (εικ. 11). Κάνθαρος ακέραιος με διακόσμηση τύπου «Δυτικής Κλιτύος».

Ύψ. 0,104, διάμ. βάσης 0,038, διάμ. στομίου 0,06 μ.

Πηλός 2.5YR6/6, ανοιχτός κόκκινος, γάνωμα μαύρο καστανό ανομοιόμορφο, απολεπισμένο.

Βάση βαθμιδωτή, δακτυλιόσχημη, χαμηλό πόδι. Στο λαιμό διακόσμηση με επίθετο πηλό: διπλή γραμμή και επτάφυλλα ανθέμια. Κάτω κουκίδες με άσπρο χρώμα, και επτάφυλλοι ρόδακες με κουκίδες άσπρου χρώματος ανάμεσα στα επτάφυλλα.

Αρχαία Μακεδονία, Οδηγός έκθεσης, 1988, σ. 325, αριθ. 283 (γ' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.).

Χρονολόγηση: Η ταφή της δυτικής κλίνης μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στα μέσα του 3ου αι. π.Χ., της ανατολικής στο τέλος του 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ.

Θαλαμωτός τάφος οικ. Εμ. Τζάκη

Ο λαξευτός μονοθάλαμος τάφος στο οικοπέδο αρ. 372, ΟΤ 62, της Πέλλας ανα-

σκάφηκε το χειμώνα του 1994, όταν το μη-χάνημα εκσκαφής θεμελίων κτύπησε την ήδη κατεστραμμένη καμαρωτή οροφή του (εικ. 12).

Ο τάφος έχει προσανατολισμό Β.-Ν. Ο δρόμος του, κάτω από το σύγχρονο οδόστρωμα, δεν ανασκάφηκε.

Διαστ. θαλάμου: 2,95 (Β.-Ν.) x 3 (Α.-Δ.) μ. Ύψ. ±1,95 μ.

Η είσοδος, στο νότιο τοίχωμα του τάφου, με τοξωτή την πάνω πλευρά, πλ. 0,80 και ύψ. 2 μ., ήταν φραγμένη με αργούς λίθους.

Στο εσωτερικό του θαλάμου, οι γωνίες του οποίου είναι αποστρωγγυλεμένες υπάρχουν τρεις κλίνες λαξευτές στο φυσικό βράχο σε σχήμα Π. Έχουν πλάτος ±1 και ύψος ±0,55-0,60 μ. Μόνο το ανώτερο τμήμα της μπροστινής επιφάνειας, ύψ. 0,30 μ., είναι λαξευμένο με επιμέλεια.

Στο βόρειο τοίχωμα, 0,15 μ. από την πάνω επιφάνεια της βόρειας κλίνης, ανοίγεται ορθογώνια κόγχη, μήκ. 0,35, πλ. 0,45 και ύψ. 0,53 μ.

Ο τάφος βρέθηκε γεμάτος με χώμα που εισχώρησε από την οροφή. Η κόγχη του βόρειου τοιχώματος περιείχε καύση. Μέρος των καμένων οστών βρέθηκε σκορπισμένο στη βόρεια κλίνη. Από τους ενταφιασμούς των κλινών ελάχιστα οστά διασώθηκαν σκορπισμένα, τα περισσότερα στην επίχωση του διαδρόμου.

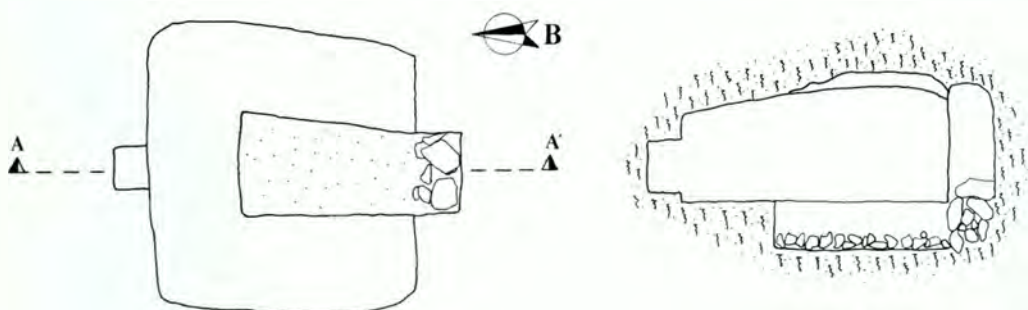
ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Δυτική κλίνη

1994.335. Το κάτω μέρος άβαφης κάλπης.

Σωζ. ύψ. 0,205 μ.

Πηλός 2.5YR7/2, κόκκινος, επιφάνεια πολύ απολεπισμένη.

Εικ. 12. Θαλαμωτός τάφος οικ. Εμ. Τζάκρη. Κάτοψη και τομή Α-Α'.

Βόρεια κλίνη

1994.336 (εικ. 13). Πινάκιο μελαμβραφές, συγκολλημένο.

Ύψ. 0,047, διάμ. βάσης 0,061, διάμ. στομίου 0,16 μ.

Πηλός 5YR7/2, ρόδινος γκριζός, γάνωμα μαύρο αμελές στην εσωτερική επιφάνεια και στο πάνω μέρος της εξωτερικής, κάτω από το χείλος.

Βάση δακτυλιόσχημη, το χείλος κλίνει προς τα έξω.

Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *ό.π.*, σ. 60, 158, Π1350, σχέδ. 43, πίν. 28 (μέσα στο 2ο αι. π.Χ.). Μ. Λιμπάκη-Ακαμάτη, *Τάφοι Πέλλας*, σ. 203, αριθ. 379, σχέδ. 79, πίν. 43 (α' μισό 2ου αι. π.Χ.). G.R. Edwards, *Corinthian Hellenistic Pottery, Corinth VII, III*, 1975, σ. 41, αριθ. 131, πίν. 5, 46 (περίπου 146 π.Χ.). K. Braun, *Der*

Dipyilon-Brunnen B1, *AM* 85 (1970), σ. 158, 164, αριθ. 193, εικ. 14, πίν. 74, 1 (μετά το 200 π.Χ.).

1994.337 (εικ. 14). Χάλκινο νόμισμα Μυτιλήνης (2ος-1ος αι. π.Χ.).

Διάμ. 0,016 μ.

Έμπρ.: Κεφάλι αγένειου Άμμωνα Δία με ταινία, προς τα δεξιά.

Όπ.: Ερμαϊκή στήλη γενειοφόρου Διόνυσου πάνω σε βάση. Τα μαλλιά μακριά πέφτουν στους ώμους. Από τη μία και την

Εικ. 14. Νόμισμα αριθ. ευρ. 1994.337.

Εικ. 13. Πινάκιο αριθ. ευρ. 1994.336.

άλλη πλευρά της μορφής Μ Υ / Τ Ι, κάτω αριστερά συμπλήρωμα $\Upsilon\Upsilon$, κάτω δεξιά κισσόφυλλο.

SNG, Bosphorus-Bithynia, 1982, πίν. 8, αριθ. 390.

Εικ. 15. Πόρπη αριθ. ευρ. 1994.338.

1994.338 (εικ. 15). Πόρπη ασημένια, τοξωτή.

Πλ. ανοίγματος 0,02 μ.

Ανατολική κλίση

1994.339 (εικ. 16). Χάλκινο νόμισμα Αντιγόνου (277-239 π.Χ.), ↑.

Διάμ. 0,018 μ.

Έμπρ.: Κεφάλι Αθηνάς προς τα δεξιά.

Στο κράνος υστερόσημο με περικεφαλαία.

Όπ.: Πάνας στήνει τροπαιο, κάτω Α.

Η. Gaebler, ό.π., σ. 188, πίν. XXXIV, 5.

Εικ. 16. Νόμισμα αριθ. ευρ. 1994.339.

1994.340 (εικ. 17). Σιδερένια στλεγγίδα. Διατηρείται μέρος της λαβής.

Μήκ. 0,25 μ.

Χρονολόγηση: Οι ταφές των δύο κλιτών, ανατολικής και βόρειας, συνηγορούν για τη χρήση του τάφου στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ.

Εικ. 17. Στλεγγίδα αριθ. ευρ. 1994.340.

FROM THE EAST CEMETERY OF PELLA

MARIA LILIBAKI-ΑΚΑΜΑΤΙ

Two more rock-cut chamber tombs, dating from the second half of the 3rd and the first half of the 2nd c. BC, were discovered in 1993 and 1994 during digging work on building plots in Pella.

Their discovery contributes nothing new to the architectural form, grave offerings and burial customs, but does make a substantial contribution to our knowledge of the topography of the area, particularly of the extent of the east cemetery of the an-

cient city. They are the most northerly of the tombs so far known from the cemetery, and fall within the borders of the northward extension of the cluster of tombs investigated in 1989 in the Ap. Chatzopoulos plot. They are thus further confirmation of the fact that the east cemetery extended directly outside the east boundaries of the ancient city, with clusters of tombs covering a distance of about 2,000 m. on a north-south axis.

ΠΑΛΑΤΙΑΝΟ ΝΟΜΟΥ ΚΙΛΙΚΙΣ. Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΤΖΗΠΟΛΥΧΡΟΝΗ

Οι πληροφορίες που υπήρχαν για τον αρχαιολογικό χώρο του Παλατιανού προ-έρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από τα επιφανειακά ευρήματα της περιοχής¹ όταν το 1961, με αφορμή την ανεύρεση² τεσσάρων μαρμάρινων αγαλμάτων και ενεπίγραφων πλακών που ανήκαν σε Ηρώ του τέλους του 1ου-αρχών του 2ου αι. μ.Χ., έγινε εκεί η πρώτη ανασκαφή από την κ. Φωτεινή Ζαφειροπούλου³.

Όπως σημειώνει και η ίδια στη μελέτη της για τα γλυπτά του Ηρώου⁴, το μνημείο αυτό ήταν πραγματικά ανέλπιστο δώρο για τη γνώση της ιστορίας της απομακρυσμένης και ανεξερευνήτης αυτής περιοχής.

Ο αρχαιολογικός χώρος εκτείνεται σε δύο λόφους που επικοινωνούν μεταξύ τους με στενό αυχένα και δεσπόζουν στην πεδιάδα ανάμεσα στα χωριά Κεντρικό και Παλατιανό, βορειοανατολικά του Κιλκίς (εικ. 1).

Στρατηγική θέση⁵, με τον ποταμό Εχέδωρο (Γαλλικό) στα νότια και τον όγκο του Δυσώρου στα βορειοανατολικά, εξασφάλιζε τον έλεγχο των διαβάσεων από Β. προς Ν. και από Δ. προς Α. Στην εύφορη αυτή περιοχή της αρχαίας Κρηστωνίας με τις πλούσιες σοδειές και τον άφθονο δασικό πλούτο⁶ είχε ιδρυθεί μακεδονική πόλη με συνεχή παρουσία στα ελληνιστικά και στα ρωμαϊκά χρόνια.

Η πόλη δεν έχει ταυτιστεί ακόμη με βεβαιότητα, έχει διατυπωθεί όμως η άποψη

ότι πιθανώς πρόκειται για τον Ίωρον, πόλη γνωστή από τον Πτολεμαίο και από δύο επιγραφές που προέρχονται από τη Βέροια και το Ασκληπιείο της Μορρούλου αντίστοιχα⁷.

Το 1961 αποκαλύφθηκε στην ανατολική πλαγιά του βόρειου λόφου το Ηρώο, ένα ταφικό μονόχωρο κτίσμα σε βαθμιδωτό

¹ Ένας σημαντικός αριθμός ευρημάτων της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου έχει συγκεντρωθεί από την περιοχή του Παλατιανού. Αρκετά από αυτά προέρχονται από κατασχέσεις και δυστυχώς δεν έχουν λείψει οι περιπτώσεις αρχαιοκαπηλείας και λανθρανασκαφών, κυρίως στα νεκροταφεία της ευρύτερης περιοχής του χώρου, βλ. *ΑΔ* 36 (1981), Χρονικά, σ. 304, πίν. 199γ.

² *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά, σ. 212, πίν. 180.

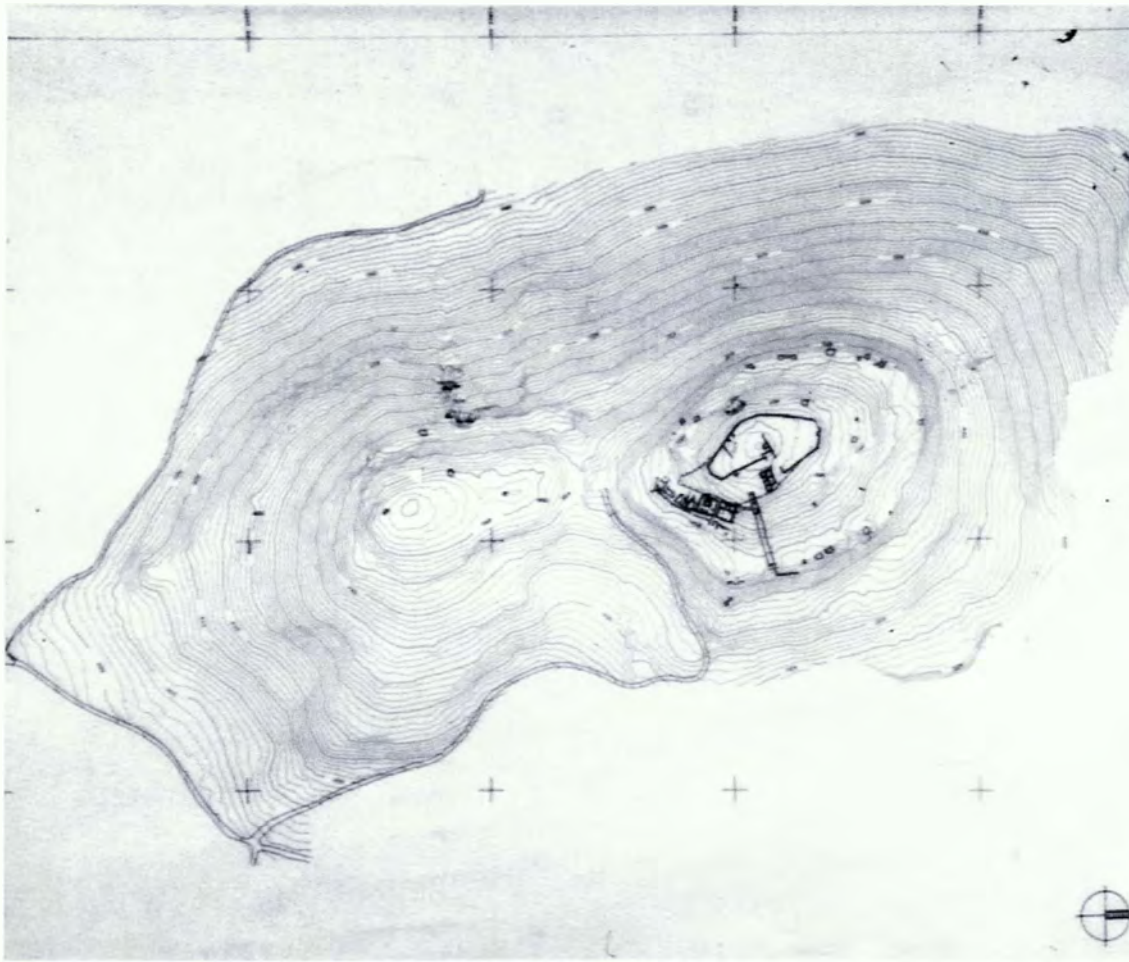
³ *ΑΔ* 17 (1961/62), Χρονικά, σ. 207-208, σχέδ. 1.

⁴ Φ. Ζαφειροπούλου, Το Ηρώο του Κιλκίς, *Κεφάλαια* 1972, σ. 43-52, πίν. 18-19.

⁵ N.G.L. Hammond, *A History of Macedonia*, I, Οξφόρδη 1972, σ. 182. M.B. Hatzopoulos - L.D. Loukopoulou, *Morylos, Cité de la Crestonie, Μελέτηματα* 7, 1989, σ. 98.

⁶ Μ. Δήμητσας, *Αρχαία γεωγραφία Μακεδονίας*, 2, Θεσσαλονίκη 1988 (φωτομηχανική ανατύπωση), σ. 496-501. N.G.L. Hammond, *ό.π.*, σ. 179-182 και σημ. 1. M.B. Hatzopoulos - L.D. Loukopoulou, *ό.π.*, σ. 83-110, 113-119. F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine, BCH, Suppl. XVI*, 1988, σ. 187-188.

⁷ M.B. Hatzopoulos - L.D. Loukopoulou, *ό.π.*, σ. 64, 96-99.

Εικ. 1. Τοπογραφική αποτύπωση του αρχαιολογικού χώρου του Παλαιανού.

κηπίδωμα, με την είσοδό του στα ανατολικά και χτιστό βάθρο στη δυτική του πλευρά⁸. Πάνω στο βάθρο ήταν τοποθετημένα τα τέσσερα αγάλματα των νεκρών και στις μαρμάρινες πλάκες που κάλυπταν την όψη του αναγράφονταν τα ονόματά τους⁹.

Ο χώρος γύρω από το κτίσμα δεν είχε ερευνηθεί κατά την πρώτη εκείνη ανασκαφή λόγω της μεγάλης επίκωσης, χαμηλότερα όμως στην ίδια πλαγιά είχε εντοπιστεί η βορειοανατολική γωνία ενός κτιρίου – πιθανότατα αποθηκευτικού χώρου – και είχε ανασκαφεί υπόκαυστο σε έκταση 15x10 μ., με πολλούς αγωγούς και τοξωτά ανοίγματα που διασώζονταν σε ύψος 1,50 μ.¹⁰.

Παράλληλα, στο νότιο λόφο όπου εκτείνεται το νεκροταφείο της πόλης, είχε ανασκαφεί ένας κιβωτιόσχημος και ένας αρκετά κατεστραμμένος χτιστός τάφος, με προθάλαμο και θάλαμο, διαστ. 5,90x4,10 μ. Τα ευρήματα (ειδώλια, αγνύθες, χάλκινα νομίσματα, μικρή μαρμάρινη λεοντοκεφαλή) ήταν της ύστερης ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου, ενώ στο σημείο αυτό, πριν από την ανασκαφή, είχε βρεθεί και ένα μαρμάρινο άγαλμα νεαρού Διονύσου με δορά πάνθηρα, που ακουμπάει σε κορμό δένδρου γύρω από το οποίο τυλίγεται ένα φίδι¹¹.

Η έρευνα στο Παλατιανό συνεχίστηκε το 1965¹² και το 1966¹³ από τον κ. Φώτιο Πέτσα.

Με τις εργασίες καθαρισμού στην περιοχή του Ηρώου διαπιστώθηκε η ύπαρξη περιβόλου γύρω από αυτό και αποκαλύφθηκαν κυρίως ο δυτικός και ο βόρειος τοίχος του, όπως φαίνεται και από την αποτύπωση που είχε γίνει τότε¹⁴.

Η ανασκαφή στο χώρο βορειοανατολικά του Ηρώου είχε φέρει στο φως τμήμα ισχυρού τείχους που ήταν χτισμένο με μεγάλες πέτρες και ασβεστοκονίαμα και περιέβαλλε τη βορειοανατολική πλαγιά¹⁵, ενώ σε μεγάλη δοκιμαστική τομή που ξεκινούσε από το τείχος αυτό και έφθανε μέχρι την κορυφή του λόφου, είχαν φανεί τοίχοι κτισμάτων με διαφορετικές κατευθύνσεις οι οποίοι, όπως είχε επισημάνει ο ανασκαφέας και επιβεβαιώνεται με τις πρόσφατες ανασκαφές, ανήκουν σε δύο τουλάχιστον περιόδους της ρωμαϊκής εποχής¹⁶. Τα ευρήματα που είχαν συγκεντρωθεί (κεραμική και νομίσματα) ανήκαν στο

⁸ *ΑΔ*, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 207-208. Φ. Ζαφειροπούλου, ό.π., σ. 43-44.

⁹ Φ. Ζαφειροπούλου, ό.π., σ. 44-52.

¹⁰ *ΑΔ*, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 208, πίν. 234β και αναφορά της κ. Φ. Ζαφειροπούλου με ημερομηνία 17-10-1961.

¹¹ *ΑΔ*, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 208. Το εύρημα αυτό σχολιάζει ο Ν. Hammond, ο οποίος αναφέρεται και στην πιθανότητα να βρίσκεται στο χώρο του Παλατιανού το περίφημο στην Κρησιωνία ιερό τέμενος του Διονύσου (N.G.L. Hammond, ό.π., σ. 181-182). Στο ίδιο θέμα, καθώς και στα υπόλοιπα ευρήματα που πιστοποιούν την τοπική λατρεία του θεού Διονύσου αναφέρονται οι Μ.Β. Hatzopoulos - L.D. Loukourouli, ό.π., σ. 98-99.

¹² *ΑΔ* 21 (1966), Χρονικά, σ. 345, πίν. 366.

¹³ *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, σ. 400-403, πίν. 304-306. *Μακεδονικά* 9 (1969), σ. 179-181, πίν. 87-89.

¹⁴ *ΑΔ*, ό.π. (υποσημ. 13), σχέδ. 23.

¹⁵ *ΑΔ*, ό.π. (υποσημ. 12), πίν. 366α-β.

¹⁶ *ΑΔ*, ό.π. (υποσημ. 13), σ. 403, σχέδ. 23, πίν. 304γ-δ. *Μακεδονικά*, ό.π. (υποσημ. 13), σ. 179, πίν. 87-88.

Εικ. 2. Το Ηρώο πριν από τις εργασίες.

μεγαλύτερο μέρος τους στα ρωμαϊκά χρόνια και μόνον ένα μικρό μέρος από αυτά ήταν της ελληνιστικής περιόδου¹⁷.

Το 1977, η κ. Λιάνα Παρλαμά πραγματοποίησε μικρής διάρκειας συμπληρωματική ανασκαφή στο χώρο του Ηρώου¹⁸. Αποκαλύφθηκε και αποτυπώθηκε τότε το μεγαλύτερο μέρος του περιβάλλοντος¹⁹, ενώ ερευνήθηκε σε αρκετά σημεία και ο χώρος που περικλείεται από αυτόν.

Εκτός από τις τέσσερις πλευρές του περιβάλλοντος είχε φανεί και η είσοδος του, ένας διάδρομος δηλαδή, πλ. 2 μ., με τρία λιθόστρωτα σκαλοπάτια στο μέσον περίπου της ανατολικής του πλευράς²⁰. Δυτικά από αυτόν και μπροστά από το κατώφλι

του Ηρώου είχε βρεθεί πώρινο, χαμηλό βάθρο, διαστ. 0,85x1,05 μ., στερεωμένο με ασβεστοκονίαμα στο βράχο²¹.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του περιβάλλοντος διαμορφωνόταν ένας στενόμακρος χώρος, και στο βορειοανατολικό ένας τοίχος, που είχε αποκαλυφθεί σε επαφή με τον

¹⁷ ΑΔ, ό.π. (υποσημ. 13), σχέδ. 22, πίν. 306, σ. 403. *Μακεδονικά*, ό.π., σ. 181, σχέδ. 17, πίν. 89.

¹⁸ ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, σ. 207-210, πίν. 129ε.

¹⁹ Ό.π., σχέδ. 1.

²⁰ Ό.π., σ. 208-209, σχέδ. 1.

²¹ Ό.π., πίν. 129ε.

Εικ. 3. Το Ηρώο μετά την αποκατάσταση του βάθρου του και την τοποθέτηση των εκμαγείων των αγαλμάτων και των μαρμάρινων ενεπίγραφων πλακών.

ανατολικό τοίχο του περιβόλου και το βόρειο τοίχο του διαδρόμου, έδινε την εντύπωση «θρανίου»²².

Η ύπαρξη αναλημματικού τοίχου στα ανατολικά του περιβόλου και η εμφάνιση τοίχων βόρεια και νότια από αυτόν είχε οδηγήσει την κ. Λ. Παρλαμά στην υπόθεση ότι πιθανώς στην ανατολική πλαγιά του λόφου να υπήρχε μία σειρά από Ηρώα με παρόμοιους περιβόλους²³.

Ύστερα από δεκαέξι χρόνια, το 1993²⁴, άρχισε συστηματική ανασκαφή στον αρχαιολογικό χώρο και το 1994 με πρόταση της Ιουλίας Βοκοτοπούλου το έργο εντάχθηκε στα Ειδικά Περιφερειακά Προγράμματα, με σκοπό την ανασκαφή, συντήρηση

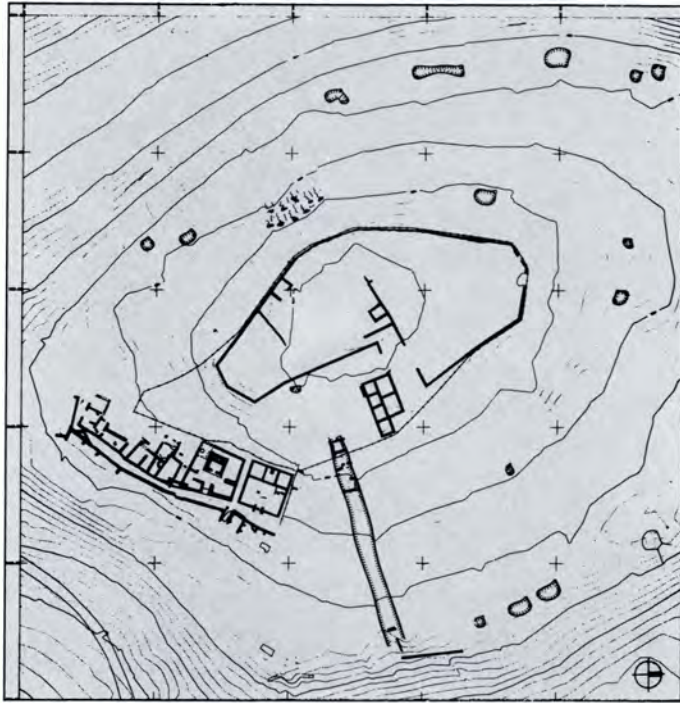
και διαμόρφωση του χώρου ώστε να γίνει επισκέψιμος.

Αποφασίσαμε να συνεχιστεί η ανασκαφή στην ανατολική πλαγιά του λόφου, ώστε να αξιοποιηθεί η έρευνα που είχε προηγηθεί εκεί από τους παλαιότερους ανασκαφείς, και παράλληλα με τις ανασκαφικές εργασίες προχωρήσαμε το 1993 και στην αποκατάσταση του βάθρου του

²² Ό.π., σ. 208, σχέδ. 1.

²³ Ό.π., σ. 208.

²⁴ Για την ανασκαφή του 1993, βλ. *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 389-399.

Εικ. 4. Ο αρχαιολογικός χώρος του Παλατιανού, όπως διαμορφώθηκε μετά τις ανασκαφές των ετών 1993-95.

Ηρώου με την κατασκευή και τοποθέτηση στην αρχική τους θέση εκμαγείων των τεσσάρων αγαλμάτων και των ενεπίγραφων πλακών²⁵ (εικ. 2-3).

Στη διάρκεια των τριών χρόνων που μεσολάβησαν από την έναρξη της ανασκαφής, νέα στοιχεία ήρθαν στο φως που μας βοήθησαν να αποκτήσουμε μια πιο σαφή εικόνα του χώρου (εικ. 4).

Ένας δεύτερος περίβολος, διαστ. 12,80x 13,50 μ., αποκαλύφθηκε βόρεια από τον περίβολο του Ηρώου²⁶ (εικ. 4). Ανάμεσά τους μεσολαβεί ένας διάδρομος, πλ. 2 μ., με έντονη κλίση από Δ. προς Α. (εικ. 5). Οι τοίχοι του περιβάλλου, κατασκευασμένοι όπως και στην πρώτη περίπτωση με

πέτρες, συνδετικό ασβεστοκονίαμα και λίγα κεραμίδια ανάμεσά τους, έχουν πάχος 0,45-0,60 μ. και έχουν θεμελιωθεί στο φυσικό βράχο ακολουθώντας την κατηφορική του κλίση από Δ. προς Α., με αποτέλεσμα η υψομετρική διαφορά ανάμεσα

²⁵ Η αποκατάσταση του βάθρου έγινε σύμφωνα με τη μελέτη της κ. Φ. Ζαφειροπούλου και την άποψη που διατυπώνει σε αυτή σχετικά με τη σωστή θέση των αγαλμάτων πάνω στο βάθρο. Για την πορεία των εργασιών αποκατάστασης, βλ. *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 392.

²⁶ Τμήμα του νότιου τοίχου του περιβάλλου ήταν ήδη ορατό από το 1966.

Εικ. 5. Ο κατηφορικός διάδρομος ανάμεσα στους δύο περιβόλους. Δεξιά, το Ηρώο και ο περιβόλος του.

στο δυτικό και τον ανατολικό τοίχο να είναι 4,50 μ. (εικ. 6).

Η είσοδος του περιβόλου βρίσκεται στο μέσον της ανατολικής του πλευράς και εξωτερικά θα πρέπει να υπήρχε βαθμιδωτή πρόσβαση προς αυτή, αν κρίνουμε από τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους (εικ. 7).

Ο χώρος στο εσωτερικό του διαμορφώνεται σε τρία κλιμακωτά επίπεδα. Το δυτικό ψηλότερο τμήμα καταλαμβάνουν τρία συνεχόμενα δωμάτια με τις ίδιες περίπου διαστάσεις, 4x3,50 μ. (εικ. 8).

Οι εσωτερικές επιφάνειες των δωματίων ήταν επιχρισμένες με κονίαμα και η πρόσβαση προς αυτά γινόταν μόνον από

την ανατολική τους πλευρά, αφού δεν εντοπίστηκε άνοιγμα επικοινωνίας μεταξύ τους. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του νότιου και του μεσαίου δωματίου υπήρχε από ένα «θρανίο» λαξευμένο στο βράχο και στην ανατολική πλευρά των τριών δωματίων ο βράχος είχε κοπεί κατακόρυφα μέχρι το επίπεδο του χαμηλότερου μεσαίου πλατώματος για να χτιστεί ο ανατολικός τους τοίχος.

Από τα ελάχιστα λείψανα τοίχων που διασώθηκαν στο μεσαίο πλάτωμα φαίνεται ότι σε αυτό υπήρχαν τρεις πλακοστρωμένοι χώροι με κλιμακωτή διαφορά επιπέδου από το νότιο προς το βόρειο που βρισκόταν ψηλότερα. Οι δύο χτιστές τετρά-

Εικ. 6. Ο περίβολος βόρεια του Ηρώου από ΒΔ.

Εικ. 7. Η εξωτερική ανατολική πλευρά και η είσοδος του περιβόλου.

Εικ. 8. Τα τρία δωμάτια στο δυτικό τμήμα του περιβόλου.

γωνες βάσεις στο μεσαίο χώρο θα υποβάσταζαν ίσως δύο κολόνες, ενώ ένας τοίχος, με κατεύθυνση από Ν. προς Β., διαχώριζε το μεσαίο από το ανατολικό πλατώμα. Και στις δύο περιπτώσεις, οι χώροι είχαν χρησιμοποιηθεί και ως χώροι ταφής, αφού σε λαξεύματα του βράχου βρέθηκαν υπολείμματα τουλάχιστον τεσσάρων ταφών, με ευρήματα που τους χρονολογούν από τον 1ο αι. π.Χ. έως το 2ο αι. μ.Χ.

Ανάλογες ενδείξεις για ταφές αυτής της περιόδου δεν είχαμε στα δωμάτια του δυτικού πλατώματος, όπου όμως βρέθηκε μεταγενέστερος τάφος, χτισμένος πάνω στο «θρανίο» του μεσαίου δωματίου, και με πιο σημαντικά ευρήματα ένα χάλκινο ανάγλυφο κεφάλι Μέδουσας (εικ. 9) και

δύο χάλκινα νομίσματα Κωνσταντίου Β'. Η χρονολόγησή του στον 4ο αι. μ.Χ. μας δίνει και τα χρονολογικά όρια για τη χρήση του χώρου.

Από τα ευρήματα στο εσωτερικό των δωματίων ξεχωρίζουν τα θραύσματα των ειδωλίων γυναικείων θεοτήτων και ιδιαίτερα της Κυβέλης, που υποδηλώνουν ίσως και το λατρευτικό χαρακτήρα του χώρου, καθώς και το τμήμα πήλινης μήτρας ειδωλίου του θεού Bes (Βέσας, Βήσας ή Βησάς)²⁷ (εικ. 10), που με μερικές από τις ιδιότητές του ως θεού των απολαύσεων και

²⁷ Γενικά για τον Bes, βλ. *LIMC* III, 1, σ. 98, 103-104, 106-108.

Εικ. 9. Χάλκινο κεφάλι Μέδουσας.

του χορού δεν ήταν άγνωστος στο διονυσιακό κύκλο.

Στην επίχωση που κάλυπτε τον εσωτερικό χώρο του περιβόλου βρέθηκε μεγάλη ποσότητα ρωμαϊκής κεραμικής με αγγεία καθημερινής κυρίως χρήσης, γκρίζα και αγγεία με ανάγλυφη, εμπίεστη ή χαρακτική διακόσμηση. Βρέθηκαν ακόμη θραύσματα γυάλινων αγγείων, ειδωλίων, πολλές αγνύθες, σιδερένια και χάλκινα μικροευρήματα, καθώς και νομίσματα Αλεξάνδρου Γ', Δημητρίου Β', Φιλίππου Ε', Θεσσαλονίκης (187-31 π.Χ.), Αμφίπολης (187-168 π.Χ.), Θεσσαλονίκης επί Αυγούστου, Θεσσαλονίκης επί Νέρωνος, Μακεδονίας επί Μάρκου Αυρηλίου, Εδέσσης επί Γορδιανού, Κωνσταντίου Β' και Κωνσταντίνου Α'.

Στα νότια του Ηρώου αποκαλύφθηκαν δύο κτίρια με ευρήματα που χρονολογούνται στο μεγαλύτερο μέρος τους στον 1ο αι. π.Χ. και στον 1ο αι. μ.Χ. (εικ. 11).

Ένας διάδρομος, πλ. 2,20 μ., μεσολαβεί ανάμεσα σε αυτά και τον περίβολο του Ηρώου και ένας δεύτερος διάδρομος, με το ίδιο πλάτος, τα διαχωρίζει μεταξύ τους (εικ. 4).

Το βόρειο κτίριο καταλαμβάνει έκταση 15,70x13 μ. και περιλαμβάνει τρεις μεγάλους κύριους χώρους, ο ένας από τους οποίους χωρίζεται με δύο εγκάρσιους τοίχους σε τρία μέρη. Δύο μικρές γωνιακές κατασκευές βρέθηκαν στο βόρειο και στο μεσαίο δωμάτιο, ενώ σε μεγάλο τμήμα του δυτικού δωματίου βρέθηκε δάπεδο με στρώση από πέτρες.

Το νότιο κτίριο έχει έκταση 15x11 μ. και σε αυτό διαμορφώνονται πέντε δωμάτια (εικ. 4). Και στις δύο περιπτώσεις οι τοίχοι είναι χτισμένοι με μεγάλες και μικρές πέτρες και χώμα, ενώ η θεμελίωσή τους έχει γίνει πάνω στο βράχο που καταλαμβάνει όλο το δυτικό και το νότιο τμήμα του χώρου. Σε ορισμένα σημεία ο βράχος έχει κοπεί για να διευκολυνθεί η κατασκευή τους και οι τοίχοι προχωρούν σε βάθος μόνο στο ανατολικό τμήμα των δωματίων.

Η έρευνα στα κτίρια αυτά συνεχίζεται, ωστόσο έχουν αρχίσει ήδη να αποκαλύπτονται στα χαμηλότερα στρώματα σαφή οικοδομικά στοιχεία, όπως τμήματα τοίχων και λάκκοι λαξευμένοι στο βράχο, που ανήκουν σε μια πρωιμότερη φάση κατοίκησης του χώρου, η οποία φθάνει τουλάχιστον στον 3ο αι. π.Χ., όπως φαίνεται από τα μέχρι τώρα ευρήματα (νομίσματα, ειδώλια, όστρακα κανθάρων με διακόσμηση τύπου «Δυτικής Κλιτύς»).

Με την πρωιμότερη αυτή φάση κατοίκησης του χώρου φαίνεται ότι συνδέονται και τα τμήματα θεμελίων που βρέθηκαν πάνω στο βράχο στο νότιο τμήμα του νό-

Εικ. 10. Μήτρα ειδωλίου του θεού Βεσ.

τιου κτιρίου, καθώς και οι διαφόρων μεγεθών λαξευμένοι λάκκοι που βρέθηκαν στο δυτικό τμήμα των κτιρίων αλλά και στο διάδρομο που μεσολαβεί ανάμεσα σε αυτά και στον περιβόλο του Ηρώου.

Στο διάδρομο αυτό, εκτός από τους λάκκους, βρέθηκε τμήμα σιδηρένιας πλάκας, σωζ. διαστ. 1,30x0,60 μ., με αβαθή, κυ-

κλική κοιλότητα στην επάνω επιφάνειά της, καθώς και μεγάλη ποσότητα από σιδηρόμαζες που δείχνουν ότι ίσως εκεί γινόταν κάποτε επεξεργασία μετάλλων. Στο ανατολικό τμήμα του διαδρόμου αποκαλύφθηκε ένας τοίχος, ο οποίος κατευθύνεται από Ν. προς Β. και προχωράει κάτω από το νότιο τοίχο του περιβόλου του Ηρώου για να καταλήξει στο νοτιοανατολικό εσωτερικό τμήμα του (εικ. 4).

Οι εργασίες στο εσωτερικό του περιβόλου αποκάλυψαν στο βορειοανατολικό τμήμα και στο διάδρομο της εισόδου του περιβόλου δύο σχεδόν επιφανειακούς αγωγούς από πήλινες πλάκες, και ένα τρίτο αγωγό, κατασκευασμένο από μικρές λίθινες πλάκες στο νοτιοανατολικό τμήμα του κάτω από το δάπεδο με το κονίαμα που υπήρχε εκεί (εικ. 12). Και οι τρεις αγωγοί είχαν διέξοδο στην ανατολική πλευρά, στο δρόμο που περνούσε μπροστά από τον περιβόλο.

Όταν απομακρύνθηκε το συσσωρευμένο χώμα και η στάχτη²⁸ που υπήρχε στο βορειοδυτικό τμήμα του περιβόλου, φάνηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Β. προς Ν., που είχε κατασκευαστεί πρόχειρα πάνω στο χώμα για να τα συγκρατήσει (εικ. 4).

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του περιβόλου βρέθηκε λαξευμένος στο βράχο κυκλικός λάκκος, διαμ. 1 και βάθ. 0,65 μ., στο εσω-

²⁸ Η κ. Φ. Ζαφειροπούλου στην έκθεσή της στις 17-10-61 αναφέρει την ύπαρξη τέφρας πάχ. 1 και πλέον μ., στη δυτική και στη βόρεια πλευρά του Ηρώου, με οστά, πήλινα ειδώλια, πόρπες, οστέινες περόνες, χάλκινα νομίσματα και δαχτυλίδια, καθώς και ένα δαχτυλίδι από αχάτη.

Εικ. 11. Τμήμα του ανασκαμμένου χώρου νότια του Ηρώου.

Εικ. 12. Ο αγωγός στο νοτιοανατολικό τμήμα του περιβόλου του Ηρώου.

Εικ. 13. Όστρακα από κάρθαρο με διακόσμηση τύπου «Δυτικής Κλιτύς».

τερικό του οποίου βρέθηκαν όστρακα από κάρθαρο με διακόσμηση τύπου «Δυτικής Κλιτύς», του 3ου αι. π.Χ. (εικ. 13).

Ένας δρόμος, πλ. 2,80 και συνολ. μήκ. 62 μ., περικλείει από Ν. και Α. το συγκρότημα των δύο κτιρίων και του Ηρώου (εικ. 4 και 14). Το δρόμο συγκρατεί σε όλο του το μήκος ένας καλοχτισμένος αναλημματικός τοίχος ο οποίος, όπως φάνηκε από τη δοκιμαστική τομή στην εξωτερική ανατολική πλευρά του, διασώζεται σε ύψος τουλάχιστον 3,50 μ.

Ο αναλημματικός τοίχος στην πορεία του από Ν. προς Β. προχωράει παράλληλα προς τον ανατολικό τοίχο του περιβόλου του Ηρώου και στο σημείο που τελειώνει ο περίβολος γωνιάζει και συνεχίζει προς Α. (εικ. 4). Στο σημείο εκείνο αποκαλύφθηκε λιθόστρωτος δρόμος, πλ. 1,10 μ., με

ανηφορική πορεία από Α. προς Δ. (εικ. 15), και αμέσως βόρεια από αυτόν ανασκάφηκε τμήμα ενός ακόμη κτιρίου, σε έκταση 15x6 μ. Η έρευνα σε αυτό δεν έχει προχωρήσει ακόμα αρκετά, από τα μέχρι τώρα όμως στοιχεία φαίνεται ότι διαμορφώνονται τρία δωμάτια, στο βορειότερο από τα οποία αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από ισομεγέθεις πήλινες πλάκες, που συνεχίζεται και βορειότερα (εικ. 16).

Τα ευρήματα που είχαμε από τους χώρους που ανασκάφηκαν ήταν πολλά και αξιόλογα και φανερώνουν μια συνεχή χρήση του χώρου τουλάχιστον από τον 3ο αι. π.Χ. έως το 2ο αι. μ.Χ. Φαίνεται επίσης ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για ταφές και στα μεταγενέστερα χρόνια.

Η ποσότητα της κεραμικής ήταν σημαντική: αγγεία καθημερινής χρήσης, άβαφα και γκροίτζα, αγγεία του τύπου sigillata, αρκετά με εμπίεστη, ανάγλυφη ή εγχάρακτη διακόσμηση (εικ. 19), λιγότερα μελαμβαφή, αρκετοί λύχνοι, ορισμένοι με σφραγίσματα ή χαραγμένα γράμματα ή ονόματα (εικ. 17-18). Βρέθηκαν ακόμη σφραγίδες και μήτρες αγγείων και ειδωλίων, θραύσματα ειδωλίων (εικ. 20), πήλινα πλακίδια, πάρα πολλές αγνύθες, μερικές από τις οποίες φέρουν σφραγίσματα ή χαραγμένα γράμματα (εικ. 21), οστίνες περόνες, βελόνες, κτλ. (εικ. 22), σιδερένια εργαλεία, μαχαιριδία και εξαρτήματα (εικ. 23), χάλκινα ευρήματα. Από τα νομίσματα αναφέρουμε: χάλκινα νομίσματα Αλεξάνδρου Γ', Κασσάνδρου, Αντιγόνου Γονατά, Δημητρίου Β', Φιλίππου Ε', Περσέα, ένα αργυρό Βοττιαίας (185-168 π.Χ.), Θεσσαλονίκης, Αμφίπολης και Πέλλας (187-168 π.Χ.), Μακεδονίας (142-141 π.Χ.), Φιλίππων επί Αυγούστου, Στόβων αυτο-

Εικ. 14. Άποψη του δρόμου στα ανατολικά του περιβόλου του Ηρώου.

Εικ. 15. Ο λιθόστρωτος δρόμος.

Ειγ. 16. Το τμήμα του δαπέδου από πήλινες πλάκες στο βόρειο δωμάτιο του βορειοανατολικού κτιρίου.

κρατορικών χρόνων, Ηράκλειας Σιντικής των πρώτων αυτοκρατορικών χρόνων, ασημένιο νόμισμα με επιγραφή VIBIUS VARUS (44-39 π.Χ.), Πέλλας και διάφορα Θεσσαλονίκης ρωμαϊκών χρόνων, Κωνσταντίου Β', Κώνστα, Κωνσταντίνου Β'²⁹.

Στην κορυφή του λόφου, 9,50 μ. ψηλότερα από το σημείο όπου αποκαλύφθηκε το Ηρώ και τα υπόλοιπα κτίσματα, εντοπίστηκε πολυγωνικός περίβολος με άξονα ΒΔ.-ΝΑ. (εικ. 4).

Ο περίβολος περιτρέχει την κορυφή σε μήκος 96 μ. ακολουθώντας τη διαμόρφωση του εδάφους και περικλείει χώρο έκτασης περίπου 3,5 στρεμμάτων. Χωρίζεται σε τρία τμήματα και η είσοδος προς το εσω-

τερικό εντοπίστηκε περίπου στο μέσον της ανατολικής πλευράς. Εκεί, διαμορφώνεται ένας διάδρομος εισόδου, πλ. 6-8 μ., που εξυπηρετούσε την πρόσβαση από Α. αλλά και από Ν. Ο διάδρομος δημιουργείται στο σημείο όπου το βορειοανατολικό σκέλος γωνιάζει και συνεχίζει προς Δ. απομονώνοντας το βόρειο τμήμα του περιβόλου, ενώ παράλληλα το νοτιοανατολικό, το οποίο συναντάμε 2,50 μ. ψηλότερα, αλ-

²⁹ Η ταύτιση των περισσότερων νομισμάτων έγινε από το συνάδελφο Χρήστο Γκατζόλη.

Εικ. 17-18. Κεραμική από την ανασκαφή στα κτίσματα.

Εικ. 19. Κεραμική από την ανασκαφή στα κτίσματα.

Εικ. 20. Πηλίνα ειδώλια από την ανασκαφή στα κτίσματα.

λάζει την πορεία του και κατεβαίνει προς Α. (εικ. 4). Από δύο ανοίγματα στις μακρές πλευρές του διαδρόμου γινόταν η πρόσβαση από Ν. προς το κεντρικό και το βόρειο τμήμα του περιβόλου. Δύο σειρές έξι δωματίων, δύο μεγάλων και τεσσάρων μικρών, από τα οποία το τελευταίο προβάλλει προς Α. αποκαλύφθηκαν κατά μήκος της νότιας εξωτερικής πλευράς του διαδρόμου (εικ. 24). Τα δωμάτια καταλαμβάνουν έκταση 12,40x9 μ. Στο δυτικό του άκρο ο διάδρομος αυτός επικοινωνεί με ένα δεύτερο στενότερο, πλ. 2,50 μ., που οδηγεί τελικά στο εσωτερικό.

Στο κεντρικό τμήμα του περιβόλου, που φαίνεται ότι συγκέντρωνε και τις βασικές δραστηριότητες, εντοπίστηκε συγκρότημα δωματίων που καταλαμβάνει το κεντρικότερο σημείο και από τα οποία αποκαλύφθηκε μόνον ένα μικρό τετράγωνο δωμάτιο. Από τις επιφανειακές ενδείξεις φαίνεται ότι το συγκρότημα αυτό εκτεινόταν μέχρι το δυτικό σκέλος, όπου λίγο νοτιότερα εντοπίστηκε και ένας ορθογώνιος πύργος, διαστ. 6,10x4,30 μ., που προβάλλει στο εσωτερικό (εικ. 4). Το νότιο τμήμα του περιβόλου που είναι και το πιο στενό και μικρότερο σε έκταση, διαχωρίζεται από το κεντρικό με ένα τοίχο με κατεύθυνση Δ. προς Α. Οι τοίχοι του περιβόλου έχουν πάχος 0,60 μ. και είναι χτισμένοι με πέτρες και χώμα, ενώ οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων των δωματίων ήταν επιχρισμένες με λευκά κονιάματα. Δεν γνωρίζουμε το ύψος στο οποίο διασώζονται γιατί έγινε μόνον επιφανειακός καθαρισμός και όχι συστηματική ανασκαφή του χώρου.

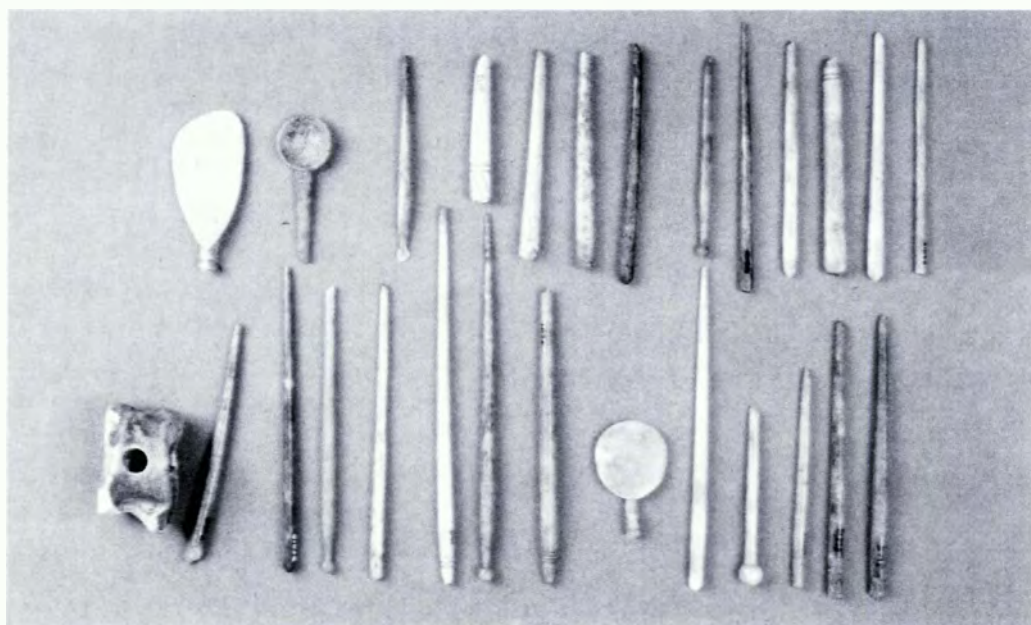
Βρέθηκαν αρκετά θραύσματα από κεραμείδια, πιθάκια, λίγες αγνύθες και ρω-

μαϊκή κεραμική κυρίως του 2ου αι. μ.Χ., ανάλογη με αυτή που έχει βρεθεί στους υπόλοιπους χώρους. Στα δωμάτια του διαδρόμου της εισόδου βρέθηκαν λίγα σιδερένια αντικείμενα και ένα μολύβδινο ομοίωμα τραπεζιού (εικ. 25).

Ο περιβόλος που είχε εντοπίσει ο κ. Φ. Πέτσας βρίσκεται περίπου 16 μ. χαμηλότερα στην ανατολική πλαγιά και το ψηλότερο σημείο της δοκιμαστικής του τομής απέχει μόλις 10 μ. από το διάδρομο της εισόδου του νέου περιβόλου.

Εικ. 21. Αγνύθες (μία με εγχάρακτη δυσανάγνωστη επιγραφή) από την ανασκαφή στα κτίσματα.

Εικ. 22. Οστέινα αντικείμενα από την ανασκαφή στα κτίσματα.

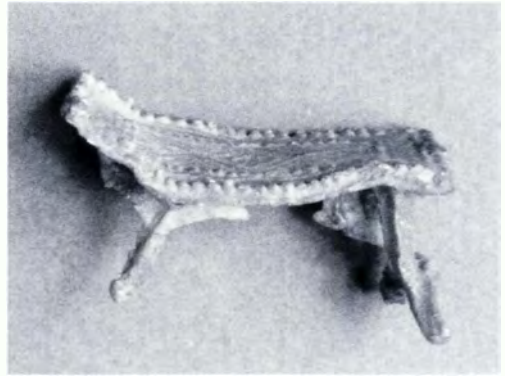
Εικ. 23. Σιδερένια αντικείμενα από την ανασκαφή στα κτίσματα.

Εικ. 24. Άποψη των δωματίων στη νότια εξωτερική πλευρά του διαδρόμου.

Ο στόχος του ανασκαφικού προγράμματος είναι να ενοποιηθούν αυτοί οι χώροι ώστε να έχουμε μια συγκροτημένη εικόνα από το τμήμα αυτό της πόλης.

Η άποψη της κ. Φ. Ζαφειροπούλου, ότι το Ηρώο βρίσκεται μέσα στην πόλη και όχι σε χώρο νεκροταφείου, έχει επιβεβαιωθεί και είναι πλέον βέβαιο ότι μπορούν να συγκεντρωθούν στοιχεία για όλες τις ιστορικές περιόδους της πόλης αυτής.

Εικ. 25. Μολύβδινο ομοίωμα τραπέζιου από τα δωμάτια του περιβόλου.

PALATIANO IN THE COUNTY OF KILKIS. THE PROGRESS OF THE EXCAVATIONS

I. ANAGNOSTOPOULOU-CHATZIPOLYCHRONI

A systematic excavation, which is still on going, has been conducted since 1993 at the archaeological site of Palatiano, where a Macedonian city has been identified that flourished in the Hellenistic and Roman periods, and which is probably to be identified with ancient Ioron.

Previous excavations in 1961, 1965-1966 and 1977 brought to light a Heroon of the late 1st-early 2nd c. AD, with four statues of members of a distinguished family of the city inside it, part of an enclosure wall, walls of buildings, and a hypocaust on the east side of the hill, while Hellenistic and Roman tombs have also been located.

The recent excavations revealed an enclosure wall similar to that of the Heroon, with three rooms in the west part of it, three buildings to the south and south-east

of the Heroon, and a street 2.80 m. wide, which encircles this complex and is supported on a stout retaining wall at least 3.50 m. high.

On the summit of the hill has been located a polygonal enclosure wall, 96 m. long, which is divided into three parts and has an entrance passage 6-8 m. wide on its east side. Six rooms have been discovered along the south, outer side of the passage, and in its central part there are buildings that have not yet been investigated.

The areas excavated are dated by the finds so far to the 1st c. BC-2nd c. AD, while in the majority of them the earliest residential phases have started to come to light, going back to the 3rd c. BC.

Later burials dating from the 4th c. AD were located in these same areas.

Μ. ΒΑΛΛΑ

Η πόλη της αρχαίας Ευρωπού¹ βρίσκεται σε χαμηλό ύψωμα της λοφοσειράς που απλώνεται κατά μήκος της δυτικής πλευράς της κοιλάδας του Αξιού. Απέχει από τις όχθες του ποταμού μόλις 4 χλμ., ενώ το σημερινό ομώνυμο χωριό (πρώην Ασικλάρ) βρίσκεται 1 χλμ. περίπου βορειοανατολικά της.

Η ανασκαφική έρευνα στη θέση της αρχαίας Ευρωπού άρχισε το 1989² και παράλληλα με αυτή το Γεωφυσικό Τμήμα του ΑΠΘ πραγματοποίησε στο πλαίσιο κοινού ερευνητικού προγράμματος γεωφυσικές διασκοπήσεις στο ύψωμα που καταλαμβάνει ο οικισμός και σε μεγάλη έκταση των νεκροταφείων που τον περιβάλλουν. Από την εφαρμογή της μεθόδου της μαγνητικής διασκόπησης προέκυψαν οι πρώτες ενδείξεις για την ύπαρξη κεραμικού κλιβάνου³.

Ο κλιβανός βρίσκεται δυτικά του υψώματος του οικισμού και σε απόσταση 150 μ. περίπου από αυτόν (εικ. 1). Στην ευρύτερη περιοχή, προς Δ., ΒΔ., και Β., έχουν βρεθεί τάφοι όλων των περιόδων ζωής της πόλης⁴ και τα στοιχεία που προσφέρουν οι ηλεκτρομαγνητικές διασκοπήσεις είναι δυνατόν να συμπληρώσουν την εικόνα της κατανομής τους στο χώρο. Αντίθετα, στην περιοχή άμεσης γειτνίασης του κλιβάνου λείπουν οι ενδείξεις για την ύπαρξη τάφων, ενώ οι ανωμαλίες του μαγνητικού πεδίου κάνουν πιθανή την ύπαρξη και δευτε-

ρου κλιβάνου, ο οποίος όμως δεν έχει ακόμη ερευνηθεί⁵.

Πιθανότατα στην περιοχή αυτή, η οποία βρίσκεται αμέσως έξω από τα όρια της πόλης και κοντά σε ρέμα – σήμερα μπαζωμένο σε μεγάλη έκταση – τοποθετού-

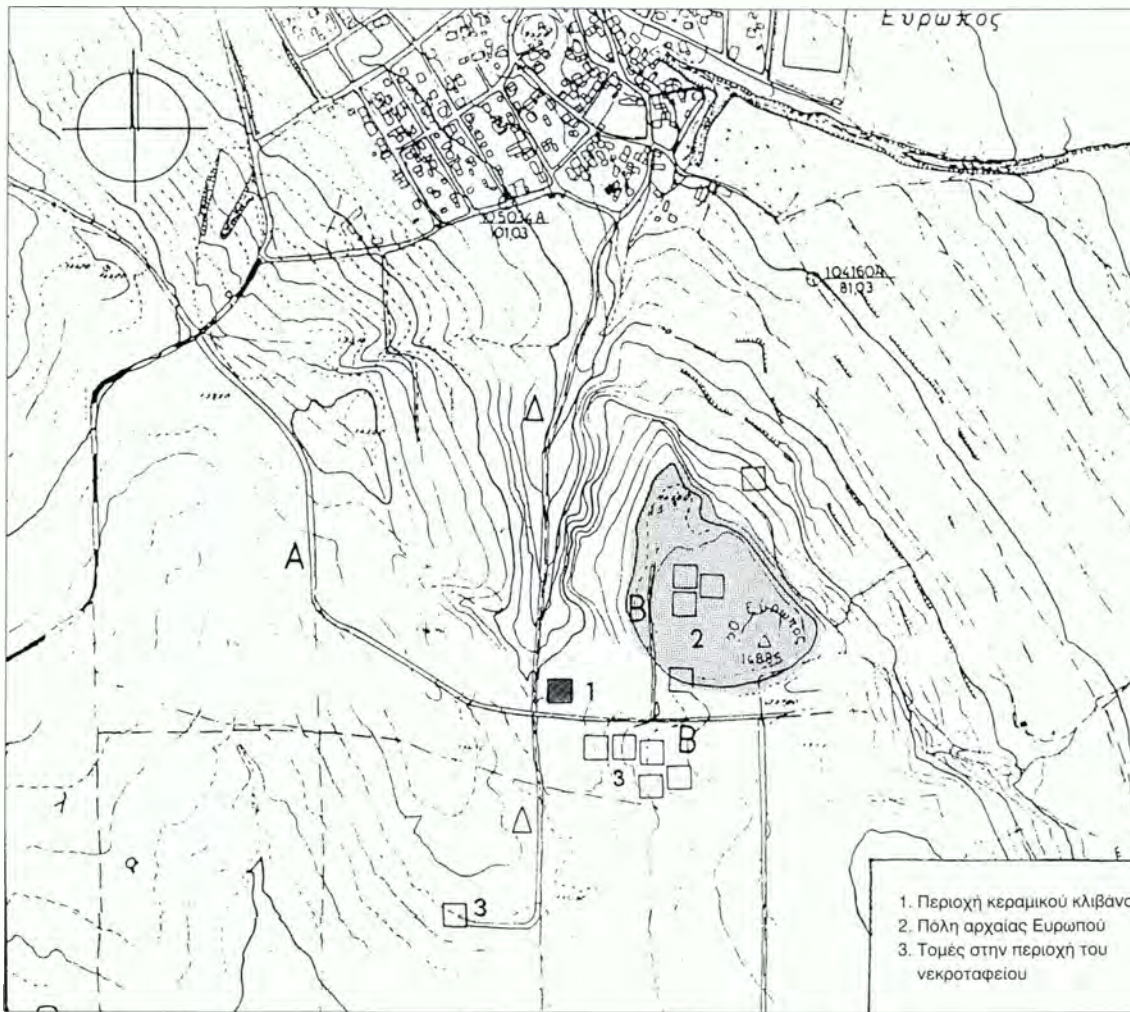
¹ Για στοιχεία σχετικά με την ταύτιση της πόλης και κάποια ευρήματα ενδεικτικά του σημαντικού ιστορικού ρόλου που θα πρέπει να διαδραμάτισε κατά τη διάρκεια της ζωής της, βλ. Κ. Κουγέας, *Ελληνικά* 5 (1932), σ. 6· Χ. Μακαρόνας, *Μακεδονικά* 1 (1940), σ. 490-491· Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 23 (1968), Χρονικά, σ. 338 και *ΑΔ* 24 (1969), Χρονικά, σ. 308· ο ίδιος, *Μακεδονικά* 9 (1969), σ. 178, αριθ. 103-104.

² Θ. Σαββοπούλου, Δοκιμασιζέες έρευνες στην Ευρωπό Κιλίκις, *ΑΕΜΘ* 3 (1989), σ. 189 κ.ε.

³ Η μέτρηση μεταβολής του ολικού μαγνητικού πεδίου είναι δυνατόν να προσφέρει σαφείς και αρκετά ασφαλείς ενδείξεις για τον εντοπισμό καμένων πηλών προερχόμενων από κεραμικό κλιβανο. Η χρησιμότητα της μεθόδου έγινε γρήγορα αντιληπτή (Κ. και R.M. Cook - J.C. Belshe, Some Archaeomagnetic Results from Greece, *BSA* 58 (1963), σ. 8 κ.ε.).

⁴ Θ. Σαββοπούλου, ό.π. Η ίδια, Η δραστηριότητα της ΙΣΤ' Εφορείας Αρχαιοτήτων στο νομό Κιλίκις, *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 333 κ.ε. και Θ. Σαββοπούλου - Μ. Βάλλα, Ευρωπός 1991-1992, *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 433 κ.ε.

⁵ Δεν έχει επίσης ερευνηθεί και η πιθανότητα διατήρησης των υπόλοιπων χώρων του εργαστηρίου, δηλαδή της επεξεργασίας και προετοιμασίας του πηλού και των κεραμικών προϊόντων.

Ειχ. 1. Τοπογραφικό της περιοχής

νται οι εργαστηριακές εγκαταστάσεις της. Ο χώρος, αρκετά κοντά στην πόλη ώστε να μη δημιουργούνται σοβαρά προβλήματα μεταφοράς των προϊόντων, αλλά με μεγάλη υψομετρική διαφορά ώστε να αποφεύγεται η μεταφορά του καπνού από

τη λειτουργία του κλιβάνου, και απομονωμένος από την οικιστική ζώνη και τα νεκροταφεία, προσέφερε το μεγάλο πλεονέκτημα της ύπαρξης νερού, απαραίτητο για τη λειτουργία κεραμικού εργαστηρίου. Καύσιμη ύλη προμήθευε το δασωμένο

Πάικο, που βρίσκεται σε σχετικά μικρή απόσταση⁶.

Από τον κλίβανο διασώθηκε το κάτω μόνο μέρος του, ο χώρος καύσης⁷, με ανώτερο σωζόμενο ύψος 0,55 μ. Είναι ορθογώνιος, σχεδόν τετράγωνος, με διαστάσεις εσωτερικά 2,35x2,40 μ. και προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ.⁸ (εικ. 2-3). Στο μέσον περίπου της ανατολικής πλευράς ανοίγεται *praefurnium*, μήκ. 1,60 και πλ. 0,82 μ. Στη συνέχεια του *praefurnium* και στο μέσον του χώρου καύσης δημιουργείται διάδρομος, του οποίου το πλάτος μειώνεται σταδιακά προς το εσωτερικό του θαλάμου (μέγ. πλ. 0,77 και ελάχ. 0,43 μ.). Κάθετα και στις δύο πλευρές του διαδρόμου καταλήγουν οκτώ μακρόστενα τοιχάρια, ανά τέσσερα σε κάθε πλευρά, διαστ. 0,80x0,25 μ., που ξεκινούσαν από τα τοιχώματα του χώρου καύσης και στηρίζαν την εσχάρα. Μεταξύ των τοιχαριών-υποστυλωμάτων της εσχάρας δημιουργούνται μικρότεροι διάδρομοι, πλ. 0,25 μ. Το δάπεδο του κεντρικού διαδρόμου είναι χαμηλότερο από των κάθετων κατά 0,10 μ.⁹ Τα τοιχώματα του χώρου καύσης και του *praefurnium* έχουν πάχος μόλις 0,06 μ. και είναι κατασκευασμένα από τετράγωνα πλιθιά, πλευράς 0,41 μ., κατακόρυφα τοποθετημένα. Εσωτερικά φέρουν επάλειψη στρώματος πηλού, πάχ. 0,02 μ., που διατηρείται σε αρκετά σημεία του χώρου καύσης, όχι όμως και του *praefurnium*. Τα τοιχάρια-υποστυλώματα της εσχάρας έχουν κατασκευαστεί επίσης με πλιθιά, διαφορετικών όμως διαστάσεων (0,43x0,22x0,105 μ.) και έχουν ενισχυθεί με την προσθήκη μικρών λίθων, ενώ οι εξωτερικές επιφάνειες έχουν επενδυθεί με κομμάτια κεραμίδων. Το δάπεδο, που έφερε επά-

λειψη στρώματος πηλού πάχ. 0,04 μ., και όλες οι επιφάνειες στο εσωτερικό του θαλάμου καύσης έχουν ισχυροποιηθεί και έχουν αποκτήσει έντονο κόκκινο χρώμα από την επίδραση υψηλών θερμοκρασιών.

Η εσχάρα θα πρέπει να στηριζόταν απ' ευθείας στα τοιχάρια και τα εξωτερικά τοιχώματα του χώρου καύσης, εφ' όσον τα κενά που δημιουργούνται στον κεντρικό και στους κάθετους διαδρόμους είναι εύκολο να γεφυρωθούν χωρίς τη βοήθεια

⁶ Οι προϋποθέσεις για την εγκατάσταση κεραμικού εργαστηρίου παραμένουν ουσιαστικά οι ίδιες από την αρχαιότητα έως σήμερα (Θ. Καράγιωργα, Δημόσια έργα και ανασκαφές στην Αθήνα τα τελευταία πέντε χρόνια, *Ηόρος* 6 (1988), σ. 95. Κ. Θεοχαρίδου, Συμβολή στη μελέτη της παραγωγής οικοδομικών κεραμικών προϊόντων στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια, *ΔΧΑΕ* 13 (1985-86), σ. 97-99. R. Hampe - A. Winter, *Bei Töpfern und Töpferinnen in Kreta, Messenien und Zypern*, Mainz 1962, σ. 87).

⁷ Ο «βυθισμένος» χώρος καύσης έχει πάντοτε περισσότερες πιθανότητες να διασωθεί, ενώ σπανιότατα διατηρείται ο χώρος όπτησης που είναι υπέργειος, μερικές φορές χωρίς καν μόνιμο χαρακτήρα, και με υλικά κατασκευής συνήθως «ευτελή» (N. Cuomo di Caprio, *Pottery Kilns on Pinakes from Corinth, Ancient Greek and Related Pottery*, Άμστερνταμ 1984, σ. 75. G. Richter, *Attic Red-Figured Vases*, New Haven 1946, σ. 34).

⁸ Το *praefurnium* είναι προφυλαγμένο από τους βόρειους ανέμους που συχνά πνέουν στην περιοχή.

⁹ Παρόμοιας μορφής ορθογώνιος κλίβανος στον ελληνικό χώρο έχει βρεθεί στη Βεριά της Χαλκιδικής και χρονολογείται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. (Κ. Θεοχαρίδου, *ό.π.*, σ. 107, εικ. 16. Τύπος ΒΙΙ, στην κατάταξη της Cuomo di Caprio ρωμαϊκών κλιβάνων που βρέθηκαν στην Ιταλία (*Pottery- and Tile-Kilns in South Italy and Sicily, Roman Brick and Tile* (έκδ. A. McWhirr), (*BAR International Series* 68), 1979, σ. 75).

Εικ. 2. Ο κεραμικός κλιβανός από Ν.

τόξων που συναντώνται συχνά σε τέτοιου είδους κατασκευές¹⁰. Στην επίχωση του κλιβανού δεν βρέθηκαν κομμάτια από την εσχάρα και τα τοιχώματα του θαλάμου όπτησης (δηλαδή όταν ο κλιβανός εγκαταλείφθηκε δεν υπήρχε το πάνω μέρος του), γεγονός που θα μπορούσε να αποτελέσει ένδειξη προσωρινού χαρακτήρα αυτών των τμημάτων του κλιβανού¹¹. Οι μεγάλες όμως διαστάσεις του καθιστούν μάλλον ασύμφορη την επανάληψη της κατασκευής της εσχάρας, ή και μόνο του θαλάμου αΐσης, σε κάθε λειτουργία του κλιβανού.

Η στέγη του *praefurnium*¹², που βρέθηκε πεσμένη στο εσωτερικό του, ήταν κατασκευασμένη από πηλό και κομμάτια κεραμιδιών. Ανάμεσά τους βρέθηκαν δύο

¹⁰ Στην πλειονότητα των κλιβάνων κατασκευάζονται τόξα και καμάρες που προσφέρουν μεγαλύτερη αντοχή και σταθερότητα και μόνο σε μικρών διαστάσεων κλιβάνους παραλείπονται, π.χ. σε κλιβάνους της πλατείας Κοτζιά (Ο. Ζαχαριάδου - Δ. Κυριακού, *ΑΔ* 43 (1988), Χρονικά, σ. 28).

¹¹ Ο προσωρινός χαρακτήρας του, κυρίως του θαλάμου όπτησης ή της στέγης του, έχει τονιστεί αρκετές φορές (R.M. Cook, *The Calke Wood Kiln, Ancient Greek and Related Pottery*, Άμστερνταμ 1984, σ. 63-64. N. Cuomo di Caprio, *Updraught Pottery Kilns and Tile Kilns in Pre-Roman and Roman Times, ActaPr* 9-10 (1978-79), σ. 23-31. Ph. Corder, *The Structure of Roman-British Pottery Kilns, The Archaeological Journal* 114 (1957), σ. 15 κ.ε.).

¹² Είχε ίσως τη μορφή καμάρας, όπως βλέπουμε σε ελάχιστα σωζόμενα παραδείγματα (Κ4 στο Φιγαρέτο της Κέρκυρας, Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή *ΑΔ* 41 (1986), Χρονικά, σ. 125. Κλιβανός Ήλιδας, Θ. Καράγιωργα, *Κεραμικός κλιβανός εν Ήλιδι, ΑΑΑ*

Εικ. 3. Ο κεραμικός κλίβανος από Α.

έντονα σχηματοποιημένες πήλινες προτομές (εικ. 4) που θα πρέπει να ήταν τοποθετημένες πάνω στο *praefurnium* με σκοπό να εκφοβίσουν και να αποτρέψουν τα κακά πνεύματα από τυχόν επέμβασή τους κατά τη διάρκεια της όπτησης¹³.

Εξωτερικά του κλιβάνου διασώζεται σε περιοχές, κυρίως βόρεια του *praefurnium* και στα δυτικά και νότια του χώρου καύσης, στρώση αποτελούμενη από πέτρες μικρού και μεσαίου μεγέθους και κομμάτια κεραμίδων και πιθαριών. Η εντύπωση που δίνει αρχικά είναι ότι περιβάλλει τον κλίβανο και ότι με αυτό τον τρόπο γίνεται προσπάθεια αυτός να «μονωθεί» από τις εξωτερικές θερμοκρασίες. Ωστόσο, το λεπτό πάχος της στρώσης (0,10 μ.), το ύψος στο οποίο βρέθηκε και το οποίο συμπύπτει

με το ύψος της διατήρησης του χώρου καύσης, καθώς και το εύρος της επιφάνειας που καλύπτει κάνουν πιο πιθανή τη χρήση της ως δαπέδου του υπαίθριου χώρου έξω από τον κλίβανο¹⁴. Αυτό σημαίνει ότι το

IV (1971), σ. 27-32) ή όπως εικονίζεται στους κορινθιακούς πίνακες (Cuomo di Carpio, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 72-82).

¹³ I. Scheibler, *Ελληνική κεραμική*, 1992 (εκδ. Καρδαμίτσα), σ. 122. J. Noble, *The Techniques of Painted Attic Pottery*, Λονδίνο 1988, σ. 102.

¹⁴ Λιθόστρωτος διάδρομος όμοιας λειτουργίας βρέθηκε σε δύο κλιβάνους εργαστηρίου στο Φιγαρέτο της Κέρκυρας, Κ1 και Κ2 (Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, σ. 228-229).

Εικ. 4. Οι αποτροπαϊκές πήλινες προτομές που βρέθηκαν στο χώρο του praefurnium.

αρχικό ύψος του χώρου καύσης δεν θα πρέπει να απείχε πολύ από το σωζόμενο (0,55 μ.)¹⁵, πράγμα που καθιστούσε μάλλον δύσκολο τον καθαρισμό από τις στάχτες και τα κάρβουνα μετά το τέλος της όπτησης των προϊόντων. Η φωτιά, κατά συνέπεια, δεν θα ήταν δυνατόν να προωθείται πολύ πέρα από το praefurnium και από την είσοδό του όπου φαίνεται πως ξεκινούσε¹⁶.

Η εγκατάλειψη του κλιβάνου μας στέρεψε τη δυνατότητα εύρεσης δειγμάτων των προϊόντων που ψήνονταν σε αυτόν. Το είδος των κεραμικών προϊόντων – κε-

ραμίδια, πλίνθοι, μεγάλα αγγεία καθημερινής χρήσης, μικρά αγγεία και αντικείμενα ή ειδώλια – δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί, εφ' όσον ούτε το σχήμα ούτε το μέγεθος είναι καθοριστικοί παράγοντες¹⁷. Βέβαια οι διαστάσεις του επιτρέπουν την όπτηση προϊόντων μεγάλου αριθμού και μεγάλου μεγέθους. Ο συγκεκριμένος κεραμικός κλιβάνος καλείται δηλαδή να καλύψει τις αυξημένες ανάγκες της Ευρωπού, πόλης η οποία κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, εποχή κατασκευής και λειτουργίας του κλιβάνου, γνωρίζει μεγάλη ακμή. Το γεγονός αυτό, που αρχικά διαφαινόταν μόνον από τα ευρήματα που τυχαία έρχονταν στο φως, τώρα επιβεβαιώνεται από τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας που βρίσκεται σε εξέλιξη.

¹⁵ Οι περισσότεροι κλιβανοί έχουν χώρο καύσης με ύψος αρκετά μικρό – σπάνια ξεπερνάει το ένα μέτρο. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους αρκετοί από αυτούς (πάντα μεγάλων διαστάσεων, κυκλικοί και ορθογώνιοι) αποκτούν ύψος αρκετό για ένα σκυφτό άνθρωπο ή παιδί, π.χ. κλιβάνος Ήλιδας (βλ. υποσημ. 12), κλιβάνος Χίου (Α.Ν. Τσαραβόπουλος, Η αρχαία πόλη της Χίου, *Ήσρος* 4 (1986), σ. 124-144).

¹⁶ Στο σημείο αυτό παρατηρήθηκαν έντονα ίχνη καύσης.

¹⁷ Cuomo di Caprio, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 91. Α. Δεσποίνη, Κεραμικοί κλιβανοί Σίνδου, *ΑΕ* 1982, σ. 83-84. Κ. Θεοχαρίδου, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 103. Α. McWhirr, Roman Tile-Kilns in Britain, *Roman Brick and Tile* (έκδ. Α. McWhirr), (*BAR International Series* 68), 1979, σ. 98.

POTTERY KILN AT EUROPOS IN THE COUNTY OF KILKIS

MAGDALENE VALLA

A pottery kiln was investigated to the north-west of the ancient city of Europos, which lies on the west bank of the river Axios, in the county of Kilkis. All that survives is the rectangular subterranean firing chamber and the *praefurnium*. The floor of the combustion chamber was supported on small walls set parallel with each other and at right angles to a central

corridor. The surviving sections are made of clay and bricks, reinforced by pieces of tile. Owing to the abandonment of the kiln, none of its products were found *in situ*. The only finds were two terracotta protomes of apotropaic character which were discovered in the destruction level of the cover of the *praefurnium*.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΟΚΤΑΓΩΝΟΥ ΣΤΟ ΓΑΛΕΡΙΑΝΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΟ ΝΟΤΙΟ ΜΕΓΑΛΟ ΠΕΡΙΣΤΥΛΙΟ

ΜΑΡΙΑΝΑ ΚΑΡΑΜΠΕΡΗ

Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής νότια της οδού Αιμιλιανού Γρεβενών που διενήργησε ο Χ. Μακαρόνας το 1950¹ (εικ. 1), αποκαλύφθηκαν κάτω από επίχωση 10 μ. «ερείπια μνημειώδους οικοδομήματος», που την ύπαρξή του αγνοούσαν οι ιστορικοί και οι περιηγητές². Επρόκειτο για πολυτελές περίκεντρο κτίριο με επτά ημικυκλικές κόγχες και μορφή οκταγώνου εξωτερικά και εσωτερικά, μέγιστης διαμέτρου 30 μ. Πάνω από λεπτή φυσική επίχωση, πάχ. 0,10 μ., από μαλακό χώμα χωρίς ίχνη πυράς, ακολουθούσε συσώρευση κατακρημνισμάτων από τη βίαιη κατάρρευση του μνημείου, μετά από βραχύχρονη χρήση και εγκατάλειψή του. Σημειωτέον ότι κατά την τουρκοκρατία στην περιοχή εντοπίζεται η τουρκική συνοικία του Ακσε mescid με το μεγαλύτερο τουρκικό πληθυσμό³, σε αντίθεση με την ελληνοκρατούμενη συνοικία Ιπποδρομίου. Το «Λευκό Τέμενος», ιδρυμένο κατά την παράδοση από τον Μουράτ Β', χτίστηκε πάνω στα ερείπια του Οκταγώνου.

Το μνημείο προκάλεσε πολλές διχογνωμίες ως προς τη χρήση, τη χρονολόγηση και τις διάφορες φάσεις του. Ο ανασκαφείας το συσχετίζει με τα «μεγάλα οικοδομικά έργα του Γαλερίου», προτείνοντας ως εναλλακτικές ερμηνείες για τη χρήση του: Μουσουλείο του Γαλέριου⁴, λατρευτικό κτίριο ή αίθουσα θρόνου. Οι ερευνητές, επισημαίνοντας τη δυσκολία προσδιο-

ρισμού του ρόλου του μνημείου⁵, προβληματίστηκαν κυρίως από το διαφορετικό προσανατολισμό του ως προς το υπόλοιπο συγκρότημα, ο οποίος δεν μεταβλήθηκε στα χριστιανικά χρόνια και τη συνύπαρξή του με βασιλική. Πρόσθετα προβλήματα δημιουργούσε το κεραμοπλαστικό σύμβολο της μεγάλης κόγχης – σταυρός μεταξύ κυπαρισσιών, καλυμμένος από την ορθομαρμάρωση, που ο Μακαρόνας και ο Ορλάνδος αποδίδουν σε κρυπτοχριστιανούς τεχνίτες, ενώ ο Hoddinott⁶ τον θεω-

¹ Χ. Μακαρόνας, Το Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης, *ΠΑΕ* 1950, σ. 303-321.

² Η μόνη πληροφορία προέρχεται από τον Tafrafi και αναφέρει «ruines byzantines» στη θέση (Ο. Tafrafi, *Topographie de Thessalonique*, Παρίσι 1913, πίν. 11).

³ Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 386.

⁴ Κατά τον Χ. Μπούρα (Νέες παρατηρήσεις στο Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης, *Πρακτικά Ιου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, Β', ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 33-43), πρόκειται για μινωαίο του Θεοδοσίου του Μεγάλου και της δυναστείας του, χτισμένο βεβιασμένα το 379/80 μ.Χ.

⁵ Μ. Vickers, Observations on the Octagon at Thessaloniki, *JRS* 63 (1973), σ. 111-120.

⁶ R.F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, Λονδίνο 1963, σ. 124.

Ειχ. 1. Αποψη της ανασκαφής του Οκταγώνου.

ρεί παγανιστικό σύμβολο του Μίθρα – και τα επίγραμμα ψευδοπαραστάδων με παγανιστικά θέματα (Δίας ιδιαίτερα συνδεδεμένος με το πνεύμα της Τετραρχίας – χαρακτηρισμός Διοκλητιανού ως *Jonius* –, Ερμής, Κάβειρος, Διόσκουρος, Υγεία, Τύχη) και τη στυλιστική πρωιμότητα, που βρέθηκαν κατά τη συμπλήρωση της ανασκαφής του Οκταγώνου το 1964-65 «άπαντα επί του δαπέδου, πλησίον της εισόδου»⁷. Το γεγονός ότι βρέθηκαν στη λεπτή φυσική επίχωση πριν από την κατάρρευση της ανωδομής υποδηλώνει ότι βρισκόνταν συνέχεια κατά χώραν σε αυτό το επίσημο κοσμικό κτίριο. Η χριστιανική φάση του μνημείου δικαιολογημένα αμφισβητήθηκε έντονα από πολλούς μελετητές⁸.

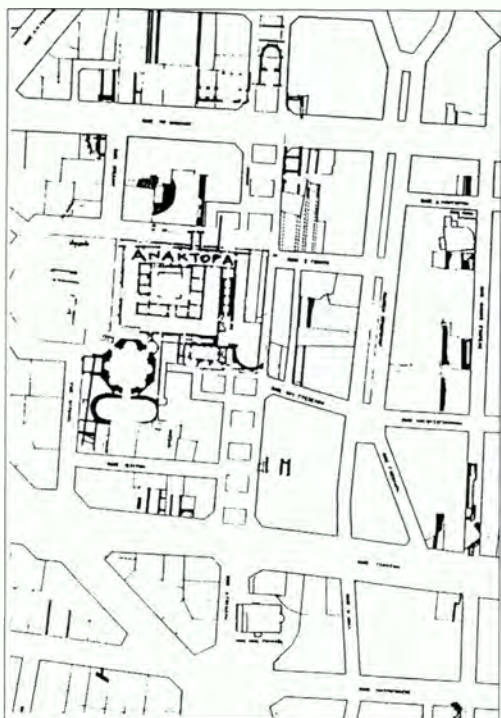
Μορφολογικά το μνημείο παραπέμπει στο πνεύμα της Τετραρχίας (ειχ. 2), δηλαδή στην αντίληψη του ηγεμόνα-κοσμολογικού κράτορα, και είναι προσανατολισμένο

προς τη θάλασσα και το μικρό αυτοκρατορικό λιμένα που θα υπήρχε στην περιοχή⁹ σε απόσταση περίπου 150 μ., εν χρήσει έως τη νέα διαμόρφωση της θαλάσσιας οχύρωσης (620-630 μ.Χ.). Η πολυτέλεια στην κατασκευή του υποδεικνύει τον επίσημο χαρακτήρα του. Βασική οδική αρτηρία νότια του συμπλέγματος θα οδηγούσε στην *Porta Roma*, πρώτη πύλη του ανατολικού τείχους. Γενικά, τα τετραρχικά ανάκτορα ήταν στραμμένα προς τη θέα, όπως

⁷ Μ. Σιγανίδου, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, σ. 409, πίν. 456-458, σχέδ. 1.

⁸ Μ. Vickers, ό.π. J.M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle. Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne*, 1984, σ. 113-123.

⁹ Χ. Μπακιρτζής, Η θάλασσα οχύρωση της Θεσσαλονίκης, *Βυζαντινά* 7 (1975), σ. 320-321.

Ειχ. 2. Το ανάκτορο του Γαλέριου.

στην Αντιόχεια¹⁰ και στο Spalato¹¹, που έφεραν στοές αντίστοιχα προς τον Ορόντη και την Αδριατική. Η συνύπαρξη περικέντρης αίθουσας και βασιλικής, με τη δεύτερη στον κύριο άξονα ως αίθουσα ακροάσεων, απαντά συχνά (Piazza Armerina, Doura Europos). Στη συνέχεια ο περικέντρος τύπος υποκαθιστά την αφιδωτή αίθουσα, ως αίθουσα θρόνου-triclinium με ποικιλία λειτουργιών (ακροάσεις, τελετές, επίσημα γεύματα).

Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής το 1955 σε δύο οικοπέδα των αδελφών Παπακώστα νοτιοανατολικά του Οκταγώνου εντοπίζεται η ανατολική κόγχη μνημειακού ελλειψοειδούς προθαλάμου-vestibulum με χορδή 13,65 μ. Επειδή ο Χ. Μακαρόνας ανέμενε λαμπρό προστώ ή πτε-

ρό γύρω από το Οκτάγωνο, κατά το πρότυπο του ανακτόρου του Διοκλητιανού και επηρεασμένος από την ελίχρση του προθαλάμου με υδραυλικό κονίαμα, τον θεωρεί βαπτιστήριο, που μετατράπηκε σε κινστέρνα με την επικράτηση του νηιοβαπτισμού. Επισημαίνει απλώς τη μεγάλη διαφορά στάθμης (1,10 μ.) ως προς το δάπεδο του Οκταγώνου. Δυστυχώς, η υπόδειξή του με έγγραφο προς το Υπουργείο Παιδείας το 1957¹² («...δέον να ενεργηθώσιν ανασκαφαί ουχί πρόχειροι και συμπτωματικά εις εκάστην περίπτωσιν οικοδομήσεως αλλά συστηματικά και ενιαία, καταδαφιζομένων προηγουμένως όλων των παλαιών κτισμάτων») δεν εισακούεται.

Μετά την κατεδάφιση τριών πολυκατοικιών του μεσοπολέμου στην οδό Βύρωνος κατά τη δεκαετία του 1960 (Μεχτίδη, Συνδέσμου Αρτοποιών, Χρυσής Ιωάννου), αποκαλύπτεται η δυτική κόγχη του προθαλάμου¹³. Ο κεντρικός του χώρος, πλην των συμμετρικών εξεδρών κατά τις βασιλικές ανατολικού τύπου, είναι εντυπωσιακών διαστάσεων (15x23 μ.). Δυστυχώς, το οικόπεδο Μεχτίδη οικοδομείται το 1969.

Τέλος, ο Χ. Μακαρόνας ανασκάπτει το 1957 το οικόπεδο Λαζαρόπουλου επί της

¹⁰ Λιβάνιος: ...τὸ τείχος ἀντ' ἐπάλξεων κίονας δεξάμενον θέα βασιλεῖ πρέπουσα κατεσκευάσται τοῦ ποταμοῦ ὑπορρέοντος.

¹¹ E. Hébrard, *Le palais de Dioclétien à Spalato*, Παρίσι 1911.

¹² Έγγραφο υπ' αριθ. 243/6-5-57 «Τροποποιήσις σχεδίου πόλεως κατά την Πλατείαν Ναναρίνου» από το αρχείο της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ.

¹³ ΑΔ 24 (1969), Χρονικά, σ. 296 και ΑΔ 29 (1973-74), Χρονικά, σ. 678.

οδοῦ Ισαύρων 5¹⁴ και αποκαλύπτει χώρο σχήματος Γ κατά τον ίδιο, ουσιαστικά όμως την ανατολική στοά πλ. 4,70 μ. μεγάλου περιστυλίου με ψηφιδωτό δάπεδο «συνήθους διά το ανάκτορον θεματολογίας ἤτοι πλοχμών, αβακοειδών, κισσοφύλλων», καθώς και το μαρμάρινο τοξωτό υπέρθυρο¹⁵ με την προτομή του Γαλέριου και θριαμβική διακόσμηση, προερχόμενο από μικρή κόγχη της στοάς (aedicula). Με βάση τη διαπίστωση ότι η απεικόνιση της Τύχης της Θεσσαλονίκης στο αριστερό μετάλλιο του τόξου αποτελεί μετασκευή πορτραίτου της γυναίκας του Γαλέριου Galeria Valeria ως Αυγούστας¹⁶, η κατασκευή του νότιου μεγάλου περιστυλίου εντάσσεται χρονολογικά στη δεύτερη περίοδο παραμονής του Γαλέριου στη Θεσσαλονίκη (308-311 μ.Χ.). Η ανατολική στοά, μέσω ανοίγματος 4,50 μ. με βαθμίδα, που εντόπισε ο ανασκαφέας βορειοανατολικά στον κύριο άξονα πρόσβασης, επικοινωνούσε και με το υπόλοιπο ανάκτορο. Οι κίονες του περιστυλίου της νότιας μεγάλης αιθής (πάνω διάμ. 0,68 μ.) ήταν ασβεστολιθικοί¹⁷.

Το οικόπεδο δεν απαλλοτριώνεται (η αξία του αποτιμάται σε 3.000 χρυσές λίρες), ούτε τηρούνται οι όροι δόμησης που έθεσε ο ανασκαφέας, με αποτέλεσμα τα προαναφερθέντα στοιχεία να χαθούν οριστικά. Σωστική ανασκαφή το 1981-82 στο οικόπεδο Βύρωνος 4 - Ισαύρων 1¹⁸ αποκαλύπτει τη δυτική στοά του μεγάλου περιστυλίου με πέρας σχεδίου (κύβοι προοπτικά, ρόμβοι με εγγεγραμμένους κύκλους, πλοχμοί σε τετράγωνα). Δυστυχώς, το καίριας σημασίας για την έρευνα οικόπεδο της Ισαύρων 3 δεν ανασκάφηκε ποτέ.

Μετά την καθαίρεση παλιών κτισμάτων και την αφαίρεση επίχωσης 5 μ. με μηχανικό μέσο το 1993, ανασκάπτεται ο προθάλαμος το 1995¹⁹ με τομές κατά μήκος των επιμήκων ορίων του και κατά το κέντρο (εικ. 4), ώστε να αποκαλυφθεί πλήρως το δάπεδό του και η διαμόρφωση του νότιου ορίου του, κάτω από τους ακάλυπτους χώρους των οικοδομών της οδοῦ Ισαύρων. Δοκιμαστικές τομές στον προθάλαμο είχαν διενεργηθεί και το 1973²⁰.

Η μετασκευή του προθαλάμου σε κινστέρινα, εν χρήσει έως το 14ο αι. εξαφάνισε τα αρχικά στοιχεία, με αποτέλεσμα να αποκαλυφθεί απλώς η διαστρωμάτωση του δαπέδου της δεξαμενής (εικ. 3). Το υπόστρωμα που συνίστατο από αργούς λίθους σε κονίαμα (opus caementitium)

¹⁴ Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Το μικρό τόξο του Γαλέριου στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1995, σ. 13-22. Ο ανασκαφέας περιγράφει τα ερείπια στο υπ. αριθ. 164/6-5-57 έγγραφο του προς το Υπουργείο Παιδείας, από το αρχείο της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, και τα συσχετίζει με τον περίβολο του Οκταγώνου.

¹⁵ Περιγραφή του στο υπ' αριθ. 135/28-2-57 έγγραφο του Χ. Μακαρόνα προς το Υπουργείο Παιδείας.

¹⁶ R. Calza, *Iconografia romana imperiale da Caesario a Giuliano*, 1972, σ. 151 κ.ε.

¹⁷ Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *ό.π.*, σ. 20, πίν. 12.

¹⁸ *ΑΔ* 36 (1981), Χρονικά, σ. 299 και *ΑΔ* 37 (1982), Χρονικά, σ. 279.

¹⁹ *ΑΕΜΘ* 9 (1995) (υπό έκδοση). Στην ανασκαφή πήρε μέρος η αρχαιολόγος Ασημίνα Καϊάφα. Τα σχέδια των εικ. 4 και 10 οφείλονται στην αρχιτεκτονική ομάδα (Φ. Αθανασίου, Β. Μάλαμα, Μ. Μίτζα, Μ. Σαραντιδου).

²⁰ Γ. Κνιθάκης, Το Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης, Νέα προσπάθεια αναπαραστάσεως, *ΑΔ* 30 (1975), Μελέτες, σ. 90-119.

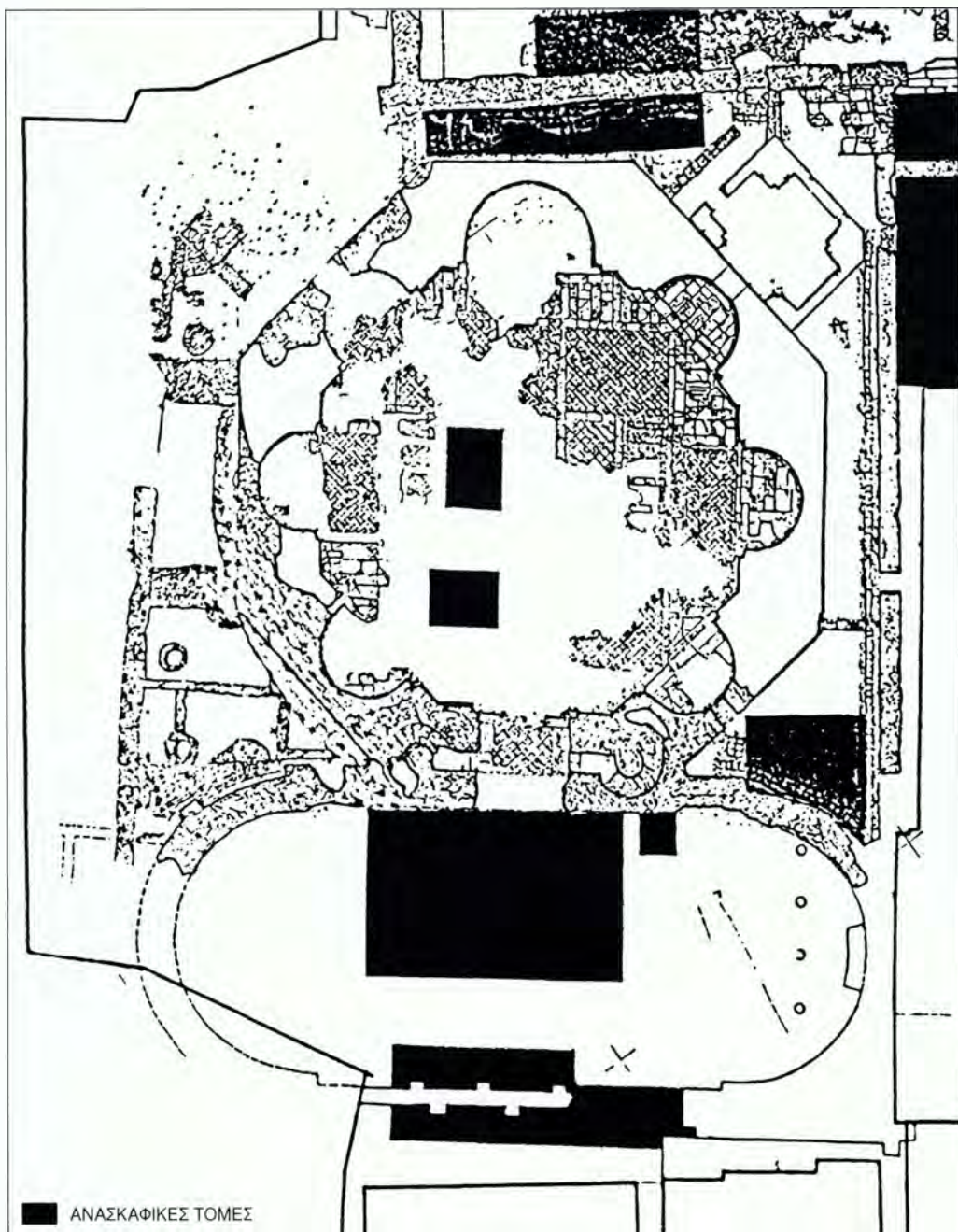

Εικ. 3. Δάπεδο δεξαμενής.

ταυτιζόταν στην ουσία με την υποθεμελίωση του κατεστραμμένου δαπέδου του προθαλάμου. Ακολουθούσε στρώση κουρασσανίου, πάχ. 5 εκ., με πλίνθους-spolia διαφόρων διαστάσεων με παχείς αρμούς και δεύτερη στρώση κουρασσανίου για στεγανότητα. Πλίνθοι κατά χώραν σώζονταν σε λίγα σημεία, αλλά από την επίχωση των κεντρικών τομών περισυλλέχθηκαν πολλά θραύσματα πλίνθων και μαρμαρίνων πλακιδίων δαπέδου, παρόμοιων με του Οκταγώνου (από λευκό μάρμαρο, πορφυρίτη και οφείτη).

Σε απόσταση 15 μ. από το βόρειο τοίχο του προθαλάμου και παράλληλα προς αυτόν αποκαλύφθηκε τοιχοποιία, πλ. 0,90 μ., από opus mixtum (εικ. 5), επιχρισμένη εξωτερικά με ασβεστοκονίαμα, εσωτερι-

κά και με υδραυλικό κονίαμα. Σωζόταν σε μήκος 12 μ. και ύψος 2,40-2,80 μ. Έφερε τρεις αντηρίδες ανά μέτωπο (πλ. 0,90, πάχ. 0,40 μ.) και γενέσεις πλίνθινων τόξων στην άνω επιφάνειά της, ενσωματωνόταν δε προς Δ. στον ισχυρό, πλ. 2 μ., βραχίονα του προθαλάμου. Συγχρόνως, στο νότιο σκέλος εντοπίστηκε διαμόρφωση πρόσβασης με ψευδοπαραστάδα εξωτερικά που έφερε υπολείμματα ορθομαρμαρώσης, παρειά και τρεις μαρμαρίνους δόμους σε δεύτερη χρήση κατά χώραν. Στη συνέχεια, μετά από αφαίρεση επίχωσης ύψ. 3,50-4,50 και πλ. 2,30 μ., σε οριακή απόσταση από τις γειτνιαζουσες οικοδομές, ήρθε στο φως ισχυρός στυλοβάτης, πλ. 2,90 μ., που αποτελούσε και τον τοιχοβάτη της μεταγενέστερης τοιχοποιίας. Νότια αποκαλύ-

Εικ. 4. Ανασκαφικές τομές στο Οκτάγωνο και στον προθάλαμό του.

Εικ. 5. Νότια υστερορωμαϊκή τοιχοποιία στον προθάλαμο του Οκταγώνου.

φθηκε η βαθμιδωτή διαμόρφωση της υποθεμελίωσης του σε ύψος 0,80 μ., ωστόσο η έρευνα διακόπηκε σε αυτό το βάθος για λόγους ασφαλείας.

Σε απόσταση 1,60 μ. από την παρειά του νότιου σκέλους εντοπίστηκε μονολιθικός κίονας από πράσινο γρανίτη (διαμ. 0,82 με τόρμο 0,16 μ.) – σημειωτέον ότι οι ήλοι ορθομαρμάρωσης συγκρατούνται από λατύπες πράσινου γρανίτη στους τοίχους του Οκταγώνου – που προχωρούσε στα θεμέλια της οικοδομής επί της οδού Ισαύρων 3 (εικ. 6). Σε απόσταση 6 μ. από αυτόν και 12 μ. από την παρειά αποκαλύφθηκε δεύτερο τμήμα κίονα (διαμ. 0,83 με τόρμο 0,14 και σωζ. μήκ. 2,30 μ.) και από την επίχωση περισυλλέχθηκαν πολλά μαρμάρινα

θραύσματα, σιδερένια στελέχη και τμήματα περιθυρώματος.

Με βάση λακωνική πληροφορία²¹ ότι «έρευνα εις τίνα σημεία του Οκταγώνου εις βάθος 0,30 μ. κάτωθι του δαπέδου απεκάλυψεν έτερον προϋπάρχον δάπεδον εκ πολυχρώμων ψηφίδων» αναπτύχθηκε και η θεωρία προϋπάρχουσας του Οκταγώνου ορθογώνιας αίθουσας, σύγχρονης με το ανάκτορο, η οποία κατεδαφίστηκε²², με αποτέλεσμα την ετεροχρονολόγηση του Οκταγώνου από ορισμένους ερευνητές, ως προς το υπόλοιπο συγκρότημα.

²¹ Μ. Σιγανίδου, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 409.

²² Γ. Κνιθάκης, ό.π.

Εικ. 6. Κίονας προπύλου προθαλάμου.

Ωστόσο, ήδη ανασκαφική έρευνα περί το Οκτάγωνο το 1993 προς διερεύνηση του δακτυλίου θεμελίωσης²³ αποκάλυψε πυκνές οικοδομικές φάσεις ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων στην περιοχή, που προχωρούσαν υπό τις γαλεριανές υποθεμελιώσεις (εικ. 7). Τομή που διενεργήθηκε στο εσωτερικό του Οκταγώνου μεταξύ μεγάλης κόγχης και μεσαίας δυτικής, όπου δεν σωζόταν το δάπεδο, αποκάλυψε κάτω από το κουρασάνι και το υπόστρωμα από αργούς λίθους, πλίνθους και λατύπες-κατάλοιπα εργασιών, στρώμα καταστροφής και έντονα ίχνη φωτιάς (εικ. 8). Κάτω από το στρώμα της κεράμωσης αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων, δάπεδα κονιαμένα και πλίνθινα με έντονη καθίζηση, αγωγός και μαρμάρινος βω-

μίσκος, ενώ περισυλλέχθηκαν κεραμική μελαμβαφής και ερυθροβαφής και σκόρπιες ημίεργες ψηφίδες. Ήδη από το 1964 υπάρχει η μνεία συλλογής οστράκων ύστερων ελληνιστικών χρόνων «εις βάθος 0,60-1,40 μ. από του δαπέδου εντός της βορείας κόγχης», ενώ σύντομη έρευνα το 1993 σε σημείο όπου το δάπεδο και το υπόστρωμά του ήταν κατεστραμμένα αποκάλυψε δύο στενούς τοίχους που γώνιαζαν.

Καθ' όλη την έκταση του ανακτόρου υπόκειται της γαλεριανής φάσης εκτεταμένο και παχύ στρώμα καταστροφής, όπως κατέδειξε ανασκαφική έρευνα το 1995 σε όλο το μήκος του βόρειου διαδρόμου²⁴, που έφερε στο φως και τμήμα υστεροελληνιστικού εργαστηρίου μεταλλουργίας. Τοιχοποιίες κατεστραμμένες και δάπεδα με εντονότατες καθιζήσεις στο βόρειο διάδρομο, στο αίθριο και στα περιβάλλοντα αυτό δωμάτια παραπέμπουν σε καταστροφή από σεισμό μέσα στο 2ο αι. μ.Χ. Παχύ στρώμα τέφρας και προγενέστερα ευρήματα αναφέρουν όλοι οι βασικοί ανασκαφείς του συγκροτήματος. Τα κινητά ευρήματα παράλληλα (μελαμβαφής και ερυθροβαφής κεραμική, νομίσματα, λύχνοι εισαγωγής γνωστών εργα-

²³ Νέα στοιχεία για το Οκτάγωνο του Γαλεριανού συγκροτήματος, *AEMΘ* 8 (1994) (υπό έκδοση). Η ανακοίνωση της ομάδας αρχιτεκτόνων που ασχολείται με την αναστήλωση του συγκροτήματος, με υπεύθυνη την αρχιτέκτονα Φ. Αθανασίου, αφορούσε την τεκμηρίωση μετασκευής της μεγάλης κόγχης.

²⁴ Μ. Καραμπέρη, Ε. Χριστοδουλίδου, Νέα ανασκαφικά στοιχεία από το Γαλεριανό συγκρότημα, *AEMΘ* 9 (1995) (υπό έκδοση).

Εικ. 7. Προγενέστερες φάσεις υπό το Οκτάγωνο και τον προθάλαμό του.

στηρίων, σπαράγματα τοιχογραφιών και ψηφιδωτών, κοσμήτες από ασβεστοκονίαμα) σηματοδοτούν ένα χρονολογικό κενό από το *α'* μισό του 3ου αι. μ.Χ. έως την ισοπέδωση της περιοχής για την ανέγερση του ανακτόρου. Ο Γαλέριος δεν επέλεξε αδόμητη περιοχή, όπως θεώρησαν οι πρώτοι ερευνητές²⁵, αλλά πυκνά δομημένη στο παρελθόν εμπορική περιοχή κοντά στη θάλασσα, που εγκαταλείφθηκε μετά από εκτεταμένη πυρκαγιά.

Η αποκάλυψη προγενέστερων του ανακτόρου φάσεων κάτω από το Οκτάγωνο και στον περιβάλλοντα αυτό και τον προθάλαμό του χώρο (εικ. 10) πείθουν περί της ένταξής του στον αρχικό σχεδιασμό του συγκροτήματος, σε συνάρτηση και με

την ομοιογένεια της κατασκευαστικής μεθόδου και της ποιότητας των υλικών. Παράλληλα η οργανική σύνδεση του προθαλάμου του Οκταγώνου μέσω προπύλου²⁶

²⁵ Ejnar Dyggve, La région palatiale de Thessalonique, *Acta Congressus Madvigiani*, I, σ. 354: «un terrain imbâti».

²⁶ Υποθετική προσέγγιση στην πραγματικότητα από τον Ν. Μουτσόπουλο (Contribution à l'étude du plan de ville de Thessaloniki à l'époque romaine, *Atti del XVI Congresso di Storia dell'Architettura*, Atene 1969, 1977, σ. 240-250), που ανασυνθέτει οκτάστιλο πρόπυλο με κλίμακα μπροστά από τον προθάλαμο. Πρβλ. και υποσημ. 14 ως προς την εκτίμηση του Χ. Μακαρόνα.

Εικ. 8. Τομή στο εσωτερικό του Οκταγώνου. Στρώμα καταστροφής.

με τη βόρεια στοά, πλ. 7 μ. του νότιου μεγάλου περιστυλίου, όπως αποκάλυψε η ανασκαφή, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για βαρύνουσας σημασίας τμήμα του ανακτόρου, προορισμένο για επίσημες συγκεντρώσεις και προσανατολισμένο προς τη θάλασσα, που εντάσσεται χρονολογικά στη δεύτερη περίοδο παραμονής του Γαλέριου στη Θεσσαλονίκη και το οποίο πιθανότατα δεν είχε ολοκληρωθεί το 311 μ.Χ. με το θάνατό του. Με βάση υψομετρικές παραβολές (οδόστρωμα Ισαύρων - δυτική στοά Βύρωνος και Ισαύρων - επιφάνεια στυλοβάτη προθαλάμου), ο προθάλαμος θα ήταν προσπελάσιμος από τη βόρεια στοά του νότιου αιθρίου μέσω μίας ή δύο βαθμίδων, ενώ ανάλογη

κλιμάκωση θα μεσολαβούσε και από τον προθάλαμο προς το Οκτάγωνο. Στοά, πλ. 1,40 μ., βορειοανατολικά, συνέδεε το Οκτάγωνο και με το υπόλοιπο συγκρότημα (εικ. 9). Καθώς σημαντικά τμήματα του ανακτόρου έχουν αντίθετο προσανατολισμό, θα πρέπει να αντιμετωπιστεί το ενδεχόμενο της πολλαπλής πρόσβασης προς το συγκρότημα²⁷.

²⁷ Ο. Vickers (ό.π., υποσημ. 5) τοποθετεί την κύρια είσοδο νότια, ενώ ο J. Spieser (ό.π. (υποσημ. 8), σ. 99-104) βόρεια, μέσω του Τόξου και του μνημειακού vestibulum.

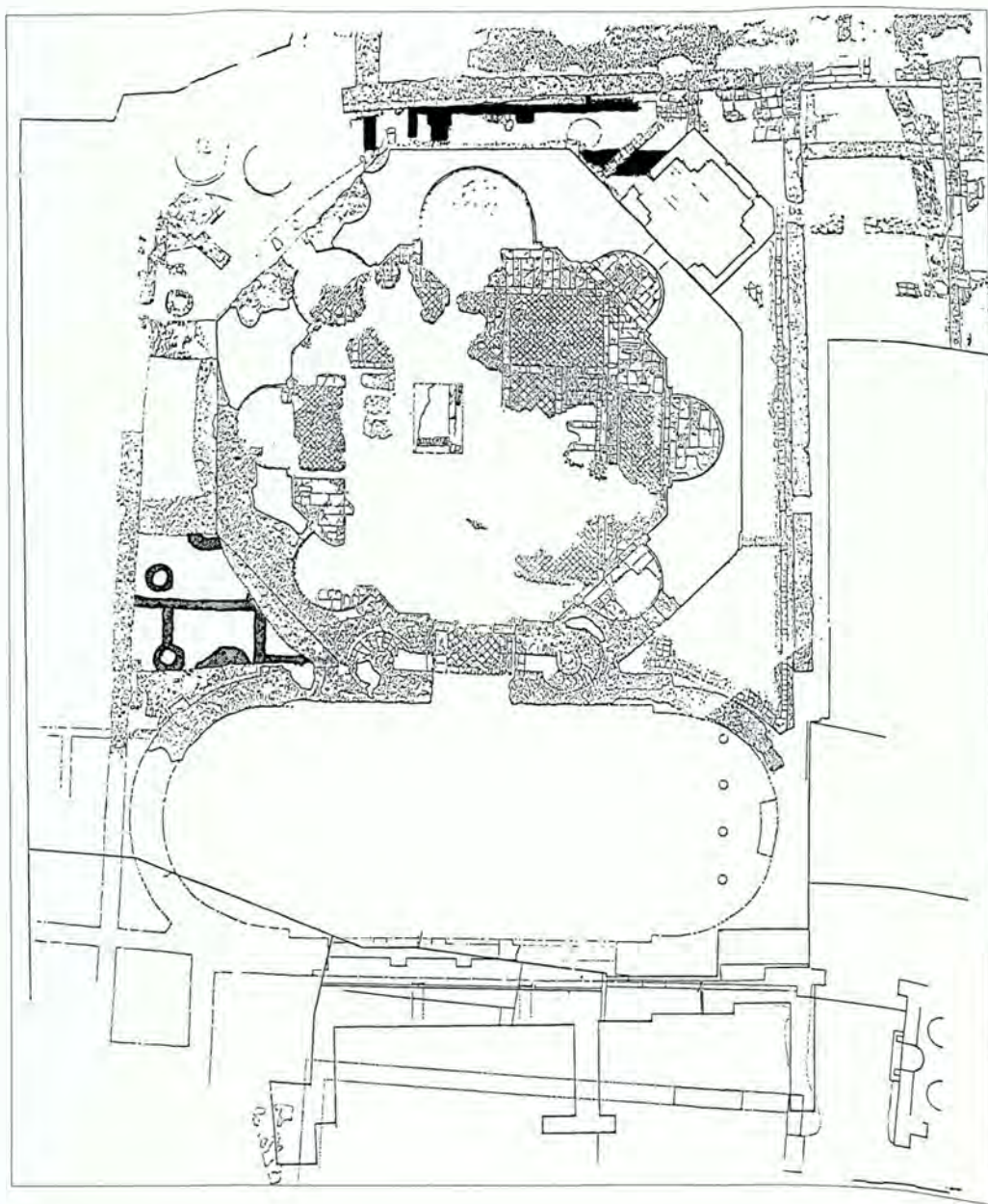

Εικ. 9. Στοά επικοινωνίας του Οκταγώνου με το υπόλοιπο ανάκτορο.

Μετά από επελθόντα ισοπεδωτικό σεισμό τον 5ο ή κατά άλλους τον 7ο αι.²⁸ – σημειωτέον ότι ίσως μεσολάβησαν επιδιορθώσεις μετά το σεισμό του 416 μ.Χ., γιατί στην ελάχιστη φυσική επίχωση μεταξύ των δύο δαπέδων στο νότιο διάδρομο βρέθηκαν νομίσματα του α΄ μισού του 5ου αι. –, η περιοχή εμφανίζει εικόνα καταστροφής. Οι κίονες του προπύλου του προθαλάμου μένουν κατά χώραν και μεταγενέστερη τοιχοποιία κλείνει τον προθάλαμο για να χρησιμοποιηθεί επί μακρόν ως δεξαμενή. Δυστυχώς, επειδή δεν έγινε

αντιληπτή εγκαίρως η σημασία του χώρου, όπως επισήμανε ο Χ. Μακαρόνας, το μνημειακό περιστύλιο του νότιου μεγάλου αιθρίου χάθηκε οριστικά υπό τη σύγχρονη πόλη.

²⁸ M. Vickers, ό.π., σ. 120, σημ. 80. Χ. Μακαρόνας, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 304. Χ. Μπακιτζής, Περί του συγκροτήματος της Αγοράς της Θεσσαλονίκης, *Αρχαία Μακεδονία* II, 1977, σ. 226, σημ. 42.

- ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΑ ΤΟΥ ΠΡΟΘΑΛΑΜΟΥ
- ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΕΣ ΡΩΜΑΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ ΥΠΟ ΤΟ ΝΟΤΙΟ ΠΕΡΙΒΟΛΟ

Ειχ. 10. Προγενέστερες φάσεις γύρω από Οκτάγωνο και τον προθάλαμό του.

THE ROLE OF THE OCTAGON IN THE COMPLEX OF GALERIUS AND ITS RELATION WITH THE LARGE SOUTH PERISTYLE COURTYARD

MARIANNA KARAMBERI

In 1950 Ch. Makaronas excavated the Octagon, a luxurious centralised building with a diameter of 30 m. in the south-west part of the complex of Galerius, which gave rise to much dispute about its date and function. The stratigraphy of the monument suggests that after a very short life it was destroyed by earthquake. During a rescue excavation in the 1960s, its biconch, elliptical antechamber, of monumental dimensions was uncovered; after the destruction of the building, this was converted into a cistern that continued to function up to the 14th c. An excavation in 1995 brought to light a strong stylobate, an access-way, and two monolithic granite columns, indicating that the antechamber communicated directly, by way of a porch, with the large south peristyle courtyard, which was ex-

cavated by Makaronas in 1957, and from which comes the marble arched lintel with the bust of Galerius.

Beneath the octagon and its antechamber, as beneath the rest of the complex, dense building phases were located of late Hellenistic-early Roman times, and an extensive, thick destruction level, due to an earthquake in the 2nd c. AD and an extensive fire in the middle of the 3rd c. AD.

The octagon - antechamber - large south peristyle courtyard group belongs together with the rest of the building complex, faces the sea, and was designed for official gatherings and ceremonies. It belongs chronologically to the second period of Galerius's residence in the city (AD 308-311), and the work on it was probably not completed by the time of his death.

Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ

Η αρχαιολογική έρευνα στην αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης ξεκίνησε ως σωστική ανασκαφή το καλοκαίρι του 1962¹. Έως τα τέλη της δεκαετίας του 1960 είχαν αποκαλυφθεί τα σημαντικότερα τμήματα του αρχαίου συγκροτήματος², δηλαδή η ανατολική πτέρυγα με τη διπλή κορινθιακή στοά, τα ψηφιδωτά δάπεδα και μια σειρά ορθογώνιων χώρων διακοπτόμενη στο μέσον από ένα καλοδιατηρημένο ωδείο (εικ. 2). Στη νότια πλευρά αποκαλύφθηκε η αρχή της διπλής στοάς με την κρυπτή θολωτή υποδομή της (cryptoporticus) και τα δύο πρώτα καταστήματα στο πρόσθιο τμήμα. Στη δεκαετία του 1970 έγιναν κάποιες στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες, κυρίως στο ωδείο και την κρηπίδα της νότιας πτέρυγας, πλην όμως οι ανασκαφικές εργασίες δεν είχαν ολοκληρωθεί³.

Από το 1990 η ΙΣΤ' ΕΠΚΑ άρχισε ένα νέο πρόγραμμα σε συνεργασία με το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, με στόχο την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας, τη μελέτη ανάδειξης της αρχαίας αγοράς, την ένταξή της στη ζωή της πόλης και την απόδοσή της στο ευρύ κοινό. Για την επίτευξη αυτού του στόχου ανασκάπτεται συστηματικά και σε όλη τη διάρκεια του χρόνου η διαθέσιμη περιοχή, ανάμεσα στους τέσσερις βασικούς δρόμους που περιβάλλουν τον αρχαιολογικό χώρο⁴.

Από την έως τώρα έρευνα προκύπτει ότι

η αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης περιλαμβάνει έκταση γύρω στα 20 στρέμματα στο κέντρο της ρωμαϊκής πόλης. Έχει επίμηκες σχήμα με αναλογία 1:2 και ορίζεται βόρεια και νότια από δύο παράλληλους

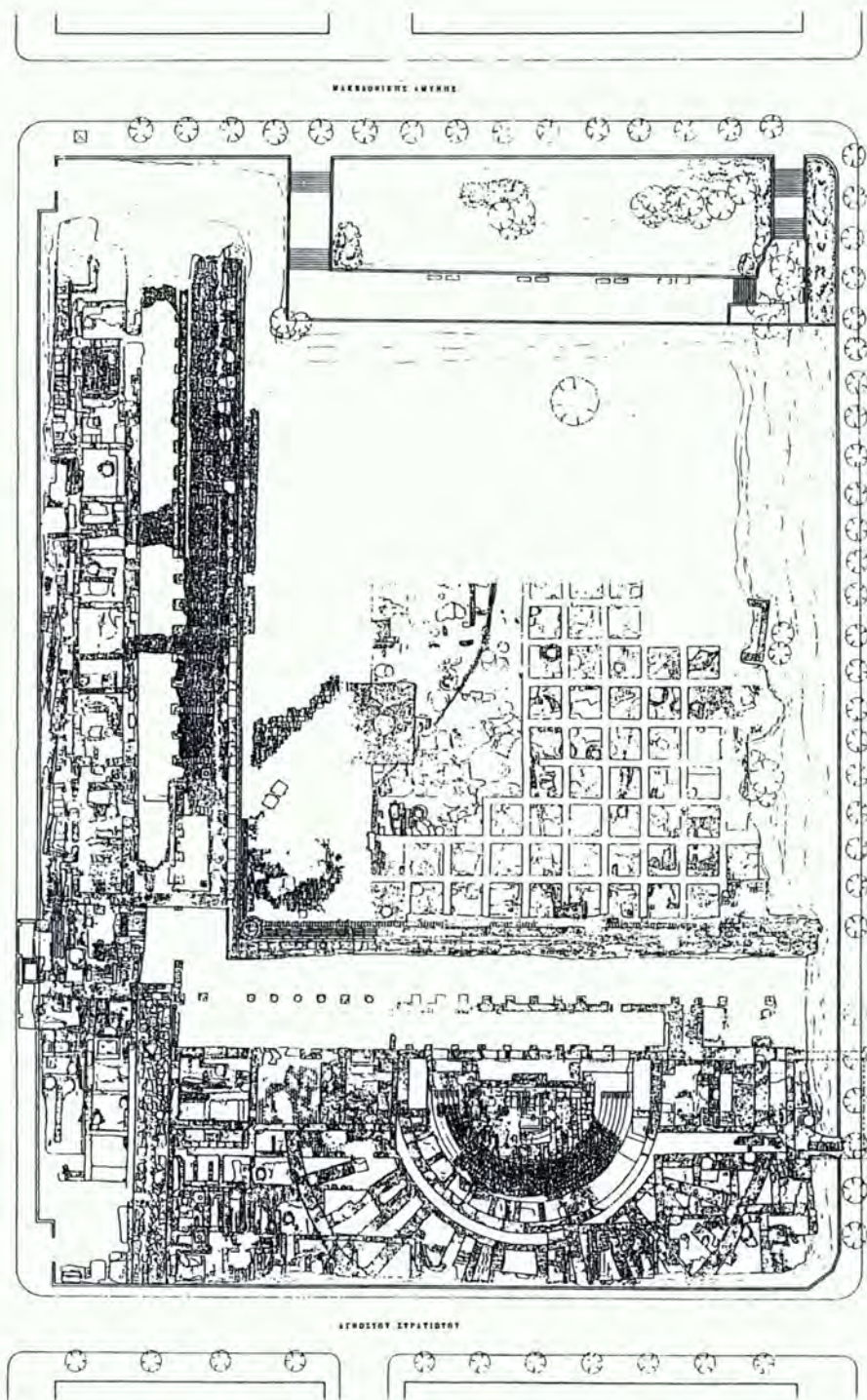
* Μια αρχική μορφή του κειμένου αυτού εκφωνήθηκε στα αγγλικά ως ανακοίνωση στο XIV Διεθνές Συνέδριο Κλασικής Αρχαιολογίας, Tarragone 6-11 Σεπτεμβρίου 1993 (G. Velenis - I. Vocotopoulou, *The Roman Agora of Thessaloniki*). Η ανακοίνωση δεν δόθηκε για δημοσίευση στα πρακτικά. Στο παρόν κείμενο έχουν επέλθει οι διορθώσεις που επιβάλλονταν από την πρόοδο της ανασκαφικής έρευνας στα χρόνια που ακολούθησαν.

¹ *ΑΔ* 18 (1963), Χρονικά, σ. 195-199, πίν. 235-239 και *ΑΔ* 19 (1964), Χρονικά, σ. 329-331, πίν. 373-374.

² Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, σ. 379-387, πίν. 288-295. Ο ίδιος, *ΑΑΑ* I (1968), σ. 156-161· *Μακεδονικά* 9 (1969), σ. 149-150, πίν. 38-47· *ΑΔ* 24 (1969), Χρονικά, σ. 345-347.

³ Για τις στερεωτικές εργασίες, βλ. Α. Βαβρίτσας, *ΑΔ* 25 (1970), Χρονικά, σ. 361-362, πίν. 308 και *ΑΔ* 27 (1972), Χρονικά, σ. 504, πίν. 436-439.

⁴ Για τις νεότερες έρευνες στο χώρο, βλ. Γ. Βελένης - Ι. Βοκοτοπούλου - Δ. Κυριάκου - Ζ. Αλ. Σααγιάχ, Πρόγραμμα Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 5 (1991), σ. 247 κ.ε.· Ι. Βοκοτοπούλου - Π. Αδάμ Βελένη, Εργασίες στην Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 321 κ.ε.· Γ. Βελένης - Π. Αδάμ Βελένη, Αναστηλωτικές και ανασκαφικές εργασίες στην Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης κατά το 1994, *ΑΕΜΘ* 8 (1994) (υπό εκτύπωση)· Γ. Βελένης, Συμπραγματευόμενοι σε επιγραφή της Θεσσαλονίκης, *Τεκμήρια* 3 (υπό εκτύπωση).

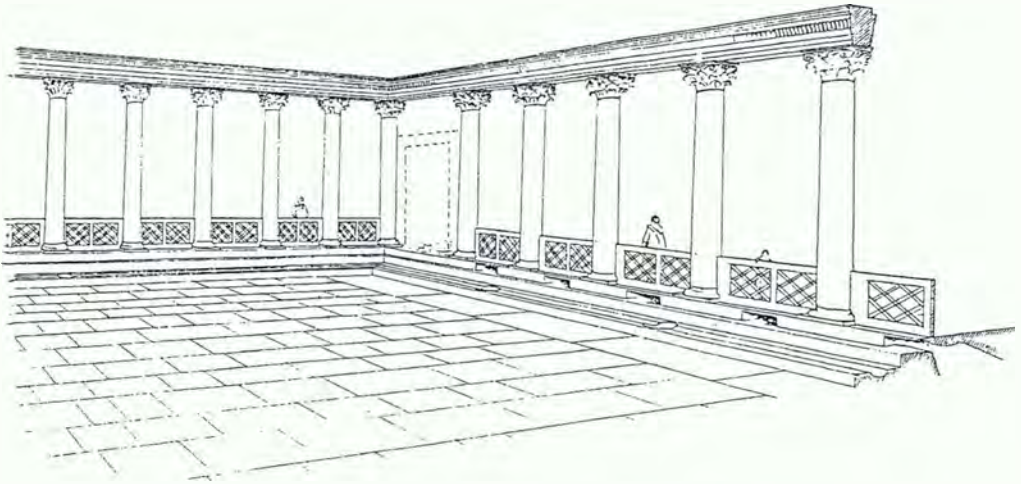
Εικ. 1. Κάτοψη της αρχαίας αγοράς (υπάρχουσα κατάσταση).

Εικ. 2. Γενική άποψη της ανασκαφής του 1995 από Δ.

δρόμους της πόλης (εικ. 1). Καταλαμβάνει μήκος ενός αρχαίου σταδίου και εμβადόν που αντιστοιχεί σε τρισήμισι νησίδες της αρχαίας πόλης, μαζί με τα πλάτη των ενδιαμέσων δρόμων. Από σωστικές ανασκαφές που έγιναν στο παρελθόν σε γειτονικά οικοπέδα φάνηκε πως η αγορά εκτείνεται πέρα από τα συμβατικά όρια του αρχαιολογικού χώρου και ίσως ορισμένα καίρια προβλήματα μείνουν αναπάντητα. Το συγκρότημα ήταν οργανωμένο γύρω από ορθογώνια πλακοστρωμένη πλατεία μήκ. 146 μ. Στις τρεις πλευρές υπήρχαν διπλές κιονοστοιχικές στοές

κορινθιακού ρυθμού και στο βάθος ζώνης μιας σειράς δωματίων. Στη νότια πλευρά, εξαιτίας της φυσικής κλίσης του εδάφους, δημιουργήθηκε διπλή υπόγεια θολοσκεπής στοά (cryptoporticus), η οποία λειτουργούσε ως υποδομή της υπερκείμενης κορινθιακής και ως ανάλημμα της μεγάλης ισόπεδης πλατείας. Σε άμεση επαφή με την κρυπτή στοά, προς τη νότια πλευρά, δημιουργήθηκε ζώνη καταστημάτων με εισόδους από ένα μαρμαρόστρωτο δρόμο, πλ. 2 μ. χωρίς τα πεζοδρόμια (εικ. 5). Η συνέχεια αυτού του δρόμου αποκαλύφθηκε κοντά στο δυτικό πέρας της αγοράς,

Ειχ. 3. Η νοτιοανατολική γωνία της στοάς, όπου και η προσπέλαση από την πλατεία.

όπου όμως το φάρδος είναι διπλάσιο⁵.

Οι προσβάσεις στις διπλές στοές της αγοράς ήταν ελεγχόμενες. Τα μετακίονια φράσσονταν με μαρμάρινα διάτρητα θωράκια, έτσι ώστε ο επισκέπτης να εισέρχεται από καθορισμένες θέσεις (εικ. 3). Μία από αυτές ανιχνεύθηκε στο πρώτο μετακίονιο της νότιας στοάς, το οποίο είναι μεγαλύτερο κατά ένα μέτρο, για την προσαρμογή μαρμαρίνου θυρώματος καθαρού ανοίγματος ενός μετακιονίου. Αυτό σημαίνει ότι η επίσκεψη στο χώρο της πλατείας ήταν ελεύθερη από τη βόρεια πλευρά, όπου αναμένεται να αποκαλυφθεί ένας από τους βασικότερους δρόμους της αρχαίας πόλης.

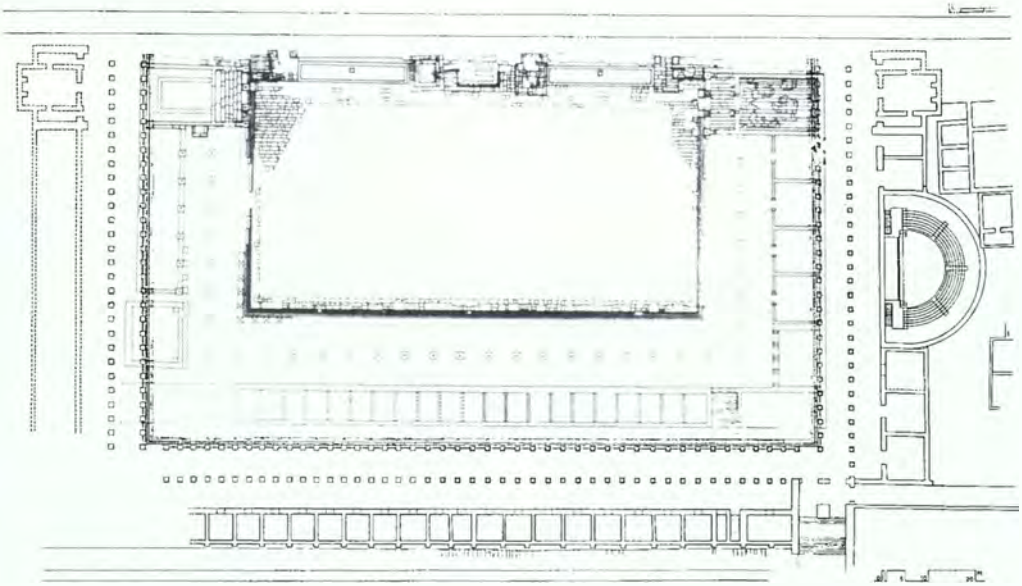
Η αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης ως προς την τυπολογία της μοιάζει εξαιρετικά με την αγορά των Φιλίππων⁶. Πρόκειται δηλαδή για αγορά σχήματος Π, ανοι-

χτού από τη βόρεια πλευρά, προς ένα δρόμο ο οποίος αναμένεται σε πολύ χαμηλότερη στάθμη από το οδόστρωμα της σημερινής οδού Ολύμπου. Στο πέρας της ανατολικής πτέρυγας υπάρχει διευρυμένος ναόσχημος χώρος, όπως και στην αγορά των Φιλίππων, η οποία όμως είναι πολύ μικρότερη, σε βαθμό που να εγγράφεται ακριβώς στην πλατεία της αγοράς της Θεσσαλονίκης (εικ. 4).

Το νότιο δρόμο που περνάει μπροστά από τα καταστήματα ονομάσαμε συμβατικά «εμπορικό δρόμο». Από εκεί ανεβαί-

⁵ Βλ. Α. Βαβρίτσας, *ΑΔ* 24 (1970), Χρονικά, σ. 367, σχέδ. 4.

⁶ M. Sève - P. Weber, *Le côté nord du forum de Philippes*, *BCH* 110 (1986), σ. 531-581.

Εικ. 4. Η αγορά της Θεσσαλονίκης και στο εσωτερικό της η αγορά των Φιλίππων.

νει κανείς με κλίμακα ύψ. 3,50 μ. στο επίπεδο των στοών, σε ένα κόμβο όπου καταλήγει ένας άλλος δρόμος, από τα ανατολικά, παράλληλος με τον προηγούμενο αλλά σε πολύ ψηλότερη στάθμη και ελαφρά μετατοπισμένος προς τα βόρεια. Και εκεί οι προσβάσεις στις στοές ήταν επίσης ελεγχόμενες. Δίδυμη θύρα, μικρότερων όμως διαστάσεων, υπήρχε επίσης πάνω στον εμπορικό δρόμο (εικ. 6). Το ανατολικό της άνοιγμα οδηγούσε κατευθείαν στο πάνω επίπεδο της νότιας πτέρυγας, μέσω μιας κτιστής κλίμακας, ενώ από το δυτικό κατέβαινε κανείς στην κρυπτή στοά⁷ (cryptoporticus) (εικ. 7).

Η ανάλυση των αρχιτεκτονικών στοιχείων έδειξε πως η αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης γνώρισε σειρά φάσεων και αλλαγών. Τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν πως η κυρίαρχη φάση ολοκληρώθηκε στις πρώτες δεκαετίες της εποχής των Σεβήρων. Ωστόσο, ο σχεδιασμός του

⁷ Οι χρήσεις των κρυπτών αυτών στοών δεν έχουν διαλευκανθεί πλήρως. Ίσως διαφοροποιούνταν κατά περίπτωση. Βλ. σχετικά R. Staccioli, Sulla destinazione e uso dei criptoportici. *Les cryptoportiques dans l'architecture romaine* (Ecole française de Rome, 19-23 avril 1972), 1973, σ. 57-66.

Ειχ. 5. Αποψη του εμπορικού δρόμου στα νότια της κρυπτής στοάς κατά μήκος της οδού Φιλίππου.

Ειχ. 6. Το μαρμάρινο θύρωμα της νότιας εισόδου της αρχαίας αγοράς.

όλου συγκροτήματος θα πρέπει να έγινε νωρίτερα και ίσως συνδέεται με την εποχή των Αντωνίνων. Το οικοδομικό πρόγραμμα άρχισε από τις στενές πλευρές της αγοράς και σταμάτησε στον τέταρτο πεσσό της κρυπτής στοάς από τα ανατολικά (εικ. 8-9). Στη φάση αυτή εφαρμόστηκε ένα μετρικό σύστημα με πόδα 0,295 μ. Στη συνέχεια του *cryptoporticus* εφαρμόστηκε διαφορετικό μετρικό σύστημα με πόδα 0,324 μ. Αυτό σημαίνει ότι η νότια πτέρυγα είχε υπολογιστεί εξ αρχής με πενή-

ντα μεταξόνια των 2,95 μ. Τελικά όμως, εξαιτίας της διεύρυνσης των μεταξονίων και δεδομένου ότι το μήκος της πλατείας ήταν σταθερό, οι κίονες από 51 μειώθηκαν στους 46.

Τα καταστήματα προγραμματίστηκαν εξ αρχής, πλην όμως κατασκευάστηκαν στη δεύτερη από τις δύο φάσεις εργασιών, όπως προκύπτει από τις αναμονές που είχαν αφεθεί στο νότιο τοίχο της κρυπτής στοάς. Ο τοίχος αυτός παρουσιάζει επί πλέον τα εξής χαρακτηριστικά: στο τμήμα

Εικ. 7. Αποψη της κρυπτής στοάς και του μαρμάρινου θυρώματος.

της πρώτης φάσης εργασιών υπάρχουν είσοδοι επικοινωνίας ανάμεσα στα δύο πρώτα καταστήματα και την κρυπτή στοά, κάτι που λείπει παντελώς από τα υπόλοιπα. Αυτό σημαίνει ότι εξαρχής είχε προγραμματιστεί η απόδοση της κρυπτής στοάς στη χρήση των καταστημάτων ως αποθηκευτικός ή εργαστηριακός χώρος. Στη συνέχεια του οικοδομικού προγράμματος η υπόγεια στοά (cryptoporticus) αποδεδευσήθηκε από τα καταστήματα, απέκτησε δική της ξεχωριστή είσοδο και αποτέλεσε ενιαίο χώρο με δημόσιο χαρακτήρα. Διέθετε επαρκή αερισμό, αλλά περιορισμένο φωτισμό μέσα από θυρίδες λαξευμένες στην τελευταία βαθμίδα των

κρηπιδών, οι οποίες έκλειναν από την πλευρά της πλατείας με θυρόφυλλα (εικ. 10). Κατά μήκος των ημικυλινδρικών καμαρών υπήρχαν οπαιά, πάνω στα οποία εδράζονταν κολουροκωνικά πώρινα καλύμματα, με μικρή οπή εξαερισμού στο πάνω μέρος, η οποία θα πρέπει να έκλεινε με διάτρητο πώμα για προστασία των διερχομένων στο επίπεδο της υπερκείμενης στοάς (εικ. 11).

Στο κεντρικό τμήμα της ανατολικής πτέρυγας διαπιστώθηκαν τρεις τουλάχιστον ρωμαϊκές φάσεις. Στο μέσον περίπου του μήκους υπήρχε αρχικά ένας θεατρικός χώρος με καμπύλα έδρανα εγγεγραμμένος σε ορθογώνιο, ίσως βουλευτήριο, ο

Εικ. 8. Αποψη της κρυπτής στοάς από Δ.

Εικ. 9. Αποψη της κρυπτής στοάς από Α.

Εικ. 10. Άποψη της νότιας κρηπίδας με τις φωτιστικές θυρίδες.

οποίος καταργήθηκε προκειμένου να δημιουργηθεί ένα ωδείο⁸ 400 ατόμων (εικ. 12). Για τον ίδιο σκοπό κατεδαφίστηκαν και τμήματα παράπλευρων ορθογώνιων χώρων, όπως προκύπτει και από την κατάργηση ενός παράθυρου στη βόρεια πλευρά.

Στο β' μισό του 3ου αι., η αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης παρουσίαζε ολοκληρωμένη μορφή, με καταστήματα στο κάτω επίπεδο της νότιας πτέρυγας και δημόσιους χώρους στο πάνω επίπεδο, σε όλο το ανάπτυγμα του ανοιχτού Π που περιέβαλλε την πλατεία από τις τρεις πλευρές

με διπλές στοές. Σύμφωνα με τις έως τώρα ενδείξεις, τα δάπεδα των στοών εκείνης της εποχής θα πρέπει να ήταν στρωμένα με ισχυρό κονίαμα. Γύρω στα μέσα του

⁸ Το ωδείο της φάσης αυτής έχει τυπολογικές ομοιότητες με το ρωμαϊκό θέατρο του Δίου (Λ. Παλαιοκρασσά, Το ρωμαϊκό θέατρο του Δίου, *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, Ιούλιος-Αύγουστος 1984*, 1985, σ. 57), των Πατρών (G. Izenour, *Roofed Theaters of Classical Antiquity*, 1992, σ. 140-141) και της Κορίνθου (M. Bieber, *The History of Greek and Roman Theater*, 1961, σ. 222, εικ. 748, 749).

Εικ. 11. Άποψη της πάνω επιφάνειας της κρυπτής στοάς με τα πόρινα καλύμματα.

4ου αι. έγινε η διάσθρωση με τα ψηφιδωτά⁹, ενώ ταυτόχρονα επισκευάστηκαν τμήματα των κιονοστοιχιών.

Στο β' μισό του ίδιου αιώνα, ίσως στην εποχή του Ιουλιανού, αποφασίστηκε η επέκταση του ωδείου. Δημιουργήθηκε ένα δεύτερο κοίλο τετραπλάσιο σε χωρητικότητα, έτσι ώστε το διασκευασμένο κτίριο θεαμάτων να χωράει 2.000-2.500 άτομα. Η σκηνή επαυξήθηκε προς Δ., κατέλαβε ολόκληρο το πλάτος της εσωτερικής στοάς έως τις βάσεις της εσωτερικής κιονοστοιχίας αφήνοντας ελεύθερους τους κίονες να προβάλλονται πάνω στο δυτικό της τοίχο. Οι τρεις κεντρικές εισόδους που εξυπηρετούσαν αρχικά το κοινό καταργήθη-

καν. Πλατιές κτιστές σκάλες δεξιά και αριστερά, μετά τα πέρατα της νέας σκηνής οδηγούσαν σ' ένα κύριο διάζωμα από όπου μπορούσε να κατεβαίνει κανείς στο παλιό κοίλο ή να ανεβαίνει στο καινούργιο. Από τις εισόδους του παλαιότερου ωδείου διατηρήθηκαν μόνον οι δύο ακραίες, εκείνες που χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά οι ηθοποιοί.

⁹ Η χρονολόγηση των ψηφιδωτών στηρίχτηκε σε νόμισμα των μέσων του 4ου αι. μ.Χ., που βρέθηκε κάτω από βάση κίονα της εσωτερικής κιονοστοιχίας της ανατολικής στοάς.

Εικ. 12. Άποψη του ωδείου της αρχαίας αγοράς. Στην ορχήστρα του διακρίνεται η παλαιότερη φάση.

Διαπιστώθηκε ακόμη ότι κατά την επέκταση του ωδείου είχε προγραμματιστεί άλλος ένας στενός δακτύλιος, ο οποίος όμως δεν υλοποιήθηκε. Βρέθηκε μόνον η βόρεια κοίτη του σε απόσταση 4,60 μ. από τον τελευταίο καμπύλο τοίχο. Το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με την έλλειψη ενδείξεων για την ύπαρξη θολωτών κατασκευών στην ανωδομή, μας κάνει να πιστεύουμε πως η τελευταία αυτή φάση δεν ολοκληρώθηκε. Την ανατροπή του προγράμματος θα τη συσχετίζαμε με την οικοδομική πολιτική του Θεοδοσίου Α', με δεδομένη τη στάση του ενάντια στις παγανιστικές δραστηριότητες που ανθούσαν εκείνη την εποχή.

Η αρχαία αγορά μετά την εποχή του Θεοδοσίου έπαψε να λειτουργεί. Από τον 5ο αιώνα και εξής αποτέλεσε ένα μεγάλο εργοτάξιο. Στους χώρους της ανατολικής πτέρυγας βρέθηκαν μεγάλοι ασβεστόλακκοι. Η πλακόστρωτη πλατεία μετατράπηκε σε χώρο προμήθειας πηλού, όπως διαπιστώθηκε από τους ακανόνιστους λάκκους εξόρυξης της πρώτης ύλης και τους κυκλικούς, όπου γινόταν η προετοιμασία του υλικού (εικ. 13). Από τις αρχικές λειτουργίες της αγοράς διατηρήθηκε μόνον εκείνη των εμπορικών καταστημάτων, στα οποία αποδόθηκε η κρυπτή στοά ως αποθηκευτικός χώρος. Για το σκοπό αυτό ανοίχτηκαν θύρες επικοινωνίας, οι οποίες

Εικ. 13. Άποψη της αρχαίας αγοράς από ΒΔ.

αργότερα έκλεισαν, προκειμένου να πάρει και πάλι δημόσια χρήση και να μετατραπεί σε μια τεράστια δεξαμενή, όπου συλλέγονταν νερά από την πάνω πόλη, αλλά και το εγκαταλειμμένο κοίλο του ωδείου, το οποίο χρησίμευε ως χώρος υποδοχής ομβρίων.

Οι μετέπειτα βυζαντινές και μεταβυζαντινές φάσεις δεν παρουσιάζουν ειδικό ενδιαφέρον. Η περιοχή κατοικήθηκε άναρχα και προέκυψαν διαγώνιοι δρόμοι σε αντίθεση με την υπόλοιπη έκταση της πόλης, όπου οι κάθετα τεμνόμενοι δρόμοι διατηρήθηκαν έως το 1917, οπότε η Θεσσαλονίκη καταστράφηκε από μεγάλη πυρ-

καγιά. Παρόμοια τύχη είχε και η νοτιο-ανατολική περιοχή, όπου βρισκόταν το ανακτορικό συγκρότημα του Γαλέριου και το προγενέστερο ρωμαϊκό στάδιο¹⁰.

Παράλληλα με την εγκατάλειψη της αρχαίας αγοράς και την επιβολή του χριστιανισμού από τον Θεοδοσίο, η Θεσσαλονίκη ανασυγκροτείται με μεγάλες βασιλικές και άλλους χριστιανικούς ναούς σε θέσεις δημόσιων κτιρίων και ειδωλολατρικών ιερών. Τα τείχη της πόλης ενισχύονται και

¹⁰ Γ. Βελένης - Π. Αδάμ Βελένη, Ρωμαϊκό θέατρο στη Θεσσαλονίκη, *ΑΕΜΘ* 4 (1989), σ. 241-256.

σε πολλές θέσεις χρησιμοποιείται υλικό από μεγάλα προγενέστερα κτίρια¹¹.

Από τους διακόσιους μαρμάρινους κίονες, που κοσμούσαν τις τρεις στοές της αγοράς, βρέθηκε μόνον ένας, ο οποίος τοποθετήθηκε σε τυχαία θέση. Θεωρείται, ωστόσο, βέβαιο ότι ανήκει στην εσωτερική και όχι στην εξωτερική κιονοστοιχία. Η τύχη των υπόλοιπων καθώς και των πλούσιων αρχιτεκτονικών μελών της ανωδομής δεν μας είναι γνωστή. Μπορεί να χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό σε μεταγενέστερα κτίρια ή να αποτέλεσαν πρώτη ύλη για την παρασκευή ασβέστου. Γεγονός πάντως είναι ότι η αγορά της Θεσσαλονίκης δεν καταστράφηκε από το σεισμό¹² των αρχών του 7ου αι. μ.Χ., αλλά αφέθηκε σε εγκατάλειψη και αποτέλεσε

χώρο λιθολογήματος και εγκατάστασης πηλοπλαστών, όπως προκύπτει από τους λάκκους εξόρυξης πηλού που βρέθηκαν σε όλη την έκταση της πλατείας και μέσα στους οποίους βρέθηκε κεραμική παλαιοχριστιανικής εποχής.

Οι μεταγενέστερες εγκαταστάσεις στο χώρο της πλατείας είναι ελάχιστες και εντελώς δευτερεύουσες, κυρίως δεξαμενές. Ως μοναδική προσεγμένη κατασκευή μπορεί να θεωρηθεί ένας επιμήκης χώρος μπροστά από το ωδείο, ο οποίος κατασκευάστηκε μετά τη διαρπαγή των κίωνων και του συνόλου σχεδόν των μαρμάρινων μελών. Τη χρήση αυτού του χώρου θα τη συσχετίζαμε με τα εργαστήρια κεραμικής που λειτουργούσαν στην άλλοτε μαρμαρόστρωτη πλατεία της αγοράς.

¹¹ Γ. Βελένης - Π. Αδάμ Βελένη, Το θέατρο-στάδιο στη Θεσσαλονίκη, *Αρχαιολογία* 46 (1993), σ. 73, εικ. 9.

¹² Η άποψη ότι η αγορά των ρωμαϊκών χρόνων καταστράφηκε από σεισμό τον 7ο αι. μ.Χ. δεν μπορεί να τεκμηριωθεί από τα ανασκαφικά δεδομένα· βλ. σχετικά Χ. Μπακιρτζής, Περί του συγκροτήματος της Αγοράς της Θεσσαλονίκης, *Αρχαία Μακεδονία* II, 1973, σ. 267-269. Επισημαίνεται ακόμη ότι η θεωρία (ό.π., σ. 257-259) περί μιας μεγαλύτερης αγοράς, νότια της κρυπτής στοάς, ισόπεδης με τα εμπορικά καταστήματα, αναρείται από τις έρευνες των τελευταίων χρόνων.

THE ANCIENT AGORA OF THESSALONIKI

G. VELENIS

In 1990 the ΙΣΤ' Ephorate of Thessaloniki instituted a programme in cooperation with the University of Thessaloniki, the aim of which was to complete the excavation of the agora, to produce a study showing how it could best be promoted, to incorporate it in the life of the city, and to raise the general public's aware of it. To achieve this aim, the area available between the four streets enclosing the archaeological site has been systematically and continuously excavated since that time.

The investigation so far suggests that the agora of Thessaloniki included an area of about two hectares at the centre of the Roman city. It is rectangular in shape with proportions of 1:2 and is bounded to north and south by two parallel streets of the city. It occupies the length of an ancient stadium, and its area corresponds to three and a half insulae of the ancient city, together with the width of the streets between them. The complex was organised around a rectangular paved square 146 m. long.

Three of the sides were occupied by double stoas with Corinthian columns and a row of rooms at the back. On the south side of it was created a double subterranean vaulted stoa (*cryptoporticus*) which served both as the substructure for the Corinthian stoa above it and as a retaining

wall for the large square. A marble paved road, 2 m. wide without the pavements, was found in direct contact with the shops to the south. Access to the double stoas of the agora was controlled. The intercolumniations were blocked by marble closure slabs. In typological terms, the ancient agora of Thessaloniki resembles that of Philippi. It is, that is to say, an agora in the shape of the Greek letter Π, opening onto a street on the south side. The only difference is that the agora of Philippi is much smaller and fits exactly into the square of the Thessaloniki agora.

At least three Roman phases were detected in the centre of the east wing. About half way along it, there was originally (2nd c. AD) a theatral area with curved seats, inscribed in a rectangle, a council chamber (*bouleuterion*), which was demolished to create an odeion holding 400 people (3rd c. AD). In the second half of the 4th c. AD, possibly during the reign of Julian, it was decided to extend the odeion. A second *cavea*, four times as big, was then created. The extension of the building does not however seem to have been completed.

The agora ceased to function in the reign of Theodosius. From the 5th c. on it served as a large quarry for the building materials it contained.

ΠΡΟΤΟΜΗ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΔΡΑΜΑ*

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ

Η μαρμάρινη προτομή του Διονύσου με τόπο προέλευσης τη Δράμα συγκαταλέγεται ανάμεσα στα ενδιαφέροντα δείγματα της συλλογής ρωμαϊκών γλυπτών του Μουσείου Θεσσαλονίκης (εικ. 1).

Παλιό εύρημα, είχε καταχωρηθεί στον πρώτο τόμο των ευρετηρίων του Μουσείου με αριθμό 926, και για πολλά χρόνια συμπεριλαμβανόταν στα εκθέματά του. Σήμερα έχει ήδη προγραμματιστεί η επιστροφή της προτομής στον τόπο προέλευσής της, όπου πρόκειται να εκτεθεί στο νεόκτιστο Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας¹.

Ως προς τον εντοπισμό της θέσης ανεύρεσης του μνημείου η μόνη, δυστυχώς, διαθέσιμη πληροφορία, που προκύπτει από ένα παλιό έγγραφο του αρχείου της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, με τη γενικότητά της δεν είναι αυστηρά προσδιοριστική².

Σύμφωνα με το αρχαιολογικό υλικό το γλυπτό κατασχέθηκε στο Τελωνείο Θεσσαλονίκης στις 31 Ιουλίου του 1925 στα χέρια του Σωτηρίου Γκαρμπούνη στη διάρκεια απόπειρας λαθραίας εξαγωγής του στο εξωτερικό. Ο αρχαιοκάπηλος, προσφυγικής καταγωγής, κάτοικος του αμπελόφυτου συνοικισμού Νέα Στενήμαχος Δράμας, κατέθεσε ότι το αρχαίο βρέθηκε τυχαία «εν τη αμπέλω αυτού παρά τινος εργάτου» χωρίς να αναφερθεί στη συγκεκριμένη θέση.

Την έλλειψη στοιχείων για τον ακριβή προσδιορισμό του τόπου ανεύρεσης της

* Στην απόφασή μου να ασχοληθώ με τη μελέτη της προτομής του Διονύσου συνέβαλε και η παρότρυνση της Ιουλίας Βοκοτοπούλου. Την αφιερώνω στη μνήμη της ακούραστης και πολύτιμης συναδέλφου, καταθέτοντάς την στην ειδική έκδοση των *Αρχαιολογικών Αναλέκτων* εξ Αθηνών, μολονότι η εργασία αυτή ανακοινώθηκε το Μάιο του 1993 στη Δεύτερη Επιστημονική Συνάντηση του Δήμου Δράμας με θέμα «Η Δράμα και η Περιοχή της» και η θέση της έπρεπε να είναι στο συλλογικό τόμο των Πρακτικών.

Τη Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, καθηγήτρια της Κλασικής Αρχαιολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του ΑΠΘ, ευχαριστώ θερμά για τις χρήσιμες συζητήσεις μας σχετικά με το γλυπτό του Διονύσου και τις παρατηρήσεις της στην τελική μορφή του κειμένου. Ευχαριστίες οφείλω και στις συναδέλφους Ε. Πουλάνη-Παντερμαλή, Δ. Ακτσελί, Ε. Λαμπροθανάση, Κ. Περιστέρη, καθώς και Ζ. Μπόνια, Κ. Φίλη για τη βοήθειά τους.

Ο έμπειρος μαρμαροτεχνίτης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης Δ. Δημητριάδης επιμελήθηκε τον πρόσφατο καθαρισμό του μαρμάρου, ενώ ο Δημ. Σωτηρούδης τη δειγματοληψία του υλικού. Τη φωτογράφιση ανέλαβαν οι Κ. Τουτουτζίδης και Γ. Μουσαικίδης.

¹ Η προτομή έχει ήδη μεταφερθεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας και καταγράφει με νέο αριθ. ευφ. Α 187.

² Η κατάσχεση είχε αναγγελθεί στην Υπηρεσία Αρχαιοτήτων με έγγραφο αριθ. πρωτ. 12151/31-7-1925 του Τελωνείου Θεσσαλονίκης. Η απόδειξη παραλαβής φέρει την υπογραφή του Εφόρου Αρχαιοτήτων Σ. Πελεκίδη.

Εικ. 1. Προτομή Διονύσου από τη Δράμα. Μουσείο Δράμας, αριθ. ευρ. Α 187.

προτομής συμπληρώνουν εν μέρει οι πρόσφατες προφορικές μαρτυρίες των νεότερων μελών της οικογένειας Γκαρμπούνη, που επιβεβαιώνουν την αρχική υπόθεση ότι το παλιό αμπέλι πρέπει να βρισκόταν στην ευρύτερη περιοχή της Νέας Στενήμαχου και ανατολικά του συγκροτήματος των ΤΕΙ.

Η πληροφορία αυτή, εάν είναι έγκυρη, είναι σημαντική, επειδή η Νέα Στενήμα-

χος είναι ελάχιστα γνωστή αρχαιολογική θέση και το γλυπτό του Διονύσου παραμένει το πρώτο σε σπουδαιότητα εύρημα, που προέρχεται από αυτή, εάν βέβαια δεν βρέθηκε τυχαία εκεί³. Εφόσον μάλιστα συσχετιστεί και το γεγονός ότι η περιοχή φημίζεται για την παραδοσιακή της αμπελοκαλλιέργεια, το εύρημα αποκτάει μια ιδιαίτερη βαρύτητα και παράλληλα αποτελεί την πρώτη σοβαρή τοπογραφική ένδειξη για την αναζήτηση του ιερού του Διονύσου ή κάποιου ανάλογου κτιρίου⁴.

Η προτομή, σε μέγεθος λίγο μικρότερο από το φυσικό, είναι διαμορφωμένη σε

³ Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων της Δράμας, βλ. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ο αρχαίος οικισμός της Δράμας και το Ιερό του Διονύσου, στον τόμο των Πρακτικών της Πρώτης Επιστημονικής Συνάντησης, που οργανώθηκε από το Δήμο Δράμας (*Η Δράμα και η Περιοχή της - Ιστορία και Πολιτισμός, 24/25-11-1989*, Δράμα 1992, σ. 67 κ.ε., σχέδ. 2 (σ. 438-439), όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία για τις ανασκαφικές έρευνες και μελέτες της περιοχής. Αναφορά στην προτομή του Διονύσου γίνεται στο άρθρο αυτό στη σ. 83, σημ. 118.

Η Νέα Στενήμαχος, απομακρυσμένος σινοικισμός στο νοτιοανατολικό όριο της πόλης δεν περιλαμβάνεται στις γνωστές αρχαιολογικές θέσεις που αναφέρονται στην ανακοίνωση αυτή. Τα τελευταία μόλις χρόνια άρχισαν να περισπύρονται λίγα όστρακα διάφορων αγγείων κλασικών χρόνων σε επιφανειακή έρευνα της περιοχής αυτής και φυσικά το ενδιαφέρον είναι μεγάλο. Την πληροφορία οφείλω στο φύλακα αρχαιοτήτων του Μουσείου Δράμας Κ. Μάρκου, που τον ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή.

⁴ Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π., σ. 75 κ.ε.

Εικ. 2. Η πίσω όψη της προτομής.

βραχίονας μαζί με τμήμα της αντίστοιχης πλευράς και του στήθους. Μικρότερες αποκρούσεις και φθορές παρατηρούνται σε μερικά σημεία, όπως στο μέτωπο, μύτη και χείλη, στα μαλλιά και στο δεξιότερο τμήμα της δοράς, είναι όμως δευτερεύουσας σημασίας.

Η λάξευση του γλυπτού στην μπροστινή επιφάνεια είναι πολύ καλή. Στην πίσω όμως πλευρά (εικ. 2) μόνον η βάση είναι σχετικά λεία, ενώ η πλάτη, αμέσως κάτω από τον ώμο, είναι απλά ξεχοντρισμένη με ντισιλίδικο στο κεντρικό ορθογώνιο τμήμα – ίσου περιόδου πλατύς με τη βάση – και αδρά δουλεμένα με βελόνι έχουν αφαιρεθεί τα δύο πλευρικά μέρη.

Η στενή πλίνθος της βάσης μειώνεται ανεπαίσθητα προς τα κάτω, ενώ στο πεδίο των τριών όψεών της διαμορφώνεται σκοτία πλαισιωμένη από ταινία. Την πλαισίωση τονίζει εγχάρακτη γραμμή που περιτρέχει τις αντίστοιχες πλευρές (εικ. 3-4). Είναι φανερό ότι το γλυπτό προοριζόταν να είναι ορατό από τις τρεις πλευρές της μπροστινής επιφάνειας.

συμφυή ορθογώνια βάση, που αποτελεί και το κύριο στήριγμά της.

Το έργο είναι λαξευμένο σε ενιαίο τμήμα λευκού, λεπτόκοκκου μαρμάρου, που παρουσιάζει σχετική πυκνότητα και θυμίζει το θασίτικο ή και το πεντελικό⁵. Σήμερα η επιφάνειά του είναι οξειδωμένη και καλύπτεται από κοκκινωπή πάτινα.

Η γενικά καλή διατήρησή του συμβάλλει στην ανάλογη εντύπωση που προκαλεί, αν και λείπει ο αριστερός ώμος καθώς και ο

⁵ Δείγμα μαρμάρου έχει σταλεί για ανάλυση στο Ινστιτούτο Συντήρησης του Μουσείου J. Paul Getty. Τα πρώτα στοιχεία της έρευνας παραπέμπουν σε διάφορους τύπους και τόπους προέλευσης μαρμάρου, τόσο του ελλαδικού χώρου όσο και της Ανατολίας, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να προκύψει συμπέρασμα. Πρβλ. C. Renfrew - J. Springer Peacey, *Aegean Marble: A Petrological Study*. *BSA* 63 (1968), σ. 45 κ.ε., όπου συνάγονται αρνητικά συμπεράσματα για τη δυνατότητα αναγνώρισης των διάφορων τύπων των ελληνικών μαρμάρων. Πρβλ. επίσης Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Το μικρό τόξο του Γαλέριου στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1995, σ. 87, σημ. 327.

Εικ. 3-4. Οι πλάγιες όψεις της προτομής.

Το συνολικό ύψος του γλυπτού μόλις ξεπερνάει το μισό μέτρο (0,505 μ.). Το ύψος του κεφαλιού μαζί με το στεφάνι και το γένι είναι 0,225 μ., ενώ από το γένι μέχρι και το μέτωπο 0,16-0,165 μ., το πλάτος στο επίπεδο των ματιών είναι 0,115 μ., το βάθος 0,14 μ. Το ύψος της βάσης είναι 0,10 μ., το πλάτος της επάνω 0,16 μ., κάτω 0,155 μ. και το βάθος 0,12 μ., ενώ το πλάτος της ταινίας 0,01 μ.

Η μορφή του θεού εικονίζεται σε ώριμη ηλικία. Το κεφάλι στρέφεται ελαφρά προς τα αριστερά και κλίνει πολύ ελαφρότερα προς τα κάτω. Την ίδια κλίση διαγράφει, σχεδόν ανεπαίσθητα, και το σώμα, που συμπεριλαμβάνει το πάνω τμήμα από τους βραχίονες και τα πλευρά. Τα πλευρικά αυτά ελεύθερα τμήματα καμπυλώνονται βαθμιαία για να καταλήξουν αρμονικά στη βάση.

Ο Διόνυσος φοράει δορά⁶, που δένεται στον αριστερό ώμο και πέφτει διαγώνια καλύπτοντας και το δεξί στήθος. Λίγες λοξές παράλληλες πτυχές της δοράς αποδίδονται σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο, ενώ με μεγαλύτερη προσοχή και πλαστικότητα αποδίδεται η αναδιπλωμένη παρυφή της καθώς και κάποια μέρη από το κεφάλι, πιθανώς, του ζώου, που διατηρούνται εντελώς αποσπασματικά στην αριστερή πλευρά του κορμού.

Ο θεός αποδίδεται γενειοφόρος φορώντας στο κεφάλι ταινία, τη χαρακτηριστική μίτρα⁷, πλ. 0,01 μ., και πλούσιο πλεχτό στεφάνι από κλαδιά κισσού και κλήματος⁸: το πάνω μέρος του διανθίζεται με άνθη κισσού, ενώ στα πλάγια πέφτουν δύο κληματόφυλλα, που καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος από ισάριθμα τσαμπιά σταφυλιού, ένα σε κάθε πλευρά, με αποτέλεσμα να μην είναι ορατοί κρόταφοι και αυτιά.

Τα μακριά μαλλιά, χωρισμένα στο μέσον, δηλώνονται με κυματοειδείς, σχεδόν παράλληλες σε αρκετά σημεία, αβαθείς αυλακώσεις, που πλαισιώνουν χαμηλά το μέτωπο. Μαζεμένα στο πίσω μέρος καλύπτουν το λαιμό και αναδιπλωμένα συγκρατούνται με την ταινία σ' ένα είδος χαλαρού κότσου, εκτός από δύο πλοκάμους, που αφήνονται ελεύθεροι να κυλούν στο στήθος, αναλύόμενοι σε σχοινοειδείς βοστρύχους με ανάλαφρα κυματιστά περιγράμματα.

Το θεϊκό πρόσωπο αποδίδεται με ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά. Το περίγραμμα είναι ωοειδές, αβρή η επιδερμίδα, χωρίς στίλβωση, και ελαφρά τονισμένα τα ζυγωματικά στις μεγάλες σαρκώδεις επιφάνειες των παρειών, όπου και κυριαρχούν τονίζοντας τον κατακόρυφο άξονά του.

Στενή και λεία η επιφάνεια του μετώπου αποδίδεται σύμφωνα με την κλασική αντίληψη. Τα εκφραστικά αμυγδαλόσχημα μάτια φιλοτεχνήθηκαν με ιδιαίτερη προσοχή. Παχιά τα επάνω, κυρίως, βλέφαρα με καμπυλούμενα άκρα προεκτείνονται στην εξωτερική γωνία καλύπτοντας εν μέρει τα κάτω. Στο κέντρο των ελαφρά σκιαζόμενων, επίπεδων μάλλον βολβών, η ίριδα αποδίδεται με βαθιά, ημικυκλική, σχεδόν λοξή λάξευση, που γίνεται ολοένα βαθύτερη προς τα κάτω και συντελεί καθοριστικά στην απόδοση του χαμηλωμένου βλέμματος. Η κόρη ίσως δηλώνεται αρχικά με χρώμα. Στις εσωτερικές γωνίες δηλώνονται με τρυπάνι ο δακρυϊκός πόρος και οι κανθοί. Τα φρύδια, σε σχήμα ανοιχτού τόξου, ξεκινούν από τη ρίζα της μύτης και ακολουθούν τη φορά των βλεφάρων. Αποδίδονται με ζωγραφικό σχεδόν τρόπο, καθώς δηλώνονται με ελαφρά εγχάρακτες μικρές γραμμές, μόλις διακρινόμενες, και ακολουθούν τη φορά των βλεφάρων.

Η μύτη συνεχίζει τη γραμμή του μετώπου και είναι εντελώς κλασικίζουσα. Στο τμήμα που σώζεται είναι ίσια με επίπεδη ράχη. Τα ρουθούνια πλαισιώνονται από δύο βαθιές διαγώνιες ρυτίδες, που κατεβαίνουν χαμηλά και υπογραμμίζουν το δηλωμένο με αμελέστερα σχεδιασμένες,

6 Βλ. π.χ. *LIMC* III, 1986, λ. *Dionysos*, σ. 415 (A. Veneri).

7 A.S.F. Gow, *Theocritus*, II, Cambridge 1952, σ. 329-330. H. Brandenburg, *Studien zur Mitra*, Münster 1966, σ. 53, 133. Ν.Π. Μπεξαντάκος, *Η αρχαία ελληνική μίτρα*, Αθήνα 1987, σ. 84 κ.ε.

8 *LIMC*, ό.π.

κυματιστές γραμμές μουστάκι. Στο μουστάκι χαρακτηριστική είναι η κάθετη αυλάκωση στο μέσον και τα κρεμάμενα άκρα του, που καμπυλώνονται ελαφρά προς τα έξω, καθώς ενσωματώνονται στο γένη.

Τα γένια δεν είναι ιδιαίτερα μακριά και διαγράφουν καμπύλο περίγραμμα. Αποδίδονται με διαταγμένους σε επάλληλες σειρές δρεπανόσχημους βοστρυχίσκους ή με ελισσόμενα άκρα, που είναι προσεκτικά τακτοποιημένοι όχι όμως αυστηρά στυλιζαρισμένοι. Ακριβώς κάτω από τα χείλη οι βοστρυχίσκοι της πρώτης σειράς, αντιθετικά διαμορφωμένοι συγκλίνουν στο δηλωμένο με μικρή κοιλότητα κέντρο του πηγουνιού. Χαμηλότερα αποδίδονται πιο ελεύθερα, κατακόρυφοι και λοξοί, χτενισμένοι ως επί το πλείστον προς τη δεξιά πλευρά, ενώ οι ακραίοι βόστρυχοι κατευθύνονται λοξά, από κάτω προς την μπροστινή επιφάνεια και το πηγούνι, δηλώνοντας παράλληλα το περίγραμμα. Το κέντρο των ελισσόμενων άκρων των βοστρυχών δηλώνεται αμυδρά χωρίς τη χρήση τρυπανιού.

Το στόμα είναι καλλίγραμμο με σαρκώδη χαλαρά χείλη, που δίνουν τη συνηθισμένη εντύπωση ότι χωρίζονται ελαφρά χωρίς να έχει χρησιμοποιηθεί τρυπάνι.

Στην εντυπωσιακή, προσεγγισμένη εικόνα του γλυπτού συμβάλλει και κάποια φωτοσκίαση, αποτέλεσμα της περιορισμένης χρήσης του τρυπανιού, που παρατηρείται κυρίως στο στεφάνι (κληματόφυλλα) αλλά και στο πρόσωπο (κανθοί ματιών, ίριδα, ρουθούνια, άκρες χειλιών).

Η ποιότητα του έργου είναι πολύ καλή και αντικατοπτρίζει τη δεξιοτεχνία του καλλιτέχνη στη διευθέτηση των όγκων,

στην τήρηση σωστών αναλογιών και στην απόδοση, έως ένα βαθμό, της λεπτομερείας. Στο τελικό αισθητικό αποτέλεσμα κυριαρχεί η έκφραση της ευγένειας, της πνευματικότητας και της θεϊκής υπόστασης του Διονύσου, αποτέλεσμα που δικαιώνει προφανώς τον αρχικό στόχο του δημιουργού και την καλλιτεχνική του επίδοση.

Το σχήμα της προτομής του Διονύσου⁹, η κλασικιστική διάθεση σε συνδυασμό με την ιδεαλιστική απόδοσή του¹⁰, η λεία επιφάνεια, το χαλαρό πλάσιμο των επιμέρους όγκων καθώς και η επίπεδη, σχετικά, μάζα μαλλιών-γενιού συσχετίζουν το έργο με την περίοδο των χρόνων του Αδριανού¹¹. Το στοιχείο όμως της διακριτικής χρήσης του τρυπανιού με την εγχάρακτη δήλωση λεπτομερειών των ματιών, τα παχιά βλέφαρα με τα καμπυλούμενα άκρα και η γενικότερη τάση για επιπεδότητα οδηγούν σε μια λίγο μεταγενέστερη χρονολόγηση στα πρώιμα χρόνια των Αντωνίων, γύρω στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ.¹²

9 Πρβλ. π.χ. Fr. Poulsen, *Greek and Roman Portraits in English Country Houses*, Οξφόρδη 1923, σ. 79, αριθ. 64.

10 Για την ιδεαλιστική πλαστική των αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. π.χ. P. Zanker, *Klassizistische Statuen*, 1974, σ. XVIII· H. Manderscheid, *Die Skulpturenausstattung der Kaiserzeitlichen Thermenanlagen*, *MAR* XV (1981), σ. 9 κ.ε. Πρβλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση. Η αττική ομάδα*, Αθήνα 1993, σ. 210 κ.ε.

11 Πρβλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Νεοαττικά. Οι ανάγλυφοι πίνακες από το λυμάνι του Πειραιά*, Αθήνα 1979, σ. 58-59.

12 Πρβλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 60-61.

Προβληματική είναι η αναγνώριση του τύπου του Διονύσου¹³, που δεν έχει, όσο τουλάχιστον μπόρεσα να ελέγξω, άμεσα παράλληλα στις δημιουργίες της κατηγορίας αυτής.

Έτσι τα εικονογραφικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη γενειοφόρο θεϊκή μορφή με τους μακρείς πλοκάμους και τον κρωβύλο, την ταινία και το στεφάνι κισσού-κλήματος, καθώς και το μισόγυμνο σώμα με τη δορά δεν μπορούν να αναχθούν ως σύνολο σ' ένα συγκεκριμένο πρότυπο. Σε γενικότερο όμως πλαίσιο παραπέμπουν σε γνωρίσματα ενός μάλλον κοινού κλασικού τύπου.

Το κλασικιστικό μάλιστα στυλ της προτομής αποκαλύπτει δημιουργό επηρεασμένο από την παράδοση μεγάλων προτύπων της ελληνικής γλυπτικής τέχνης και ειδικότερα τύπων του 5ου αι. π.Χ. Πράγματι, η μορφή του Διονύσου της Δράμας δεν είναι άσχετη από την τυπολογία των κλασικών μορφών των θεών.

Χαρακτηριστική είναι λ.χ. η τυπολογική σύγκρισή του με έναν αγαπητό τύπο γενειοφόρου θεού, που αντιπροσωπεύεται από μια μεγάλη μάλλον ομάδα μαρμάρινων κεφαλιών-ρωμαϊκών αντιγράφων. Προέρχονται ως επί το πλείστον από ερμαϊκές στήλες και η ταύτισή τους έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις¹⁴. Έτσι έχουν διατυπωθεί προτάσεις για τον Δία¹⁵, άλλες με διαζευκτική θέση ανάμεσα στους Δία-Διόνυσο¹⁶, Δία-Ερμή¹⁷, και τέλος για τον Διόνυσο¹⁸. Περισσότερο πειστική εμφανίζεται η τελευταία. Σύμφωνα με την κατάταξη του Curtius η ομάδα αυτή εντάσσεται στον τύπο A¹⁹ ή κατά τον Gasparri στον τύπο Νέας Υόρκης-Μαδρίτης²⁰ (εικ. 5).

Το κεφάλι της Δράμας μπορεί να συ-

γκριθεί με τα παραπάνω έργα και συγκεκριμένα με τον τύπο A6²¹ και A13²² ως προς το σχήμα και τα χαρακτηριστικά του προσώπου, την απαλότητα της σάρκας, το

13 Για τη σχετική ορολογία, βλ. G. Lippold, *Kopien und Umbildungen griechischer Statuen*, 1923, σ. 3 κ.ε. Πρβλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 86, σημ. 30-32.

14 Βλ. γενικά R. Lullies, *Die Typen der griechischen Herme*, 1931, κυρίως σ. 49 κ.ε.: E.B. Harrison, *Archaic and Archaistic Sculpture, The Athenian Agora* XI, 1965, σ. 129-134: H. Wrede, *Die antike Herme*, Mainz 1986, κυρίως σ. 21 κ.ε. Πρβλ. *LIMC*, ό.π., σ. 441 (C. Gasparri).

15 L. Curtius, *Zeus und Hermes, RM* 1. *Ergh.*, 1931, σ. 48 κ.ε., σ. 52-53, 77. V.H. Poulsen, *Acta Archaeologica* 11 (1940), σ. 14 κ.ε. E.B. Harrison, ό.π., σ. 130. Πρβλ. *LIMC*, ό.π., σ. 442, αριθ. 183 (C. Gasparri).

16 G.M.A. Richter, *Catalogue of Greek Sculptures*, Metropolitan Museum of Art. Νέα Υόρκη 1954, σ. 34, αριθ. 46, πίν. 42a-c. Πρβλ. *LIMC*, ό.π., όπου προφανώς από παραδρομή αναφέρεται εσφαλμένα η πρόταση ταύτισης της Richter.

17 J. Charbonneaux, *La sculpture grecque et romaine au Musée du Louvre*, Παρίσι 1963, σ. 30. Πρβλ. *LIMC* V, 1990, λ. *Hermes*, σ. 297, αριθ. 33, 36 (G. Siebert).

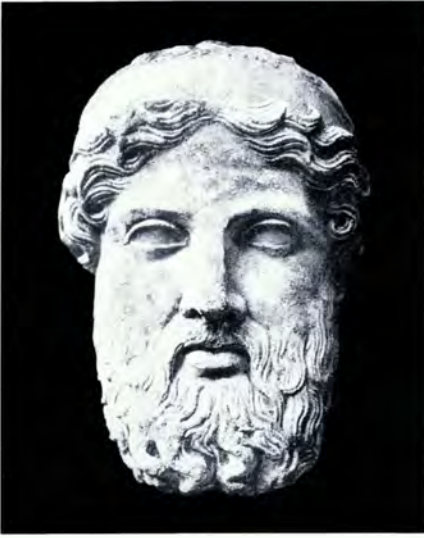
18 Βλ. π.χ. E. Pochmarski, *Das Bild des Dionysos in der Rundplastik der klassischen Zeit Griechenlands*, Βιέννη 1974, σ. 53 κ.ε. Πρβλ. *LIMC* III, 1986, λ. *Dionysos*, σ. 442, αριθ. 183 (C. Gasparri).

19 Ο τύπος A του L. Curtius, ό.π., περιλαμβάνει δεκαεπτά συνολικώς αντίγραφα, κατάλογος των οποίων παρατίθεται.

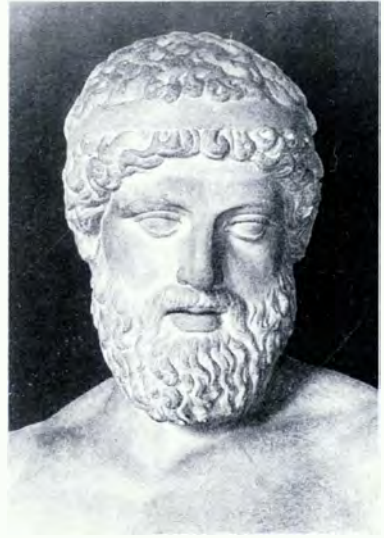
20 *LIMC*, ό.π. (υποσημ. 18).

21 Μουσείο Λούβρου, αριθ. 2513. L. Curtius, ό.π., σ. 48, εικ. 1, πίν. 12. Πρβλ. *LIMC*, ό.π., αριθ. 183d.

22 Ρόμη, Villa Albani, αριθ. 752 (Kaffeehaus). L. Curtius, ό.π., εικ. 7-8, πίν. 13. *Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerke*, IV, Βερολίνο 1994, σ. 232 κ.ε., αριθ. 464, πίν. 138-9 (E. Voutiras).

Εικ. 5. Κεφάλι γενειοφόρου θεότητας. Λούβρο, αριθ. ευρ. 2513.

Εικ. 6. Κεφάλι κλασικιστικού αγάλματος. Γλυπτοθήκη Μονάχου, αριθ. ευρ. 295.

πλάσιμο του στόματος και τον τονισμό του στα άκρα. Επίσης ως προς την επιπεδότητα και συμμετρία στην απόδοση της κόμης και της γενειάδας, όπου ενσωματώνεται αρμονικά το μουστάκι, ενώ οι ακραίοι, πλάγιοι και χαμηλότεροι βοστρυχίσκοι είναι χτενισμένοι με παρόμοιο τρόπο, καθώς κατευθύνονται λοξά προς το πηγούνι.

Σημειώνοντας τις σημαντικότερες διαφορές στα συγκρινόμενα κεφάλια πρέπει να επισημάνουμε τη διαφοροποίησή τους από το γλυπτό της Δράμας ως προς το μήκος των μαλλιών και τον τύπο της κόμμωσης, κυρίως στο πάνω μέρος, όπου οι χαλαρές κυματοειδείς ομάδες βοστρυχών πλαισιώνουν το μέτωπο, αφήνοντας ελεύθερη μια μεγαλύτερη τριγωνική επιφάνεια, καθώς και ως προς την απουσία στεφανιού.

Επιπλέον, στον Διόνυσο της Δράμας πε-

ρισσότερο καμπύλο διαγράφεται το περίγραμμα στο μουστάκι και το γένη, του οποίου τονίζεται ιδιαίτερα το κεντρικό τμήμα με αντιθετικά τοποθετημένους και πιο πλαστικά αποδοσμένους τους αντίστοιχους ελικοειδείς βοστρυχούς.

Το πρωτότυπο των αντιγράφων αυτού του τύπου αποδίδεται στον κύκλο του Μύρωνα ή του Πολύκλειτου και ανάγεται χρονολογικά στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.²³.

Γενική συγγένεια και ομοιότητες παρουσιάζει ο Διόνυσος της Δράμας και με το κεφάλι του κλασικιστικού αγάλματος, αριθ. ευρ. 295 της Γλυπτοθήκης του Μονά-

23 Βλ. π.χ. J. Charbonneaux, ό.π. και E. Pochmarski, ό.π., σ. 54-55. Πρβλ. *LIMC*, ό.π.

Εικ. 7. Άγαλμα Διονύσου. Γλυπτοθήκη Μονάχου, αριθ. ευρ. 180.

χου²⁴. Πρόκειται για το αντίγραφο που είναι γνωστό ως ο «βασιλιάς» του Μονάχου και χρονολογείται στην αδριανεία ή την αντωνίνεια περίοδο (εικ. 6).

Τα κεφάλια των δύο έργων έχουν ανάλογο σχήμα και δομή προσώπου. Επίσης ανάλογη, πολύ πιο έντονη όμως, είναι η κλίση του κεφαλιού στο άγαλμα του Μονάχου προς τ' αριστερά και κάτω. Επιπλέον, το χαμηλωμένο βλέμμα του προσώπου συνδέει μεταξύ τους στενά τις δύο δημιουργίες. Συγγενέστερο και το κάτω χείλος των δύο μορφών, καθώς και το μουστάκι που πλαισιώνεται από δύο ελαφρότερες ρυτίδες. Το κεφάλι του Μονάχου φέρει μόνο ταινία, ενώ διαφέρει από το κεφάλι της Δράμας και ως προς το περίγραμμα του γενιού, που είναι πιο στρογγυλεμένο και κυρίως ως προς τα κοντά μαλλιά και την κόμμωση.

Πολυσυζητημένο είναι το θέμα του αρχικού προτύπου και του δημιουργού του. Επικρατέστερες φαίνονται οι απόψεις που προτείνουν την ταύτιση με τον Μύρωνα ή τον Φειδία²⁵.

Η μορφή του Διονύσου μπορεί ακόμη να παραβληθεί και με το νεότερων χρόνων κεφάλι, που παλιότερα συμπλήρωνε τον κορμό του ρωμαϊκού ιδεαλιστικού αγάλματος του Διονύσου αριθ. ευρ. 180 της Γλυπτοθήκης του Μονάχου²⁶ (εικ. 7).

24 L. Curtius, ό.π., σ. 38 κ.ε., εικ. 2. B. Vierneisel-Schlörb, *Glyptothek München. Klassische Skulpturen des 5. Jhs v.Chr. Katalog der Skulpturen*, 2, 1979, σ. 117-135, πίν. 51-60. V.M. Strocka, Eine Replik des Münchener Königs, *Kanon, Festschrift E. Berger, AntK Beih.* 15 (1988), σ. 112 κ.ε., πίν. 33, 1.

25 Βλ. π.χ. V.M. Strocka, ό.π.

26 Βλ. π.χ. M. Fucks, *Glyptothek München. Römische Idealplastik. Katalog der Skulpturen*, VI, 1992, σ. 23 κ.ε., αριθ. 4, εικ. 22, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβλ. *LIMC*, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 432, αριθ. 93.

Πρόκειται για το γνωστό ως Διόνυσος Braschi, που αποδίδει έναν αρχαϊστικό τύπο και θεωρείται αντίγραφο είτε αυστηρορυθμικού προτύπου ή μιας υστεροελληνιστικής απόδοσής του.

Η διαπίστωση της συγγένειας του Διονύσου Braschi με το κεφάλι της Δράμας – διαφέρουν κυρίως ως προς την απόδοση των μαλλιών και τον αριθμό των πλοκάμων καθώς και ως προς την απουσία τσαμπιών σταφυλιού από το στεφάνι – επιτρέπει την υπόθεση ότι το κεφάλι του αγάλματος στο Μόναχο, αν και είναι έργο νεότερης εποχής, έχει υπόψη του ή πιθανώς αντιγράφει ένα χαμένο ρωμαϊκό έργο.

Σε ό,τι αφορά την κόμμωση του Διονύσου είναι φανερό ότι παραπέμπει σε τύπο κόμμωσης, που είναι γνωστός από τα αρχαϊκά χρόνια²⁷ και επαναλαμβάνεται παρόμοιος σε μεταγενέστερες αρχαϊστικές απεικονίσεις του θεού²⁸.

Ο Διόνυσος λοιπόν της Δράμας είναι έργο εκλεκτικό και βασίζεται σε γνωστά αγάλματικά πρότυπα διάφορων περιόδων, χωρίς στενή εξάρτηση από αυτά ως προς τα επιμέρους εικονογραφικά χαρακτηριστικά του.

Οι τυπολογικές και στυλιστικές ιδιομορφίες του κεφαλιού οφείλονται πιθανώς στην προέλευσή του από ένα τοπικό εργαστήριο του ευρύτερου χώρου.

Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι στην περιοχή της Δράμας, λίκνο των Ηδωνών στην ενδοχώρα της αρχαίας Θράκης, θα πρέπει να διασώζονται έως την ύστερη αυτή εποχή θρύλοι και ιδιαίτερες παραδόσεις σχετικά με τις «επιφάνειες», τις τοπικές δοξασίες, καθώς και τις ονομασίες του θεού και της ακολουθίας του (Βασσαρεύς, Βασσαρίδες)²⁹, που δεν αποκλείεται να

έχουν επηρεάσει και τη διαμόρφωση ή απόδοση ανάλογων τύπων του στην τέχνη.

Η προτομή του Διονύσου εντάσσεται σ' ένα ενδιαφέρον σύνολο γλυπτών απεικονίσεων του θεού με κοινή προέλευση τον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Δράμας³⁰. Η ομάδα αυτή, που ως προς τους τύπους

27 Ανάλογη είναι η κόμμωση του Διονύσου στα ασημένια νομίσματα της Νάξου Σικελίας του 6ου και 5ου αι. π.Χ. Βλ. π.χ. P. Gardner, *The Types of Greek Coins*, Cambridge 1883, πίν. 2, αριθ. 5 και 22. *SNG Cop.*, σ. 485-486, πίν. 11. Πρβλ. *LIMC*, ό.π., σ. 315, αριθ. 176, 177. Παρόμοιος τύπος κόμμωσης απαντά και στις απεικονίσεις του θεού στην αγγειογραφία. Βλ. συγκεντρωμένα παραδείγματα στο *LIMC*, ό.π., π.χ. αριθ. 286. Συγγενικός επίσης είναι π.χ. ο τύπος κόμμωσης του Απόλλωνα στην ανατολική ζωφόρο του θησαυρού των Σιφνίων στους Δελφούς. Βλ. π.χ. R. Lullies, *Griechische Plastik*, 1979, αριθ. 44-45 και 49. Παρόμοια είναι η κόμμωση της Αντιόπης στη γλυπτή σύνθεση του Θησέα από το δυτικό αέτωμα του ναού του Απόλλωνα στην Ερέτρια (Μουσείο Χαλκίδας, αριθ. ευφ. 4). Επίσης πρβλ. την κόμμωση της καθιστής μορφής στο υστεροαρχαϊκό αναθηματικό ανάγλυφο του Μουσείου Καλών Τεχνών του Χιούστον στο Τέξας (L.H. Favrot Fund (72-25) με τόπο προέλευσης τη νότια Ιταλία (:). Βλ. C.C. Vermeule, *Greek and Roman Sculpture in America*, 1981, σ. 34-35, αριθ. 9.

28 Πρβλ. π.χ. τα αρχαϊστικά έργα: α) κεφάλι θεού αριθ. ευφ. A 5594 από τη Δήλο, J. Marcadé, *Au Musée de Délos*, 1969, σ. 299, πίν. 13, β) αναθηματικό ανάγλυφο αριθ. ευφ. 3727 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου της Αθήνας, W. Fuchs, *Die Vorbilder der neuattischen Reliefs*, *Jdl* 20 (1959), σ. 52 κ.ε., πίν. 9α. Πρβλ. *LIMC*, ό.π., αριθ. 90.

29 Πρβλ. X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 75 κ.ε., κυρίως σ. 84. Βλ. στον ίδιο τόμο το άρθρο του Η. Σπυρόπουλου, *Η Δράμα και η περιοχή της σημερινού Αισχύλειας τετραλογίας*, κυρίως σ. 133 κ.ε.

30 X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π., σ. 76 κ.ε.

παρουσιάζει σχετική ανομοιογένεια υποδηλώνοντας την έλλειψη ενός κυρίαρχου προτύπου, αντιπροσωπεύει χαρακτηριστικά τις καλλιτεχνικές αξίες της περιοχής και αφήνει να διαγράφονται οι ποικίλες τάσεις και επιδράσεις της τέχνης, καθώς και ο χαρακτήρας των διάφορων εργαστηρίων.

Με τα σημερινά δεδομένα δεν είναι δυνατόν να ανιχνευθεί η δραστηριότητα της τοπικής παραγωγής ούτε οι επιρροές που δέχθηκε από τα καλλιτεχνικά κέντρα³¹. Η έλλειψη ειδικών μελετών αποτελεί αναμφίβολα ανασταλτικό παράγοντα στην αναζήτηση και στον εντοπισμό της εργαστηριακής προέλευσης του γλυπτού.

Με δεδομένο ότι πρόκειται για μεμονωμένο και τυχαίο εύρημα, δεν είναι εύκολο να ερμηνευθεί ο χαρακτήρας της προτομής. Παρ' όλα αυτά τις περισσότερες πιθανότητες συγκεντρώνει ο λατρευτικός. Συνηγορούν τόσο η παράδοση όσο και τα αρχαιολογικά δεδομένα της ευρύτερης περιοχής, όπου κυριαρχεί το Παγγαίο με το μαντικό ιερό του Διονύσου³², αλλά και οι Φίλιπποι με τα ιερά των βράχων³³, καθώς και η Καλή Βρύση Δράμας, όπου το ανασκαπτόμενο κτίριο έχει επίσης σχέση με τη λατρεία του Διονύσου³⁴.

Το παλιό εύρημα της Δράμας καταγράφει την πλατιά διάδοση της λατρείας του Διονύσου, που είναι συνυφασμένη την περίοδο αυτή με τη λατρεία του ρωμαίου θεού Liber Pater³⁵ και τον αναδεικνύει σε εξέχουσα τοπική θεότητα. Πάνω απ' όλα

όμως υπογραμμίζει με τον πιο εύγλωττο τρόπο την πίστη και τους πανάρχαιους δεσμούς των κατοίκων με το μυστηριώδη, προσιτό στους ανθρώπους θεό του κρασιού, της γονιμότητας, της ελπίδας και της αναγέννησης.

Δεν πρέπει να ξεχνούμε, άλλωστε, ότι σύμφωνα με τα ανασκαφικά στοιχεία των Σιταγρών, η αμπελοργία εμφανίζεται στην περιοχή της Δράμας ήδη από τη νεολιθική εποχή³⁶.

31 Τα μεγάλα γειτονικά καλλιτεχνικά κέντρα είναι φυσικά η Θάσος με τους Φιλίππους ή η Αμφίπολη, πρβλ. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ό.π.*, σ. 82. Το θέμα της εργαστηριακής προέλευσης του γλυπτού παραμένει ανοιχτό και επιτρέπει την υπόθεση ότι ενδεχομένως μπορεί να συσχετιστεί και με μεγαλύτερα κέντρα, όπως για παράδειγμα η Θεσσαλονίκη ή η Αθήνα.

32 Ηρόδ. Ζ, 111. Πρβλ. Μ. Detienne, *Dionysos à ciel ouvert*, Παρίσι 1986, 14.

33 Ρ. Collart - Ρ. Ducrey, *Philippes I. Les reliefs rupestres, BCH Suppl.* II, 1975, σ. 174 κ.ε., αριθ. 153-155 και 243-244. Πρβλ. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ό.π.*, σ. 81.

34 Κ. Περιστέρη, Α' Ανασκαφική έρευνα στην Καλή Βρύση Δράμας, *ΑΕΜΘ* 5 (1991), σ. 349-351. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ό.π.*, σ. 83, σημ. 119.

35 Λατινική επιγραφή αριθ. ευρ. Α 210 Μουσείου Δράμας: Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ό.π.*, σ. 75, 83, ενκ. 21.

36 *Νεολιθική Ελλάδα*, Αθήνα 1973, σ. 164 (J. Renfrew). Πρβλ. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ό.π.*, σ. 83.

BUST OF DIONYSOS FROM DRAMA

ELENI TRAKOSOPOULOU-SALAKIDOU

The marble bust of Dionysos, an interesting find from Drama which was formerly on display in the Thessaloniki Museum now adorns the new Archaeological Museum of Drama.

An eclectic work of the early Antonine period, it was made by an artist influenced by the tradition of the great sculptural models of the 5th c. BC.

The study of the sculpture suggests that it may be compared typologically with a

popular type of bearded god (Curtius's type A), which is represented by a group of marble heads from Roman copies.

Affinities can also be discerned with two Roman works: a) the head of the classicising statue 295 in the Munich Glyptothek; b) the head that was formerly set on the torso of the idealistic statue of Dionysos no. 180, also in the Munich Glyptothek.

ΤΡΑΠΕΖΟΦΟΡΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ ΒΕΛΕΝΗ

Το τραπεζοφόρο με αριθ. ευρ. Μουσείου Θεσσαλονίκης 19116¹ είναι ένα σύμπλεγμα Διονύσου με Σάτυρο. Βρέθηκε το 1992 στο νοτιότερο χώρο της ανατολικής πέρυγας της αρχαίας αγοράς της Θεσσαλονίκης², στο πέμπτο ανασκαφικό στρώμα, σε βάθος από 18,50 μέχρι 17,60 μ. από τη θάλασσα³ (εικ. 1). Το μάρμαρο είναι λευκό, λεπτόκοκκο. Το συνολικό σωζόμενο ύψος του είναι 0,72 μ. Το σωζόμενο ύψος της μορφής του Διονύσου είναι 0,555 μ. και αυτό της μορφής του Σατύρου 0,495 μ. Το σωζόμενο ύψος του μικρού στηρίγματος είναι 0,58 μ. Το μεγάλο στηρίγμα σώζεται σε ύψος 0,67 μ. και έχει μέγιστη διά-

χώρος να διαμορφωθεί κατάλληλα και να αποδοθεί στο κοινό. Η μελέτη ανάδειξης και διαμόρφωσης ανατέθηκε ως ερευνητικό πρόγραμμα στον καθηγητή Γ. Βελένη, ενώ τη γενική εποπτεία από πλευράς ΙΣΤ' Εφορείας έχει η υπογράφουσα. Η επανέναρξη των εργασιών στην αρχαία αγορά οφείλεται αποκλειστικά στην αξέχαστη Ιουλία Βοκοτοπούλου, η οποία με την απαρράμιλλη επιστημονική της διορατικότητα αντελήφθη τη σημασία της ένταξης της αγοράς στο σύγχρονο πολεοδομικό ιστό, στόχο τον οποίο πέτυχε τελικά με τη γνωστή διοικητική της ικανότητα, την επιμονή της στην αναζήτηση των απαραίτητων κονδυλίων και τη δημιουργία των κατάλληλων προϋποθέσεων. Για τις εργασίες των τελευταίων χρόνων, βλ. Γ. Βελένης, Ι. Βοκοτοπούλου, Δ. Κυριάκου, Ζ. Αλ. Σααργιάχ, Πρόγραμμα Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 5 (1991), σ. 247 κ.ε.· Ι. Βοκοτοπούλου, Π. Αδάμ Βελένη, Εργασίες στην Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 321-328· G. Velenis - I. Vocotopoulou, The Roman Agora of Thessaloniki (ανακοίνωση στο XIV Διεθνές Συνέδριο Κλασικής Αρχαιολογίας, Tarragona 6-11 Σεπτεμβρίου 1993), (στον παρόντα τόμο, σ. 129 κ.ε.)· Γ. Βελένης, *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, Ωδείο-Cyriarporticus* (χειμένα), μελέτη στερεοτικών επεμβάσεων (τείχος που υποβλήθηκε στο ΥΠΠΟ), Θεσσαλονίκη 1993· Γ. Βελένης - Π. Αδάμ Βελένη, Ανασθηλωτικές και ανασκαφικές εργασίες στην Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης κατά το 1994, *ΑΕΜΘ* 8 (1994) (υπό εκτύπωση)· Π. Αδάμ Βελένη - Δ. Καλιγγά - Μ. Κορρέας, Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, Μελέτη διαμόρφωσης και χρήσεων, Θεσσαλονίκη 1995 (τείχος που υποβλήθηκε στο ΥΠΠΟ).

³ Στο βάθος αυτό υπήρχε χαλύ στρώμα καταστροφής με πολλά όστρακα αγγείων, πέτρες, συνδετικά κονιάματα και κερραμίδια στέγης. Από τη διαμόρφωση του ανατολικού τοίχου του και τμημάτων του βόρειου και νότιου με κτιστές υποδοχές, υποθέτουμε ότι είναι πιθανό να βρισκόμαστε σε χώρο αρχαιοθέτησης εγγράφων.

¹ Οι φωτογραφίες των εικ. 6 και 7 είναι του Κ. Τουτουτζίδη, φωτογράφου του Μουσείου Θεσσαλονίκης, και οι υπόλοιπες του φωτογράφου Μ. Στεφανίδη, εξωτερικού συνεργάτη της Εφορείας. Το στήσιμο σε βάση έγινε από τον Δ. Δημητριάδη, τεχνίτη γλυπτών του Μουσείου Θεσσαλονίκης. Το γλυπτό όταν ήλθε στο φως διέσωσε έντονο κόκκινο χρώμα στα φύλλα και τους καρπούς των δύο κορμών του καθώς και στο λαγωβόλο. Το χρώμα διασώζεται τώρα αγνά σε ορισμένους μόνο καρπούς και με ελάχιστα ίχνη στο λαγωβόλο, αφού η μεταβολή των συνθηκών διατήρησης του γλυπτού επέφερε άμεση αλλοίωση πριν προλάβουν να επέμβουν οι συντηρητές.

² Από το 1990 άρχισε στην αρχαία αγορά Θεσσαλονίκης μια δεύτερη περίοδος ανασκαφικών εργασιών με στόχο, μετά την αποπεράτωση τους, ο

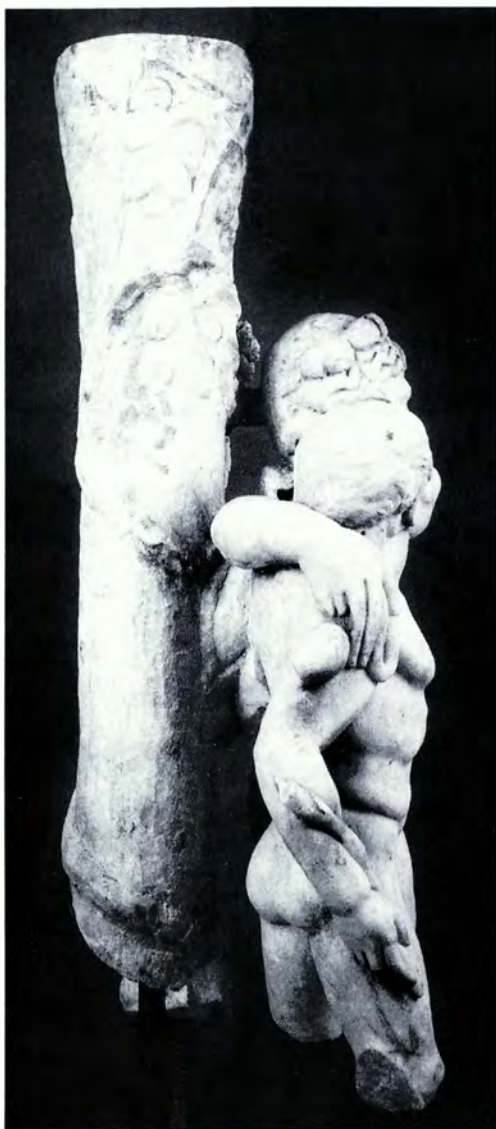
μετρο στο πάνω μέρος του 0,16 μ. Στην επάνω επιφάνεια του μεγάλου στηρίγματος υπάρχει τετράγωνος τόρμος πλευράς 0,04 μ. και βάθους 0,02 μ. Όλο το κάτω τμήμα του τραπεζοφόρου από το ύψος των γονάτων των μορφών λείπει, καθώς και το αριστερό χέρι του Διονύσου από το μέσον του βραχίονα. Έχει σπάσει επίσης το κεντρικό τμήμα του αντικειμένου που κρατάει ο Σάτυρος στο δεξί του χέρι. Η διατήρηση του υπόλοιπου σωζόμενου τμήματος είναι πολύ καλή. Υπάρχουν μόνο μικρές φθορές στην επιφάνεια του μαρμάρου στο αριστερό μέρος του προσώπου του Σατύρου. Ίχνη εργαλείου διακρίνονται στην πίσω πλευρά των μορφών και στο πίσω τμήμα των κορμών. Για την επεξεργασία στα μαλλιά του θεού και του συντρόφου του, καθώς και στο τσαμπί του ενός σταφυλιού χρησιμοποιήθηκε τρυπάνι.

Το διακοσμητικό σύμπλεγμα αποτελούν οι μορφές του Διονύσου, στα δεξιά, και του Σατύρου, στα αριστερά, μπροστά από δύο ανισούψεις κορμούς δένδρων. Όλα είναι από ενιαίο κομμάτι μαρμάρου. Οι μορφές ενώνονται μεταξύ τους και στο πίσω μέρος του σώματός τους έχει αφηθεί τμήμα μαρμάρου που τις κρατάει στον ψηλότερο κορμό (εικ. 2). Ο τελευταίος φαρδαίνει προς τα πάνω (εικ. 3), καθώς εκφύεται ανάμεσα στις δύο μορφές και αποτελεί τον κατακόρυφο άξονα στον οποίο στερεωνόταν το οριζόντιο μέλος του τραπεζοφόρου. Ο χαμηλότερος κορμός βρίσκεται πίσω από τον Διόνυσο, ενώνεται με το μεγάλο κορμό και στηρίζει το χέρι του θεού. Γύρω από τους κορμούς τυλίγεται άμπελος με το χαρακτηριστικό πλατύ φύλλωμα και τους καρπούς της σε χαμηλό

Εικ. 1. Τραπεζοφόρο από την αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης (Μουσείο Θεσσαλονίκης, αριθ. ευφ. 19116).

ανάγλυφο στο μεγάλο κορμό (εικ. 4). Ένα τσαμπί σταφυλι και ένα φύλλο εκφύονται σχεδόν ολόγλυφα από ένα κλαδί που αγκαλιάζει το χαμηλότερο κορμό.

Εικ. 2. Η αριστερή όψη του τραπέζοφορου.

Εικ. 3. Η δεξιά όψη του τραπέζοφορου.

Ο Διόνυσος παριστάνεται γυμνός και σε χαλαρή στάση. Γέρνει έντονα προς τα δεξιά του και υποβασιάζεται από τον Σάτυρο. Έχει το δεξί του πόδι σταυρωτά πάνω από το αριστερό. Το κεφάλι του

είναι στραμμένο σχεδόν σε κατατομή προς την πλευρά που το δεξί του χέρι τυλίγεται γύρω από τον ώμο του Σατύρου. Το αριστερό του χέρι ήταν ανασηκωμένο και ακουμπούσε στο κλαδί που εκφύεται από

Εικ. 4. Η πίσω όψη του τραπεζοφόρου.

το χαμηλό κορμό. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου του αρμονικά και ήρεμα προδίδουν μια ναχελικότητα που εκφράζεται και με τη στάση όλου του σώματός του. Στο κεφάλι του φέρει στεφάνι από κισσόφυλλα. Τα μαλλιά του είναι δεμένα στον αυχένα σε χαμηλό κότσο, ενώ πάνω στους ώμους του πέφτουν προς το στήθος δύο μακρείς πλόκαμοι. Ένας ακόμη πλόκαμος έχει ξεφύγει πίσω και πέφτει στην πλάτη

του θεού. Οι όγκοι του σώματος διαγράφονται με σαφήνεια και έντονη πλαστικότητα. Ιδιαίτερα έξοργα διαμορφωμένη είναι η περιοχή του στήθους για να τονίζεται η θηλυπρέπειά του.

Ο Σάτυρος, γυμνός επίσης, παριστάνεται σε διασκελισμό (εικ. 5). Έχει το κεφάλι του έντονα στραμμένο προς το θεό, έτσι ώστε το πρόσωπό του να φαίνεται σχεδόν σε κατατομή. Με το δεξί κατεβασμένο χέρι του κρατάει λαγωβόλο, το πέρας του οποίου φθάνει μέχρι τον ώμο του. Το αριστερό του χέρι περνάει πίσω, κάτω από τη μασχάλη του θεού και τον αγκαλιάζει από τη μέση. Το πρόσωπο του Σατύρου αποδίδεται με φουσκωτά μάγουλα, σιμή μύτη και παχιά χείλη στα οποία διαγράφεται ένα χαμόγελο. Τα μάτια με έντονα στρογγυλούς βολβούς και καλογραμμένα βλέφαρα κοιτούν ορθάνοιχτα προς το θεό. Τα μαλλιά του είναι σγουρά, με ένα κεντρικό βόστρυχο πάνω από το μέτωπο, και τα αυτιά του ζωόμορφα. Στο πίσω μέρος του σώματός του, στο σημείο ένωσης των γλουτών, λαξεύεται πρόστυπα μία ουρά. Οι αναλογίες του σώματός του είναι αρμονικές και οι όγκοι έξοργα αποδοσμένοι, με όμοιο τρόπο όπως στον Διόνυσο.

Η απόδοση των δύο μορφών εκφράζει απόλυτα την εσωτερική σχέση τους (εικ. 6). Τα σώματά τους, σχεδόν όμοια ως προς τις αναλογίες και τον καταμερισμό των όγκων, συμπλέκονται αρμονικά, ενώ οι χαλαρές κινήσεις τους περιγράφουν την κατάσταση θυμηδίας στην οποία έχουν περιέλθει. Το βλέμμα του Σατύρου προς το θεό δείχνει την αφοσίωσή του αλλά και το ύφος του τελευταίου, καθώς κοιτάζει τον πιστό του οπαδό, πάνω στον οποίο

στηρίζεται, προδίδει τρυφερότητα και εμπιστοσύνη.

Η ποιότητα του μαρμάρου, το θέμα και ο τρόπος απόδοσης του γλυπτού δείχνουν ότι πρόκειται για ένα έργο του αττικού εργαστηρίου. Μολονότι οι διονυσιακές συνθέσεις κυριαρχούν στα αττικά τραπεζοφόρα⁴, αυτό είναι το πρώτο εισηγμένο μνημείο του είδους, με το θέμα αυτό, που βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη⁵. Τα άλλα δύο τραπεζοφόρα με παρόμοιο θέμα με προέλευση από την πόλη⁶ αποδίδονται σε βορειοελλαδικό εργαστήριο, από τη Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού⁷, και δεν έχουν καμιά απολύτως ομοιότητα με αυτό της αρχαίας αγοράς.

Ανάμεσα στη μεγάλη ομάδα των αττικών τραπεζοφόρων με θέματα από το διονυσιακό κύκλο, που συγκεντρώνεται στην αντίστοιχη μονογραφία της Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, ο Διόνυσος απεικονίζεται με Σάτυρο σε 25 περιπτώσεις⁸. Το τραπεζοφόρο όμως της αρχαίας αγοράς σε μία μόνο περίπτωση έχει αρκετά κοινά στοιχεία με ένα⁹ από τα δημοσιευμένα αττικά τραπεζοφόρα, όπου ο θεός βρίσκεται δεξιά και στηρίζεται στον Σάτυρο αριστερά. Στην περίπτωση όμως αυτή ο τελευταίος έχει πολύ μικρότερο ύψος από το θεό, που σκύβει για να ακουμπήσει πάνω του. Παρόμοια στάση, σώμα έντονα γερμένο προς τα αριστερά, στάσιμο αριστερό σκέλος, άνετο δεξί και έντονη στροφή του

Εικ. 5. Οι μορφές του Διονύσου και του Σατύρου.

δης, ο Δίας, η Λήδα, ο Έρωτας και ηθοποιοί της Νέας Κωμωδίας· βλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης*, 1985 (στο εξής: Στεφανίδου-Τιβεριού 1985), αριθ. 1, 10, 13, 14, 20, 22, αντίστοιχα. Επίσης για την αύξηση των αττικών τραπεζοφόρων και των σαρκοφάγων στη Θεσσαλονίκη μέσα στον 3ο αι., βλ. Στεφανίδου-Τιβεριού 1993, σ. 191 και σημ. 693.

⁴ Στο πρώτο με αριθ. ευρ. ΜΘ 6192 απεικονίζεται ντυμένος Διόνυσος με Σάτυρο. Οι μορφές έχουν λαξευτεί στην μπροστινή πλευρά του στηρίγματος. Στο δεύτερο, αριθ. ευρ. ΜΘ 256, απεικονίζεται Διόνυσος με πάνθηρα. Και στην περίπτωση αυτή οι μορφές εκφύονται από τον ορθογώνιο πεσσίσκο του τραπεζοφόρου.

⁷ Στεφανίδου-Τιβεριού 1985, αριθ. 6 και 7.

⁸ Στεφανίδου-Τιβεριού 1993, σ. 96-97 και αριθ. 44-68.

⁹ Ό.π., αριθ. 64.

⁴ Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση, Η αττική ομάδα*, 1993, σ. 191-208 (στο εξής: Στεφανίδου-Τιβεριού 1993).

⁵ Στα αττικά τραπεζοφόρα με προέλευση από τη Θεσσαλονίκη απεικονίζονται ο Ηρακλής, ο Γανυμή-

Ειγ. 6. Οι μορφές του Διονύσου και του Σάτυρου.

κεφαλιού έχει ο Διόνυσος και σε άλλα δύο τραπεζοφόρα¹⁰, όπου απεικονίζεται με Σάτυρο σε μία περίπτωση και με Πάνα και Σάτυρο στην άλλη.

Στα υπόλοιπα τραπεζοφόρα με θέμα τον Διόνυσο υποβασταζόμενο από Σάτυρο υπάρχουν αρκετές διαφορές. Ο θεός εικονίζεται κατά κανόνα στα αριστερά, και όχι στα δεξιά όπως στο τραπεζοφόρο της αρχαίας αγοράς, και ακουμπάει το υψωμένο δεξί χέρι του πάνω στο κεφάλι του¹¹ ή κρατάει κάνθαρο στο πλάι¹². Στα τραπεζοφόρα αυτά ο θεός συνήθως υποβαστάζεται από τον Σάτυρο¹³, ενώ σε ένα μνημείο¹⁴ βρίσκεται σε αρκετή απόσταση από αυτόν στηριζόμενος μόνο στο αριστερό του χέρι¹⁵.

Οι δύο μορφές ακουμπούν συνήθως σε έναν ορθογώνιο πεσσίσκο και στις περισ-

σότερες περιπτώσεις αποτελούν συμπαγές κομμάτι με αυτόν. Σε ένα μόνο τραπεζο-

¹⁰ Ό.π., αριθ. 63 και 65.

¹¹ Έχει το χέρι υψωμένο σε έντεκα περιπτώσεις, βλ. ό.π., αριθ. 44-49, 52, 54, 55, 56, 60.

¹² Κάνθαρο κρατάει σε μία περίπτωση, βλ. ό.π., αριθ. 50. Κάνθαρο επίσης έχει και στο ένα από τα δύο τραπεζοφόρα της Θεσσαλονίκης, αυτό με αριθ. ευρ. ΜΘ 256 (ό.π., ντισομη. 6). Με κάνθαρο απεικονίζεται επίσης ο Διόνυσος στα αττικά τραπεζοφόρα με αριθ. 3, 4 και 26 του καταλόγου της Στεφανίδου-Τιβεριίου 1993.

¹³ Ό.π., αριθ. 45, 46, 47, 48, 49, 50, 64, 66, 68.

¹⁴ Ό.π., αριθ. 44.

¹⁵ Αντίστοιχα και σε παραστάσεις σαρκοφάγων δεν είναι συνηθισμένη η απεικόνιση του Διονύσου υποβασταζόμενου από Σάτυρο, βλ. F. Matz, *Die dionysischen Sarkophagen*, 1968, μέρος 1, πίν. 16-17, 18-20.

Εικ. 7. Η πάνω επιφάνεια του τραπεζοφόρου.

φόρο¹⁶ λαξεύονται ολόγλυφα, όπως σε αυτό της αρχαίας αγοράς. Ο Διονύσος ακουμπάει το αριστερό του χέρι πάνω σε κορμό δένδρου, όπως στην περίπτωση της αρχαίας αγοράς, σε αρκετά τραπεζοφόρα όπου εικονίζεται μόνος του¹⁷. Τα δύο στηρίγματα, με μορφή κορμού δένδρου μάλιστα και τα δύο, δεν συνηθίζονται στα τραπεζοφόρα με διονυσιακά θέματα¹⁸ (εικ. 7).

Το τραπεζοφόρο της αρχαίας αγοράς αποτελεί χωρίς αμφιβολία ένα από τα καλύτερα δείγματα των αττικών τραπεζοφόρων με διονυσιακά θέματα. Οι ορθές αναλογίες των μορφών, η ισορροπία στις διαστάσεις τους, η προσεγμένη σύνθεση της στάσης τους και ο τρόπος λάξευσης της επιφάνειας του μαρμάρου προδίδουν ένα καλλιτέχνη ταλαντούχο. Η ανεύρεση του γλυπτού σε στρώμα που τοποθετείται χρο-

νολογικά, κυρίως από τους λύχνους του, στο τέλος του 2ου αι. και μέσα στον 3ο αι. μ.Χ. μας δίνει στοιχεία για μια ασφαλή χρονολόγησή του. Στην ένταξη του γλυπτού στον 3ο αι. συνηγορούν, εξάλλου, τόσο η απόδοση της μορφής του Διονύσου όσο και τα φουσκωτά, σχεδόν πρησιμένα χαρακτηριστικά του προσώπου του Σατύρου¹⁹, στοιχείο που χαρακτηρίζει τα ύστερα δείγματα του είδους. Ο δημόσιος χαρακτήρας του χώρου στη νότια πτέρυγα της αρχαίας αγοράς δικαιολογεί την ύπαρξη ενός τόσο καλού ποιοτικά έργου. Φαίνεται πιθανό να τοποθετήθηκε εκεί όταν δημιουργήθηκε ο χώρος αυτός στο β' μισό του 3ου αι. μ.Χ., οπότε, όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα και σε άλλους χώρους του συγκροτήματος, όλη η αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης αναδιοργανώθηκε²⁰.

¹⁶ Στην περίπτωση του αριθ. 44 του καταλόγου της Στεφανίδου-Τιβεριού 1993.

¹⁷ Είναι οι περιπτώσεις των αριθ. 6, 10, 12, 16, 17, 18, 19, 20, 25, 27, 30 και 32 του καταλόγου της Στεφανίδου-Τιβεριού 1993.

¹⁸ Αρκετές ομοιότητες με το ψηλό στήριγμα-κορμό του τραπεζοφόρου της αρχαίας αγοράς έχει το αντίστοιχο στον αριθ. 143 του καταλόγου της Στεφανίδου-Τιβεριού 1993 με τη Λήδα και τον κύκνο. Στα υπόλοιπα αττικά τραπεζοφόρα (ό.π., αριθ. 46, 48, 66, 129, 146, 148, 149, 160, 163, 180-183) με παρόμοιο κεντρικό στήριγμα, ο κορμός αποδίδεται πολύ διαφορετικά.

¹⁹ Στεφανίδου-Τιβεριού 1993, σ. 227.

²⁰ Γενική αναδιοργάνωση πρέπει να έγινε κυρίως στην ανατολική πτέρυγα της αρχαίας αγοράς, με τη μετατροπή του μικρού βουλευτηρίου σε ωδείο. Η νέα αυτή οικοδομική φάση χρονολογήθηκε στο β' μισό του 3ου αι. μ.Χ. με τις επιγραφές που βρέθηκαν σε δεύτερη χρήση ως πλάκες δαπέδου της ορχήστρας του ωδείου (Γ. Βελήνης, *Επιγραφές από την αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης*, *Αρχαία Μακεδονία* VI, 1996 (υπό εκτύπωση)).

A TABLE SUPPORT FROM THE ANCIENT AGORA OF THESSALONIKI

POLYXENI ADAM VELENI

This article presents a marble Attic table support found in 1992 during the excavation of the east wing of the ancient agora of Thessaloniki. The sculpture depicts Dionysos supported by a Satyr, in a group which

is not very common in Attic table supports and sarcophagi. The table support is dated stratigraphically to the second half of the 3rd c. AD.

ΧΑΛΚΙΝΟ ΚΡΑΝΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΧΩΡΥΓΙ

Θ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

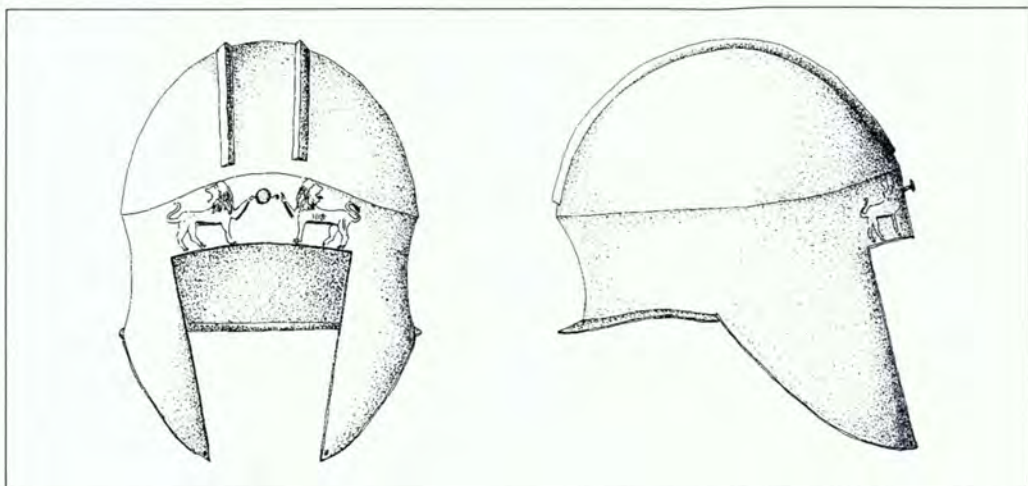
Το χάλκινο κράνος¹ με αριθμό ευρετηρίου 504 του Μουσείου Κιλκίς προέρχεται από αγροτική περιοχή της κοινότητας Χωρυγίου και είναι ταφικό εύρημα. Δεν έχουμε πληροφορίες για τη μορφή του τάφου και τα υπόλοιπα κτερίσματα που ενδεχομένως υπήρχαν μέσα σε αυτόν. Μας υποδείχθηκε μόνον η πιθανή θέση του τάφου, ο οποίος καταστράφηκε μετά την ανακάλυψη και την περισυλλογή του μοναδικού(;) κτερίσματός του.

Πρόκειται για ένα σχεδόν ακέραιο, καλά διατηρημένο κράνος, με χαρακτηριστική πράσινη πάτινα (εικ. 1). Σε μεγάλο τμήμα του επικράνου διατηρείται η αυθεντική του επιφάνεια χωρίς σκωρίες ή φθορές. Είναι συγκολλημένο και συμπληρωμένο σε επτά πολύ μικρά σημεία, κυρίως στις ακμές των νευρώσεων του επικράνου. Οι παραγναθίδες συγκλίνουν έντονα προς το πηγούνι. Στις γωνίες τους διασώζουν από μία μικρή οπή για το πέραςμα ενός λεπτού ιμάντα με τον οποίο προσδένονταν κάτω από το πηγούνι. Στο επίκρανο υπάρχει ζεύγος οξυκόρυφων νευρώσεων που με τη βοήθεια ενός ηλίσκου που υπάρχει στο μέσον της προμετωπίδας χρησίμευαν για τη στερέωση του λοφίου. Τον ηλίσκο πλαισιώνει εγχάρακτη μικρή βλαστόσπειρα από την κάτω πλευρά. Το καταυχένιο γείσο σχηματίζει σχεδόν αμβλεία γωνία με το κράνος. Το περίγραμμα των παραγναθίδων και του καταυχένιου γείσου τονίζεται με κοίλη γραμμή (εικ. 2).

Στην προμετωπίδα του κράνου υπάρχει παράσταση δύο αντωπών λιονταριών (εικ. 3). Παριστάνονται με το κεφάλι στραμμένο προς τα πίσω, ανοιχτό στόμα σε βρυχηθμό και σηκωμένο το ένα τους πόδι. Το προς τα δεξιά έχει σηκωμένο το δεξί του πόδι και το προς τα αριστερά το αριστερό (εικ. 4-5). Η παράσταση έχει αποδοθεί με την τεχνική της εγχάραξης και οι γραμμές είναι ρευστές. Οι λεπτομέρειες του δέρματος και των κινήσεων έχουν αποδοθεί με μικρότερες εγχαράξεις.

Κράνη με εγχάρακτες ή και σφυρηλάτες παραστάσεις ζώων, στην προμετωπίδα ή στις παραγναθίδες, υπάρχουν αρκετά. Τα ζώα είναι συνήθως λιοντάρια, ταύροι, κάπροι, ίπποι, καρκίνοι, σφίγγες, σκορπιοί, θαλάσσια όντα, πάνθηρες και κριοί. Επικρατεί η άποψη ότι η επιλογή του ζώου υποδηλώνει την προβολή μίας ή πολλών ιδιοτήτων του, οι οποίες χαρακτήριζαν τον κάτοχο του κράνου. Για παράδειγμα το κράνος που παριστάνει ανάγλυφα κριοκεφαλή με κέρατα, δηλώνει την ηγετική ιδιο-

¹ Το κράνος παραδόθηκε από τον κ. Κ. Χρυσουλίδη, κάτοικο Χωρυγίου, και εκτίθεται στην κεντρική αίθουσα του Μουσείου Κιλκίς (προθήκη 6). Διαστάσεις: ύψ. 0,28, πλ. προμετωπίδας 0,047, πλ. ανοίγματος προσώπου 0,121, μέγ. διάμ. 0,227, ελάχ. διάμ. 0,185, πλ. γείσου 0,02 και μήχ. καρφιού 0,008 μ.

Εικ. 1-2. Το κράνος από το Χωρύγι.

τητα του κατόχου του, επειδή ο κριός ηγείται της αγέλης των προβάτων, αλλά πιθανότατα και το μέρος εκείνο του ζώου με το οποίο επιφέρει το κατάλληλο πλήγμα στον αντίπαλο².

Τα λιοντάρια αποτελούν ένα από τα πιο αγαπητά θέματα της ελληνικής τέχνης από την προϊστορική εποχή έως και το τέλος

² Πρόσφατη σχετικά μελέτη και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για ελληνιστικά κράνη, βλ. P. Dintsis, *Hellenistische Helme*, 1986. Για κράνη με διακόσμηση κεφαλών κριών μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια, βλ. Γ. Κορρές, *Τα μετά κεφαλών κριών κράνη (Η κεφαλή κριού ως έμβλημα αρχής)*, Αθήνα 1970. Ειδικότερα, στις σ. 52 και 53 ο συγγραφέας διατυπώνει μια ερμηνευτική πρόταση για την παρουσία των κranών με παρασπάσεις κεφαλών κριών.

Εικ. 3. Η παράσταση της προμετωπίδας.

της αρχαιότητας. Ολόγλυφα ή ανάγλυφα, ολόκληρα ή τμήματα του κορμού τους χρησιμοποιούνται στην αρχιτεκτονική και στη γλυπτική, όπως επίσης και στη διακόσμηση αντικειμένων της μικροτεχνίας – σφραγιδόλιθων, δακτυλιόλιθων, όπλων, κοσμημάτων – καθώς και σε διάφορα άλλα αντικείμενα. Μεμονωμένα ή σε συμπλέγματα, σε σκηνές κυνηγιού ή ηρεμίας χρησιμοποιούνται ως διακοσμητικό θέμα στην αγγειογραφία και τη ζωγραφική.

Ειδικότερα το θέμα των αντωπών λιονταριών συναντάται σαν μοτίβο αρκετά συχνά στην αγγειογραφία. Αντωπά λιοντάρια, άλλα ζώα, μυθικά τέρατα και σφίγγες εικονίζονται σε όλη τη διάρκεια της αρχαϊκής εποχής αλλά και μεταγενέστερα. Η καταγωγή του θέματος προέρχεται από τον κόσμο της Ανατολής. Τα αντωπά λιοντάρια παρουσιάζονται στα έργα των ελλήνων αγγειογράφων με μι-

κρές διαφοροποιήσεις. Υπάρχουν παραστάσεις όπου εικονίζονται με το στόμα ανοιχτό σε βρυχηθμό ή κλειστό, με το κεφάλι κατ' ενόπιον ή στο πλάι, αλλά και σε γωνία 3/4. Από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ. αντωπά λιοντάρια εικονίζονται στις ζώνες των κορινθιακών αγγείων, συχνότερα ένα μόνο του ή μαζί με άλλα ζώα να περπατούν³. Ταυτόχρονα σχεδόν κάνουν την εμ-

³ Χαρακτηριστική είναι η πρωτοκορινθιακή όλητη Α 1352 στο Βρετανικό Μουσείο, όπου στην επάνω ζώνη εικονίζονται δύο αντωπά λιοντάρια με ανοιχτά στόματα σε βρυχηθμό και ανάμεσά τους ένα φίδι, βλ. P. Arias - M. Hirmer, *Tausend Jahre griechische Vasenkunst*, 1960, πίν. vii· γενικά για παραστάσεις λιονταριών σε πρωτοκορινθιακά αγγεία καθώς και σε κυκλαδικά και ανατολίζοντα, βλ. R. Cook, *Greek Painted Pottery*, 1960, σ. 53, 110-111. Ακόμη, λιοντάρια με κλειστά τα στόματα σε αλάβαστρο της

Εικ. 4. Λεπτομέρεια της παράστασης της προμετωπίδας.

φάνισή τους και σε αγγεία του αττικού εργαστηρίου. Αντωπά λιοντάρια σε βρυχηθμό στη μία πλευρά του αγγείου και με κλειστά τα στόματα στην άλλη, εικονίζονται σε μελανόμορφο σκύφο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στην Αθήνα⁴. Στην παράσταση ενός άλλου μελανόμορφου σκύφου στο ίδιο Μουσείο εικονίζονται λιοντάρια με ανοιχτά τα στόματα που στρέφουν το κεφάλι προς τα πίσω⁵.

Αντωπά λιοντάρια συναντώνται συχνά ως θέμα σε κλαζομενιακές σαρκοφάγους⁶. Τα λιοντάρια στις τελευταίες παριστάνονται με το ένα πόδι σηκωμένο και το στόμα ανοιχτό σε βρυχηθμό, το ένα απέναντι στο άλλο και ανάμεσά τους ζώα ή σφίγγες, διακοσμώντας τη μία ή τις δύο στενές

πλευρές της σαρκοφάγου. Η υπόθεση ότι η απεικόνιση κλειστού/ανοιχτού στόματος ενδεχομένως επιτρέπει τη διάκριση του φύλου των λιονταριών φαίνεται ότι δεν είναι ασφαλής⁷.

Δήλου, βλ. D. Amyx, *Corinthian Vase-painting of the Archaic Period*, 1988, πίν. 41 και γενικά J. Benson, *Earlier Corinthian Workshops*, 1989.

⁴ Βλ. *CVA*, 4, 1993, πίν. 8, αριθ. 18702· επίσης, J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases*, 1974, πίν. 9, 11, 12, 39.

⁵ Βλ. *CVA*, ό.π., πίν. 9, αριθ. 18645.

⁶ R. Cook, *Clazomenian Sarkophagi*, 1981, σ. 98-99, 110, 112, 124, 132, πίν. 4/3 B.3A, 5/1-2 B.5, 9/2B.9, 16/D.2.

⁷ Βλ. ό.π., σ. 98.

Εικ. 5. Λεπτομέρεια της παράστασης της προμετωπίδας.

Η παράσταση των αντωπών λιονταριών ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια χρησιμοποιήθηκε και στη διακόσμηση του πολεμικού εξοπλισμού (κράνη, ασπίδες, κτλ.). Στην επιλογή και τη σύνδεση του θέματος με τη διακόσμηση αντικειμένων στρατιωτικού εξοπλισμού ίσως θα πρέπει να διακρίνουμε και μία πρόσθετη σημασία πέρα από τη γενικότερη προτίμηση της εποχής σε αυτό. Το λιοντάρι θεωρείται ο βασιλιάς του ζωικού κόσμου. Συμβολίζει τη δύναμη και τη γενναιότητα, αλλά ταυτόχρονα επιβάλλεται με το μεγαλείο του. Πιθανότατα οι εγχάρακτες παραστάσεις λιονταριών στα κράνη και στα τμήματα λαβών από τις ασπίδες της Ολυμπίας⁸ που δεν ήταν ευδιάκριτες από τον αντίπαλο την ώρα της

⁸ Σε ένα μάλιστα ιλλυρικό κράνος με κριοκεφαλή του τελευταίου τετάρτου του βου αι. π.Χ., ο E. Kunze (*Olympia-Bericht* VIII, 1967, σ. 131, 180) συνδύασε την παράσταση των δύο αντωπών λιονταριών που πλασιώνουν κάπρο, με αντίστοιχες ομηρικές παρομοιώσεις. Τα λιοντάρια στο κράνος αυτό εικονίζονται σε στάση εφόρμησης/επίθεσης με λυγισμένο το εμπρός μέρος του κορμού τους. Ακόμη σε τμήματα αρχαϊκών χάλκινων λαβών ασπίδων της Ολυμπίας εικονίζονται λιοντάρια σχεδόν όρθια στα πίσω πόδια με σηκωμένο το ένα μπροστινό τους πόδι και με στόματα ανοιχτά, βλ. *Olympia-Bericht* III, 1938/39, σ. 91-106, πίν. 32, 33, 34, 35. Στην ίδια δημοσίευση περιλαμβάνονται ιλλυρικά και κορινθιακά κράνη (σ. 106-114), σε κορινθιακό μάλιστα κράνος υπάχχει εγχάρακτη παράσταση λιονταριού που βαδίζει (σ. 111).

μάχης, όπως οι αντίστοιχες ανάγλυφες παραστάσεις των κριοκεφαλών, να λειτουργούσαν ενισχύοντας το φρόνημα των κατόχων.

Οι Μακεδόνες, λαός με αποδεδειγμένη ικανότητα στην πολεμική τέχνη, ασφαλώς είχαν ανεπτυγμένη την τέχνη της οπλοποιίας. Η επικράτησή τους δεν θα είχε επιτευχθεί αν δεν υπερερούσαν τόσο στο φρόνημα όσο και στον αμυντικό και επιθετικό εξοπλισμό της εποχής. Ο αμυντικός εξοπλισμός τους προέβλεπε την προστασία του κεφαλιού από τα χτυπήματα των αντιπάλων με τη χρήση μεταλλικού καλύμματος, δηλαδή του κράνους. Τα κράνη του μακεδονικού χώρου ανήκουν κυρίως σε δύο τύπους, στον κορινθιακό και στο λεγόμενο ιλλυρικό. Την επιλογή του τύπου του κράνους φαίνεται ότι επηρέαζαν παράγοντες όπως η ευκολία των κινήσεων, η ελεύθερη όραση αλλά και η προσωπική βούληση του κατόχου. Συχνά το σχήμα του κράνους αποτελούσε χαρακτηριστικό στοιχείο του στρατιωτικού σώματος στο οποίο ανήκε ο κάτοχός του, χωρίς αυτό να είναι απόλυτο ή δεσμευτικό. Για παράδειγμα το ημισφαιρικό κράνος με ευρύ και κυρτούμενο γείσο, γνωστό και ως «βοιωτιουργές κράνος» είχε καθιερωθεί ως τύπος κράνους των ιππέων στα στρατεύματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των διαδόχων⁹. Λακωνικοί πύλοι, δηλαδή κωνικού σχήματος κράνη με ή χωρίς διακόσμηση, ήταν ο βασικός τύπος κράνους του μακεδονικού πεζικού¹⁰.

Το κράνος του Χωρυγίου είναι ιλλυρικού τύπου. Ο συμβατικός χαρακτηρισμός του ως ιλλυρικού παραμένει, μολονότι έχει γίνει αποδεκτό από τη νεότερη έρευνα ότι πρόκειται για εξέλιξη του πελοπον-

νησιακού κωνικού κράνους των γεωμετρικών χρόνων¹¹. Είναι σε χρήση στο μακεδονικό χώρο, κυρίως κατά τον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ.¹², χωρίς αυτό να σημαίνει ότι κράνη ιλλυρικού τύπου δεν έχουν βρεθεί και εκτός Μακεδονίας¹³. Φαίνεται ότι την περίοδο αυτή επικράτησε αυτός ο τύπος του κράνους γιατί παριστάνεται στη νομισματοκοπία των Μακεδόνων βασιλέων αντικαθιστώντας παλαιότερες κοπές, όπου εικονίζονταν κράνη κορινθιακού τύπου. Για πρώτη φορά σε τετράβολο της πρώτης ομάδας των νομισμάτων του Αλεξάνδρου Α' (498-452/1 π.Χ.)¹⁴ εικονίζεται στον εμπροσθότυπο άλογο μέσα σε κύκλο και στον οπισθότυπο κράνος ιλλυρικού τύπου

⁹ Βλ. Ο. Αλεξανδρή, Κράνος «Βοιωτιουργές» εξ Αθηνών, *AE* 1973, σ. 93-105.

¹⁰ Βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, «Πύλος λακωνικός», *Στήλη. Τιμητικός τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, 1980, σ. 236-241.

¹¹ Βλ. O.E. Kunze, Der sogenannte illyrische Helm, *Olympia-Bericht* VI, 1958, σ. 125-151, πίν. 33-55.

¹² Βλ. Σίνδος, Κατάλογος της έκθεσης, 1985, αριθ. 100, 121, 199, 211, 240, 337, 408, 452, 458, 506 (Ι. Βοκοτοπούλου), όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Για τις χρυσές ταινίες, βλ. επίσης και Β. Filow, *Die archaische Nekropole von Trebenishte am Ochridasee*, 1927, πίν. XV.

¹³ Π.χ. στο πανελλήνιο ιερό της Ολυμπίας έχουν βρεθεί ιλλυρικά κράνη, βλ. υποσημ. 11.

¹⁴ Το τετράβολο, όπως και τα υπόλοιπα νομίσματα που ακολουθούν στη συνέχεια αποτελούν νομισματικό «θησαυρό», δημοσιευμένο από τον Π. Χρυσοστόμου, *Θησαυρός πρώιμων μακεδονικών αργυρών νομισμάτων από την Πέλλα, Αρχαία Μακεδονία* V, 1, 1993, σ. 621 κ.ε. Ο ίδιος καθορίζει τον τύπο του κράνους (σ. 623), ενώ η D. Raymond (*Macedonian Regal Coinage to 413 B.C.*, 1953, σ. 94) δεν το διευκρινίζει, αλλά αναφέρει στην υποσημείωση 14 την άποψη του Β. Filow, ό.π.

μέσα σε έγκοιλο τετράγωνο. Στην ίδια ομάδα συμπεριλαμβάνονται δύο ακόμη τύποι νομισμάτων που εικονίζουν κορινθιακά κράνη, ενώ και στις υπόλοιπες κοπές του Αλεξάνδρου του Α΄ υπάρχουν κορινθιακά κράνη. Από τον Περδίκκα (451 π.Χ.) και μετά, όλες οι κοπές εικονίζουν ιλλυρικά κράνη στον οπισθότυπο.

Τα τελευταία χρόνια προστέθηκαν στα κράνη του μακεδονικού χώρου τα ευρήματα των ανασκαφών της Βεργίνας, της Σίνδου, της Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης, της Θέρμης αλλά και ευρήματα από νεότερες σωστικές ανασκαφές και παραδόσεις. Από τη Βεργίνα προέρχεται ένα σιδερένιο κράνος με ψηλό λοφίο και ανάγλυφη κεφαλή Αθηνάς, προστάτιδας των Μακεδόνων. Στη λαβή της τελετουργικής χρυσελεφάντινης ασπίδας εικονίζεται το γνωστό από τη διακοσμητική παράδοση αυτού του τμήματος, θέμα των αντωπών λιονταριών¹⁵. Στη Σίνδο κυριαρχεί ο τύπος του ιλλυρικού κράνους διακοσμημένος μάλιστα με χρυσά ελάσματα με έκτυπες παραστάσεις ζώων, κύκλων κτλ.¹⁶. Βρέθηκαν δέκα κράνη από τα οποία μόνον ένα είναι κορινθιακού τύπου, ενώ τα υπόλοιπα εννέα είναι του λεγόμενου ιλλυρικού. Το ίδιο παρατηρείται και στην Αγία Παρασκευή, όπου η πλειονότητα των κρανών ανήκει επίσης στον ίδιο τύπο¹⁷. Σχετικά πρόσφατα, το 1993, βρέθηκε στη Θέρμη ένα κράνος ιλλυρικού τύπου με παράσταση αντωπών λιονταριών στην προμετωπίδα του¹⁸, σχεδόν όμοια με αυτή του κράτους του Χωρυγίου.

Η αγροτική περιοχή στην οποία βρέθηκε το κράνος ανήκει στον αρχαιολογικό χώρο του Χωρυγίου. Ο χώρος δεσπόζει

στην κεντρική πεδιάδα του Κιλκίς και είναι ορατός απ' όλους σχεδόν τους γνωστούς αρχαιολογικούς χώρους του νομού: από την Τσαουσίτσα στα βόρεια, από το Γυναικόκαστρο στα νότια, από τη Βράγυλο στα ανατολικά και από την Ευρωπό στα δυτικά.

Πρόκειται για ένα φυσικά οχυρό ύψωμα, η κορυφή του οποίου περιβάλλεται από βράχο και στους πρόποδες του αναπτύχθηκε μια πόλη, αταύτιστη έως σήμερα (εικ. 6-7). Η θέση είναι γνωστή με το όνομα Καλαμπάκ, Κάστρο ή Καλέ ή Λαζαρίτσα. Το 1984, με αφορμή τη δενδροφύτευση του λόφου, προκλήθηκε ανεπανόρθωτη καταστροφή του αρχαιολογικού χώρου με τη δημιουργία αναβαθμίδων¹⁹ (εικ. 7). Στον οικισμό αποκαλύφθηκαν με την καταστροφή του χώρου κατώφλια και μεγάλοι πίθοι στη θέση τους, αγνύθες καθώς και όστρακα αγγείων, μελαμβαφή και άβαφα κοινής χρήσης κλασικών και

¹⁵ Βλ. Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι*, 1984, σ. 131-136, 140 κ.ε.

¹⁶ Βλ. *Σίνδος*, ό.π., αριθ. 452, σ. 280.

¹⁷ Βλ. Κ. Σιομανίδης, Το αρχαίο νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης, Πρώτη παρουσίαση και πρώτες εκτιμήσεις, *Αμητός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, 1987, σ. 796, όπου από τα επτά συνολικώς κράνη, έξι είναι του λεγόμενου ιλλυρικού τύπου.

¹⁸ Το κράνος βρέθηκε στον τάφο του οικοπέδου αριθ. 286-287β. Την πληροφορία και τα στοιχεία οφείλω στη συνάδελφο Ε. Σκαρλατίδου, την οποία και ευχαριστώ.

¹⁹ Για την καταστροφή ευθύνονταν και καταδικάστηκαν μετά από μήνυση της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, ο τότε δασάρχης, ο πρόεδρος και ιδιώτες που συμμετείχαν στο έργο της αναδάσωσης.

Εικ. 6. Άποψη της θέσης Κάστρο. Καλέ ή Λαζαρίτσα.

Εικ. 7. Αεροφωτογραφία του χώρου μετά τη δημιουργία των αναβαθμίδων.

Εικ. 8. Τοίχοι σπιτιών μετά την καταστροφή.

ελληνιστικών χρόνων (εικ. 8). Εντοπίστηκαν τότε και ανασκάφηκαν από αρχαιολόγους περίπου 15 τάφοι, επειδή η θέση βρίσκεται μακριά από σύγχρονες οικιστικές περιοχές και αυτό διευκόλυνε την ανεξέλεγκτη δράση τους.

Μια μικρή έρευνα, που αποσκοπούσε κυρίως στον καθαρισμό των ήδη συλημένων τάφων και στη συγκέντρωση τυχόν διαφυγόντων τη σύληση κτερισμάτων, απέδειξε ότι η πλειονότητα των τάφων ανήκει στον τύπο του κιβωτιόσημου (εικ. 9). Πρόκειται μάλιστα για τάφους κατασκευασμένους με επιμέλεια, συνήθως με έναν ή δύο ασβεστολιθικούς δόμους στην κατασκευή των πλευρικών τοιχωμάτων και ενός μέχρι και τριών αντίστοιχων στην κάλυψη. Τα ελάχιστα όστρακα που βρέθηκαν συνηγορούν στη χρονολόγησή τους

στην κλασική περίοδο. Στην περίοδο αυτή θα πρέπει να χρονολογηθεί και το κράνος του Χωρυγίου.

Το όνομα της πόλης που βρίσκεται στη θέση Κάστρο ή Λαζαρίτσα παραμένει άγνωστο. Η περιοχή εντάσσεται στην ευρύτερη πεδιάδα του Αξιού στα όρια της Αμφαξίτιδας²⁰ ή, σύμφωνα με μια άλλη διάκριση, της Κρηστωνίας²¹ (εικ. 10). Από

²⁰ Για την πρώτη άποψη, βλ. F. Papazoglou, *Les cités de Macédoine par régions, L'Amphaxitide*, BCH Suppl. XVI, σ. 175 (ο χάρτης της εικ. 10 είναι αναδημοσίευση από το ίδιο βιβλίο). Η Αμφαξίτιδα περιλαμβάνει την περιοχή μεταξύ Εχειδώρων και Αξιού.

²¹ Για τη δεύτερη άποψη, βλ. M. Hatzopoulos - L. Loukopolou, *Morylos, cité de la Crestonie*, 1989, σ. 83 κ.ε.

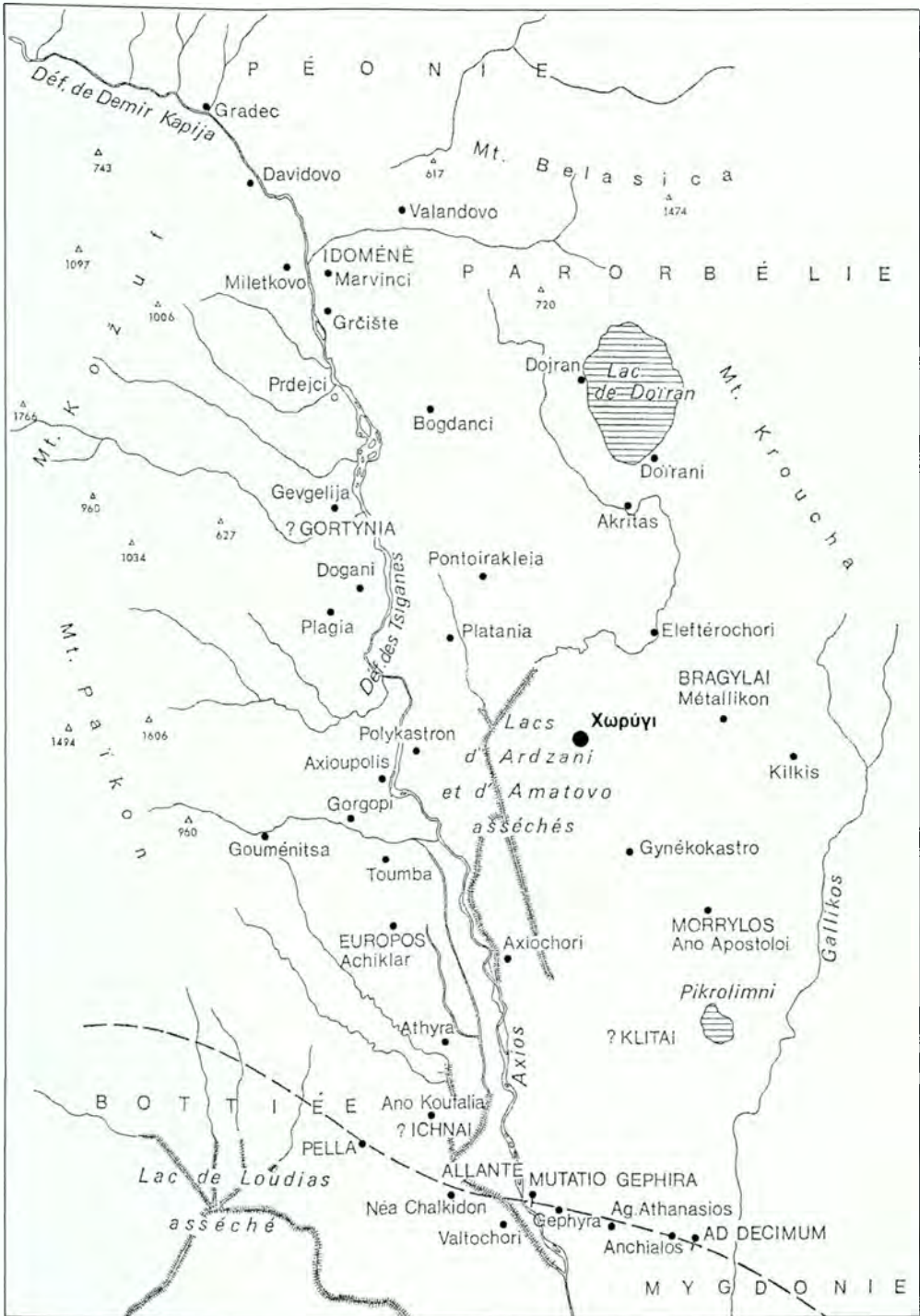

Εικ. 9. Συλημένος κιβωτιόσχημος τάφος.

φιλολογικές πηγές είναι γνωστά ονόματα πόλεων²² που υπήρχαν στην περιοχή. Η διατύπωση οποιασδήποτε γνώμης για το όνομα της πόλης είναι πρόωγη και επισφαλής χωρίς ανασκαφικά δεδομένα, ωστόσο νομίζω ότι στο Κάστρο βρίσκεται μια σημαντική πόλη των κλασικών χρόνων. Την πρόταση συνεπικουρεί η εξαιρετική γεωγραφική θέση της στο κέντρο μιας εύφορης πεδιάδας, στα νότια-νοτιοανατολικά της λίμνης Αρτζάν-Αματόβου, προστατευμένης από το ορεινό πέταλο που σχηματίζουν τα όρη Πάικο, Μπέλλες και Κρούσια. Από το κεντρικό αυτό σημείο ασφαλώς περνούσε ο οδικός άξονας που συνέδεε την πόλη των Κλιτών, τη Μόρφυλο και τη Βράγυλο με τις πόλεις της

αντίπεραν όχθης του Αξιού, Γορτυνία και Ευρωπό.

²² Ο Πτολεμαίος (III, 12, 33) αναφέρει τα ονόματα της πόλης των Κλιτών, της Μορφύλου και της Αντιγόνειας Ψαφαρά σε περιοχή που ονομάζει Παρακτία. Η Μόρφυλος ταυτίστηκε με επιγραφικές μαρτυρίες με την αρχαιολογική θέση των Άνω Αποστόλων, ενώ η θέση της πόλης των Κλιτών πιθανολογείται ότι βρίσκεται στην Ξυλοκερατέα, βλ. Μ. Hatzopoulos - L. Loukourouli, *ό.π.*, σ. 177. Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, ότι όλοι οι ερευνητές της περιοχής εντυπωσιάστηκαν από τη δεσπόουσα θέση του Χωρυγίου, βλ. *ό.π.*, σ. 109, σημ. 4 και 5. Οι ίδιοι τοποθετούν στη θέση αυτή το ρωμαϊκό σταθμό Tauriana, *ό.π.*, σ. 108-110.

Εικ. 10. Η περιοχή της αοχαίας Αμφαξίτιδας.

A BRONZE HELMET FROM CHORYGI

TH. SAVVOPOULOU

The helmet no 504, which was handed in to the Kilkis Museum, comes from the site of Kastro or Lazaritsa in the village of Chorygi and was a grave-offering. It is preserved almost intact, with only a very few parts restored.

On the *prometopis* there is an engraved depiction of two confronted lions with one leg raised, mouth open in a roar and head turned behind. Lions, either individually or with others, are found as a motif in every kind of art (architecture, sculpture, miniature art, vase-painting etc.), from the prehistoric period onwards.

The subject of confronted lions was very popular with vase-painters of the Archaic period. It is found on Corinthian vases and also vases produced by Attic workshops. At the same time, this motif was depicted on Clazomenian sarcophagi.

The Chorygi helmet is of the so-called Illyrian type. Similar types of helmet have been found in Macedonia and other parts of Greece, with or without decorative scenes. It dates from the Classical period.

Kastro lies within the borders of ancient Amphaxitis, where there must have been an important city in Classical times.

Ο μελανόμορφος κιονωτός κρατήρας που παρουσιάζεται στη μελέτη αυτή είναι πρόσφατο εύρημα και προέρχεται από το αρχαίο νεκροταφείο στη Θέρμη (Σέδες) Θεσσαλονίκης¹. Είχε χρησιμοποιηθεί ως ταφικό τεφροδόχο αγγείο και βρέθηκε το 1994 κατά την ανασκαφική έρευνα του αρχαίου νεκροταφείου στην οδό Μακεδονίας του σύγχρονου οικισμού της Θέρμης (χρ. Πίνακας και εικ. 1)².

Ο κρατήρας φέρει αριθμό καταγραφής ΘΕ 546 (ευρετήριο ευρημάτων Θέρμης). Συγκολλήθηκε από πάρα πολλά κομμάτια και απολεπίσματα³. Λείπουν λίγα μικρά τμήματα από το σώμα και τμήμα της μιας λαβής, ενώ η επιφάνειά του φέρει σε πολλά σημεία βαθιά απολεπίσματα⁴. Είναι κατασκευασμένος από ανοιχτό πορτοκαλόχρωμο πηλό, λεπτόκοκκο, με πολύ μικρά εγκλείσματα.

* Θεμέδες είναι οι ευχαριστίες μου στον καθηγητή Μ. Τιβέριο που είχε την καλοσύνη να διαβάσει το κείμενο της μελέτης και να κάνει χρήσιμες παρατηρήσεις.

¹ Για την ανασκαφική έρευνα στο αρχαίο νεκροταφείο στη Θέρμη (Σέδες), βλ. *ΑΕΜΘ* 2 (1988), σ. 284 κ.ε.: *ΑΔ* 43 (1988), *Χρονικά*, σ. 359-44 (1989), *Χρονικά*, σ. 320-321· 45 (1990), *Χρονικά*, σ. 308-309· 46 (1991), *Χρονικά*, σ. 279-281· 48 (1992) και εξής (υπό έκδοση).

Η ταύτιση της σημερινής Θέρμης (Σέδες) με την αρχαία Θέρμη, που είχε παλαιότερα προταθεί, σήμερα δεν είναι πλέον αποδεκτή. Βλ. σχετικά Μ. Δήμιτσας, *Αρχαία γεωγραφία της Μακεδονίας*, Μέρος Δεύτερο, 1874, σ. 261-265· ο ίδιος, *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγόμενοις και μνημείοις σωζομένοις*, 1896, I, σ. 403-404· Κ. Ρωμαίος, *Μακεδονικά* 1 (1940), σ. 1-7· Ch. Edson, *Classical Philology* XLII, 2 (1948), σ. 88-105· Γ. Μπακαλάκης, *ΑΕ* 1953-54, Α, σ. 221-229· ο ίδιος, *Αρχαία Μακεδονία* III, 1983, σ. 31-34· G. Bakalakis, *AntK Beih.* 1 (1963), σ. 30-34.

² Η ανασκαφική έρευνα στην οδό Μακεδονίας έγινε προκειμένου ο Δήμος Θέρμης να ασφαλοστρώσει το τμήμα μεταξύ των οδών Πολυτεχνείου και Μανδρίτσα. Ο τεφροδόχος ταφικός κρατήρας έχει ανασκαφικό αριθμό Α1. Στο εσωτερικό του, εκτός από την τέφρα του νεκρού, βρέθηκε ένας σφαιρικός υστεροκορινθιακός ΙΙ αριβάλλος, αρκετά μεταγενέστερος από τον κιονωτό κρατήρα.

³ Ο καταθρημματισμός του ταφικού αγγείου οφείλεται κυρίως στο πέραςμα του οδοστρωτήρα που είχε διαμορφώσει παλαιότερα το χωμάτινο οδοστρώμα, κάτω από το οποίο ο κρατήρας βρισκόταν σε βάθος μόλις 18 εκ. Το εξαιρετικά δύσκολο έργο της συγκόλλησης του αγγείου έφερε σε πέρας με υπομονή και επιτυχία ο συντηρητής Βασ. Τοίσης. Ανάλυση δειγμάτων πηλού από τον κρατήρα, η οποία επιβεβαίωσε την προέλευσή του από την Αττική, έγινε από τη χημική του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου δρ. Ελ. Μάγκου.

Οι φωτογραφίες του κρατήρα μετά τη συγκόλληση του οφείλονται στον Μ. Σκιαδαρέση (εικ. 2-10) και στον Κ. Τουτουντζίδη (εικ. 11-13).

⁴ Τα τμήματα του σώματος που λείπουν πιθανόν να θρυμματίστηκαν, έτσι ώστε ούτε η περιουλλογή ήταν δυνατή, αλλά ούτε και η συγκόλληση των τριμμάτων που περιουλλέχθηκαν.

Εικ. 1. Ο κιονωτός κρατήρας που είχε χρησιμοποιηθεί σαν ταφικό τεφροδόχο αγγείο, όπως βρέθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής.

Διαστ.: ύψ. 0,38, διάμ. χείλους 0,405, διάμ. κοιλιάς 0,455, διάμ. βάσης 0,20, ύψ. λαιμού 0,045, ύψ. χείλους 0,023, πλ. χείλους 0,035, διαστ. πλακιδίων λαβών 0,09x 0,092 μ.

Το σχήμα του κιονωτού κρατήρα (εικ. 2) που έχει τετράπλευρα οριζόντια πλακίδια πάνω από τις λαβές και βάση σχήματος ανεστραμμένου εχίνου, είναι γνωστό στους κεραμείς της Αττικής από το *α' μισό* του βου αι. π.Χ., αλλά η καταγωγή του σχήματος αυτού από την Κόρινθο είναι γενικά αποδεκτή από την έρευνα⁵.

Η μελανόμορφη παράσταση που διακοσμεί τον κρατήρα, αν και αρκετά απολεπι-

σμένη, είναι ωστόσο εξαιρετικής ποιότητας, ενώ το χαρακτηριστικό στυλ της ζωγραφικής εύκολα παραπέμπει σε ένα γνωστό αττικό αγγειογράφο του βου αι. π.Χ., τον Λυδό.

Διακόσμηση

Α' όψη. Η κύρια όψη (εικ. 2) του κρατήρα διακοσμείται με μια πολυπρόσωπη παράσταση, η οποία ορίζεται από μία πλατιά ταινία που περιτρέχει ολόκληρο το σώμα του αγγείου. Η παράσταση αναπτύσσεται από τις δύο πλευρές ενός κάπρου που κυριαρχεί στο κέντρο της και τρέχει με ανοιχτό στόμα προς τ' αριστερά. Στο εξαγριωμένο ζώο έχουν επιτεθεί τρία σκυλιά (εικ. 3). Ένας σκύλος μπροστά από τον κάπρο τον δαγκώνει στο κάτω μέρος του λαιμού απ' όπου τρέχει αίμα. Το ίδιο αποτέλεσμα έχει η επίθεση του άλλου σκύλου στο πίσω μέρος του κάπρου που τον δαγκώνει στο γλουτό και γδέρνει με το αριστερό του πόδι την άρθρωση του πίσω δεξιού ποδιού του κάπρου. Πάνω στη ράχη του τελευταίου έχει αναρριχηθεί ο τρίτος σκύλος (στο σημείο αυτό λείπει ένα τμήμα του αγγείου, με αποτέλεσμα να σώζεται μόνο το μπροστινό και το πίσω μέρος του σκύλου), που δαγκώνει τον κάπρο στο πάνω μέρος του λαιμού του.

⁵ Βλ. σχετικά, Ph. Zaphiropoulou, *BCH* 94 (1970), σ. 383 κ.ε. και κυρίως Γ. Bakir, *Der Kolonnenkrater in Korinth und Attika zwischen 625 und 550 v. Chr.*, 1974, σ. 20 κ.ε. και 60 κ.ε.· βλ. επίσης Μ. Τιβέριος, *Προβλήματα της μελανόμορφης αττικής κεραμικής*, 1988 (στο εξής: *Προβλήματα*), σ. 120 κ.ε.

Εικ. 2. Ο κιονωτός μελανόμορφος κρατήρας. Κύρια και πίσω όψη.

Εικ. 3. Λεπτομέρεια της παράστασης της κύριας όψης.

Με αρκετά πυκνές, λοξές και παράλληλες χαράξεις αποδίδονται η χαίτη και το άκρο της ουράς του κάπρου, ενώ οι ανατομικές λεπτομέρειες στο σώμα του ζώου δηλώνονται με πλούσια χάραξη και με ιώδες χρώμα ανάμεσα στις χαράξεις των πλευρών και στην κοιλιά. Με όμοιο τρόπο (χάραξη και ιώδες χρώμα) αποδίδονται οι ανατομικές λεπτομέρειες στο σώμα του σκύλου πίσω από τον κάπρο, ενώ το σώμα των δύο άλλων (εμπρός και πάνω από τον κάπρο) αποδόθηκε με λευκό επίθετο χρώμα, τώρα απολεπισμένο.

Εκτός από τους σκύλους επίθεση δέχεται ο κάπρος και από πέντε ανθρώπινες μορφές, που χωρισμένες σε δύο ομάδες καταφέρουν με τα όπλα που κρατούν ισχυρά κτυπήματα εναντίον του ζώου. Πίσω του ακριβώς (εικ. 4) ένας γενειοφόρος άνδρας που κινείται έντονα προς τα

αριστερά και καταφέρει ένα κτύπημα με το δόρυ του στο πίσω μέρος της ράχης του κάπρου. Η ανδρική μορφή φοράει χιτωνίσκο με κοντές χειρίδες, που αποδίδεται με ιώδες χρώμα και έχει στο κάτω μέρος παρυφή με εγχάρακτη διακοσμητική ταινία επάλληλων γωνιών. Επάνω από το χιτωνίσκο φοράει δορά ζώου που αποδόθηκε με επίθετο λευκό χρώμα, τώρα απολεπισμένο ώστε μόνον ίχνη του σώζονται. Στη μέση του κρέμεται από τελαμώννα μικρό ξίφος, η θήκη του οποίου δηλώνεται με μικρές παράλληλες χαράξεις. Στο κεφάλι του φέρει ταινία ιώδους χρώματος.

Ακριβώς πίσω του κινείται έντονα, τεντώνοντας το τόξο της προς την ίδια κατεύθυνση μια γυναικεία μορφή ντυμένη και αυτή με κοντό χειριδωτό χιτώνα ζωσμένο στη μέση. Το ένδυμα διακοσμείται με πλατιές κατακόρυφες ταινίες, εναλλάξ μαύρου

Εικ. 4. Λεπτομέρεια της παράστασης της κύριας όψης.

και ιώδους χρώματος, που ορίζονται από εγχάρακτα κυματοειδή περιγράμματα. Την παρυφή στο κάτω μέρος του χιτώνα στολίζει εγχάρακτη ταινία με μαιανδροειδές σχηματοποιημένο μοτίβο. Καθώς η μορφή εικονίζεται με την πλάτη της στραμμένη προς το θεατή, φαίνεται η φαρέτρα που κρέμεται από ένα τελαμώνα και αποδίδεται με μαύρο και ιώδες χρώμα και χαράξεις για τις λεπτομέρειες. Το ανοιγμένο, κυκλικό κάλυμμά της, που αποδίδεται με πέντε εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους, κρέμεται κάτω από το στόμιο της φαρέτρας και προβάλλεται πάνω στο μπροστινό, κάτω μέρος του ενδύματος. Το πρόσωπο της γυναικείας μορφής, αποκεκρωσμένο στην περιοχή του στόματος, καθώς και τα γυμνά άκρα της αποδίδονται με λευκό επίθετο χρώμα που έχει σε μεγάλο βαθμό απολεπιστεί. Το τόξο που η μορφή

τεντώνει δηλώνεται με ανοιχτό καστανό χρώμα και κρύβεται κατά ένα μέρος πίσω από τον κορμό της προηγούμενης ανδρικής μορφής, σε μια προσπάθεια απόδοσης του τρισδιάστατου χώρου μέσα στον οποίο κινούνται οι μορφές.

Η ομάδα στα αριστερά της παράστασης (εικ. 5) απαρτίζεται από τρεις ανδρικές γενειοφόρες μορφές που επιτίθενται και αυτές ορμητικά εναντίον του κάπρου. Φορούν όλες χιτωνίσκο με κοντές χειρίδες. Όπως και στις δύο μορφές της άλλης ομάδας, οι παρυφές του ενδύματος στο λαιμό και τις χειρίδες υποδηλώνονται με διπλή χάραξη. Με μεγάλο διασκελισμό οι τρεις άνδρες κινούνται προς τα δεξιά για το θεατή, κραδαίνοντας το δόρυ του ο καθένας. Ο πρώτος στη σειρά ετοιμάζεται να καταφέρει το κύπημα στο μπροστινό μέρος της ράχης του ζώου, ενώ οι άλλοι δύο

Εικ. 5. Λεπτομέρεια της παράστασης της κύριας όψης.

δεν το έχουν πλησιάσει ακόμη. Η πρώτη από τις τρεις μορφές φοράει πάνω από το χιτωνίσκο δορά ζώου που στη μέση συγκρατείται με χαρακτηριστή πόρπη σχήματος μεγάλου ρόδακα. Ο χιτωνίσκος αποδίδεται με ιώδες χρώμα και το κάτω άκρο του στολίζεται με χαρακτηριστή ταινία επάλληλων γωνιών. Από τελαμώνα που δηλώνεται με μαύρο χρώμα κρέμεται στο αριστερό μέρος της μέσης του άνδρα ένα ξίφος που κρύβεται όμως κατά το μεγαλύτερο μέρος του από το σώμα του.

Ο ζωσμένος στη μέση χιτωνίσκος της επόμενης ανδρικής μορφής είναι ιώδους χρώματος, με μια κατακόρυφη πλατιά ταινία μαύρου χρώματος στο κέντρο, διακοσμημένη με ρόδακες από ιώδεις πυρήνες και λευκές κουκκίδες περιμετρικά. Την παρυφή στο κάτω μέρος του χιτώνα στολί-

ζει πλατιά χαρακτηριστή ταινία με κυματοειδές μοτίβο. Με διπλή χάραξη ορίζεται η παρυφή του ενδύματος στο λαιμό και τα χέρια. Στο κεφάλι της η μορφή φέρει γραπτή ταινία ιώδους χρώματος. Το αριστερό προτεταμένο χέρι της κρύβεται πίσω από το σώμα του προηγούμενου άνδρα υποδηλώνοντας έτσι την τρίτη διάσταση του χώρου όπου δρουν οι μορφές. Ο χιτωνίσκος της επόμενης και τελευταίας ανδρικής μορφής της ομάδας αυτής στολίζεται στο κάτω μέρος με πλατιά χαρακτηριστή ταινία με κυματοειδές κόσμημα. Πάνω από το χιτώνα η μορφή φοράει δορά ζώου που δηλώνεται με ιώδες χρώμα. Συγκρατείται στη μέση με χαρακτηριστή πόρπη αποτελούμενη από δύο ημικυκλικά, συνδεόμενα μεταξύ τους μέρη. Από γραπτό, λευκού επίθετου χρώματος τελαμώνα κρέμε-

ται στη μέση της μορφής και στα αριστερά της ένα ξίφος που κρύβεται όμως κατά το μεγαλύτερο μέρος πίσω από το σώμα της. Η μορφή αυτή έχει μαλλιά κοντά και γενειάδα που αποδίδονται με ιώδες χρώμα. Διαφοροποιείται σε σχέση με τις άλλες ως προς τη γενειάδα που αποδίδεται στο κάτω μέρος με μικρές, παράλληλες και λοξές χαράξεις και όχι με περιγράμμα όπως στις άλλες μορφές.

Παρά την επίθεση που δέχεται ο κάπρος από μια ολόκληρη ομάδα κυνηγών έχει προλάβει ωστόσο να καταφέρει το θανατηφόρο κτύπημα εναντίον ενός άλλου άνδρα, ο οποίος κείται ήδη νεκρός κάτω από τον κάπρο (εικ. 3). Αυτό δείχνουν τα κλειστά βλέφαρα του ματιού του και η θέση των χεριών του που πέφτουν άψυχα το ένα κάτω από το κεφάλι, το άλλο δίπλα στο σώμα του. Είναι ντυμένος με κοντό χιτώνα χειριδωτό, ποικιλμένο στο κάτω μέρος του με ένα μεγάλο εγχάρακτο ρόδακα που αποτελείται από φύλλα εναλλάξ ιώδους και λευκού επίθετου χρώματος και με διάσπαρτους γραπτούς ρόδακες, διάστικτους, αποτελούμενους από πυρήνες ιώδεις που περιβάλλονται από κουκκίδες λευκού επίθετου χρώματος. Οι παρυφές του χιτώνα στο λαιμό και τις κοντές χειρίδες του χιτώνα δηλώνονται με διπλή χάραξη, ενώ με χάραξη και ιώδες χρώμα αποδίδεται η ζώνη που φοράει στη μέση. Η κοντή κόμμωση και η γενειάδα δηλώνονται με ιώδες χρώμα.

Τα άκρα της παράστασης ορίζονται από δύο μεγάλα πουλιά, πιθανότατα αετούς, που απεικονίζονται προς τ' αριστερά με ανοιγμένα φτερά (εικ. 6-7). Τα πουλιά αυτά γεμίζουν το χώρο κάτω από την κάθε λαβή και συγχρόνως λειτουργούν ως δια-

χωριστικά στοιχεία ανάμεσα στις παραστάσεις της κύριας και της δευτερεύουσας όψης του αγγείου. Το πτέρωμά τους αποδίδεται με αρκετά πλούσια χάραξη και με ιώδες χρώμα στις φτερούγες και τη μεγάλη ουρά. Ίχνη από κουκκίδες λευκού επίθετου χρώματος μόλις και διακρίνονται ανάμεσα στις δύο παράλληλες τεθλασμένες χαράξεις που ορίζουν από τη μία πλευρά τις ιώδεις ταινίες των πτερών.

Β' όψη. Στην πίσω όψη του κρατήρα κυριαρχούν δύο αντωποί κάπροι (εικ. 2). Ανάμεσά τους ένα υδροβίο πτηνό που στέκεται προς τα δεξιά (εικ. 8). Τα δύο ζώα βαδίζουν με διαφορετική κίνηση το καθένα. Ίσως ετοιμάζονται να κτυπηθούν μεταξύ τους. Αποδίδονται με αρκετά πλούσια χάραξη και με ιώδες χρώμα για την υποδήλωση των ανατομικών λεπτομερειών του σώματός τους. Ιδιαίτερα στο σώμα του δεξιού κάπρου υπάρχουν κηλίδες λευκού επίθετου χρώματος. Με μικρές παράλληλες χαράξεις γεμίζεται και η χαίτη τους (εικ. 9-10).

Επάνω από τα κεφάλια των δύο κάπρων υπάρχει ένα κρεμάμενο παραπληρωματικό κόσμημα αποτελούμενο από ζεύγος ελίκων με ανθέμιο στο κέντρο, απ' όπου φύεται ένα ανάστροφο άνθος λωτού (εικ. 8). Το ανθέμιο δηλώνεται με χάραξη, ο λωτός με ιώδες και λευκό επίθετο χρώμα.

Η υπόλοιπη διακόσμηση. Στα οριζόντια πλακίδια των λαβών του κιονωτού κρατήρα εικονίζεται από μία προτομή γενειοφόρου άνδρα προς τ' αριστερά (εικ. 11-12). Με δύο χαρακτές γραμμές που απολήγουν σε άγκιστρα αποδίδονται οι κλείδες στο κάτω μέρος του λαιμού των μορφών αυτών. Με ιώδες χρώμα δηλώνεται η ταινία που στολίζει το κεφάλι τους, ενώ με

Εικ. 6-7. Οι αετοί κάτω από τις λαβές.

το ίδιο χρώμα αποδίδεται η γενειάδα της μιας μορφής και ο λαιμός της άλλης.

Τα υπόλοιπα διακοσμητικά θέματα απαντούν στο σώμα και στο λαιμό του κρατήρα. Ένα κόσμημα από γλώσσες μαύρου και ιώδους χρώματος εναλλάξ καταλαμβάνει τον ώμο του αγγείου και συγχρόνως ορίζει το πάνω μέρος της παράστασης της κάθε όψης (εικ. 2). Στο κάτω μέρος οι παραστάσεις ορίζονται από μία λεπτή καστανόχρωμη γραμμή, πάνω στην οποία πατούν οι ανθρώπινες μορφές και τα ζώα (εικ. 3-5 και 8-10). Αμέσως χαμηλότερα υπάρχει μια πλατιά ταινία μαύρου χρώματος στην κύρια όψη (πλασιώνεται από διπλές ανισοπαχείς ταινίες ιώδους χρώμα-

τος στο πάνω και κάτω μέρος) και κόκκινη στη δευτερεύουσα (εξαιτίας της ανόμοιας οξειδωσης του βερνικιού κατά το ψήσιμο) (εικ. 2). Το κατώτερο μέρος του σώματος, πάνω από τη βάση, καταλαμβάνει ακτινωτό κόσμημα, επίσης κόκκινου χρώματος. Η βάση καλύπτεται με κόκκινο γάνωμα που γίνεται κατά τόπους μαύρο και περιτρέχεται από μία διπλή λεπτή ταινία ιώδους χρώματος.

Η εξωτερική όψη του χείλους διακοσμείται από σειρά μεμονωμένων, κατακόρυφων κισσόφυλλων εναλλάξ μαύρου και ιώδους χρώματος. Την επάνω επιφάνεια του χείλους καταλαμβάνουν λοξές και παράλληλες κυματοειδείς γραμμές (εικ. 13).

Ειχ. 8. Λεπτομέρεια της παράστασης της πίσω όψης (κέντρο).

Στην εσωτερική πλευρά το χείλος περιτρέχεται από μία λεπτή ιώδη ταινία.

Ερμηνεία και εικονογραφία της παράστασης της κύριας όψης

Το θέμα της παράστασης της κύριας όψης, όπου μια ομάδα κυνηγών – ανάμεσά τους και μία γυναίκα – επιτίθεται εναντίον ενός κάπρου, δεν είναι δύσκολο να αναγνωρισθεί. Πρόκειται για το κυνήγι του Καλυδώνιου κάπρου, ενός μύθου της Αιτωλίας από τους πιο δημοφιλείς και γνωστούς στην ελληνική αρχαιότητα, τόσο από την αρχαία γραμματεία όσο και από τα μνημεία⁶. Ο μύθος είναι συνδεδεμένος

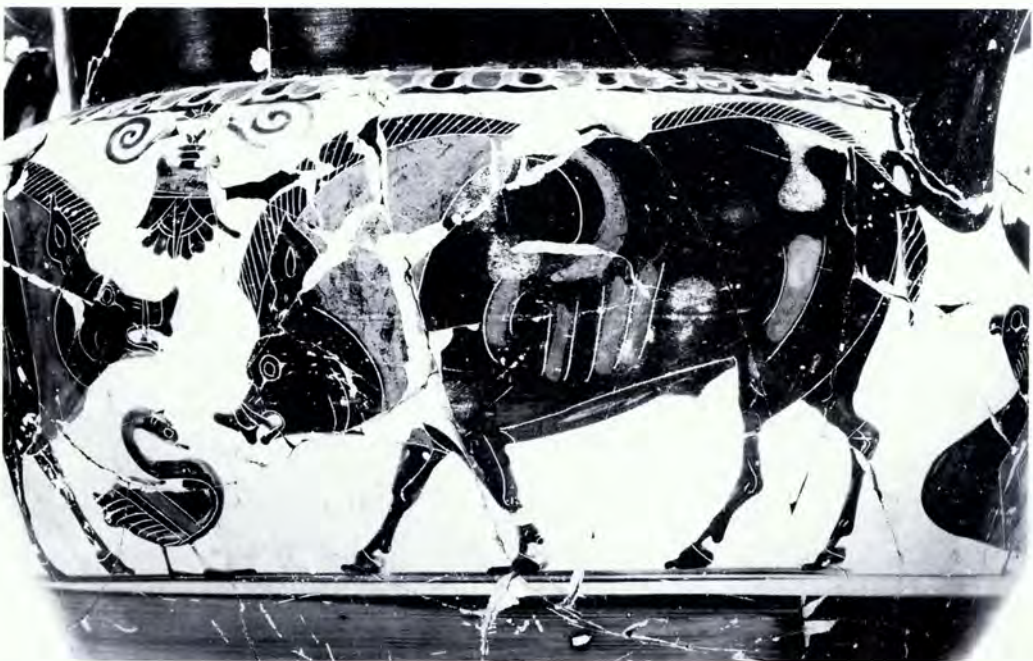
κυρίως με δύο ήρωες, τον Μελέαγρο και την Αταλάντη και είναι γνωστός μέσα από διαφορετικές παραλλαγές των φιλολογικών πηγών⁷. Η παραλλαγή που σχετίζει

⁶ Βλ. σχετικά G. Daltrop, *Die Kalydonische Jagd in der Antike*, 1966, κυρίως σ. 8 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία· βλ. επίσης E. Simon, *Meleager und Atalante*, 1970, *LIMC* II, 1, λ. Atalante, σ. 940 κ.ε. (J. Boardman) και *LIMC* VI, 1, λ. Meleagros, σ. 414 κ.ε. (S. Woodford).

⁷ Βλ. G. Daltrop, ό.π.: E. Simon, ό.π., σ. 15 κ.ε.: *LIMC* II, 1, ό.π.: *LIMC* VI, 1, ό.π. Για μια συνόψιση των σχετικών με το θέμα γραμματειακών πηγών, βλ. D.v. Bothmer, *Bull. MFA* 46 (1948), σ. 42-44.

Εικ. 9. Λεπτομέρεια της παράστασης της πίσω όψης (αριστερός κάπρος).

Εικ. 10. Λεπτομέρεια της παράστασης της πίσω όψης (δεξιός κάπρος).

Εικ. 11-12. Τα οριζόντια πλακίδια των λαβών.

τους δύο ήρωες με το κυνήγι του Καλυδώ-
νιου κάπρου είναι η ομηρική⁸ που την
ακολούθησαν και μερικοί μεταγενέστεροι
ποιητές, όπως ο Στησίχορος στους *Συοθή-
ρες*⁹, ο Ευριπίδης στον *Μελέαγρο*¹⁰ και αρ-
γότερα ο Απολλόδωρος¹¹. Σύμφωνα με αυ-
τή η θεά Άρτεμη θύμωσε με τον Οινέα, βα-
σιλιά της αιτωλικής Καλυδώνας, επειδή αυ-
τός ξέχασε να θυσιάσει στην προστάτι-
δα της χώρας του Άρτεμη, όταν πρόσφερε
τις «απαρχές» των καρπών του στους
θεούς. Εκείνη, για να τον τιμωρήσει, έ-
στειλε στην Καλυδώνα ένα τεράστιο κά-
προ που κατέστρεψε τη βασιλική περιου-
σία. Ο Μελέαγρος, γιος του Οινέα, καλεί
τότε σε βοήθεια όλους τους γνωστούς
ήρωες της εποχής που συγκεντρώνονται
στην Καλυδώνα. Ανάμεσά τους ήταν ο
Πηλέας, ο Άκαστος, ο Άδμητος, ο Ιάσο-
νας, ο Μόψος, ο Πειρίθους, ο Ευρυτύω-
νας, ο Δρύας και ο Καινέας από τη Θεσ-
σαλία, ο Ιφικλής (ή ο γιος του Ιόλαος) από
τη Θήβα, ο Κάστορας και ο Πολυδεύκης
από τη Λακεδαίμονα, ο Αμφιάραος από
το Άργος, ο Ίδας και ο Λυγκέας από τη

Μεσσηνία, ο Θησέας από την Αθήνα, ο
Τελαμώνας από τη Σαλαμίνα. Ήρθαν επί-
σης οι γιοι του Θέσπιου από τη γειτονική
Πλευρώνα, την άλλη σημαντική πόλη της
Αιτωλίας, που ήταν αδελφοί της μητέρας
του Μελέαγρου Αλθαίας και επομένως
θείοι του Μελέαγρου. Τέλος, από την
Αρκαδία ήρθαν για να κυνηγήσουν το
φοβερό θηρίο ο Μελάνιων, ο Αγκαίος, ο
Κηφέας και μία γυναίκα η Αταλάντη,
κόρη του Σχοινέα – μια ασυνήθιστα ρωμα-
λέα γυναίκα κυνηγός. Το έπαθλο για τον
κυνηγό που θα σκότωνε τον κάπρο θα
ήταν το ίδιο το δέρμα του άγριου ζώου.
Μερικοί από τους κυνηγούς, που είχαν
αντιρρήσεις για τη συμμετοχή μιας γυναι-
κας στο κυνήγι του κάπρου, μεταπειθόνται
από τον Μελέαγρο που εντυπωσιάστηκε

⁸ *Il.* 1. 527-599.

⁹ Στησίχορος, απόσπ. 45P.

¹⁰ Ευρ., *Μελέαγρος*, απόσπ. 519-539.

¹¹ Απολλόδωρος 1, 66.

από την ομορφιά της Αταλάντης και η θήρα του κάπρου αρχίζει. Κυκλώνουν το άγριο ζώο στη φωλιά του, αλλά αυτό σπαράσσει με τα φοβερά δόντια του τον Αγκαίο και τον Κηφέα που πέφτουν νεκροί. Στο τέλος, όμως, η Αταλάντη πληγώνει στη ράχη το αγρίμι και ο Μελέαγρος του καταφέρει το θανάσιμο κτύπημα. Θεωρώντας ότι στην Αταλάντη ανήκει το έπαθλο, δηλαδή το δέρμα του ζώου, και επειδή έχει εν τω μεταξύ ερωτευτεί την όμορφη κόρη, αποφασίζει να της το χαρίσει.

Η κορυφαία στιγμή του δραματικού αυτού κυνηγιού απεικονίζεται στον κρατήρα από τη Θέρμη. Ο αγριεμένος κάπρος έχει παγιδευτεί από τα κτυπήματα των κυνηγών και σπαράσσεται από τα σκυλιά τους, αφού προηγουμένως πρόλαβε να κτυπήσει θανάσιμα έναν από αυτούς, που κείται νεκρός.

Η απεικόνιση αυτής ακριβώς της στιγμής του κυνηγιού έγινε και η πιο προσφιλής, κυρίως στην αττική αγγειογραφία ήδη από το β' τέταρτο του βου αι. π.Χ., οπότε και εμφανίζεται εικονογραφικά ολοκληρωμένη. Η πρώτη και ίσως παλαιότερη απεικόνιση του θέματος απαντά στο γνωστό αττικό «κρατήρα του François» στη Φλωρεντία, έργο του Εργότιμου και του Κλειτία περί το 570 π.Χ. ή λίγο μεταγενέστερα¹². Και στην παράσταση αυτή υπάρχει το ίδιο εικονογραφικό σχήμα, όπου δεσπόζει στο κέντρο ο αγριεμένος κάπρος, ο οποίος δέχεται την επίθεση ενός πλήθους κυνηγών που ταυτίζονται όλοι από επιγραφές. Κάτω από τον κάπρο κείται ο νεκρός Αγκαίος (αναγράφεται το όνομα ως Ανταίος), αλλά με το κεφάλι προς τα δεξιά. Στην πολυπρόσωπη παράσταση οι κυνηγοί που επιτίθενται με δό-

ρατα εικονίζονται ανά ζεύγη, ο ένας πίσω από τον άλλο (όπως π.χ. ο Πηλέας με τον Μελέαγρο, η Αταλάντη με τον Μελανιώννα, ο Κάστορας με τον Πολυδεύκη κτλ.) και ανάμεσά τους υπάρχουν μεμονωμένοι τοξότες που γονατισμένοι εκτοξεύουν τα βέλη τους. Μερικά από αυτά απεικονίζονται καρφωμένα πάνω στο σώμα του κάπρου. Ένας σκύλος που το σώμα του αποδίδεται με λευκό χρώμα (ο Λάβρος) έχει αναρριχηθεί στη ράχη του κάπρου, ενώ δύο άλλοι (ο Κόραξ και το Μέθεπον) του επιτίθενται από το πίσω και το μπροστινό μέρος αντίστοιχα. Ένας τέταρτος σκύλος, ο Όρμενος, κείται κατασπαραγμένος δίπλα στο νεκρό Αγκαίο.

Σύγχρονη περίπου με τον «κρατήρα του François» είναι η παράσταση σε θραύσματα αττικού λέβητα στο Μουσείο της αρχαίας Αγοράς της Αθήνας (P334) που σχετίζεται με την ομάδα της «λεκανίδας της Δρέσδης» και χρονολογείται περί το 580 ή το 580-570 π.Χ.¹³. Και στο πρώιμο αυτό αποσπασματικά σωζόμενο παράδειγμα η σύνθεση του θέματος φαίνεται όμοια με την προηγούμενη: στο κέντρο ο

¹² *ABV*, σ. 76.1 (Kleitias) και *Add.* 1982, σ. 21. M. Christophani, *Boll.Arte* 1 (1981), σ. 119-121, εικ. 52-54 και 124-125, εικ. 57-59. A. Minto, *Il Vase François*, 1960, σ. 27-41, πίν. 23. G. Daltrop, *ό.π.*, σ. 15 κ.ε., πίν. 1. *LIMC* II, 1, *ό.π.*, 2 και *LIMC* VI, 1, *ό.π.*, 7.

¹³ *ABV*, σ. 23. R. Young, *Hesperia* 4 (1935), σ. 430-441, εικ. 6. G. Daltrop, *ό.π.*, πίν. 4. *LIMC* II, 1, *ό.π.*, 1 με εικόνα (= *LIMC* VI, 1, *ό.π.*, 6). Βλ. επίσης B. Moore-M. Philippides, *The Athenian Agora XXIII*, σ. 178, αριθ. 610, πίν. 58.

κάπρος, που εικονίζεται κατά ασυνήθιστο τρόπο προς τα δεξιά¹⁴ και χωρίς να τρέχει, είναι περικυκλωμένος από τους επιτιθέμενους κυνηγούς. Από αριστερά ο Άκαστος, σύμφωνα με την επιγραφή, ενώ η Αταλάντη και ο Μελέαγρος ή ο Μελανίων σε άλλο θραύσμα του αγγείου επιτίθενται από τα δεξιά. Πίσω από τον κάπρο, στα αριστερά τού επιτίθεται ένας σκύλος, ο Θώρων, ενώ κάτω από το άγριο ζώο κείται νεκρός με το κεφάλι προς τα δεξιά ένας από τους κυνηγούς, ο Πηγαίος κατά την επιγραφή. Παρά την αποσπασματικότητα της παράστασης που δεν επιτρέπει πολλές συγκρίσεις ως προς τις εικονογραφικές λεπτομέρειες με τις αντίστοιχες στους κρατήρες της Θέρμης και της Φλωρεντίας, ωστόσο η εικονογραφική συγγένεια των συνθέσεων των τριών αγγείων είναι φανερή.

Η ίδια στενή εικονογραφική σχέση, ιδιαίτερα με τον «κρατήρα του François», εμφανίζεται στην παράσταση με το κυνήγι του Καλυδώνιου κάπρου στο λίγο νεότερο (περί το 560 π.Χ.) αττικό λέβητα στο Βατικανό¹⁵, όπου η σύνθεση αναπτύσσεται συμμετρικά αριστερά και δεξιά του κάπρου, που δεσπόζει και πάλι στο κέντρο της παράστασης τρέχοντας εξαγριωμένος προς τ' αριστερά. Από το πίσω μέρος τού επιτίθεται ένας σκύλος, ενώ ένας άλλος που το σώμα του αποδίδεται με λευκό χρώμα έχει αναρριχηθεί στη ράχη του κάπρου. Κάτω από τον κάπρο κείται νεκρός και πάλι προς τα δεξιά ένας από τους κυνηγούς. Οι κυνηγοί της αριστερής ομάδας εικονίζονται ανά ζεύγη ο ένας σαν σκιά του άλλου, όπως και στο «αγγείο του François», σε μια προσπάθεια απόδοσης της τρίτης διάστασης του χώρου. Επι-

γραφές με τα ονόματα των κυνηγών δεν υπάρχουν. Έτσι, δεν είναι δυνατόν να ταυτιστούν οι μορφές των κυνηγών, με εξαίρεση βέβαια την Αταλάντη, τη μοναδική γυναίκα της παράστασης που στο αγγείο του Βατικανού εικονίζεται με ψηλές μπότες, εκτός βέβαια από τον κοντό χιτώνα και τη φαρέτρα, και είναι οπλισμένη με δόρυ και όχι τόξο. Η όλη παράσταση πλαισιώνεται από τα άκρα με κυνηγούς έφιππους, θέμα που το ξαναβρίσκουμε και στην παράσταση ενός σύγχρονου αττικού λέβητα στη Βοστώνη (περί το 560 π.Χ.)¹⁶. Στο κέντρο της παράστασης αναδεικνύεται και εδώ η μορφή του κάπρου που τρέχει εξαγριωμένος προς τ' αριστερά, ενώ κάτω από αυτόν εικονίζεται να κείται προς τ' αριστερά αυτή τη φορά ο θανάσιμα κτυπημένος κυνηγός. Από τις δύο πλευρές της κεντρικής μορφής του κάπρου η σύνθεση είναι παρατακτική: οι επιτιθέμενοι κυνηγοί, ανάμεσά τους στη δεξιά ομάδα και η Αταλάντη,

¹⁴ Την απεικόνιση του κάπρου προς τα δεξιά βρίσκουμε ξανά στην παράσταση του ίδιου θέματος σε θραύσμα αμφορέα της Ρόδου (*CIRh* VIII, πίν. 6, εικ. 134-136) και σε έναν αμφορέα του β' τετάρτου του βου αι. π.Χ. στη Rouen, και τα δύο έργα του ίδιου ζωγράφου κατά τον Bothmer (βλ. D.v. Bothmer, *ό.π.*, σ. 44, εικ. 4 και *ABV*, σ. 88.1).

¹⁵ C. Albizzati, *Vassi antichi dipinti del Vaticano*, 1924, εικ. 29, 306. G. Daltrop, *ό.π.*, πίν. 5. Βλ. επίσης F. Kleiner, *AntK* 15 (1972), σ. 8 και σημ. 5· *LIMC* II, 1, *ό.π.*, 4 (= *LIMC* VI, 1, *ό.π.*, 8 με εικόνα).

¹⁶ D.v. Bothmer, *ό.π.*, σ. 42 κ.ε., εικ. 1-3. *ABV*, σ. 87.18 (Ζ. του Λονδίνου B76). Επίσης *CVA* Boston 2, πίν. 64-65· *LIMC* VI, 1, *ό.π.*, 12 με εικόνα (= *LIMC* II, 1, *ό.π.*, 6).

είναι συμμετρικά κατανεμημένοι ανά τρεις σε κάθε πλευρά. Σε αντίθεση με τους υπόλοιπους που επιτίθενται με δόρυ, η Αταλάντη τεντώνει το τόξο της προς τον κάπρο. Τρία σκυλιά ορμούν εναντίον του. Το ένα, που το σώμα του αποδίδεται με λευκό επίθετο χρώμα¹⁷, έχει πηδήσει στη ράχη του κάπρου, ενώ τα άλλα δύο του επιτίθενται από μπροστά και πίσω αντίστοιχα.

Το ίδιο μοτίβο του σπαρασσόμενου από τρεις σκύλους κάπρου διακοσμεί ένα μελανόμορφο εξάλειπτρο (περί το 570-560 π.Χ.) στο Μόναχο¹⁸. Δεν βρίσκεται όμως στο κέντρο, αλλά στη δεξιά πλευρά της παράστασης του κυνηγιού. Στην αριστερή εικονίζεται μια ομάδα έξι κυνηγών (μεταξύ τους η Αταλάντη) που ακολουθούνται από ιππείς. Αν και αττικό το εξάλειπτρο αυτό, η απουσία της συμμετρίας στην κατανομή των μορφών γύρω από τον κάπρο εξαιρεί την παράσταση αυτή από το «αττικό» σχήμα οργάνωσης της σκηνής του κυνηγιού¹⁹.

Τυπικά «αττική» είναι η οργάνωση της ίδιας παράστασης σε μια σειρά «τυρρηνικών» αμφορέων, αλλά και άλλων αγγείων της «τυρρηνικής» ομάδας²⁰, όπου το θέμα της θήρας του Καλυδώνιου κάπρου είναι ιδιαίτερα προσφιές. Έτσι, στα θραύσματα ενός λέβητα στο Bolligen της Ελβετίας, που αποδίδεται στο Ζ. του Κυλλήνιου και χρονολογείται περί το 570-560 π.Χ.²¹, διασώθηκε το κεντρικό τμήμα της παράστασης με τον κάπρο να ορμάει προς τ' αριστερά έχοντας σωριάσει στο έδαφος τον Αγκαίο, που είναι πεσμένος νεκρός με το κεφάλι προς τα δεξιά, και ένα σκύλο που κτυπημένος ψυχορραγεί κάτω από τα προστινά πόδια του κάπρου. Ένας άλλος σκύλος, που αποδίδεται με λευκό χρώμα,

έχει αναρριχηθεί στη ράχη του κάπρου, ενώ διακρίνεται ένας τρίτος που του επιτίθεται από πίσω. Οι κυνηγοί (διασώθηκαν τρεις) κατανέμονται σε δύο ομάδες από τις δύο πλευρές του αγριεμένου ζώου. Στη δεξιά ομάδα βρίσκεται η Αταλάντη, που φοράει πάνω από τον κοντό χιτώνα της δορά πάνθηρα και φαρέτρα κρεμασμένη στην πλάτη, τεντώνοντας το τόξο της προς τον κάπρο.

Στην επόμενη δεκαετία (560-550 π.Χ.) ανήκουν πέντε «τυρρηνικοί» αμφορείς, έργο της λεγόμενης «τυρρηνικής» ομάδας²²,

¹⁷ Είναι απολεπισμένο σχεδόν εξ ολοκλήρου, όπως άλλωστε και τα γυμνά μέρη του σώματος της Αταλάντης και ο κοντός χιτώνας του ενός από τους κυνηγούς της αριστερής ομάδας. Οι επιφάνειες που αρχικά καλύπτονταν με λευκό επίθετο χρώμα δεν διακρίνονται στις φωτογραφίες του λέβητα της Βοστώνης, είναι όμως σαφείς στο σχέδιο της δημοσίευσης του D.v. Bothmer (ό.π., εικ. 1).

¹⁸ *CVA München* 3, σ. 34, εικ. 3-4, πίν. 139 (421) 1, 2· επίσης *LIMC* II, 1, ό.π., 3 με εικόνα (= *LIMC* VI, 1, ό.π., 10).

¹⁹ Για την «αττική» συμμετρία σε αντίθεση με την «πελοποννησιακή» ασυμμετρία στην οργάνωση της σύνθεσης του θέματος, βλ. D.v. Bothmer, ό.π., σ. 44, και F. Kleiner, ό.π., σ. 8.

²⁰ Για τους λεγόμενους «τυρρηνικούς» αμφορείς και την «τυρρηνική» ομάδα, βλ. H. Thiersch, *Typenische Amphoren*, 1899· A. Rumpf, *AA* 38-39 (1923-24), σ. 56 κ.ε.: D.v. Bothmer, *AJA* 48 (1944), σ. 161 κ.ε.: K. Schauenburg, *AA* 79 (1962), σ. 58 κ.ε.: D.v. Bothmer, *AntK* 12 (1969), σ. 26 κ.ε.: *ABV*, σ. 94 κ.ε., 683 κ.ε. και *Para.*, σ. 34 κ.ε., *Add.*, 1982, σ. 9 κ.ε.: M. Τιβέριος, *AE* 1976, σ. 44 κ.ε.

²¹ R. Blatter, *AntK* 5 (1962), σ. 45-47, πίν. 16, 1-3. K. Schefold, *Frühgriechische Sagenbilder*, 1964, πίν. 16b. *Para.*, σ. 42. *LIMC* II, 1, ό.π., 5 με εικόνα.

²² Πρόκειται για δύο αμφορείς στο Βερολίνο, F1705 (*ABV*, σ. 96.16, *CVA* Berlin 5, πίν. 15.16, 4-8,

στους οποίους εικονίζεται το ίδιο θέμα και ακολουθείται το ίδιο εικονογραφικό σχήμα με μικρές παραλλαγές: ο κάπρος, που βρίσκεται στο κέντρο της παράστασης, ορμάει προς τ' αριστερά δεχόμενος την επίθεση τριών σκύλων από εμπρός, πίσω και πάνω στη ράχη του²³. Κάτω από αυτόν κείται πεσμένος προς τ' αριστερά ο νεκρός κυνηγός (συχνά ονομάζεται Αγκαίος με σχετική επιγραφή), ενώ οι άλλοι κυνηγοί που του επιτίθενται συνήθως με δόρατα ή ένας από αυτούς με τρίαινα²⁴, κατανέμονται σε δύο ομάδες από τις δύο πλευρές του κάπρου. Σε όλες αυτές τις παραστάσεις των «τυρρηνικών» αμφορέων δεν εικονίζεται η Αταλάντη. Η στενή εικονογραφική σχέση μεταξύ των παραστάσεων σε αυτούς τους «τυρρηνικούς» αμφορείς είναι προφανής.

Ο εικονογραφικός τύπος που επικρατούσε στην αττική μελανόμορφη αγγειογραφία του β' τετάρτου του αιώνα, μετά τα μέσα του 6ου αι. αρχίζει να διαφοροποιείται ως προς τα επί μέρους εικονογραφικά στοιχεία, διατηρείται όμως η παρατακτική και συμμετρική διάρθρωση της σύνθεσης. Έτσι, σε μία υδρία του 550-540 π.Χ. στη Φλωρεντία²⁵ όπου παριστάνεται η σκηνή της θήρας του Καλυδώνιου κάπρου, η μεν Αταλάντη εικονίζεται με ψηλό κράνος ως Αμαζόνα να τεντώνει γονατισμένη το τόξο της εναντίον του κάπρου που καταλαμβάνει πάλι το κέντρο της παράστασης. Κάτω όμως από αυτόν αντί του νεκρού κυνηγού εικονίζεται ένας κατασπαραγμένος σκύλος. Την ίδια εικονογραφική λεπτομέρεια του κατασπαραγμένου σκύλου που κείται νεκρός κάτω από τον κάπρο έχουμε και στη λίγο νεότερη (περί το 540 π.Χ.) ταινιωτή κύλικα του Αρχικλή και του Γλαυ-

κύτη στο Μόναχο²⁶. Δεν εικονίζεται στην κύλικα αυτή ούτε η Αταλάντη ούτε ο νεκρός κυνηγός. Ωστόσο, η παρατακτική παράθεση και η συμμετρική κατανομή των μορφών των κυνηγών στις δύο πλευρές της κεντρικής μορφής του κάπρου διατηρείται και μάλιστα με έμφαση, έτσι ώστε δίνεται έντονα η αίσθηση του δισδιάστατου και όχι του τρισδιάστατου χώρου.

Συγκρίνοντας τις παραστάσεις του θέματος της θήρας του Καλυδώνιου κάπρου στην αττική μελανόμορφη αγγειογραφία έως τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. διαπιστώνουμε ότι το «αττικό σχήμα» στη σύνθεση δίνεται με δύο παραλλαγές που δεν διαφέρουν όμως πολύ μεταξύ τους. Στη μία παραλλαγή ανήκουν μόνον η παράσταση του «κρατήρα του François» και του θραύ-

LIMC VI, 1, ό.π., 13 με εικόνα) και F1707 (*ABV*, σ. 96, 19, G. Daltrop, ό.π., πίν. 8, *LIMC*, ό.π., 13a), ένα σε ιδιωτική συλλογή (K. Schauenburg - W. Hornbostel, *Kunst der Antiken Schätze aus norddeutschen Privatbesitz*, Hamburg, Mus. für Kunst und Gewerbe, 1977, αφθ. 235 και *LIMC*, ό.π., 13b), ένα στη Ρώμη (*ABV*, σ. 96.17, *CVA* Mus. Cap. 1, πίν. 8 (1608) και *LIMC*, ό.π., 14) και ένα στο Tübingen (*ABV*, σ. 96.18, *CVA* Tübingen 2, πίν. 28 (2129) 1.3 και πίν. 29 (2130) 1.2 και *LIMC*, ό.π., 15).

²³ Στους αμφορείς F1707 του Βερολίνου και της Ρώμης (βλ. υποσημ. 22).

²⁴ Όπως στους αμφορείς F1705 και F1707 του Βερολίνου και στον αμφορέα της Ρώμης.

²⁵ *CVA* Firenze 5, πίν. 7 (1871) 2. R. Blatter, ό.π., σ. 47, σημ. 13, πίν. 16, 4 και *LIMC* II, 1, ό.π., 8 (= *LIMC* VI, 1, ό.π., 17 με εικόνα).

²⁶ *ABV*, σ. 163.2 και *Add.* 1982, 47. P. Arias - B.B. Schefton - M. Hirmer, *Griechische Vasen*, 1961, πίν. 50. G. Daltrop, ό.π., σ. 18, εικ. 7. *LIMC* VI, 1, ό.π., 19 με εικόνα.

σματος του λέβητα στο Bolligen²⁷, όπου κάτω από την κεντρική μορφή του κάπρου εικονίζεται ο νεκρός κυνηγός και ο σπαργαμένος από τον κάπρο σκύλος. Η δεύτερη παραλλαγή (κάτω από τη μορφή του κάπρου, που δέχεται την επίθεση δύο ή τριών σκύλων, εικονίζεται μόνον ο νεκρός κυνηγός, προς τ' αριστερά ή προς τα δεξιά) είναι η επικρατέστερη και ακολουθείται στα περισσότερα πρώιμα παραδείγματα (λέβητες Βατικανού²⁸ και Βοστώνης²⁹, «τυρρηνοί» αμφορείς F1705 και F1707 Βερολίνου, Ρώμης και Tübingen³⁰). Σε αυτή τη δεύτερη ομάδα μπορεί να ενταχθεί και η παράσταση του δικού μας κρατήρα, η οποία μάλιστα βρίσκεται πολύ κοντά σ' εκείνη του λέβητα της Βοστώνης (βλ. παραπάνω) και ως προς τα γενικά χαρακτηριστικά, αλλά κυρίως ως προς τα επιμέρους εικονογραφικά στοιχεία, με εξαίρεση τον αριθμό των κυνηγών που είναι μεγαλύτερος στο αγγείο της Βοστώνης. Όμοιος είναι ο τρόπος που τα τρία σκυλιά επιτίθενται στον κάπρο και κυρίως όμοιος είναι ο τρόπος που απεικονίζεται στα δύο αγγεία ο νεκρός κυνηγός κάτω από τον κάπρο: στη μία πλευρά του και με το κεφάλι προς τ' αριστερά και πάνω στο ένα χέρι, ενώ το άλλο χέρι (το αριστερό) εικονίζεται με έντονη κάμψη να ακουμπάει στο σώμα του ή στο έδαφος. Με την ίδια έντονη κάμψη εικονίζονται και τα κάτω άκρα του και στα δύο αγγεία. Και στον κρατήρα της Θέρμης, όπως και στο λέβητα της Βοστώνης, η Αταλάντη είναι δεύτερη στη δεξιά ομάδα των κυνηγών, τεντώνοντας μισογονατισμένη το τόξο της και με την πλάτη, όπου κρέμεται η φαρέτρα, στραμμένη προς το θεατή.

Οι ανδρικές μορφές του κρατήρα μας, ωστόσο, εφόσον δεν υπάρχουν επιγραφές, δεν είναι δυνατόν να ταυτιστούν με βεβαιότητα. Κατά πάσα πιθανότητα ο νεκρός κυνηγός κάτω από τον κάπρο είναι ο Αγκαίος, όπως χαρακτηρίζεται τις περισσότερες φορές η αντίστοιχη μορφή στις ενεπίγραφες σκηνές των αγγείων με το ίδιο θέμα που είδαμε προηγουμένως. Από τις άλλες ανδρικές μορφές, αυτές που είναι επικεφαλής των δύο ομάδων θα μπορούσαν ίσως να ταυτιστούν με τον Μελέαγρο ή τον Μελανίωνα ή ακόμη τον Πηλέα, που είναι από τους πρωταγωνιστές του μύθου και εικονίζονται σχεδόν απαραίτητα στις παραστάσεις των ενεπίγραφων αρχαϊκών αγγείων από την Αττική³¹. Αξιοσημείωτη είναι η διαφοροποίηση ως προς την ηλικία του τελευταίου από αριστερά κυνηγού, επειδή η γενειάδα δηλώνεται με διαφορετικό τρόπο σε σχέση με αυτή των άλλων (εικ. 5). Εκείνοι είναι ώριμοι άνδρες, μεσήλικες. Αντίθετα, ο τελευταίος αριστερά πρέπει να είναι μεγαλύτερος, ηλικιωμένος³². Αναζητώντας

27 Βλ. παραπάνω, υποσημ. 12 και 21.

28 Βλ. παραπάνω, υποσημ. 23.

29 Βλ. παραπάνω, υποσημ. 16.

30 Βλ. παραπάνω, υποσημ. 22.

31 «Κρατήρας του Francois», «τυρρηνοί» αμφορείς F1705 Βερολίνου, Ρώμης και Tübingen, κύλικα του Αρχικλή και του Γλαυκότη στο Μόναχο.

32 Με ίδιο τρόπο δηλώνεται η γενειάδα της μορφής του γίγαντα Τιτυού στο όστρακο κιονωτού κρατήρα του Λυδού στο Εθνικό Μουσείο (ABV, σ. 108.6 και *Para.*, σ. 44.6, επίσης Μ. Τιβέριος, *Προβλήματα*, σμ. 221, 402, πίν. 77 β). Η διαφορά της ηλικίας ανάμεσα στον Αχιλλέα και τον Αίαντα που παίζουν

στις γραμματειακές μαρτυρίες και στις απεικονίσεις σε άλλα μνημεία έναν ηλικιωμένο ήρωα από αυτούς που έλαβαν μέρος στο κυνήγι του Καλυδώνιου κάπρου, τις περισσότερες πιθανότητες συγκεντρώνει ο Τελαμών από την Αίγινα, πατέρα του Αίαντα. Η συμμετοχή του μαρτυρείται από αρκετές φιλολογικές πηγές: το όνομά του περιλαμβάνεται στους σχετικούς καταλόγους του Απολλοδώρου (1, 67 κ.ε.), του Οβίδιου (*Μεταμορφώσεις* 8, 301 κ.ε.) και του Υγίνου (173). Κατά τη μαρτυρία του Πανυσανία (8, 45, 6), ο Τελαμώνας ήταν ένας από τους δεκαπέντε ήρωες-κυνηγούς της θήρας του Καλυδώνιου κάπρου που απεικονίζονται στο ανατολικό αέτωμα του ναού της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα. Ωστόσο, σε κανένα από τα πρώιμα έργα της αρχαίας τέχνης, όπου δηλώνονται τα ονόματα των ηρώων της σκηνης, όπως στα αττικά μελανόμορφα αγγεία με τις πολυπρόσωπες παραστάσεις που είδαμε παραπάνω («κρατήρας του François», κύλικα του Αρχικλή και του Γλαυκύτη), δεν εικονίζεται ο Τελαμών. Ηλικιωμένη μορφή από το ίδιο μυθολογικό θέμα ήταν και ο Αμφιάραος και θα μπορούσαμε ίσως να υποθέσουμε ότι αυτόν απεικονίζει ο ηλικιωμένος άνδρας του κρατήρα της Θέρμης. Όπως όμως και στην περίπτωση του Τελαμώνα, η συμμετοχή του Αμφιαράου στη θήρα του Καλυδώνιου κάπρου είναι γνωστή μόνον από τις φιλολογικές πηγές και όχι από τις απεικονίσεις σε μνημεία. Είναι εξάλλου αξιοσημείωτο ότι στα πρώιμα έργα όπου απεικονίζεται το θέμα καμιά από τις μορφές των ηρώων δεν διαφοροποιείται ως προς τη μεγαλύτερη ηλικία σε σχέση με τις άλλες.

Ταύτιση του αγγειογράφου

Η αναγνώριση του χεριού του Λυδού στην παράσταση του κρατήρα της Θέρμης δεν είναι ιδιαίτερα δύσκολη, επειδή το στυλ του αγγειογράφου αυτού – σχεδόν ομοιογενές σε όλο το έργο του – ξεχωρίζει ανάμεσα στο πλήθος των μελανόμορφων αγγείων της Αττικής, κυρίως χάρη στη γραμμή του³³. Αλλά και το επιμέρους θεματολόγιο που χρησιμοποιεί σε συγκεκριμένα σχήματα αγγείων, όπως π.χ. τα κεφάλια ανδρικών γενειοφόρων μορφών που κοσμούν τα οριζόντια πλακίδια πάνω από τις λαβές των κιονωτών κρατήρων ή ακόμη τα πουλιά με τα ανοιχτά φτερά κάτω από τις λαβές, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στα έργα του ίδιου του Λυδού αλλά και της σχολής του³⁴, και γι' αυτό αμέσως αναγνωρίσιμα.

Οι μορφές της κύριας όψης έχουν τη γνωστή μνημειακότητα και τη στιβαρότητα των μορφών του Λυδού, το σαφές, καθαρό, σταθερό και δυνατό περίγραμμα που τις διακρίνει.

Μια ιδιαίτερα χαρακτηριστική λεπτομέρεια του στυλ του Λυδού αναγνωρίζεται στον τρόπο που σχεδιάζεται με χάραξη το μάτι των ανδρικών μορφών της παράστα-

πεσοούς στη γνωστή παράσταση του Εξηκία στον αμφορέα του Βατικανού (*ABV*, σ. 145.13) υποδηλώνεται με τη διαφορετική απόδοση της γενειάδας: ο πιο ηλικιωμένος Αίας έχει γενειάδα όπως αυτή του τελευταίου αριστερά κυνηγού στον κρατήρα της Θέρμης.

³³ Για το έργο του Λυδού, βλ. Μ. Τιβέριος, *Ο Λυδός και το έργο του*, 1976 (στο εξής: *Ο Λυδός*). Βλ. επίσης J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases, A Handbook*, 1974, σ. 52.

³⁴ Βλ. Μ. Τιβέριος, *Ο Λυδός*, σ. 25 και σημ. 86.

σης: ένας ολοστρόγγυλος και μεγάλος κύκλος με δύο μικρές οριζόντιες γραμμές ή δύο μικρά τρίγωνα για τη δήλωση των κανθών. Ο ένας κύκλος είναι βέβαια λιγότερο συνηθισμένος σε άλλα έργα του Λυδού, όπου οι δύο ομόκεντροι κύκλοι αποτελούν μάλλον τον κανόνα³⁵. Υπάρχουν όμως και οι εξαιρέσεις, κυρίως σε πρώιμες παραστάσεις, όπως στην υδρία 1681 στο Μόναχο που είναι και το παλαιότερο γνωστό έργο του αγγειογράφου³⁶, όπου όμως τα μάτια των εικονιζομένων εκεί δύο μορφών υποδηλώνονται και με τους δύο τρόπους (ένας και δύο ομόκεντροι κύκλοι). Την ποικιλία αυτή στις λεπτομέρειες απόδοσης των ματιών εμπλουτίζει ο αγγειογράφος στον κρατήρα της Θέρμης, καθώς χρησιμοποιεί όλες τις δοκιμασμένες από τον ίδιο λύσεις. Έτσι, ενώ η πρώτη και η δεύτερη από δεξιά ανδρική μορφή της παράστασης έχουν μάτια όπου οι κανθοί δηλώνονται με πολύ μικρά τρίγωνα από τα οποία έχει αφαιρεθεί το εσωτερικό μαύρο γάνωμα (εικ. 5), στα ανδρικά κεφάλια των οριζόντιων πλακιδίων του κρατήρα χρησιμοποιεί δύο διαφορετικούς τρόπους απόδοσης του ματιού: στο ένα οι κανθοί δηλώνονται με τρίγωνα, αλλά μόνον από το ένα έχει αφαιρεθεί το μαύρο γάνωμα (εικ. 11), ενώ στο μάτι του κεφαλιού του άλλου πλακιδίου ο ένας κανθός δηλώνεται με τρίγωνο, ο άλλος με μια απλή οριζόντια γραμμή (εικ. 12). Με διαφορετικό επίσης τρόπο σχεδιάζει τα μάτια των πουλιών κάτω από τις λαβές. Στο ένα υποδηλώνεται ο ένας κανθός με τρίγωνο (εικ. 6), στο άλλο δεν υποδηλώνονται καθόλου οι κανθοί (εικ. 7). Διαπιστώνεται λοιπόν μια ευχέρεια του αγγειογράφου να δημιουργεί

παραλλαγές στη σχεδίαση των ίδιων λεπτομερειών σε ένα και μόνο έργο του.

Το χέρι του Λυδού διακρίνεται καθαρά και στο σχήμα του αυτιού των ανδρικών μορφών με το χαρακτηριστικό λοβό³⁷. Η σύγκριση του αυτιού των ανδρικών κεφαλιών στα οριζόντια πλακίδια του κρατήρα της Θέρμης (εικ. 11-12) με το αντί των ανδρικών κεφαλιών που κοσμούν τα αντίστοιχα πλακίδια ενός κιονωτού κρατήρα του Λυδού στο Βρετανικό Μουσείο³⁸, δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι σχεδιάστηκαν και στα δύο αγγεία από το ίδιο χέρι.

Το στόμα των ανδρικών μορφών του κρατήρα μας (εικ. 4-5 και 11-12) αποδίδεται με το γνωστό από άλλα έργα του Λυδού τρόπο: χείλη που προεξέχουν έντονα σε συνέχεια του περιγράμματος του προσώπου και γραμμή του στόματος που δηλώνεται με μια οριζόντια χαρακτή γραμμή³⁹.

Το χαρακτηριστικό τρόπο που ο Λυδός σχεδιάζει τις κλείδες στο κάτω μέρος του λαιμού των γυμνών ανδρικών μορφών τον βρίσκουμε στα ανδρικά κεφάλια των πλακιδίων του κρατήρα της Θέρμης (εικ. 11-12), όπου οι χαρακτές γραμμές που απολήγουν σε άγκιστρα μοιάζουν πολύ με εκείνες στις αντίστοιχες μορφές των πλακιδίων του κιονωτού κρατήρα στο Βρετανικό Μουσείο⁴⁰ ή ενός άλλου στην Αγία

³⁵ Ό.π., σ. 82.

³⁶ *ABV*, σ. 108.2 και *M. Τιβέριος*, ό.π., σ. 21 και κυρίως 82, σημ. 463.

³⁷ Βλ. σχετικά *M. Τιβέριος*, ό.π., σ. 82.

³⁸ *ABV*, σ. 108.8 και *Para.*, σ. 44.8. Επίσης *M. Τιβέριος*, ό.π., πίν. 7β.

³⁹ Βλ. *M. Τιβέριος*, ό.π., σ. 82.

⁴⁰ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 36.

Πετρούπολη⁴¹ ή ακόμη στις παραστάσεις γυμνών ανδρικών μορφών σε άλλες σκηνές αγγείων του Λυδού⁴².

Αλλά και η αρκετά πλούσια χάραξη των γυμνών κάτω άκρων των ανδρικών μορφών του κρατήρα (εικ. 4-5) είναι τυπικά «λυδική». Σημειώνουμε τη μεγάλη και ανοιχτή καμπύλη χάραξη που βαίνει παράλληλα με το εξωτερικό πίσω περίγραμμα των μηρών, τη χαρακτηριστική απόδοση του γόνατος με τη διόγκωση του εξωτερικού περιγράμματος και τις μικρές χαραξίσεις, από τις οποίες οι δύο ανώτερες ενώνονται σε μια πολύ κλειστή καμπύλη, καθώς και την αγκιστροειδή χάραξη που αποδίδει τον αστράγαλο. Οι ανατομικές αυτές λεπτομέρειες έχουν πάρει την τυπική τους μορφή ήδη στα πρώιμα έργα του Λυδού και απαντούν σε όλο το έργο του⁴³.

Ο κοντός χιτώνας ως ένδυμα των ανδρικών μορφών στο έργο του Λυδού δεν είναι ιδιαίτερα συνηθισμένος. Όπου όμως οι ανδρικές μορφές (συνήθως πολεμιστές ή ο Ηρακλής σε σκηνές μάχης)⁴⁴ φορούν χιτωνίσκο, η παρυφή του διακοσμείται με εγχάρακτα μοτίβα, όπως αυτά των κοντών χιτώνων των κυνηγών στον κρατήρα της Θέρμης (εικ. 4-5).

Το μοτίβο των επάλληλων γωνιών πλαισιωμένων από διπλές παράλληλες χαραξίσεις, που κοσμεί την παρυφή των κοντών χιτώνων των δύο κυνηγών από τις δύο πλευρές του κάπρου, απαντά σε όλη τη διάρκεια της καλλιτεχνικής δραστηριότητας του Λυδού⁴⁵.

Το μοτίβο με τις κυματοειδείς γραμμές πλαισιωμένες από διπλές παράλληλες χαραξίσεις που κοσμεί την παρυφή των χιτωνίσκων των δύο κυνηγών της αριστερής ομάδας απαντά επίσης σε άλλα έργα

του Λυδού⁴⁶, ενώ το καιανδροειδές μοτίβο στην παρυφή του χιτώνα της Αταλάντης απαντά επίσης με παρόμοια μορφή⁴⁷.

Οι γραπτοί ρόδακες με το ιώδες και το επίθετο λευκό χρώμα στην κατακόρυφη ταινία του χιτώνα της μεσαίας ανδρικής μορφής της αριστερής ομάδας (εικ. 5) και σε ολόκληρο το χιτώνα του νεκρού κυνηγού (εικ. 3) είναι από τα μοτίβα που χρησιμοποιεί επίσης ο Λυδός για να διακοσμήσει τα ενδύματα των μορφών ήδη από τα πρώιμα έργα του⁴⁸.

⁴¹ *Para.*, σ. 45. G. Socolov, *Antique Art on the Northern Black Sea Coast*, 1974, σ. 30, αριθ. 10, εικ. 31. Επίσης Μ. Τιβέριος, *Ο Λυδός*, σμ. 86, πίν. 76α.

⁴² Ενδεικτικά παραπέμπουμε στις γυμνές ανδρικές μορφές μιας υδρίας στο Βερολίνο (*ABV*, σ. 108.15 και Μ. Τιβέριος, *ό.π.*, πίν. 4β, 5).

⁴³ Πρβλ. ενδεικτικά τα γυμνά κάτω άκρα των ανδρικών μορφών σε μία υδρία του Βερολίνου (*ABV*, σ. 108.15 και Μ. Τιβέριος, *ό.π.*, σ. 22-23, πίν. 4β, 5, 6α), σ' έναν αμφορέα του Cabinet des Médailles (*ABV*, σ. 109.27 και Μ. Τιβέριος, *ό.π.*, σ. 40-41, πίν. 26β, 27), στους αμφορείς του Βρετανικού Μουσείου και του Τάραντα (*ABV*, σ. 109.29, *Para.*, σ. 44.29, Μ. Τιβέριος, *ό.π.*, σ. 61-62, πίν. 51, 52 και *ABV*, σ. 109.26, Μ. Τιβέριος, *ό.π.*, σ. 42, πίν. 28 αντίστοιχα).

⁴⁴ Πρβλ. τους χιτωνίσκους των πολεμιστών στην κλίμακα 52130 του Μουσείου του Τάραντα (*ABV*, σ. 112.67 και *Para.*, σ. 44.67, επίσης Μ. Τιβέριος, *ό.π.*, σ. 28 *κ.ε.*, εικ. 13α-γ), του Ηρακλή που μάχεται ένα Κένταυρο στον αμφορέα του Μουσείου του Τάραντα επίσης (*ABV*, σ. 109.26 και Μ. Τιβέριος, *ό.π.*, σ. 42, εικ. 28β) ή του Ηρακλή πάλι στην οιοχογή του Κόλχου στο Βερολίνο (*ABV*, σ. 110.37 και σ. 685, *Para.*, σ. 44.37 και Μ. Τιβέριος, *ό.π.*, εικ. 57α-β).

⁴⁵ Βλ. Μ. Τιβέριος, *ό.π.*, σ. 81, εικ. 2.

⁴⁶ *Ό.π.*, εικ. 3 (πάνω αριστερά).

⁴⁷ *Ό.π.* (τρίτη στήλη, δεύτερο από κάτω).

⁴⁸ *Ό.π.*, εικ. 3 (πρώτη στήλη, τρίτο από πάνω). Πρβλ. επίσης τον κρατήρα του Βρετανικού Μουσείου (Μ. Τιβέριος, *ό.π.*, πίν. 8α-β και 9β).

Από τα υπόλοιπα διακοσμητικά εγχάρακτα μοτίβα των ενδυμάτων των μορφών ο φυλλόσχημος δίχρωμος ρόδακας στο κάτω μέρος του χιτωνίσκου του νεκρού ήρωα (εικ. 3) συναντάται σπάνια και σε μερικά μόνον έργα του Λυδού που δεν είναι από τα παλαιότερα⁴⁹. Αλλά και ο μεγάλος εγχάρακτος ρόδακας-πόρπη της πρώτης στη σειρά ανδρικής μορφής της αριστερής ομάδας των κυνηγών (εικ. 5) δεν είναι άγνωστος στον Λυδό: τον ξαναβρίσκουμε, όμοιο ακριβώς, να συγκρατεί τη δορά ενός κυνηγού στο γνωστό αποσπασματικό λέβητα αριθ. 607 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, έργο της μέσης φάσης της δραστηριότητας του Λυδού, που φέρει μάλιστα την υπογραφή του⁵⁰.

Η διακόσμηση του χιτωνίσκου της Αταλάντης (εικ. 4) με πλατιές κατακόρυφες δίχρωμες ταινίες είναι σπάνια, αλλά όχι άγνωστη στο έργο του Λυδού. Με τον ίδιο τρόπο διακοσμείται ο πέπλος των μαινάδων σε ένα από τα νεότερα έργα του Λυδού, τον αμφορέα αριθ. BS 424 του Μουσείου της Βασιλείας⁵¹.

Το χέρι του Λυδού αναγνωρίζεται και στην κεντρική μορφή του κάπρου (εικ. 3). Αν και από το σύνολο των γνωστών έργων του αγγειογράφου διαθέτουμε πολύ λίγες απεικονίσεις κάπρων⁵² και συχνά αποσπασματικές, όπως στα θραύσματα του λέβητα αριθ. 607 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου⁵³ ή στο όστρακο αριθ. 782 του ίδιου Μουσείου⁵⁴, η σύγκριση κυρίως των χαράξεων που αποδίδουν τις ανατομικές λεπτομέρειες του σώματος του ζώου δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για την ταύτιση του ζωγράφου. Έτσι, οι πολύ μικρές και πυκνές χαράξεις των οπλών στα πόδια του κάπρου μοιάζουν πολύ με μερικών

ζώων (ενός αλόγου ή ενός κάπρου ίσως) που εικονίζεται σε κάποια από τα θραύσματα του λέβητα αριθ. 607 με τις σκηνές της θυσίας ή του κυνηγιού αντίστοιχα⁵⁵. Αλλά και οι παράλληλες ανοιχτές καμπύλες χαράξεις στο πίσω μέρος του σώματος του κάπρου, με το ιώδες χρώμα ανάμεσά τους, βρίσκουν το αντίστοιχό τους στον

⁴⁹ Όμοιος ρόδακας και στο ίδιο σημείο του ενδύματος υπάρχει σε τρία έργα του Λυδού όπου εικονίζεται το ίδιο θέμα. Και στις τρεις περιπτώσεις διακοσμεί το ένδυμα της μορφής του Θησέα. Πρόκειται για έναν αμφορέα στη Βασιλεία (Μ. Τιβέριος, ό.π., πίν. 24α), ένα δεύτερο στον Τάραντα (ΑΒΥ, σ. 109.26 και Μ. Τιβέριος, ό.π., πίν. 28α) και έναν αμφορέα-ψυκτήρα στο Βρετανικό Μουσείο (ΑΒΥ, σ. 109.29, Para., σ. 44.29 και Μ. Τιβέριος, ό.π., πίν. 51α).

⁵⁰ ΑΒΥ, σ. 107.1 και 684. Β. Graef - E. Langlotz, *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen I*, 1925, σ. 69 κ.ε., αριθ. 607. J. Beazley, *The Development of Attic Black-figure*, 1986, σ. 38 κ.ε., πίν. 34, 1-3. Μ. Τιβέριος, ό.π., σ. 59 κ.ε., πίν. 50α.

⁵¹ K. Schefold, *Führer durch das Antikenmuseum Basel* (χ.χ.), σ. 65. Η απόδοση του αγγείου αυτού στον Λυδό αμφισβητήθηκε από μερικούς ερευνητές, βλ. σχετικά Μ. Τιβέριος, ό.π., πίν. 96, 97, σημ. 91, κυρίως 322 και 456.

⁵² Αξέριαις απεικονίσεις δύο κάπρων σώζονται στο χείλος του κιονωτού κρατήρα του Λυδού στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης (ΑΒΥ, σ. 108.5 και 684, Para., σ. 43.5· επίσης Μ. Τιβέριος, ό.π., 63-64, πίν. 55α), όπου η χάραξη, αν και επιμελημένη, δεν είναι πολύ πυκνή. Υπάρχουν, ωστόσο, οι βασικές χαράξεις, όπως η μεγάλη καμπύλη, που ξεκινάει από το κάτω μπροστινό μέρος του σώματος του κάπρου και καταλήγει στη ράχη ή οι ανοιχτές, παράλληλες καμπύλες στο πίσω μέρος του σώματος του ζώου.

⁵³ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 51. Επίσης Μ. Τιβέριος, ό.π., πίν. 48.

⁵⁴ Μ. Τιβέριος, ό.π., σημ. 259, 435 και πίν. 81α.

⁵⁵ Βλ. ό.π., πίν. 49β και 50α (πάνω αριστερά).

αποσπασματικό κάπρο ενός άλλου θραύσματος του ίδιου λέβητα του Λυδού⁵⁶.

Τέλος, οι κεφαλές των ανδρικών γενειοφόρων μορφών στα πλακίδια των λαβών είναι ιδιαίτερα συνηθισμένο θέμα στους κρατήρες του Λυδού και της σχολής του⁵⁷, που απεικονίζεται με χαρακτηριστικό και αμέσως αναγνωρίσιμο τρόπο.

Αν έρθουμε στην παράσταση της πίσω όψης του κρατήρα της Θέρμης, διαπιστώνουμε ότι δύο ανωποί κάπροι παρουσιάζουν σωστή και επιμελημένη σχεδίαση, αλλά διαφέρουν από τον κάπρο της κύριας όψης ως προς τον τρόπο απόδοσης των ανατομικών λεπτομερειών (εικ. 8-10). Σ' εκείνους επικρατούν οι μεγάλες επιφάνειες που καλύπτονται με ιώδες χρώμα και περιορίζεται η χάραξη. Παρλείπονται οι πολύ λεπτομερείς χαράξεις, όπως αυτές στις οπλές των ποδιών, οι οποίες υπάρχουν στον κάπρο της κύριας όψης. Μικρές διαφορές υπάρχουν επίσης στον τρόπο απόδοσης των κανθών των ματιών⁵⁸.

Το κρεμάμενο φυτικό κόσμημα μεταξύ των δύο κάπρων (εικ. 8) δεν είναι γνωστό από άλλα αγγεία που αποδίδονται στον ίδιο τον Λυδό. Όμως, φυτικό κόσμημα μεταξύ δύο ζώων κοσμεί τις όψεις δύο κιονωτών κρατήρων που ο Beazley κατατάσσει στην ομάδα *mannen* του Λυδού⁵⁹.

Η σειρά των κισσόφυλλων στην εξωτερική πλευρά του χείλους του κρατήρα (εικ. 2) δεν συναντάται στα γνωστά έργα του ίδιου του Λυδού σε αυτή τη θέση, είναι όμως συνηθισμένο παραπληρωματικό κόσμημα σε έργα που σχετίζονται με το εργαστήριο του Λυδού και μάλιστα του μαθητή του Ζ. του Λούβρου F6⁶⁰, ο οποίος συχνά αντιγράφει έργα του δασκάλου του.

Έτσι, σ' ένα κιονωτό κρατήρα της συλλογής Borowski που αποδίδεται στο ζωγράφο αυτό⁶¹ η εξωτερική όψη του χείλους διακοσμείται με όμοιο μοτίβο, μόνο που εκεί τα φύλλα του κισσού είναι μαύρου, και όχι εναλλάξ μαύρου και ιώδους, χρώματος⁶².

Τέλος, οι λοξές ζιγκ ζαγκ γραμμές, που τείνουν να γίνουν κυματοειδείς στον κρατήρα της Θέρμης (εικ. 13), είναι τυπικό κόσμημα στους μελανόμορφους κιονωτούς κρατήρες.

⁵⁶ Ό.π., πίν. 48α (κάτω δεξιά).

⁵⁷ Για άλλους κρατήρες, βλ. *ABV*, σ. 108.7, 122.22, 23, 124.16, 21, 22, 23. Επίσης, βλ. παραπάνω υποσημ. 42. Για τις ανδρικές κεφαλές των πλακιδίων στους κιονωτούς κρατήρες και τη σημασία τους, βλ. F. Johnson, *AJA* 53 (1949), σ. 242 κ.ε. και κυρίως O. von Vocano, *Zur Entstehung und Deutung gemalter seitensichtigen Kopfbilder auf schwarzfigurigen Vasen des griechischen Festlandes*, 1973, κυρίως σ. 36, 39 κ.ε. 49, 53, 61, 207 κ.ε., 215 κ.ε. Βλ. επίσης Ph. Zaphiropoulou, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 386 κ.ε. και σημ. 72.

⁵⁸ Η διαφοροποίηση αυτή ανάμεσα στον κάπρο της κύριας όψης και στους κάπρους της δευτερεύουσας δεν θα πρέπει κατ' ανάγκη να ερμηνευθεί ως οφειλόμενη σε δύο διαφορετικούς αγγειογράφους. Δεν αποκλείεται η διαφοροποίηση αυτή να έγινε συνειδητά από τον Λυδό.

⁵⁹ *Para.*, σ. 46, 1bis και 47 (από την Αγορά της Αθήνας P24943).

⁶⁰ Βλ. σχετικά Μ. Τιβέριος, *Προβλήματα*, σ. 101 κ.ε., σημ. 412-415.

⁶¹ Ό.π., σημ. 415, εικ. 25, 26.

⁶² Εάν, λοιπόν, το μοτίβο του κισσόφυλλου που κοσμεί την εξωτερική όψη του χείλους του κρατήρα Borowski είναι ένα στοιχείο που ο Ζ. του Λούβρου F6 οφείλει στον ίδιο τον Λυδό, τότε αποδυναμώνεται ακόμη περισσότερο η άποψη ότι το μοτίβο αυτό αποτελεί γνώρισμα του ερετριακού και όχι του αττικού Κεραμεικού (βλ. σχετικά Μ. Τιβέριος, ό.π., σ. 102 κ.ε.).

Εικ. 13. Η επάνω επιφάνεια του χείλους και τα οριζόντια πλακίδια των λαβών.

Χρονολόγηση του κρατήρα

Τα κριτήρια για την προσπάθεια μιας στενής χρονολόγησης του νέου κρατήρα του Λυδού⁶³ σχετίζονται με το σχήμα του αγγείου, είναι όμως κυρίως στυλιστικά.

Το σχήμα του κρατήρα φαίνεται να εντάσσεται στα αρκετά πρώιμα δείγματα του αττικού Κεραμεικού⁶⁴. Σε αυτό συνηγορεί η δομή γενικά του κρατήρα της Θέρμης που χαρακτηρίζεται από τα έντονα καμπύλα περιγράμματα των τοιχωμάτων και το αρκετά βαρύ σώμα (εικ. 2). Οπωσδήποτε, όμως, το σχήμα του είναι πιο εξελιγμένο από εκείνο των πολύ πρώιμων αττικών κρατήρων που τοποθετούνται μέσα στο 4^ο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.⁶⁵ Σε σχέση με τους κρατήρες που η διακόσμησή τους αποδόθηκε στον ίδιο τον Λυδό, ο δικός μας κρατήρας δεν φαίνεται να απέχει πολύ ως προς το σχήμα από τον παλαιότερο γνωστό κρατήρα του Λυδού

στο Βρετανικό Μουσείο (αριθ. 1948.10-15.1)⁶⁶, μόνο που το σώμα του τελευταίου παρουσιάζει μεγαλύτερη ένταση στο κάτω μέρος, έτσι ώστε αυτό εμφανίζεται πιο εξογκωμένο, στοιχείο που συνηγορεί για μια κάπως προγενέστερη χρονολόγηση. Το ίδιο φαίνεται να προκύπτει από τη σύγκριση της θέσης των κιονίσκων των λαβών, που στον κρατήρα της Θέρμης φύονται ψηλότερα, στη γένεση του ώμου, αλλά και από τον ψηλότερο λαιμό του⁶⁷. Αν όμως αυτές οι συγκρίσεις υπαγορεύουν νεότερη χρονολόγηση σε σχέση με τον κρατήρα του Βρετανικού Μουσείου, το λεπτότερο χείλος του κρατήρα της Θέρμης είναι, όπως υποστηρίχθηκε⁶⁸, στοιχείο παλαιότερης χρονολόγησης. Η αντίφαση αυτή, ωστόσο, θα μπορούσε πιθανόν να ερμηνευθεί από το ενδεχόμενο ότι οι δύο

⁶³ Για τη χρονολόγηση του έργου του Λυδού, βλ. Μ. Τιβέριος, *Ο Λυδός*, σ. 184-186.

⁶⁴ Για τη σχέση του πρώιμου αττικού κιονωτού κρατήρα με τους κορινθιακούς κιονωτούς κρατήρες και την εξέλιξη του πρώτου, βλ. παραπάνω, υποσημ. 5.

⁶⁵ Βλ. σχετικά Τ. Bakir, ό.π. (υποσημ. 5). Επίσης Μ. Τιβέριος, *Προβλήματα*, σ. 128, όπου αναφέρονται συγκεκριμένα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία.

⁶⁶ *ABV*, σ. 108.8 και *Para.*, σ. 44.8. Μ. Τιβέριος, *Ο Λυδός*, σ. 25 κ.ε., πίν. 7β, 8, 9.

⁶⁷ Βλ. σχετικά Μ. Τιβέριος, ό.π., σ. 33 και σημ. 124. Ο λαιμός του αμφορέα της Θέρμης συγκρίνεται καλύτερα με έναν άλλο κρατήρα της πρώιμης επίσης φάσης του Λυδού στο Πανεπιστήμιο του Harvard (βλ. *ABV*, σ. 108.9 και Μ. Τιβέριος, ό.π., σ. 33), που είναι όμως κάπως νεότερος από τον κρατήρα του Βρετανικού Μουσείου.

⁶⁸ Βλ. σχετικά Μ. Τιβέριος, *Προβλήματα*, σ. 91.

αυτοί κρατήρες κατασκευάστηκαν από διαφορετικούς κεραμείς⁶⁹. Έτσι, με βάση τις παραπάνω συγκρίσεις του σχήματος, ο κρατήρας της Θέρμης δεν είναι υποχρεωτικά παλαιότερος από εκείνον του Βρετανικού Μουσείου, οπωσδήποτε όμως ανήκει στην ίδια πρώιμη φάση που χρονολογείται κατά τον Μ. Τιβέριο λίγο πριν από το 560 και έως το 555 π.Χ.⁷⁰. Κοντά στα παλαιότερα έργα αυτής της πρώιμης φάσης οδηγούν και οι αραιές ακόμη ακτίνες στο κάτω μέρος του σώματος του κρατήρα μας. Είναι όμοιες με εκείνες του κρατήρα του Βρετανικού Μουσείου, αλλά πρέπει να είναι προγενέστερες από τις αντίστοιχες ακτίνες του κάπως νεότερου κρατήρα στο Harvard (βλ. παρακάτω, υποσημ. 72).

Αν αναζητήσουμε στυλιστικά κριτήρια για τη χρονολόγηση του κρατήρα της Θέρμης, αυτά στηρίζονται κυρίως στη χάραξη που χρησιμοποιείται για την απόδοση των λεπτομερειών στη σύνθεση της κύριας όψης με το κυνήγι του Καλυδώνιου κάπρου⁷¹. Η χάραξη είναι γενικά περιορισμένη, ενώ αντίθετα είναι πλούσια η χρήση του ιώδους χρώματος που καταλαμβάνει μεγάλες επιφάνειες, αλλά και του λευκού επίθετου χρώματος που τώρα έχει σχεδόν τελείως εξαφανιστεί. Τα χαρακτηριστικά αυτά βρίσκουμε στα πιο πρώιμα από τα έργα του Λυδού. Με εξαίρεση τις πυκνές παράλληλες χαράξεις της χαίτης του κάπρου – στοιχείο που εμφανίζεται για πρώτη φορά στον Λυδό στις χαίτες των αλόγων του κρατήρα του Harvard που χρονολογείται από τον Μ. Τιβέριο στην πρώιμη φάση, αλλά δεν είναι από τα πιο παλιά έργα του Λυδού⁷² –, η απουσία χάραξης π.χ. στα δάχτυλα των ποδιών των

μορφών, η περιορισμένης κλίμακας χάραξη στις οπλές του κάπρου της κύριας όψης και στα δάχτυλα των χεριών των ανδρικών μορφών παραπέμπουν στην υδρία του Μονάχου 1681⁷³ και στον αμφορέα του Λούβρου Ε868⁷⁴, τα δύο παλαιότερα κατά τον Μ. Τιβέριο έργα του αγγειογράφου⁷⁵. Όπως και σ' εκείνα, στον κρατήρα της Θέρμης δεν υπάρχει καθόλου «εσωτερική» χάραξη στα μαλλιά και στα γένεια των ανδρικών μορφών, ένα άλλο στοιχείο πρωιμότητας του κρατήρα αυτού. Ωστόσο, η σχεδίαση ορισμένων λεπτομερειών, όπως του αυτιού των ανδρικών μορφών του δικού μας κρατήρα, είναι κάπως πιο εξελιγμένη από εκείνη της υδρίας του Μονάχου και του αμφορέα του Λούβρου. Θα πρέπει επομένως ο κρατήρας της Θέρμης να είναι λίγο νεότερος από τα δύο αυτά αγγεία, από τα οποία όμως δεν πρέπει να απέχει χρονικά πολύ.

Πιο εξελιγμένη φαίνεται επίσης η σχεδίαση των αετών κάτω από τις λαβές του κρατήρα του Βρετανικού Μουσείου⁷⁶. Από

⁶⁹ Για το θέμα αυτό, βλ. ό.π.

⁷⁰ Μ. Τιβέριος, *Ο Λυδός*, σ. 84 κ.ε. (κυρίως σ. 85).

⁷¹ Μια γενικότερη χρονολόγηση του αγγείου στο β' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. θα μπορούσε να υποστηριχθεί και με κριτήριο το θέμα της παράστασης του Καλυδώνιου κάπρου το οποίο, όπως ήδη τονίσαμε παραπάνω, είναι ιδιαίτερα αγαπητό αυτή την περίοδο από τους αγγειογράφους της «τιρονηνικής» ομάδας.

⁷² *ABV*, σ. 108.9 και Μ. Τιβέριος, *Ο Λυδός*, σ. 33 κ.ε., πίν. 19.

⁷³ *ABV*, σ. 108.12 και Μ. Τιβέριος, ό.π., σ. 20, πίν. 2.

⁷⁴ *ABV*, σ. 110.30 και Μ. Τιβέριος, ό.π., σ. 21, πίν. 3, 4α.

⁷⁵ Μ. Τιβέριος, ό.π., σ. 20-22.

⁷⁶ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 66.

τους αετούς του κρατήρα της Θέρμης λείπει η μία τεθλασμένη εγχάρακτη γραμμή στα ανοιχτά φτερά τους, ενώ πιο επιμελημένη είναι η σχεδίαση του πέρατος της ριπιδοειδούς ουράς των αετών του κρατήρα του Βρετανικού Μουσείου. Αν λοιπόν τα δύο πρώτα αγγεία χρονολογούνται λίγο πριν από το 560 π.Χ. και ο κρατήρας του Βρετανικού Μουσείου λίγο αργότερα, τότε ο κρατήρας της Θέρμης θα μπορούσε να τοποθετηθεί χρονολογικά ανάμεσά τους, πιθανόν περί το 560 π.Χ.

Με το εύρημα αυτό από το νεκροταφείο της Θέρμης (Σέδες) κερδίζουμε ένα ακόμη από τα ωραιότερα και πιο πρώιμα αγγεία του Λυδού, διακοσμημένο με ένα μυθολογικό θέμα που αναγνωρίζεται με βεβαιότητα για πρώτη φορά στο θεματολόγιο του αγγειογράφου αυτού⁷⁷. Το αγγείο αυτό πουλήθηκε στη Μακεδονία, σε ένα από τα πολίσματα «περί τον Θερμαίον κόλπον». Αν και το όνομα του πολισματος με το οποίο σχετίζεται το νεκροτα-

φείο απ' όπου προέρχεται ο κρατήρας αυτός, δεν είναι γνωστό, ωστόσο είναι φανερό ότι οι κάτοικοί του είχαν την οικονομική δυνατότητα να αγοράζουν προϊόντα πολυτελείας του αττικού Κεραμεικού που έφθαναν στην περιοχή τους⁷⁸.

⁷⁷ Η αποσπασματικά σωζόμενη μελανόμορφη παραστάση κυνηγιού στο κάλυμμα λεκανίδας από την Ακρόπολη που είναι έργο του Λυδού (βλ. Χ. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, *ΑΔ* 27 (1972), Μελέται, σ. 244, αριθ. 140, πίν. 105, καθώς και Μ. Τιβέριος, *ό.π.*, σημ. 387, πίν. 80α) ίσως εικονίζει κυνήγι Καλυδώνιου κάπρου, αλλά αυτό δεν είναι απόλυτα βέβαιο. Ακόμη πιο αβέβαιη είναι η ταύτιση με τον ίδιο μύθο της αποσπασματικά σωζόμενης παράστασης κυνηγιού σε μερικά θραύσματα του λέβητα αριθ. 607 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, ενυπόγραφο έργο του Λυδού (βλ. παραπάνω, υποσημ. 50).

⁷⁸ Για το εμπόριο των πρώιμων αττικών αγγείων στο βόρειο Αιγαίο, βλ. Μ. Τιβέριος, *Προβλήματα*, σ. 151 κ.ε. Για το εμπόριο των αγγείων του εργαστηρίου του Λυδού, βλ. *ό.π.*, σ. 163 κ.ε.

A NEW COLUMN KRATER FROM MACEDONIA BY THE LYDOS PAINTER

ΕΥΔΟΚΙΑ ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

The black-figure column krater published comes from the ancient cemetery at Thermi (formerly Sedes) near Thessaloniki, and was used as a cinerary urn. On one side it has the mythical subject of the hunt for the Calydonian boar. The composition is linear and presents five heroes side by side, with Atalanta at the extreme right. A sixth, dead huntsman lies beneath the boar. The rear of the vase has a scene of two confronted boars with an aquatic bird

between them. Beneath each handle is a large bird (eagle with spread wings), and each of the horizontal panels above the handles has the head of a bearded man. The style and details of the treatment of the figures on the krater, and the individual motifs of the decoration, betray the hand of the Attic painter Lydos. The krater from Thermi is one of his earliest works and may be dated to about 560 BC.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΗΣ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟΥ

Α. ΤΑΣΙΑ - Ζ. ΛΟΛΑ - Α. ΜΠΑΧΛΑΣ - Α. ΣΤΑΓΚΟΣ

Στην πλατεία Διοικητηρίου¹ κατά τις ανασκαφικές περιόδους 1994 και 1995 πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα σε βάθος, κάτω από το δάπεδο του κτιρίου της κύριας οικοδομικής φάσης, του οποίου η ίδρυση ανάγεται στον 1ο αι. π.Χ.². Η έρευνα περιορίστηκε σε δύο δοκιμαστικές τομές, μία στο κέντρο περίπου του ανασκαπόμενου χώρου (χώρος ιγ) και μία δεύτερη στη νότια πλευρά του (χώρος α/κ), και είχε καθαρά αποσπασματικό χαρακτήρα (εικ. 1).

Πλήθος κινητών ευρημάτων που χρονολογούνται από το τέλος του 4ου έως και το 2ο αι. π.Χ., όπως και οι οικοδομικές φάσεις που εντοπίστηκαν, μαρτυρούν την ύπαρξη ενός ελληνιστικού πυρήνα εκτεινόμενου πιθανότατα στο μεγαλύτερο τμήμα του ανασκαφικού χώρου.

Οι οικιστικές φάσεις της ελληνιστικής πόλης που δίνει το στίγμα της στο Διοικητήριο παραπέμπουν σε επισταμένη έρευνα σε βάθος, η οποία είναι σε εξέλιξη και φιλοδοξεί να συμβάλει ουσιαστικά στα λιγοστά μέχρι στιγμής αρχαιολογικά δεδομένα για τους πρώιμους αυτούς οικιστικούς πυρήνες που εξαφάνισε η ρωμαϊκή εγκατάσταση³.

Οι δοκιμαστικές τομές στους χώρους ιγ' και α/κ ερευνήθηκαν μέχρι βάθους 7,50 μ. περίπου από τα σύγχρονα οδοστρώματα που περιβάλλουν την πλατεία⁴. Σε καμιά από τις δύο τομές η έρευνα δεν έχει ολο-

κληρωθεί λόγω τεχνικών προβλημάτων (αντιστηρίξεις υπερκείμενων φάσεων και αναβλύζοντα νερά), τα οποία αντιμετωπίζονται στην τρέχουσα ανασκαφική περίοδο.

Από τα πολυάριθμα κεραμικά ευρήματα που έδωσαν οι δύο χώροι, ερευνήθηκαν τα όστρακα αγγείων με ανάγλυφη διακόσμηση και η κεραμική της κατηγορίας «Δυτικής Κλιτύος», που αποτελούν και τις δύο πολυπληθέστερες προς το παρόν ομάδες.

¹ Η πλατεία Διοικητηρίου είναι ο τρίτος υπό διαμόρφωση αρχαιολογικός χώρος στο ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης, μετά τη ματαίωση από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο το Δεκέμβριο του 1993 της κατασκευής δημοτικού χώρου στάθμευσης στην πλατεία ως καταστρεπτικού για τα αρχαία. Το έργο χρηματοδοτείται από τον Οργανισμό «Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα 1997», ο οποίος δεσμεύτηκε για τη διαμόρφωση του χώρου και για την οργάνωση επισκεψιμότητας, η οποία θα επιτρέπει παράλληλα και τη διενέργεια της έρευνας. Ο αρχαιολογικός χώρος της πλατείας Διοικητηρίου οφείλει φυσικά την ύπαρξή του στην Ιουλία Βοκοποπούλου.

² Α. Τασιά, Η σωστική ανασκαφή της ΙΣΤ' Εφορείας στην Πλατεία Διοικητηρίου, *ΑΕΜΘ* 7 (1993) κ.ε. (υπό έκδοση).

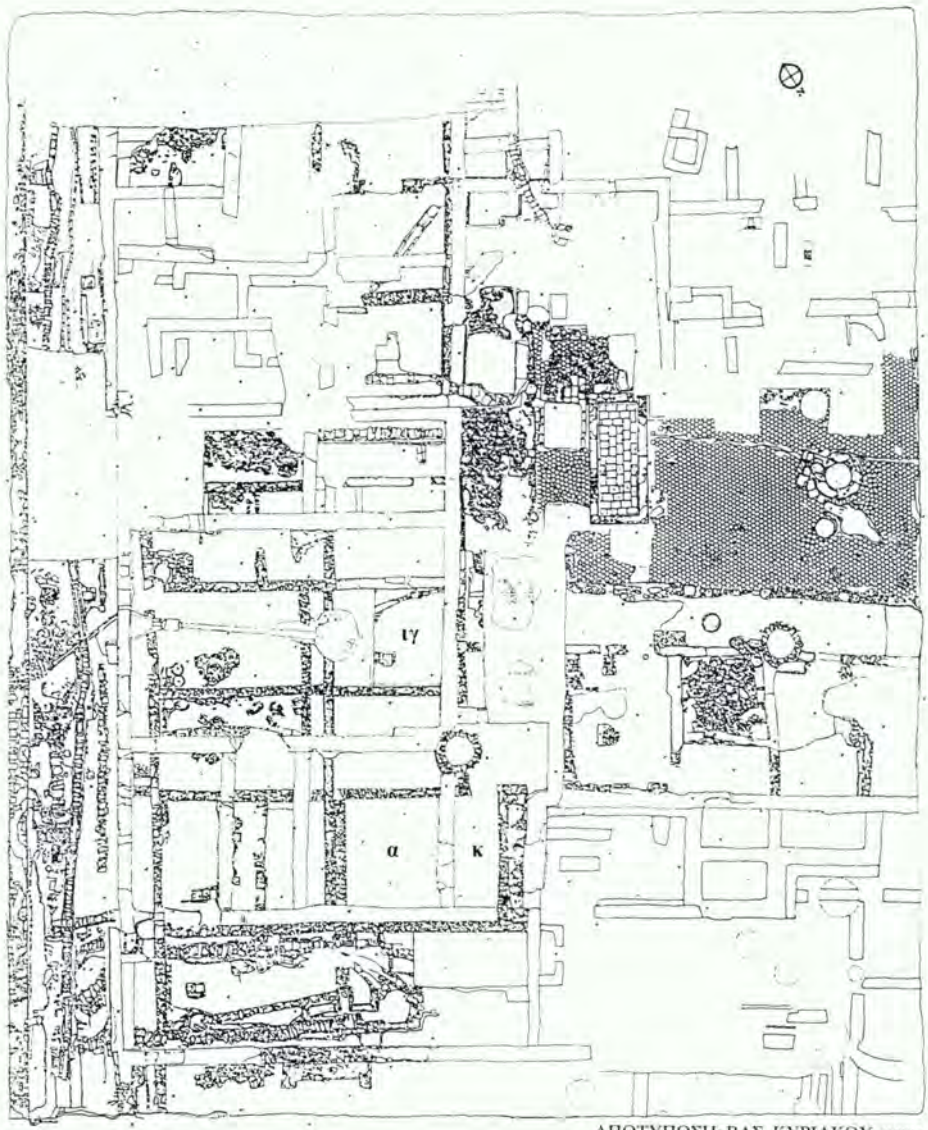
³ Π. Αδάμ Βελένη, Στοιχεία της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 3 (1989), σ. 227.

⁴ Από την επιφάνεια της θάλασσας τα βάθη είναι περίπου 19,30 μ.

οδός Αγίου Δημητρίου

οδός Κυπρίων Αγωνιστών

οδός Βενιζέλου

ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ: ΒΑΣ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, αρχιτ.

οδός Ολύμπου

Εικ. 1. Πλατεία Διοικητηρίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 2. Βάσεις «μεγαρικών» σκύφων.

Κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση

Αντιπροσωπεύεται με μεγάλη ποσότητα οστράκων, θραύσματα από τη βάση, το σώμα και το χείλος των αποκαλούμενων «μεγαρικών» και «ομηρικών» σκύφων⁵.

Στα παραδείγματα των «μεγαρικών» σκύφων από το Διοικητήριο τα διακοσμητικά θέματα δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές από τα ανάλογα θέματα των

βασικών κέντρων παραγωγής ανάγλυφων αγγείων⁶.

Στη βάση υπάρχει συνήθως ρόδακας με οξυκόρυφα φύλλα και στην περιμέτρο του λογχόσχημα φύλλα, φύλλα άκανθας ή συνδυασμός και των δύο. Σε λίγα παραδείγματα όπου απουσιάζει ο ρόδακας αντί για φύλλα υπάρχουν κάθετες χαραξίσεις, ανθέμια σε φολιδωτή διάταξη⁷ ή λέσβιο κυμάτιο (εικ. 2)⁸.

Η διακόσμηση των οστράκων που προέρχονται από το σώμα των σκύφων ποικίλλει. Συχνά όλο το σώμα καταλαμβάνεται από λογχόσχημα φύλλα με μία ή δύο νευρώσεις ή από μικρότερα φύλλα-ανθέμια που δίνουν την εντύπωση φολιδών. Αρκετά είναι τα παραδείγματα όπου ανάμεσα στα λογχόσχημα φύλλα φύονται και ελίσσονται ποδίσκοι (εικ. 3). Άλλα μεμονωμένα διακοσμητικά θέματα είναι το κηρύκειο⁹, ο βλαστός που θυμίζει κέρας¹⁰,

⁵ Για τους όρους «μεγαρικοί» και «ομηρικοί» σκύφοι, βλ. Ι.Μ. Ακαμάτης, *Πήλινες μίτρες αγγείων από την Πέλλα*, 1985, σ. 21 κ.ε.

⁶ Αναφέρονται ως βασικά κέντρα η Αθήνα (S.I. Rotroff, *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Moldmade Bowls, The Athenian Agora XXII*, 1982), η Δήλος (A. Laumonier, *Délos. La céramique hellénistique à reliefs. 1. Ateliers «ioniens»*, 1977) και η Πέλλα (Ι.Μ. Ακαμάτης, ό.π.).

⁷ Βλ. π.χ. A. Laumonier, ό.π., πίν. 16, αριθ. 9300, πίν. 19, αριθ. 67, πίν. 41, αριθ. 244-245.

⁸ Η φωτογράφιση των ευρημάτων έγινε από το φωτογράφο της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ Κ. Τουτουτζήδη.

⁹ Προβλ. π.χ. U. Sinn, *Die homerischen Becher. Hellenistische Reliefkeramik aus Makedonien*, *AM* 7 (1979), Beih., σ. 151-152 MB 119· A. Laumonier, ό.π., πίν. 2, 3, 43, 70.

¹⁰ Προβλ. π.χ. A. Laumonier, ό.π., πίν. 17, αριθ. 1339, πίν. 35, αριθ. 1450-1453.

Εικ. 3. Όστρακα «μεγαρικών» σκύφων.

Εικ. 4. Όστρακα «μεγαρικών» σκύφων.

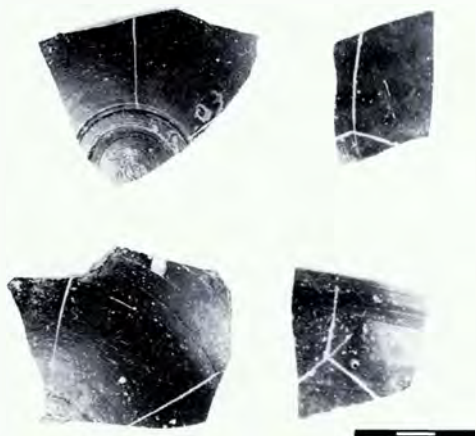
το βουκράνιο¹¹, ο κάνθαρος¹² (εικ. 3 και 4). Σε μερικά παραδείγματα η διακόσμηση αποτελείται από εγχάρακτες γραμμές, που σχηματίζουν ένα «δίχτυ» στο σώμα του σκύφου¹³ (εικ. 5).

Τα όστρακα που προέρχονται από το χείλος των «μεγαρικών» σκύφων διακοσμούνται συνήθως με ζώνες, που συχνά καλύπτουν και το πάνω μέρος του σώματος. Συνηθισμένη είναι η ζώνη με ιωνικό ή λέσβιο κυμάτιο, ο σύνθετος πλοχμός, ρόδακες στη σειρά, ο μαϊάνδρος, οι αστράγαλοι. Δεν είναι λίγα τα παραδείγματα

¹¹ Πρβλ. π.χ. G. de Luca, *Hellenistische Kunst in Pergamon im Spiegel der megarischen Becher*, *IstMitt* 40 (1990), πίν. 24, 102.

¹² Πρβλ. π.χ. *The Athenian Agora* XXII, πίν. 19, 20, 26, 85 και A. Laumonier, ό.π., πίν. 15, αριθ. 4050, πίν. 29, αριθ. 1743.

¹³ Πρόκειται για τους λεγόμενους «Fussball-becher», βλ. σχετικά G. Huebner, *Calices pergami und die Scherbenfunde aus dem Grossen Altar*, *I' ΕπΣυνΕλλΚερ*, 1994, σ. 290.

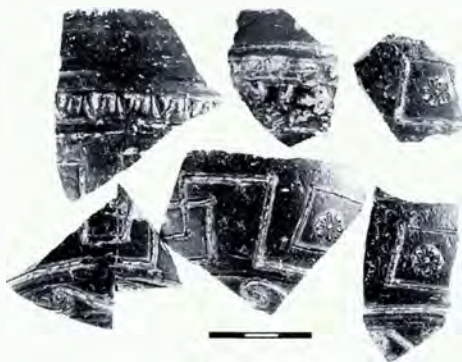
Εικ. 5. Θραύσματα σκύφων με «δικτυωτή» διακόσμηση.

όπου υπάρχει συνδυασμός των παραπάνω θεμάτων σε επάλληλες ζώνες (π.χ. ιωνικό κυμάτιο, σπείρες και οριζόντιες κυματοειδείς γραμμές, ή ιωνικό κυμάτιο και ρόδακες) (εικ. 3). Μια μικρή ομάδα οστράκων κάτω από τη διακοσμητική ζώνη του χείλους φέρει διακόσμηση από κλαδιά μυρτιάς με φύλλα και καρπούς (εικ. 6)¹⁴. Σε ένα θραύσμα από χείλος διακρίνεται ένα πρωτότυπο διακοσμητικό θέμα με ζώνη από καβούρια, ενώ σε έξι θραύσματα σκύφου που συνανήκουν, ένα επίσης ασυνήθιστο θέμα με ζώνη από ανάγλυφο μαιάνδρο με ρόδακα στο κέντρο και χαμηλότερα διακόσμηση με έλικες (εικ. 7).

¹⁴ Με αυτό το διακοσμητικό θέμα, βλ. σχετικά G. Huebner, ό.π., σ. 288 κ.ε.: *The Athenian Agora XXII*, πίν. 66, αριθ. 378, 379· A. Laumonier, ό.π., πίν. 13, αριθ. 2380, πίν. 41, αριθ. 109.

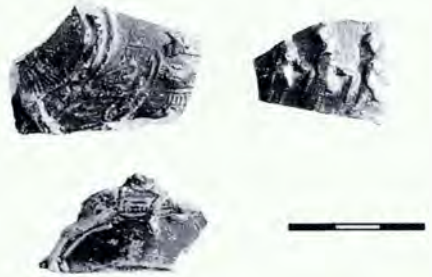
Εικ. 6. Χείλη «μεγαρικών» σκύφων.

Εικ. 7. Όστρακα με γεωμετρικό και θαλάσσιο διάκοσμο.

Εικ. 8. Θραύσματα «ομηρικών» σκύφων.

Εικ. 9. Θραύσματα «ομηρικών» σκύφων.

Στα όστρακα των «ομηρικών» λεγόμενων σκύφων αναγνωρίζονται ως επί το πλείστον σκηνές από τον Τρωικό κύκλο: οπλισμένες μορφές, έφιππες μορφές, τμήματα δοράτων (εικ. 8 και 9). Ένα από τα παραδείγματα διασώζει ανδρική μορφή πάνω σε άρμα και την επιγραφή [Α]ΧΙΛΛΕΥΣ (εικ. 10), ενώ εννέα όστρακα σώζουν πολύ αποσπασματικά τμήματα επιγραφών (σε ένα θραύσμα ΑΦΡΟΔ[ΙΤΗ]).

Σε λίγα όστρακα – με το περιθώριο αναγνώρισης που επιτρέπει η αποσπασματική απεικόνιση των θεμάτων και τα τμήματα των επιγραφών – τα μυθολογικά θέματα διαφοροποιούνται: σε δύο παραδείγματα απεικονίζεται η μορφή του Έρωτα¹⁵, σε ένα τρίτο μορφές που χορεύουν¹⁶ (:) (εικ. 8 και 9).

Τα πολύ μικρά θραύσματα των σκύφων δεν επιτρέπουν την ασφαλή χρονολόγησή τους και η παραβολή με τα παράλληλα των εργαστηρίων παραγωγής ανάγλυφης κεραμικής γίνεται με σχετική επιφύλαξη.

Η κεραμική αυτής της κατηγορίας αντιστοιχεί σε οικοδομική φάση (δύο τοίχοι

Εικ. 10. Θραύσμα «ομηρικού» σκύφου με επιγραφή [Α]ΧΙΛΛΕΥΣ.

θεμελίωσης ύψ. 1,40 μ. που αποτελούν την υποδομή της υπερκείμενης ρωμαϊκής)¹⁷ και βρέθηκε αμέσως βαθύτερα από τη

¹⁵ Πρβλ. π.χ. *The Athenian Agora* XXII, πίν. 32, αριθ. 173, πίν. 41 και 81, αριθ. 211.

¹⁶ Πρβλ. π.χ. U. Sinn, ό.π., σ. 146, MB 114 και A. Laumonier, ό.π., πίν. 21, αριθ. 8250.

¹⁷ Για τις ελληνοιστικές φάσεις στην πλατεία Διοικητηρίου, βλ. *AEMΘ* 8 (1994) και 9 (1995) (υπό έκδοση).

ρωμαϊκή terra sigillata μαζί με όστρακα αγγείων από την όψιμη φάση της κατηγορίας «Δυτικής Κλιτύος», τροχήλατους λύχνους από τα τέλη του 3ου έως το 2ο αι. π.Χ., νόμισμα ανώνυμης κοπής Θεσσαλονίκης των αρχών του 2ου αι. π.Χ., λαβές θασιακών και ροδιακών αμφορέων και δύο νομίσματα Φιλίππου Ε' (220-179 π.Χ.).

Εικ. 11. Όστρακο με διακόσμηση της κατηγορίας «Δυτικής Κλιτύος» (θέουσα σπείρα).

Κεραμική της κατηγορίας «Δυτικής Κλιτύος»

Αντιπροσωπεύεται κυρίως από θραύσματα πινακίων, σκύφων, κανθάρων και πώματα πυξίδων. Τα διακοσμητικά θέματα που συναντώνται συχνότερα στα όστρακα της ανασκαφής του Διοικητηρίου είναι:

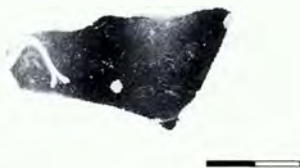
– Σειρά κυμάτων (θέουσα σπείρα) που αποδίδονται με διαλυμένο πηλό και πυκνό λευκό χρώμα (εικ. 11).

– Δελφίνι (αποσπασματική απεικόνιση σε μικρό θραύσμα) (εικ. 12).

– Ζώνη με ομόκεντρα τετράγωνα από επίθετο πηλό σε πώματα πυξίδων (εικ. 13).

Χαρακτηριστική είναι η πολύ καλή ποιότητα των οστράκων, ο καστανέρυθρος καθαρός πηλός και το μαύρο σιλιπνό γάνωμα.

Τα παραπάνω θέματα, ιδιαίτερα προσφιλή στο Αττικό εργαστήριο¹⁸, αντιπροσωπεύουν τα πρωιμότερα δείγματα της κατηγορίας «Δυτικής Κλιτύος» στο Διοικητήριο και βρέθηκαν στο μεγαλύτερο μέχρι στιγμής βάθος των δύο δοκιμαστικών τομών μαζί με νομίσματα Πύρρου (288-284 π.Χ.) και Αντιγόνου Γονατά (277-239 π.Χ.), καθώς και μελαμβαφή κεραμική από το τέλος του 4ου έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. (πινάκια και βάσεις

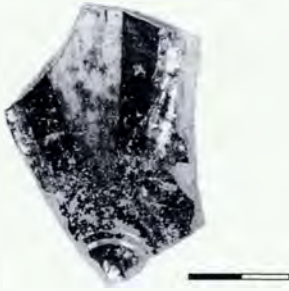
Εικ. 12. Όστρακο με απεικόνιση δελφινιού.

Εικ. 13. Πώματα πυξίδων.

κανθάρων, σκυφίδια με επίεστη διακόσμηση, ομφαλωτό πινάκιο, θραύσματα ημίτομου σκύφου με επίθετες αχιβάδες). Η κεραμική αυτή συμπίπτει χρονολογικά με την ίδρυση της πόλης και φαίνεται πως

¹⁸ S. Rotroff, Attic West Slope Vase Painting, *Hesperia* 60 (1991), σ. 59 κ.ε. και Β. Πατσιαδά, Κεραμική του τύπου «Δυτικής Κλιτύος» από τη Ρόδο, *ΑΔ* 38 (1983), Μελέτες, σ. 106 κ.ε.

Εικ. 14. Θραύσμα πινακίου.

σχετίζεται με μία μόλις διαφαινόμενη οικοδομική φάση, η οποία παρουσιάζει σαφή απόκλιση από την υπερκείμενη θεμελίωση που προαναφέρθηκε. Το εγχείρημα για τη συσχέτιση αυτής της τελευταίας φάσης με τον οικοδομικό άξονα της εποχής του Κασσάνδρου είναι ασφαλώς πρόωρο, εφόσον η έρευνα εκκρεμεί. Η ένδειξη, ωστόσο, για μια πρώιμη εγκατάσταση στο χώρο παραμένει ισχυρή.

Διακοσμητικά θέματα που συναντώνται αρκετά συχνά στα ανατολικά εργαστήρια¹⁹ υποδηλώνουν απλώς, χωρίς να πιστοποιούν προς το παρόν, την όποιες μορφής σχέση της περιοχής με μικρασιατικά κέντρα:

– Λουλούδι-άστρο από λογχόσχημα επιμήκη φύλλα, στον πυθμένα πινακίου. Αποδίδονται εναλλασσόμενα με διαλυμένο πηλό και λευκό χρώμα (εικ. 14).

– Φύλλα δάφνης με εναλλαγή λευκού χρώματος και διαλυμένου πηλού (θέμα χαρακτηριστικό του περγαμηνού εργαστηρίου²⁰) (εικ. 15).

– Κλαδί δάφνης που περιτρέχει το λαϊμό σκύφων και κανθάρων (εικ. 16).

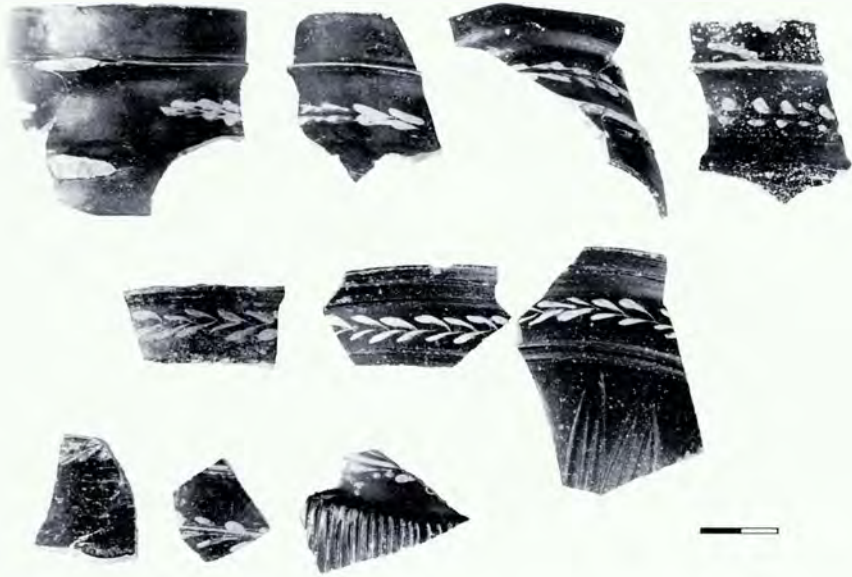
Εικ. 15. Θραύσματα σκύφων.

Από τα όψιμα δείγματα της κατηγορίας τα οποία βρέθηκαν – όπως προαναφέρεται – στο ίδιο βάθος με τα ανάγλυφα αγγεία:

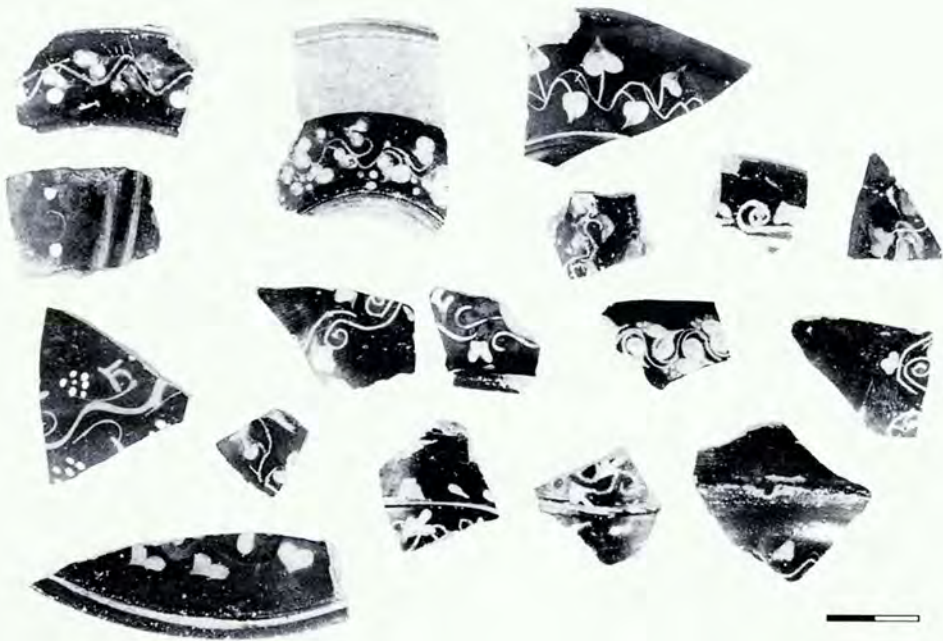
– Το κλαδί κισσού (απλό ή διπλό διαπλεκόμενο) με ελικοειδείς χαράξεις, φύλλα με επίθετο πηλό και καρπούς με καστανό ή λευκό χρώμα αποτελεί το πιο συνηθισμένο διακοσμητικό θέμα (εικ. 17).

¹⁹ Βλ. π.χ. την κεραμική «Δυτικής Κλιτύος» από το Πέργαμο, J. Schaefer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon*, PF 2, 1968.

²⁰ Β. Πατσιαδά, ό.π., σ. 133, 134.

Εικ. 16. Όστρακα σκύφων και κανθάρων.

Εικ. 17. Όστρακα κανθάρων, πυξίδων, σκύφων και πινακίων.

Εικ. 18. Όστρακα πυξίδων, σκύφων και πινακίων.

– Εγγάρακτο ιωνικό κυμάτιο που εναλλάσσεται με τρίφυλλο ή πεντάφυλλο κόσμημα²¹ (εικ. 18).

– Ιωνικό κυμάτιο (αυγά από επίθετο πηλό) στο χείλος πινακίων (εικ. 19).

– Περιδέραιο με σταγόνες (μικρά λογόσχημα φύλλα) (εικ. 20).

– Περιδέραιο με εγγάρακτες καμπύλες και λευκές επίθετες σταγόνες (σε μερικά παραδείγματα και κουκκίδες).

Χαρακτηριστική σε όλα σχεδόν τα παραδείγματα είναι η χρήση του χαράγματος και η βαθμιαία απλοποίηση των διακοσμητικών θεμάτων²².

Σε μια εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα που βρίσκεται σε εξέλιξη στο ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης, με χαρακτηριστική την πυκνή κατοίκηση αλλά και την πολύ καλή διατήρηση ενός αρχιτεκτονικού συνόλου των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, η ανίχνευση των φάσεων της ελληνοιστικής πόλης αφορά ένα σύνθετο πρόβλημα ανα-

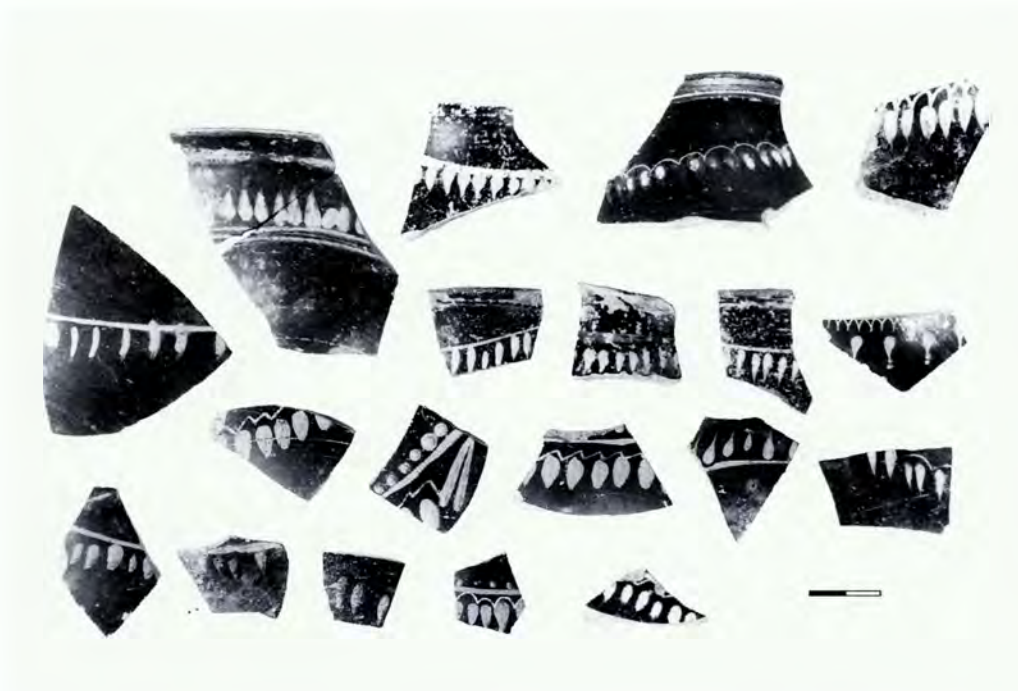

Εικ. 19. Όστρακα πινακίων.

σκαφικής πρακτικής που καθιστούν ιδιαίτερα δυσεπίλυτο οι υπερκείμενες οικοδομικές φάσεις.

²¹ Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνοιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, 1980, σ. 162.

²² Β. Αλλαμανή - Α. Τζαναβάρη, Πήλινες πυξίδες από τη Βέροια. Χρονολογικές ενδείξεις, *Β' ΕπΣυν-Ελλάρο*, σ. 156

Ειχ. 20. Όστρακα σκύφων και κανθάρων.

Ωστόσο, ακόμη και με τα μέχρι στιγμής δεδομένα από την έρευνα σε βάθος, η υπόθεση για την ύπαρξη ελληνοιστικού πυρήνα που μαρτυρά τη σχέση του με άλλα κέντρα (την Αθήνα πιθανότατα) και μιας υστεροελληνοιστικής εγκατάστασης – σε διακίνηση και επαφή αυτή και με τα μακεδονικά

κέντρα – στηρίζεται σε ασφαλείς, αν και περιορισμένες ακόμη ενδείξεις.

Μια πρώτη παρουσίαση της κεραμικής που επιχειρείται, θεωρούμε ότι αποτελεί απλή εισαγωγή σε μια θεωρητική ακόμη άποψη, που η εξέλιξη της ανασκαφής πιστεύουμε πως θα τεκμηριώσει.

HELLENISTIC POTTERY FROM THE EXCAVATION OF PLATEIA DIIKITIRIOU

A. TASIA - Z. LOLA - A. BACHLAS - A. STANGOS

During the 1994 and 1995 excavations in Plateia Diikitiriou, two trial trenches were sunk to some depth beneath the floor of the building of the main phase, whose construction goes back to the 1st c. BC. A large number of portable finds dating from the end of the 4th down to the 2nd c. AD, together with the building phases identified, attest to the existence of a large Hellenistic core which probably extended

over the larger part of the excavated area.

The two categories of pottery that have been investigated, sherds from relief vases and 'West Slope' pottery, are represented by a variety of shapes and decorative motifs that cover the entire 3rd and 2nd c. BC and point to relations between this early settlement core and production centres in Athens and Macedonia. The investigation is continuing.

ΤΜΗΜΑΤΑ ΑΓΓΕΙΩΝ ΤΗΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΣ «ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΛΙΤΥΟΣ» ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΠΟΛΥΞΕΝΗ Α. ΓΕΩΡΓΑΚΗ

Το υλικό που παρουσιάζεται εδώ προέρχεται από το χώρο της αρχαίας αγοράς της Θεσσαλονίκης και από τις ανασκαφές που διενεργήθηκαν στο διάστημα των ετών 1992-1995 από τη ΙΣΤ' ΕΠΚΑ¹.

Πρόκειται για αποσπασματικό υλικό – το σύνολο των τμημάτων και θραυσμάτων της κατηγορίας «Δυτικής Κλιτύος»², ξεπερνά τα δύο χιλιάδες – το οποίο επιλέχθηκε με βάση κριτήρια που αφορούν το κατά το δυνατόν, ολοκληρωμένο ή μετά από συντήρηση, αποκατεστημένο σχήμα τους³, στο χώρο εύρεσης, καθώς και τη δυνατότητα συσχετισμού του με συνευρήματα – λύχνοι κυρίως – τα οποία θα μπορούσαν να βοηθήσουν σημαντικά στη χρονολογική εκτίμησή του και στη σχέση του με το συγκεκριμένο χώρο.

Από το σύνολο της ελληνιστικής κεραμικής στο χώρο της αρχαίας αγοράς, τα δείγματα της κατ. «Δ.Κ.» είναι τα συχνότερα, χωρίς να λείπουν αντιπροσωπευτικά

κομμάτια άλλων μεγάλων κατηγοριών κεραμικής αυτής της περιόδου και συνοδεύονται από γνωστά στην έρευνα προβλήματα, που δυσχεραίνουν την εξαγωγή

αδιάλειπτα εκτεταμένες έρευνες στο χώρο. Αναλυτικότερα, για τις έρευνες και τις αναστηλωτικές-σθερωτικές επεμβάσεις στο χώρο της αρχαίας αγοράς, βλ. Γ. Βελένης, Ι. Βοκοτοπούλου, Δ. Κυριάκου, Ζ. Αλ. Σααγιάχ, Πρόγραμμα Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 5 (1991), σ. 247 κ.ε.· Ι. Βοκοτοπούλου, Π. Αδάμ Βελένη, Εργασίες στην Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 321-328· G. Velenis, I. Vocotopoulou, *The Roman Agora of Thessaloniki* (ανακοίνωση στο XIV Διεθνές Συνέδριο Κλασικής Αρχαιολογίας, Tarragona 6-11 Σεπτεμβρίου 1993) (στον παρόντα τόμο, σ. 129 κ.ε.). Γ. Βελένης, *Αρχαία αγορά Θεσσαλονίκης (Ωδεϊό) Cryptoporticus* (κείμενα), Θεσσαλονίκη 1993. Γ. Βελένης, Συμπραγματευόμενοι σε επιγραφή της Θεσσαλονίκης (ανακοίνωση στο Γ' Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία με θέμα «Επιγραφές της Μακεδονίας», Θεσσαλονίκη 8-12 (12/1993), *Τεκμήριο* 3 (1997). Γ. Βελένης, Π. Αδάμ Βελένη, Αναστηλωτικές και ανασκαφικές εργασίες στην αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης κατά το 1994, *ΑΕΜΘ* 8 (1994) (υπό εκτύπωση).

² Στο εξής: «Δ.Κ.» ή κατ. «Δ.Κ.».

³ Μέχρι σήμερα, τουλάχιστον, κανένα αγγείο της κατ. «Δ.Κ.» δεν βρέθηκε ακέραιο ύστερα από στοιχειώδη διαδικασία συντήρησης. Ωστόσο, η συντήρηση και η μελέτη τους βρίσκονται σε αρχικό στάδιο και τίποτα δεν αποκλείει την ανατροπή των δεδομένων.

* Για την παραχώρηση του υλικού και την παροχή κάθε είδους βοήθειας ευχαριστώ την κ. Π. Αδάμ Βελένη, υπεύθυνη του έργου της αρχαίας αγοράς.

¹ Η έρευνα στο χώρο μετά το διάστημα 1962-1969 ξανάρχισε το 1989 από τη ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, αρχικά με χρηματοδότηση του Δήμου Θεσσαλονίκης. Το 1990 χορηγείται από το ΥΠΠΟ ερευνητικό πρόγραμμα σε ομάδα εργασίας του ΑΠΘ. Από τότε διεξάγονται

σαφών συμπερασμάτων⁴. Η χρονολόγηση, τα εργαστήρια παραγωγής, η εμφάνιση συγκεκριμένων διακοσμητικών μοτίβων, η διάρκεια ζωής τους και η αντικατάστασή τους από άλλα, όταν εκφυλίζονται, είναι μερικά από τα στοιχεία που δυσκολεύουν τη μελέτη ενός τέτοιου συνόλου.

Επιπλέον, το παρόν υλικό σχετίζεται και με ειδικότερα προβλήματα που αφορούν την προέλευσή του από το χώρο της αρχαίας αγοράς. Το μεγαλύτερο μέρος του προέρχεται από την πλατεία της αγοράς, χώρο που παρουσιάζει μια πολύ ρευστή ανασκαφική εικόνα, ειδικότερα όσον αφορά τις πρωιμότερες φάσεις.

Η στρωματογραφία είναι διαταραγμένη, εξαιτίας κυρίως της διαχρονικής χρήσης του χώρου, όπως φαίνεται ανασκαφικά στα υποστρώματα της πλακόστρωσης της πλατείας κατά περιοχές. Η ανασκαφική εικόνα του χώρου, επομένως, στερεί τη δυνατότητα θεώρησης του υλικού ως κλειστού συνόλου.

Όσον αφορά το τμήμα του υλικού που προέρχεται από την περιοχή του Ωδείου της αρχαίας αγοράς, η ανασκαφική εικόνα είναι, σε γενικές γραμμές, ίδια με αυτή της πλατείας, με σημαντικές, ωστόσο, επιμέρους εξαιρέσεις.

Αναλυτικότερα, εντοπίστηκε και εδώ μια συνεχής χρήση των χώρων από τα ελληνιστικά έως τα παλαιοχριστιανικά χρόνια και ιχνηλατήθηκαν ελληνιστικές και ρωμαϊκές φάσεις. Κατά την περίοδο Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου 1992 έγινε σαφές από τα ευρήματα – κινητά και αρχιτεκτονικά λείψανα – ότι η ελληνιστική φάση των χώρων του ωδείου ήταν αρκετά αντιπροσωπευτική και διαρκής. Λάκκοι απόρριψης, αποθηκευτικοί χώροι και άλλα

στοιχεία βεβαιώνουν ή πάντως κάνουν πολύ πιθανή την ύπαρξη μιας πρώιμης ελληνιστικής φάσης σε αυτούς τους χώρους.

Τα δεδομένα καθιστούν σαφές ότι η απόπειρα χρονολογικής προσέγγισης κάποιων αντιπροσωπευτικών δειγμάτων του παρόντος συνόλου, ίσως δεν είναι ιδιαίτερα εύστοχη και, βεβαίως, επιδέχεται αναθεωρήσεις και εύλογες ανατροπές⁵.

Σχήματα

Καθώς η κεραμική «Δ.Κ.» από την αρχαία αγορά είναι κεραμική απόρριψης από λάκκους και αποθέτες είναι σαφές ότι δεν αντιπροσωπεύει, χρονικά, την ακμή της χρήσης και λειτουργίας του χώρου. Έτσι ερμηνεύεται, άλλωστε, το ότι πρόκειται κυρίως για θραύσματα και τμήματα

⁴ Είναι γνωστό ότι η συγκεκριμένη κατηγορία κεραμικής – όπως και το σύνολο της ελληνιστικής κεραμικής – διέπεται από μια προβληματική που αφορά την έλλειψη γενικότερων γνώσεων, δημοσιεύσεων και ανασκαφικών δεδομένων (π.χ. κλειστά σύνολα), ώστε, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, πολύ λίγα ασφαλή στοιχεία να έχουμε στη διάθεσή μας για την εμφάνιση και την εξέλιξη του ρυθμού αυτού, ειδικότερα στη Μακεδονία. Από τα αντικειμενικά αυτά προβλήματα της κατηγορίας δεν εξαιρείται το σύνολο της αρχαίας αγοράς.

⁵ Πρόκειται για μια πρώτη παρουσίαση του υλικού, η οποία σε αυτό το στάδιο δεν εννοεί την εξαγωγή σαφών χρονολογικών συμπερασμάτων, που θα μπορούσαν να προκύψουν από το συνδυασμό της μελέτης των νομισμάτων και των λύχνων, καθώς ο μεγαλύτερος όγκος τους δεν έχει ακόμη μελετηθεί συστηματικά. Με την ολοκλήρωση της μελέτης των δύο αυτών κατηγοριών ευρημάτων τα στοιχεία θα πληθύνουν σαφώς και η δυνατότητα ακριβέστερης χρονολόγησης θα είναι εφικτή.

μόνον αγγείων της κατηγορίας. Το εν λόγω υλικό είναι το πιο αντιπροσωπευτικό του συνόλου, όσον αφορά τη δυνατότητα διάγνωσης και μελέτης των διατηρημένων σχημάτων.

Τα περισσότερα είναι τμήματα σκύφων και κανθάρων, δεν λείπουν όμως αμφορείς, πυξίδες – κυρίως πώματα – οινοχόες, λεκανίδες, κρατήρες καθώς και σχήματα που δεν συναντώνται ιδιαίτερα συχνά και είναι, λόγω και της αποσπασματικής τους μορφής, αδιάγνωστα⁶.

Πρόκειται για αγγεία που δεν απαιτούν ιδιαίτερη δυσκολία στη σύλληψη και την κατασκευή της φόρμας τους και μπορούν να παραχθούν εύκολα και γρήγορα καλύπτοντας, έτσι, τις μαζικές ανάγκες της εποχής τους. Η επιλογή, άλλωστε, των σχημάτων τους από τον τεχνίτη είναι ενδεικτική, σε βαθμό που επιτρέπει την αναγνώρισή τους ως προϊόντων τοπικού εργαστηρίου⁷.

Σκύφοι, πινάκια αλλά και κάνθαροι είναι μερικά από τα αγγεία όπου φαίνεται πως οι τεχνίτες της εγχώριας παραγωγής μιμούνται, στα βασικά στοιχεία, το σχήμα· ωστόσο, είναι εμφανής μια ελευθερία ή και –όχι σπάνια– κακοτεχνία, που στο τελικό αποτέλεσμα καμιά σχέση δεν έχει με τα δείγματα των εργαστηρίων των μεγάλων κέντρων παραγωγής. Θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι ο ντόπιος τεχνίτης παράγει μια «εκφυλισμένη» εκδοχή των σχημάτων των κέντρων παραγωγής με σαφή τα «επαρχώιτικα» στοιχεία ακόμη και στο σχήμα.

Όσον αφορά, πιο συγκεκριμένα, τα σχήματα των δειγμάτων από την αρχαία αγορά θα μπορούσε κανείς να διαπιστώσει τα εξής: το συχνότερο σχήμα κανθά-

Εικ. 1. Κάνθαρος PA 2105.

ρου είναι αυτό με το ψηλό κωνικό σώμα, τον κυλινδρικό, με τα κάθετα τοιχώματα, λαιμό και την κάθετη ταινιωτή λαβή με το επίθετο πηνίο (π.χ. PA 2105) (εικ. 1). Το σχήμα δεν είναι πάντοτε όμοιο, αλλά συναντάται με μικρές παραλλαγές· έτσι, σε άλλα ο λαιμός είναι ψηλότερος και το σώμα ημισφαιρικό ή ακόμη, η βάση ανεστραμμένος εχίνος με πλαστικό δακτύλιο⁸

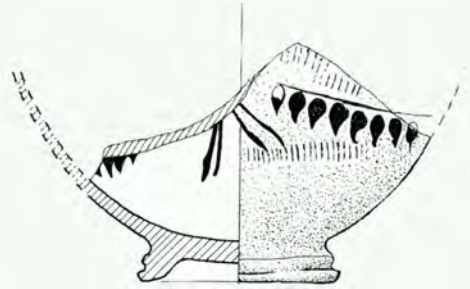
⁶ Τμήματα και θραύσματα αδιάγνωστων σχημάτων ελπίζουμε ότι θα ταυτιστούν μετά την ολοκλήρωση της συντήρησης.

⁷ Γενικά για τα σχήματα και τη διάρκεια ζωής των αγγείων της «Δ.Κ.», βλ. *Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία*, ΑΠΘ 1991 (υπεύθ. έκδ. Στ. Δρούγου), σ. 23-24.

⁸ Βλ. σχετικά Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα 1980, σ. 152.

Εικ. 2. Τμήμα σκύφου PA 2029.

ή διβαθμιδωτή, χαμηλή με πλαστικό δακτύλιο.

Ένας άλλος τύπος κανθάρου που συναντάμε στην αρχαία αγορά – δείγμα, πιθανώς, εισαγωγής – είναι ο λεγόμενος «σκυφοειδής κάνθαρος» με το ημισφαιρικό χαμηλό σώμα και τις κάθετες δακτυλιωτές λαβές. Ωστόσο, δεν είναι το αντιπροσωπευτικότερο σχήμα, καθώς το τοπικό εργαστήριο θα πρέπει να είχε σαφή προτίμηση στους κανθάρους με τον ψηλό, κυλινδρικό λαιμό και στις παραλλαγές τους.

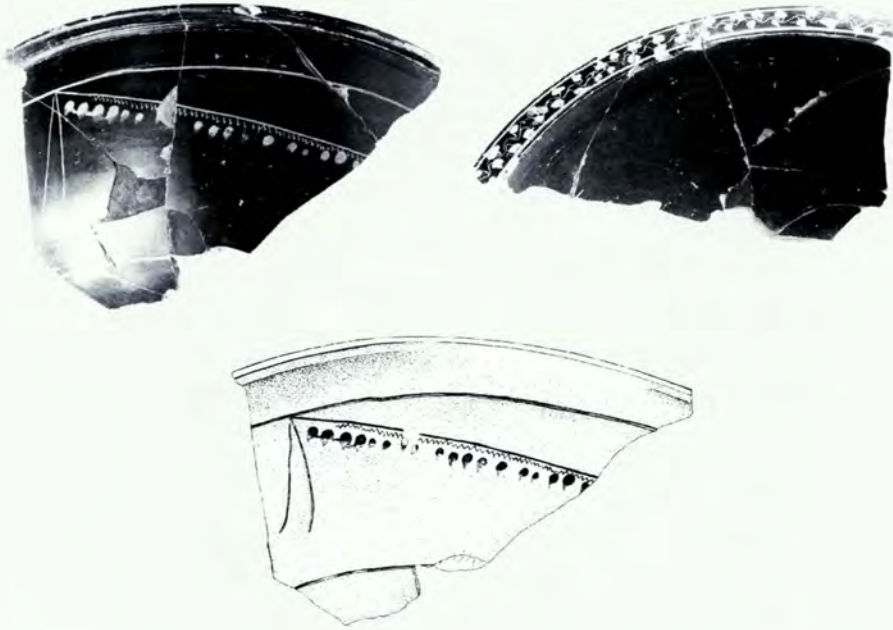
Όσον αφορά το σκύφο, σχήμα που κατεξοχήν συναντάται στην αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης, το είδος αντιπροσωπεύεται, σχεδόν αποκλειστικά, από παραδείγματα με ημισφαιρικό σώμα, κάθετο χείλος, συμφυές με το σώμα και πλατιά, χαμηλή βάση με πλαστικό δακτύλιο (π.χ. PA 2029) (εικ. 2). Δεν λείπουν και τα παραδείγματα με βάση ανεστραμμένου εχίνου. Σε αυτά είναι σχεδόν αποκλειστική η διακόσμηση με περιδέραιο, γιγλά-

ντες και σταγονοειδή φύλλα: συνήθως, αποδίδεται με αραιωμένο πηλό στην εξωτερική επιφάνεια του σώματος του αγγείου.

Το πιο ολοκληρωμένο, μετά από συντήρηση, σχήμα αγγείου ανήκει σε μια λεκανίδα (PA 2076) (εικ. 3). Εκτός από αυτό το παράδειγμα, στο οποίο μπορεί κανείς

Εικ. 3. Λεκανίδα PA 2076.

Εικ. 4. Τμήμα λεκανίδας PA 2000.

να μελετήσει στοιχεία του σχήματος, βρέθηκαν αρκετά τμήματα από χείλη και σώματα παρόμοιων λεκανίδων με κάθετες ελλειψοειδείς λαβές, συμφυείς με το σώμα.

Η λεκανίδα αυτού του τύπου θα πρέπει να αποτελεί τυπικό σχήμα της παραγωγής των ελληνιστικών χρόνων και, πιθανότατα, είναι προϊόν (όπως και τα υπόλοιπα θραύσματα του ίδιου σχήματος) του περγαμηνού εργαστηρίου του 2ου αι. π.Χ. Έχει καμπυλωτό, πλατύ, εξωστρεφές χείλος, βαθύ, κωνικό σώμα, επίπεδη βάση και δύο χαρακτηριστικές λαβές κάτω από το χείλος. Το πιο χαρακτηριστικό, ωστόσο, στοιχείο του αγγείου είναι η τυπική διακόσμηση του χείλους: γραπτά ανθέμια, απο-

δοσμένα με αραιωμένο πηλό σε ζώνη που οριοθετείται από ζεύγη αυλακωτών διπλών δακτυλίων.

Μια παραλλαγή του σχήματος – προϊόν κατά πάσα πιθανότητα τοπικού εργαστηρίου, καλής ωστόσο ποιότητας – δίνει το PA 2000 (εικ. 4). Εδώ, το χείλος είναι στενό, ταινιωτό και η διακόσμηση έχει σαφή στοιχεία τοπικής παραγωγής.

Ο κρατήρας αντιπροσωπεύεται από ένα μικρό τμήμα, ικανό όμως να δώσει αρκετά στοιχεία για τον τύπο του αγγείου (PA 2087). Τα χοντρά τοιχώματα και η μεγάλη, συμφυής με το σώμα, ελλειψοειδής λαβή είναι ενδεικτικά για τις διαστάσεις του.

Πιθανώς είναι δείγμα και αυτός (καθώς και τρία ακόμη τμήματα που έχουν, έως

τώρα, βρεθεί στην αρχαία αγορά) εισαγωγής από το περιγαμινό εργαστήριο. Αυτό αποδεικνύει, κυρίως, η απλωμένη στο εσωτερικό πλούσια γραπτή διακόσμηση που έχει αποδοθεί με ιδιαίτερη επιμέλεια.

Ο αμφορέας δεν είναι, επίσης, σχήμα που βρίσκει τα καλύτερα και αντιπροσωπευτικότερα δείγματά του στην αρχαία αγορά. Τα τμήματα που έχουν βρεθεί είναι, κυρίως, κυλινδρικοί λαιμοί με κάθετα τοιχώματα αλλά και ώμοι. Ωστόσο, είναι δύσκολο να διαγνωστεί με ασφάλεια η ταύτισή τους με αυτό το σχήμα, αφού τίποτε δεν θα μπορούσε να αποκλείσει την αντιστοιχία τους με παρόμοια σχήματα, όπως π.χ. την οινόχνη.

Αν και δεν είναι επιφύττο να γίνει τουλάχιστον σε αυτό το αρχικό στάδιο παρουσίασης του υλικού, ταξινόμηση σε τύπους, είναι ωστόσο σαφές ότι στις περισσότερες περιπτώσεις, πρόκειται για το λιτό σχήμα με τον κυλινδρικό λαιμό, το πλατύ χείλος και το χαμηλό, καλυκώσχημο σώμα με τη χαμηλή πλατιά βάση. Η διακόσμηση στα παραδείγματα του παρόντος υλικού, αναπτύσσεται κυρίως στην εξωτερική επιφάνεια του λαιμού και είναι η συνήθης περιδέραιο με γιρλάντα και φύλλα. Χαρακτηριστική εξαίρεση – κυρίως από άποψη ποιότητας και διακόσμησης – αποτελεί το PA 2070 (εικ. 5).

Εδώ, το περιδέραιο είναι πιο σύνθετο διακοσμητικά, ενώ ένας σχοινοειδής πλαστικός δακτύλιος περιτρέχει το λαιμό στο σημείο μετάβασης στον ώμο. Το πιθανότερο είναι πως πρόκειται για προϊόν εισαγωγής και ίσως είναι το πρωιμότερο παράδειγμα αμφορέα από την αρχαία αγορά.

Εικ. 5. Τμήμα λαιμού αμφορέα PA 2070.

Τέλος, καθώς τα μυροδοχεία είναι από τα σχήματα που δεν προτιμήθηκαν ιδιαίτερα από την κατ. «Δ.Κ.»⁹, η εύρεση τριών, προς το παρόν, τμημάτων των αγγείων αυτού του σχήματος στην αρχαία αγορά είναι οπωσδήποτε στοιχείο σημαντικό.

Πρόκειται για το τυπικό σχήμα του ακόσμητου μυροδοχείου, «προγόνου» του ατρακτώσχημου, μόνο που το σώμα είναι πιο σφαιρικό. Η βάση πιθανώς ήταν ελαφρά κοίλη και η μετάβαση σε αυτή – όπως διαπιστώνει κανείς από ανέραια παραδείγματα – γινόταν με κοντόχονδρο πόδι. Ωστόσο, το χαρακτηριστικότερο στοιχείο αυτού του σχήματος είναι οι δύο ψευδολαβές στο σώμα, που κάνουν το αγγείο να μοιάζει με μικρό αμφορίσκο (PA 2009) (εικ. 6).

⁹ Βλ. Β. Πατσιαδά, Κεραμική «Δυτικής Κλιτύος» από τη Ρόδο, *Α1* 38 (1983), Μελέτες, σ. 126.

Εικ. 6. Τμήμα μυροδοχείου PA 2009.

Περισσότερα στοιχεία για τα σχήματα και την εξέλιξη των αγγείων της κατ. «Δ.Κ» από την αγορά θα προκύψουν με τη δημοσίευση του καταλόγου των ευρημάτων. Ωστόσο, αυτό που από τα μέχρι τώρα δεδομένα θα μπορούσε να διαπιστωθεί με ασφάλεια είναι πως τα σχήματα των αγγείων της κατ. «Δ.Κ» στην αγορά εκπροσωπούν κατά κύριο λόγο, τη φάση της μαζικής παραγωγής με τις περισσότερες συνήθειες, και όχι σπάνια κακότεχνες, αποδόσεις.

Διακόσμηση

Ήδη τονίστηκε πως η τάση για πλούσια διακόσμηση στην κατ. «Δ.Κ.» είναι στοιχείο χαρακτηριστικό για τα αγγεία αυτού του είδους.

Η εξαιρετικά πλούσια ποικιλία των μοτίβων της κατηγορίας, όπως είναι φυσικό, δεν εξαντλείται στο συγκεκριμένο αριθμό ευρημάτων που παρουσιάζονται εδώ. Ωστόσο, ακόμη και σε αυτά τα περιο-

ρισμένα αριθμητικά παραδείγματα είναι χαρακτηριστικό ότι στις λεπτομέρειές του κανένα αγγείο δεν είναι εντελώς όμοιο με το άλλο.

Σχετικά με τα τμήματα των αγγείων της κατ. «Δ.Κ» από την αγορά της Θεσσαλονίκης, τα οποία δεν παρουσιάζονται εδώ, θα πρέπει να τονιστεί πως δεν υστερούν σε σημασία, καθώς η εξαιρετικά πλούσια ποικιλία των μοτίβων τους εξαντλεί όλο σχεδόν το θεματολόγιο της κατηγορίας. Η μελέτη και ταξινόμησή τους, βάσει της εξέλιξης των μοτίβων τους, θα είχε ασφαλώς ενδιαφέρον.

Στην αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης συναντώνται τα περισσότερα γνωστά διακοσμητικά μοτίβα της κατηγορίας: κάποια είναι μοναδικά και δεν έχουν παράλληλο μέσα στο ίδιο το σύνολό τους (αποτελώντας πιθανώς προϊόντα τοπικού εργαστηρίου), άλλα συναντώνται συχνότερα και άλλα αντιπροσωπεύουν, πιθανώς, το αποκορύφωμα της μαζικής παραγωγής των αγγείων του είδους είτε σε επίπεδο ντόπιων εργαστηρίων είτε σε επίπεδο εισαγωγής.

Τα προσφιλέστερα μοτίβα, με βάση τη συχνότητα εμφάνισής τους, είναι το περιδέραιο με τη γιρλάντα και τα γραπτά σταγονοειδή φύλλα, η βλαστόσπειρα – εγχάρκτη συνήθως – με κισσόφυλλα και συστάδες κουκκίδων σε τριάδες και, τέλος, το στεφάνι με το διαλυμένο ιωνικό κυμάτιο και την παρεμβολή φύλλων ανάμεσα στα στοιχεία του κυματίου¹⁰.

¹⁰ Για το στεφάνι του διαλυμένου κυματίου, βλ. αναλυτικά Στ. Δρούγιου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 161-162.

Ωστόσο, δεν λείπουν άλλα, λιγότερο συχνά ή και σπάνια μοτίβα, όπως κύματα (που το εσωτερικό του περιγράμματός τους φέρει λευκό επίθετο χρώμα) με σχηματοποιημένα δελφίνια, βωμοί, φυτικά μοτίβα – κυρίως κλαδί ελιάς, μυρτιάς, δάφνης – αλλά και σπάνια, σχηματοποιημένα φύλλα που δεν έχουν φυσικά πρότυπα.

Αυτά τα μοτίβα παραπέμπουν, κυρίως, στο περγαμινό εργαστήριο. Ωστόσο, δεν λείπουν και οι επιρροές από την Αττική.

Τέλος, συχνά συναντώνται γεωμετρικά μοτίβα ή και ο συνδυασμός μοτίβων που σε μερικές περιπτώσεις είναι ιδιαίτερα προσφιλής και συνήθης: π.χ. κισσόφυλλα ή γιρλάντα με σταγονοειδή φύλλα είναι δυνατόν να συνυπάρχουν στο ίδιο αγγείο, όπως, επίσης, δεν είναι σπάνιος ο συνδυασμός γραπτών εγχάρακτων και ανάγλυφων διακοσμητικών στοιχείων¹¹.

Η απόδοση των διακοσμητικών στοιχείων έχει ασφαλώς σχέση με την ποιότητα παραγωγής και την εργαστηριακή προέλευση, καθώς μπορεί να συναντήσουμε το ίδιο μοτίβο επιμελημένο ή, αντίθετα, εκφυλισμένο όταν είναι προϊόν τοπικού εργαστηρίου, το οποίο τις περισσότερες φορές επιδίδεται σε μια κακότεχνη μίμηση της κατηγορίας, όπως αυτή παράγεται στα εργαστήρια των κέντρων.

Η μεγαλύτερη ποικιλία συναντάται στην απόδοση φυτικών μοτίβων, όπου οι δυνατότητες παραλλαγής και συνδυασμού είναι ποικίλες. Εδώ, θα πρέπει να αναφερθεί η ύπαρξη στην αρχαία αγορά, τμημάτων αγγείων που φέρουν ένα πολύ χαρακτηριστικό τύπο διακόσμησης, ο οποίος ανήκει στην κατ. «Δ.Κ.», αποτελεί όμως πιθανότατα μίμηση ή παραλλαγή

τοπικού εργαστηρίου. Πρόκειται για αγγεία με γραπτή φυτική διακόσμηση, αποδοσμένη κυρίως με αραιωμένο καστανέρυθρο πηλό σε υποκίτρινο έδαφος. Τα μοτίβα είναι, στα μέχρι τώρα τουλάχιστον παραδείγματα, ίδια με αυτά των τυπικών δειγμάτων της κατηγορίας: οξυκόρυφα, σταγονοειδή φύλλα, βλαστόσπειρα με κισσόφυλλα και κλαδιά ελιάς¹² (εικ. 7).

Εργαστήρια

Τα τμήματα αγγείων «Δ.Κ.» από την αρχαία αγορά μπορούν σε γενικές γραμμές να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: αυτά που είναι εμφανές, από την ποιότητα του γανώματος, την καθαρότητα του πηλού, την επιμέλεια του μοτίβου, το ψήσιμο και άλλα τεχνικά χαρακτηριστικά ότι αποτελούν προϊόντα εισαγωγής (εικ. 8) και αυτά που τα ίδια χαρακτηριστικά, τα εντάσσουν σε ομάδα αγγείων κατασκευασμένων από τοπικό εργαστήριο (εικ. 9).

Αναλογικά στα παραδείγματα που έχουν εξεταστεί στην πρώτη αυτή φάση και επειδή έχουν επιλεγεί τα καλύτερα ποιοτικά κομμάτια τα εισηγμένα αγγεία είναι περισσότερα από αυτά της ντόπιας παραγωγής.

Ωστόσο, στο σύνολο των τμημάτων και θραυσμάτων της κατ. «Δ.Κ.» από την αγορά, τα προϊόντα του τοπικού εργαστηρίου μάλλον υπερτερούν των εισηγμένων, του-

¹¹ Βλ. σχετικά *Ελληνιστική κεραμική από την Μακεδονία*, ό.π.

¹² Ό.π., σ. 145.

Εικ. 7. Όστρακα με διακόσμηση τύπου «Δυτικής Κλιτύος» σε υποκίτρινο έδαφος.

λάχιστον με μια πρώτη ματιά. Όσον αφορά τη σχέση προέλευσης και σχημάτων, επίσης μια πρώτη διαπίστωση είναι ότι προϊόντα τοπικού εργαστηρίου είναι κατά κύριο λόγο οι σκύφοι και οι κάνθαροι και έπειτα ακολουθούν άλλα.

Πέρα, όμως, από τις περιπτώσεις όπου είναι σχετικά εφικτό να διακριθούν τα εργαστήρια παραγωγής των αγγείων, υπάρχουν κι άλλες όπου δεν είναι εύκολο να γίνουν σαφείς και απόλυτες διακρίσεις.

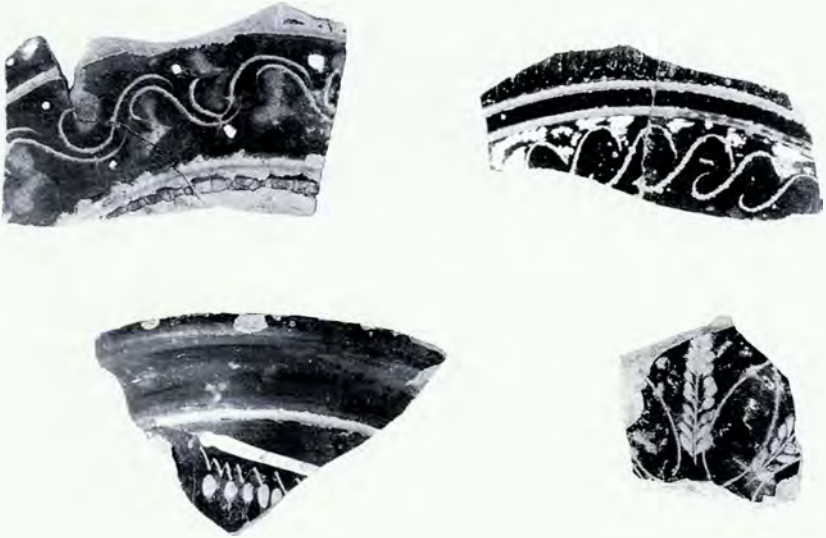
Τέτοια, θα μπορούσε να είναι η περίπτωση μιας πολύ καλής, ποιοτικά, στιγμής τοπικού εργαστηρίου σε αγγεία που ίσως αποτελούν παραγγελίες με μεγαλύτερο κόστος ή η περίπτωση τοπικού μεν εργαστηρίου που, όμως, έχει εξελιγμένο το επίπεδο παραγωγής.

Τα περισσότερα αγγεία «Δ.Κ.» από την αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης παρου-

σιάζουν μέτρια ποιότητα κατασκευής. Ο πηλός τους είναι μέτριας καθαρότητας, το γάνωμα μέτριας επίσης ποιότητας, συνήθως καστανέρυθρο ή καστανομέλανο. Αυτά τα στοιχεία σε συνδυασμό με την προβληματική των χώρων προέλευσής τους, καθώς και τα μέτρια έως εκφυλισμένα μοτίβα, θα μπορούσαν να οδηγήσουν στη θεώρηση πως πρόκειται για προϊόντα εγχώριας παραγωγής¹³.

Ωστόσο, ένα μεγάλο μέρος της κεραμικής που παρουσιάστηκε εδώ έχει πολύ καλή ή και άριστη ποιότητα, χωρίς να υπερτερεί αριθμητικά. Πρόκειται για τμή-

¹³ Βλ. σχετικά Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 163 και 167-168 και *Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία*, ό.π., σ. 24. Γενικά για τα εργαστήρια, την εξέλιξη του ρυθμού και τη γεωγραφική εξάπλωση, βλ. Β. Πατσιαδά, ό.π., σ. 106 και 130 κ.ε.

Εικ. 8. Όστρακα εισηγμένων αγγείων.

Εικ. 9. Όστρακα αγγείων τοπικών εργαστηρίων.

ματα αγγείων που έχουν μαύρο στιλντό γάνωμα, λεπτά τοιχώματα, πηλό χωρίς προσμείξεις και ιδιαίτερα επιμελημένα μοτίβα. Ακόμη, δεν λείπουν, όπως αναφέρθηκε, τα εντελώς εκφυλισμένα παραδείγματα, τα οποία είναι απλές αναμνήσεις ή κάκιστες απομμήσεις της κατ. «Δ.Κ.».

Σχετικά με την εξάπλωση και την εξέλιξη της κατ. «Δ.Κ.» γενικότερα στη Θεσσαλονίκη, ένα βασικό στοιχείο, όσον αφορά την ποιότητα, τα σχήματα και τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά, είναι η γειννίαση με την Πέλλα, μεγάλο κέντρο παραγωγής

κεραμικής υψηλής ποιότητας.

Τέλος, δεν θα ήταν ακραίο να υποθέσει κανείς την εγχώρια παραγωγή των περισσότερων από τα αγγεία της αγοράς της Θεσσαλονίκης, από εργαστήρια που βρίσκονταν μέσα στην ίδια την πόλη ή και πολύ κοντά στην περιοχή της αγοράς: εξάλλου, η ελληνιστική Κοινή και στον τομέα της κεραμικής, είχε πια οδηγήσει στη δημιουργία τοπικών κέντρων παραγωγής σχεδόν σε όλη την επικράτειά της. Αυτό, άλλωστε, είναι ένα στοιχείο που σταδιακά, όλο και συχνότερα επιβεβαιώνεται από την αρχαιολογική έρευνα.

FRAGMENTS OF 'WEST SLOPE' POTTERY FROM THE ANCIENT AGORA IN THESSALONIKI

POLYXENI A. GEORGAKI

This article presents some examples of 'West Slope' pottery from the area of the ancient agora in Thessaloniki (from excavations conducted during the period 1992-1995 by the ΙΣΤ' Ephorate of Pre-historic and Classical Antiquities).

The total number of finds of this category of pottery exceeds two thousand fragments, of which only a small part is examined here. The selection of the particular fragments and pieces of pots in this category was made on the basis of criteria relating, where possible to the complete shape, or the shape restored after conservation. The material here is, moreover,

relevant to some specific problems relating to the particular place of the ancient agora in which it was found: the bigger part of it comes from the main square of the agora, a site for which the archaeological data is somewhat fluid, especially with regard to the earlier phases. (The stratigraphy is disturbed as a result of the continuous use of the area).

A wide variety of pots of this type was found in the ancient agora; we encounter examples of mediocre, good and excellent quality (imports) with pure fabric, lustrous glaze and careful motifs, and also some completely degenerated examples, that are

mere recollections or poor imitations of the style.

The present article attempts a first approach to the subject, laying emphasis on issues relating mainly to the shapes, decoration and production workshops of this category of pottery.

A more extensive study in the future will, it is hoped, yield more detailed evidence and sounder conclusion relating to this type of pottery which, in any case, is governed by its own concerns in the area of Macedonia.

ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΑ ΓΥΑΛΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΘΕΡΜΗΣ (ΣΕΛΕΣ)

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΙΓΝΑΤΙΑΔΟΥ

Το αρχαίο νεκροταφείο της Θέρμης (Σέδες) παρά τον πλούτο των άλλων ευρημάτων, που προέρχονται από τις έως σήμερα ερευνηθείσες 1.400 περίπου ταφές, έχει να επιδείξει έναν ασυνήθιστα μικρό αριθμό γυάλινων ευρημάτων¹.

Τα έξι χειροποίητα προρωμαϊκά γυάλινα αγγεία που παρουσιάζονται εδώ συμπληρώνονται από λίγα ακόμη αγγεία ρωμαϊκής εποχής από φυσικό γυαλί και από δύο αγγεία από φαγεντιανή. Τα μόνα κτερίσματα από γυαλί που φαίνεται να αφθονούν στη Θέρμη είναι οι χάντρες, συνήθως οφθαλμωτές, που ανέρχονται σε αρκετές δεκάδες και θα πρέπει στο μέλλον να μελετηθούν διεξοδικά.

Γιατί όμως τόσο λίγα γυάλινα αγγεία σε ένα νεκροταφείο που μας έχει δώσει έως τώρα χιλιάδες άλλων κτερισμάτων; Την πιο πιθανή εξήγηση δίνει το γεγονός της εκτεταμένης σύλησης και διατάραξης των ταφών. Τα μικρά χειροποίητα γυάλινα αγγεία ήταν εύκολη λεία για τους τυμβωρύχους καθώς μάλιστα, λόγω του μικρού συμπαγούς σχήματός τους και των χονδρών τοιχωμάτων τους, είναι αρκετά γερά ώστε να διατηρούνται (τα περισσότερα από αυτά) ακέραια μέσα στον τάφο για αρκετό διάστημα και ακόμη να μη σπάζουν εύκολα από τις απρόσεκτες κινήσεις των τυμβωρύχων. Ως αντικείμενα πολυτέλειας θα είχαν πολύ καλή τιμή μεταπώλησης και το μικρό μέγεθός τους ήταν πλεονέκτημα, αν σκεφθεί κανείς τις συνθήκες

κάτω από τις οποίες λαμβάνει χώρα η τυμβωρυχία. Μυστικά και βιαστικά, στο σκοτάδι, θα γέμιζαν οι δράστες ένα σάκκο με τα πιο ελαφρά, ανθεκτικά και πολύτιμα κτερίσματα. Τα λίγα αντικείμενα τέτοιου είδους που θα διέφευγαν τη σύληση θα ήταν ασφαλώς μόνο τα σπασμένα, όπως ακριβώς βρέθηκαν και τα έξι αντικείμενα αυτής της μελέτης.

Παρά το μικρό τους αριθμό και την κακή ή αποσπασματική διατήρησή τους τα αγγεία αυτά μας δίνουν ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα, τόσο σε σχήματα όσο και σε χρονολογική διασπορά, της παραγωγής γυάλινων χειροποίητων αγγείων.

Συγκεκριμένα, έχουμε δύο αμφορίσκους, μία οινοχόη, έναν αρύβαλλο (μέσα

¹ Το νεκροταφείο της Θέρμης ανασκάπτεται συνεχώς από το 1987 και έχει αποδώσει έως σήμερα 1.400 περίπου ταφές που χρονολογούνται από τον 8ο αι. π.Χ. έως και τις αρχές του αιώνα μας με μεγαλύτερη συγκέντρωση ταφών στα αρχαϊκά, κλασικά και ελληνιστικά χρόνια. Βλ. Χρονικά του ΑΔ 1988-1994 και Μπ. Τσιγαρίδα στο Δ. Γραμμένος κ.ά., Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης, Ανασκαφική περίοδος 1987, *Μακεδονικά ΚΖ* (1990), σ. 278-284, πίν. 4-7. Επίσης, Σ. Μοσχονησιώτη, Θέρμη-Σίνδος, Ανασκαφικές παρατηρήσεις στα δύο νεκροταφεία της περιοχής Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 2 (1988), σ. 283-289 και Δ. Ιγνατιάδου, στο *Ιστορικός οδηγός Θέρμης* (υπό έκδοση).

βου-αρχές 4ου αι. π.Χ.) και δύο αλάβαστρα (μέσα 4ου-3ος αι. π.Χ.).

Τα αγγεία είναι κατασκευασμένα με την τεχνική «με πυρήνα» από χρωματιστό γυαλί που περιελίσσεται, όταν είναι ακόμη ζεστό, γύρω από ένα πυρήνα κατασκευασμένο από μείγμα ανόργανων και οργανικών υλικών. Επίθετα είναι ορισμένα μέρη των αγγείων όπως τα στόμια, οι λαβές και οι βάσεις. Η τεχνική κατασκευής τους έχει αναπαραχθεί πειραματικά, έτσι ώστε να μην προκύπτουν πια ερωτήματα σε αυτό τον τομέα².

Η παραγωγή των χειροποίητων γυάλινων αγγείων έχει μελετηθεί διεξοδικά με βάση τις συλλογές που βρίσκονται σε μουσεία του εξωτερικού. Έχουν έτσι προκύψει τρεις κλασικές μελέτες σχετικά με αυτά. Η παλαιότερη του P. Fossing³ ήταν η πρώτη ουσιαστική προσέγγιση στα αγγεία αυτά και έδωσε ομαδοποιήσεις που οδήγησαν στη βασική τυπολογία που παρουσίασε ο D.B. Harden⁴ και η οποία παραμένει και αξιόπεραστη. Πρόσφατα, ο D.F. Grose⁵ παρουσίασε μια πληρέστερη και επαυξημένη έκδοση της τυπολογίας αυτής μαζί με τα νέα δεδομένα που προκύπτουν από τη μελέτη τους. Για την κατάταξη των αγγείων της Θέρμης χρησιμοποιήθηκαν οι δύο τελευταίες αυτές τυπολογίες. Δυστυχώς, αυτό που λείπει από τις παραπάνω μελέτες είναι η ένταξη σε αυτές ανασκαφικών ευρημάτων ιδιαίτερα του ελλαδικού χώρου. Η μελέτη του M. McClellan⁶, βασισμένη σε δημοσιευμένα ευρήματα (ελάχιστα ανάμεσα στο σύνολο των αποκαλυφθέντων γυάλινων αγγείων) ως θέμα διδακτορικής διατριβής, παραμένει και αυτή ουσιαστικά αδημοσίευτη.

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες πολλά χειροποίητα γυάλινα αγγεία είδαν το φως στις ανασκαφές της βόρειας Ελλάδας. Από αυτά, μόνο της Σίνδου⁷ και της Αίνειας⁸ έχουν δημοσιευθεί. Η Πύδνα⁹, η Άκανθος¹⁰, το Δερβένι¹¹ και τώρα η Θέρμη

² Για την τεχνική αυτή, βλ. F. Schuler, *Ancient Glassmaking Techniques, The Egyptian Core Vessel Process*, *Archaeology* 15 (1962), σ. 32-37 και D. Labino, *The Egyptian Sand-Core Technique: A New Interpretation*, *Journal of Glass Studies* 8 (1966), σ. 124-127.

³ P. Fossing, *Glass Vessels before Glass Blowing*, Κοπεγχάγη 1940.

⁴ D.B. Harden, *Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum*, 1, Λονδίνο 1981.

⁵ D.F. Grose, *Early Ancient Glass*, Toledo Museum of Art, 1989.

⁶ M.C. McClellan, *Core-formed Glass from Dated Contexts*, Diss. University of Pennsylvania, Philadelphia 1984.

⁷ Σίνδος, Κατάλογος της Έκθεσης, 1985.

⁸ I. Βοκοτοπούλου, *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα 1990.

⁹ Μερικά χειροποίητα αγγεία από τις ανασκαφές στην Πύδνα παρουσιάστηκαν στο: Μ. Μπέσιος - Μ. Παππά, *Πύδνα*, 1995, σ. 69, 71 και 88B. Επιπλέον ένας φακοειδής αρύβαλλος και μία οινόχνη δημοσιεύονται στο Δ. Ιγνατιάδου, Γυάλινα κτερίσματα από το νεκροταφείο της Πύδνας, *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 207-214.

¹⁰ Μία οινόχνη και ένα αλάβαστρο του 500-460 π.Χ. από την Άκανθο, βλ. *Ελληνικός Πολιτισμός, Μακεδονία, Το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου* (Κατάλογος έκθεσης), 1993, σ. 182, αριθ. 199 και 200.

¹¹ Η δημοσίευση της σημαντικής αυτής ανασκαφής βρίσκεται στο τελικό της στάδιο. Από το Δερβένι προέρχονται έξι χειροποίητα γυάλινα αλάβαστρα, βλ. Δ. Ιγνατιάδου στο Π. Θέμελης - Γ. Τουράτσου, *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα 1997, σ. 42-43, 106.

Εικ. 1. Αμφορίσκος αριθ. ευρ. Θε 562.

έχουν να παρουσιάσουν ομάδες αγγείων που άλλοτε επιβεβαιώνουν και άλλοτε καταρρίπτουν τα όσα έως τώρα πιστεύαμε για αυτά.

Η μικρή αυτή παρουσίαση ευελπιστεί στο κλείσιμο ενός ακόμη κρίκου της αλυσίδας και αφιερώνεται στην Ιουλία Βοκοτοπούλου και στο όνειρό της να δει την εξαιρετική συλλογή γυάλινων του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης παρουσιασμένη σε μια λαμπρή έκθεση.

Αμφορίσκος Θε 562 (εικ. 1)

Σωζ. ύψ. 0,03, διάμ. χείλους 0,034, διάμ. λαιμού 0,023, πάχ. τοιχώματος 0,006 μ.

Χρονολόγηση: 525-500 π.Χ.

Αμφορίσκος από λευκό αδιαφανές γυα-

λί με διακόσμηση σε χρώμα ιώδες. Χείλος αποκλίνον. Λαιμός ελαφρά κωνικός. Σώζεται η αρχή της μίας λαβής κάτω από το χείλος. Εσωτερικά στο χείλος υπάρχουν λοξές εμπιέσεις σε διάταξη στροβίλου. Στην περιμετρο του χείλους διακόσμηση από ένα γυαλιού ιώδους χρώματος.

Λείπουν οι λαβές και όλο το σώμα του αγγείου. Η επιφάνεια του σωζόμενου μέρους είναι καλυμμένη από υπόλευκο ίζημα. Η ίνα του χείλους λείπει σε ένα σημείο και όση σώζεται έχει αλλάξει χρώμα προς το μελανό.

Είναι χειροποίητο με την τεχνική «με πυρήνα». Κατατάσσεται στο σχήμα I:1 κατά Grose και 1:1 κατά Harden.

Αποτελούσε κτέρισμα στον τάφο 24 του οικοπέδου 389α της σημερινής Θέρμης. Αποκαλύφθηκε στις 6-7-1993. Ο τάφος 24 ήταν πώρινη σαρκοφάγος με καλυπτήρια πωρόπλακα και είχε διαστάσεις 2,20x 0,70 μ. Περιείχε το σκελετό ενός ενήλικα. Η ταφή είχε συληθεί, περιείχε όμως ένα μελαμβαφή σκύφο, μία μελανόμορφη λήκυθο, δύο χρυσά ελάσματα και σιδερένια αντικείμενα¹².

Παρόμοιοι αμφορίσκοι έχουν βρεθεί στο νεκροταφείο της Σίνδου σε τάφους του τέλους του βου αι. π.Χ. και συγκεκριμένα: α) οι αριθ. 307 και 308 από τον τάφο 67 (γύρω στο 510 π.Χ.), β) οι αριθ. 339 και 340 από τον τάφο 52 (510-500 π.Χ.) και

¹² Τα ευρήματα του νεκροταφείου παραμένουν σχεδόν στο σύνολό τους ασυντήρητα. Αυτός είναι και ο λόγος που δεν απεικονίζονται ή σχολιάζονται εδώ τα συννευρήματα κάθε τάφου.

Εικ. 2-3. Οινοχόη αριθ. ευρ. Θε 532.

γ) οι αριθ. 379 και 380 (510-500 π.Χ.)¹³. Τα έξι αυτά αγγεία είναι και τα μοναδικά δημοσιευμένα παράλληλα από το βορειο-ελλαδικό χώρο, μία ευρύτερη δε χρονολόγησή τους στο τελευταίο τέταρτο του βου αι. π.Χ. συμπίπτει και με τα δεδομένα για την ταφή από την οποία προέρχεται ο αμφορισόκος της Θέρμης.

Οινοχόη Θε 532 (εικ. 2-3)

Σωζ. ύψ. 0,094, διάμ. σώματος 0,063, διάμ. χείλους 0,029 στην κατεύθυνση της λαβής και 0,032 μ. κάθετα σε αυτή.

Χρονολόγηση: 500-450 π.Χ.

Τριφυλλόστομη οινοχόη από μπλε ημιδιαφανές γυαλί με διακόσμηση σε κίτρινο και τυρκουάζ χρώμα. Στόμιο τριφυλλόσχημο. Χείλος αποκλίνον. Λαιμός κυλιν-

¹³ Βλ. Σύνδος, ό.π., σ. 188, 214-215 και 236-237.

δρικός. Μία λαβή ωσειδούς διατομής ξεκινάει από το χείλος, καμπυλώνει προς τα πάνω και καταλήγει στον ώμο. Σώμα σφαιρικό. Κίτρινη ίνα γυαλιού περιτρέχει το χείλος. Στην αρχή του σώματος διακόσμηση με κίτρινη ίνα σε αρχικά τεσσεράμισι οριζόντιες περιστροφές και κατόπιν σε ζιγκ ζαγκ σε δύο περιστροφές, εναλλάξ με δύο περιστροφές τυρκουάζ ίνας. Στο κάτω μέρος του σώματος άλλες τρεις περιστροφές της κίτρινης ίνας.

Συγκολλημένο από μεγάλα κομμάτια. Λείπει το κάτω μέρος του σώματος και η βάση. Ελαφρά ιριδιζουσα επιφάνεια. Σώζει υπολείμματα του κοκκινωπού πυρήνα εσωτερικά.

Είναι χειροποίητο με την τεχνική «με πυρήνα». Κατατάσσεται στο σχήμα I:2A κατά Grose και I:2A κατά Harden.

Αποτελούσε κτερίσμα στον τάφο 41 του οικοπέδου 388α της σημερινής Θέρμης. Αποκαλύφθηκε στις 26-6-1992. Ο τάφος ήταν λακκοειδής με πλευρές που οριζόνταν από δύο κροκάλες οι μακριές και από μία οι στενές. Είχε διαστάσεις 1,75x 0,90 μ. Περιείχε παιδικό σκελετό. Στα ευρήματα συγκαταλέγονται τέσσερα πήλινα ειδώλια και μία γυναικεία προτομή, μία λήκυθος και μία κύλικα, ένα αλάβαστρο, ένα τόξο χάλκινης πόρπης και ένα ασημένιο ενώτιο.

Οι τριφυλλόστομες οινοχόες του τύπου αυτού κατατάσσονται ομόφωνα από τους ερευνητές σε μία κατηγορία, δείγματα της οποίας προέρχονται κυρίως από τη Ρόδο. Το ροδιακά παραδείγματα διαφοροποιούνται επιπλέον από ένα μικρό επίθετο δίσκο στην κάτω απόληξη της λαβής, στοιχείο που δεν συναντάται εδώ. Το σχήμα

όμως και η διακόσμηση συμπίπτουν απόλυτα με αυτά της οινοχόης της Θέρμης. Μία οινοχόη από την Κάμειρο, σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο¹⁴, προέρχεται από ταφή του 460-440 π.Χ. Άλλες δύο παρόμοιες οινοχόες, που χρονολογούνται στην ίδια περίοδο δημοσιεύονται από τον McClellan. Προέρχονται από τη Βάρη και την Ερέτρια, η πρώτη μάλιστα φέρει και το χαρακτηριστικό «ροδιακό» δίσκο¹⁵. Μία μόνον οινοχόη από τη Μακεδονία είναι γνωστή, η οινοχόη από την Άκανθο¹⁶, πολύ διαφορετική από αυτή της Θέρμης. Μοναδικό παράλληλο η οινοχόη από τάφο του 5ου αι. στην Πύδνα, δυστυχώς αδημοσίευτη¹⁷.

Αμφορίσκος Θε 563 (εικ. 4)

Ύψ. (κατά προσέγγιση) 0,09, σωζ. ύψ. λαιμού 0,024, σωζ. ύψ. σώματος 0,05, ύψ. λαβών 0,025, διάμ. χείλους 0,026 μ.

Χρονολόγηση: 475-425 π.Χ.

Αμφορίσκος από μπλε ημιδιαφανές γυαλί με διακόσμηση σε χρώμα λευκό, κίτρινο και τυρκουάζ. Χείλος αποκλίνον. Λαιμός κυλινδρικός. Δύο κατακόρυφες λαβές ωσειδούς διατομής ξεκινούν από το μέσον του λαιμού και καταλήγουν στην αρχή του ώμου. Σώμα κωνικό ανεστραμ-

¹⁴ D.B. Harden, ό.π., αριθ. 258 αλλά και 259-262. Επίσης D.F. Grose, ό.π., αριθ. 114, 115.

¹⁵ Βλ. Gl. Weinberg, *Glass Vessels in Ancient Greece* (The Core-formed Vessels by M.C. McClellan), Αθήνα 1992, σ. 88, αριθ. 22-23.

¹⁶ Βλ. υποσημ. 10.

¹⁷ Απεικόνιση στο Μ. Μπέσιος - Μ. Παππά, ό.π., σ. 69.

Ειγ. 4. Αμφορίσκος αριθ. ευρ. Θε 563.

μένο με κατακόρυφες ραβδώσεις. Κίτρινη ίνα γυαλιού περιτρέχει το χείλος. Υπόλευκες ίνες διακοσμούν και την εξωτερική πλευρά των λαβών. Ο λαιμός διακοσμείται με τέσσερις περιστροφές κίτρινης ίνας που συνεχίζει σε δύο περιστροφές και στον ώμο. Το σώμα διακοσμείται με ζιγκ ζαγκ από ίνες κίτρινες και τυρκουάζ εναλλάξ ως εξής: μία περιστροφή κίτρινης, μία τυρκουάζ, τρεις κίτρινης, μία τυρκουάζ και μία κίτρινης, η οποία συνεχίζει ευθύγραμμη πια και προς τη βάση του αγγείου.

Σπασμένο σε πολλά κομμάτια, συγκολλημένα σε τέσσερις ομάδες. Λείπουν η βάση του λαιμού, το μισό σώμα και η βάση του αγγείου. Η επιφάνεια παρουσιάζει

ιριδισμούς. Εσωτερικά σώζονται υπολείμματα του κοκκινωπού πυρήνα.

Είναι χειροποίητο με την τεχνική «με πυρήνα». Κατατάσσεται με επιφύλαξη στο σχήμα I:2 κατά Grose και 1:2 κατά Harden.

Αποτελούσε κτέρισμα στον τάφο 46 του οικοπέδου 388α της σημερινής Θέρμης. Αποκαλύφθηκε στις 10-7-1992. Ο τάφος ήταν πρωολιθική σαρκοφάγος με καλυπτήρια πωρόπλακα και είχε διαστάσεις 1,90x0,70 μ. Πάνω από τον τάφο υπήρχε λιθοσωρός. Εσωτερικά έφερε επίχρισμα. Περιείχε την ταφή ενός ενήλικα. Ο τάφος ήταν συλημένος: περιείχε σιδερένια όπλα και αρκετά όστρακα από τα οποία συγκροτούνται τα παρακάτω αγγεία: μελαμβαφής τριφυλλόστομη οινοχόη, ερυθρόμορφος κρατήρας, μελανόμορφος κρατήρας, δύο εξάλειπτρα, μελαμβαφής σκύφος. Επιπλέον περιείχε και δύο γυναικείες προτομές.

Η κατηγορία 1:2 ή I:2 των Harden¹⁸ και Grose¹⁹ στην οποία εντάσσεται ο αμφορίσκος Θε 563 περιλαμβάνει αμφορίσκους με αποκλίνον χείλος, κοντό κυλινδρικό λαιμό, σχεδόν ορθογώνια μετάβαση από το λαιμό προς τον ώμο, ωειδές σώμα και κατακόρυφες λαβές που ξεκινούν από το μέσον του ύψους του λαιμού. Ο Harden μάλιστα στηρίζεται σε ανάλογα (σε σχήμα ή διακόσμηση, αλλά όχι και τα δύο) ευρήματα από χρονολογημένες ταφές στην Κάμειρο²⁰ για να καταλήξει σε μια χρονολό-

¹⁸ D.B. Harden, ό.π., σ. 58.

¹⁹ D.F. Grose, ό.π., σ. 127.

²⁰ D.B. Harden, ό.π., αριθ. 183, 185, 187, 191, 196, 198, 199, 204, 206, 216.

γηση στο 480-420 π.Χ. Στην ίδια περίπου χρονολόγηση καταλήγει και ο McClellan με βάση έναν αμφορίσκο από τη Φυλή²¹. Ο Grose παραθέτει τρία παρόμοια παραδείγματα (και τα τρία με πιθανότητα προέλευσης από τη Ρόδο)²² και κατατάσσει το ένα στον τύπο I:1 και το άλλο στον τύπο I:2. Στην πραγματικότητα κανένα από τα προαναφερθέντα ευρήματα δεν είναι αντίστοιχο του αμφορίσκου Θε 563 που έχει στοιχεία και από τις δύο βασικές κατηγορίες κατάταξης αμφορίσκων. Οι ελάχιστοι άλλοι δημοσιευμένοι αμφορίσκοι από τη Μακεδονία (δύο από τη Σίνδο²³ από την ταφή του 460-450 π.Χ., ένας από την Τούμπα Θεσσαλονίκης²⁴ και ένας από τα Λειβάδια Αιανής²⁵) ανήκουν σαφώς σε άλλη κατηγορία σχήματος και διακόσμησης.

Αρύβαλλος Θε 561 (εικ. 5)

Σωζ. ύψ. 0,05, διάμ. σώματος 0,054 μ.

Χρονολόγηση: 475-425 π.Χ.

Αρύβαλλος από μπλε ημιδιαφανές γυαλί με διακόσμηση σε κίτρινο και τυρκουάζ χρώμα. Σώμα σφαιρικό. Από τη μία λαβή σώζεται η απόληξη που κυρτώνεται προς τα πάνω.

Από τον ώμο ξεκινάει κίτρινη ίνα γυαλιού που περιτρέχει το σώμα σε τρεισήμισι περιστροφές. Στη συνέχεια μετατρέπεται σε ζιγκ ζαγκ με τρεισήμισι περιστροφές κίτρινης και δύο περιστροφές τυρκουάζ ίνας. Στο κάτω μέρος άλλες δύο περιστροφές κίτρινης ίνας.

Συγκολλημένο από μεγάλα κομμάτια. Λείπουν ο λαιμός, το στόμιο, οι λαβές και η έδραση του αγγείου καθώς και μικρά τμήματα του σώματος. Εσωτερικά σώζει

Εικ. 5. Αρύβαλλος αριθ. ευρ. Θε 561.

υπολείμματα του κοκκινωπού πυρήνα.

Είναι χειροποίητο με την τεχνική «με πυρήνα». Κατατάσσεται στο σχήμα I:2 κατά Grose και 1:2 κατά Harden.

Αποτελούσε κτερίσμα στον τάφο 95 του οικοπέδου 388α της σημερινής Θέρμης. Αποκαλύφθηκε στις 28-9-1992. Ο τάφος ήταν σαρκοφάγος με σώμα και κάλυψη από πωρόλιθο, η οποία ήταν μάλιστα επισκευασμένη με μολύβδινους συνδέσμους. Είχε διαστάσεις 1,86x0,55 μ. Περιείχε το σκελετό ενός ενήλικα. Ήταν συλημένος.

²¹ Βλ. Gl. Weinberg, ό.π., σ. 84, αριθ. 14, πίν. σ. 47.

²² D.F. Grose, ό.π., αριθ. 96, 98, 99.

²³ Σίνδος, ό.π., αριθ. 17 και 19.

²⁴ Θεσσαλονίκη, Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια, Οδηγός της Έκθεσης, Αθήνα 1986, σ. 94, εικ. 80.

²⁵ Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Αιανή Κοζάνης, Αρχαιολογικός οδηγός, 1989, σ. 62, εικ. 25.

στα ευρήματα συγκαταλέγονται δύο πήλινες προτομές, τρεις λήκυθοι και ένα εξάλειπτρο.

Αρύβαλλοι του τύπου αυτού αποτελούν εύρημα όχι σπάνιο στις ανασκαφές της Μακεδονίας. Επισημαίνουμε μερικούς: α) Από τη Σίνδο ένα καλοδιατηρημένο παράδειγμα που προέρχεται από τάφο του 470-460 π.Χ. και ακόμη δύο από τάφο του 460-450 π.Χ.²⁶. β) Από την Πύδνα, άλλος ένας τέτοιος αρύβαλλος, σε εξαιρετική αυτή τη φορά κατάσταση, από τάφο του 5ου αι.²⁷. γ) Από την Τούμπα Θεσσαλονίκης ένας αέριος αρύβαλλος από τάφο του 5ου αι.²⁸. δ) Από τα Λειβάδια Αιανής²⁹. ε) Από το Καραμπουρνάκι, σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο³⁰. Άλλα εννέα παραδείγματα προέρχονται από τη Ρόδο, στην πλειονότητά τους από τάφους του α΄ μισού του 5ου αι.³¹, από την Τανάγρα και από την Αθήνα³².

Χαρακτηριστικά του σχήματος, που απαντούν σε όλα τα πιο πάνω παραδείγματα είναι ο οριζόντιος ώμος, το ελαφρά κωνικό σχήμα στη βάση και οι λαβές που αναδιπλώνονται για να σχηματίσουν κρίκο στο πάνω μέρος και ανασηκώνουν την κάτω απόληξή τους.

Αλάβαστρο Θε 476 (εικ. 6)

Ύψ. 0,134, διάμ. σώματος 0,036, διάμ. χεύλους 0,037 μ.

Χρονολόγηση: 325-300 π.Χ.

Αλάβαστρο από μπλε ημιδιαφανές γυαλί με διακόσμηση με κίτρινο και λευκό χρώμα. Χεύλος δισκόμορφο. Λαιμός κυλινδρικός, φουσκωτός. Σώμα κυλινδρικό με μείωση προς τα πάνω. Έδραση ελαφρά κυρτή, σχεδόν επίπεδη. Στη θέση των λα-

Εικ. 6. Αλάβαστρο αριθ. ευρ. Θε 476.

βών χαμηλά, μόλις διακρινόμενα εξάρματα σε ασύμμετρο ύψος.

Από το ύψος του ώμου έως την έδραση, το σώμα του αγγείου καλύπτεται με διακόσμη-

²⁶ Σίνδος, ό.π., αριθ. 44, και 18 και 21 αντίστοιχα.

²⁷ Μ. Μπέσιος - Μ. Παππά, ό.π., σ. 69.

²⁸ Θεσσαλονίκη, ό.π. (υποσημ. 24).

²⁹ Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή, ό.π.

³⁰ D.B. Harden, ό.π., αριθ. 229, όπου αναφέρεται χρονολόγηση, από την εξωτερική επίχωση του τάφου, στον 4ο αι. - προφανώς λανθασμένη εκτίμηση των ανασκαφών.

³¹ D.B. Harden, ό.π., αριθ. 221-223, 233-234, 238-241, επίσης σ. 89.

³² Βλ. Gl. Weinberg, ό.π., σ. 86-87, αριθ. 19, 20.

ση μοτίβου του φτερού με είκοσι έξι λευκές επάνω και δεκατρείς κίτρινες ίνες γυαλιού κάτω. Κίτρινη ίνα περιτρέχει το χείλος.

Συγκολλημένο από αρκετά κομμάτια, λείπουν μικρά μόνο τμήματα του σώματος και η ίνα στο χείλος. Η επιφάνεια είναι πολύ κακή, το μπλε χρώμα έχει μετατραπεί σε μαύρο και τα επίθετα χρώματα είναι εύθρυπτα. Εσωτερικά σώζει υπολείμματα του κοκκινωπού πυρήνα.

Είναι χειροποίητο με την τεχνική «με πυρήνα». Κατατάσσεται στο σχήμα II:5 κατά Grose και 2:7 κατά Harden.

Αποτελούσε κτέρισμα στον τάφο 37 του οικοπέδου 286-287β της σύγχρονης Θέρμης. Αποκαλύφθηκε στις 24-3-1993. Ο τάφος ήταν λακκοειδής, οριοθετημένος περιμετρικά με κροκάλες και είχε διαστάσεις 2,35x1,60 μ. Σε βάθος 1,20 μ. δημιουργήθηκε στις μακριές πλευρές αναβαθμός, πάνω στον οποίο πατούσε η κάλυψη του τάφου. Περιείχε το σκελετό μιας γυναίκας. Στα ευρήματα συγκαταλέγονται «κυπριακός» αμφορέας, πιξίδα με πάμα, μελαμβαφές φιαλίδιο, άβαφη οινόχνη, χάλκινη πιξίδα με πάμα, χάλκινα κοσμήματα (δύο δαχτυλίδια, έξι πόρπες, μία χάντρα), χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β' καθώς και δεύτερο γυάλινο αλάβαστρο.

Τα αλάβαστρα είναι τα πιο διαδεδομένα χειροποίητα γυάλινα αγγεία της αρχαιότητας. Από τον 6ο έως τον 1ο αι. π.Χ. δεν σταματούν να εξελίσσονται σε μια παραγωγή που συναρπάζει με τους συνδυασμούς χρωμάτων, σχημάτων, αναλογιών και επίθετων στοιχείων. Όπως τα περισσότερα χειροποίητα γυάλινα αγγεία, διακοσμούνται και αυτά με *ζιγκ ζαγκ* ή παραλλαγές του έως το τέλος του 4ου αι., οπότε εμφανίζεται η πιο λεπτοδουλεμένη

μορφή του διακοσμητικού αυτού σχεδίου, το μοτίβο του φτερού. Το σχέδιο αυτό δημιουργείται με προσεκτική εμπέση, πυκνά και εναλλάξ, προς τα πάνω και κάτω, των χρωματιστών ινών γυαλιού που περιτρέχουν το σώμα του αγγείου, φυσικά όσο αυτό είναι ακόμη ζεστό. Είναι ο ίδιος τρόπος που χρησιμοποιείται και για το σχηματισμό του *ζιγκ ζαγκ*, μόνο πολύ πιο πυκνά και σε μεγαλύτερο μήκος. Από τη Μακεδονία του τέλους του 4ου αι. π.Χ. είναι γνωστά αρκετά αλάβαστρα με φτερό: α) Από την Αίγυπτο³³, έξι αλάβαστρα από τα οποία τα πέντε με διακόσμηση φτερού. Είναι σαφώς λίγο παλαιότερα από εκείνα της Θέρμης όπως δείχνουν τα κατακόρυφα τοιχώματά τους και η παρουσία λαβών. β) Από το Δερβένι, τέσσερα αλάβαστρα αυτού του τύπου (και επιπλέον δύο άλλου τύπου), όλα διακοσμημένα με φτερό. Στα τρία από αυτά υπάρχουν ακόμη οι λαβές, που σε επόμενο στάδιο καταργούνται, έστω και ως απλές αποφύσεις³⁴. γ) Από το Αλλατίνι το καλύτερο παράδειγμα διακόσμησης με φτερό³⁵.

Αλλά και από τη νότια Ελλάδα δεν απουσιάζουν τα αλάβαστρα αυτά. Αναφέρουμε ενδεικτικά το αλάβαστρο από την Κηφισιά³⁶ και από το Ομόλιο, σε τάφο των αρχών του 4ου αι. π.Χ.³⁷.

³³ I. Βοκοποπούλου, ό.π., σ. 25-26, αριθ. 2-5, πίν. 16β, σ. 62, αριθ. 17-18, πίν. 35δ-ε.

³⁴ Π. Θέμελης - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., αριθ. Α44, Α45, Α46, Α47 από τον τάφο Α'.

³⁵ *Θεσσαλονίκη*, ό.π. (υποσημ. 24), σ. 95 και 99, πίν. 86.

³⁶ Βλ. Gl. Weinberg, ό.π., σ. 89, αριθ. 26.

³⁷ Βλ. Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, σ. 175-178, πίν. 197α.

Αλάβαστρο Θε 573 (εικ. 7)

Ύψ. 0,109, διάμ. σώματος 0,032, διάμ. χείλους 0,034 μ.

Χρονολόγηση: 325-300 π.Χ.

Αλάβαστρο από μπλε ημιδιαφανές γυαλί με διακόσμηση με κίτρινο και λευκό χρώμα. Χείλος δισκόμεορφο. Λαιμός κυλινδρικός, ελαφρά φουσκωτός. Απουσία ώμου. Σώμα κυλινδρικό με μείωση προς τα πάνω. Έδραση ελαφρά κυρτή, σχεδόν επίπεδη. Στη θέση των λαβών υπάρχουν αποφύσεις. Από το ύψος του ώμου έως την έδραση, το σώμα του αγγείου καλύπτεται με διακόσμηση μοτίβου του φτερού με ίνες γυαλιού κίτρινες και λευκές εναλλάξ ως εξής: δώδεκα περιστροφές κίτρινης ίνας, δέκα λευκής, έξι κίτρινης, οκτώ λευκής. Κίτρινη ίνα περιτρέχει το χείλος.

Είναι συγκολλημένο από αρκετά κομμάτια, λείπουν μόνο μικρά τμήματα του σώματος. Η επιφάνειά του είναι κακή, παρουσιάζει ιριδισμούς και αλλοίωση των χρωμάτων.

Είναι χειροποίητο με την τεχνική «με πυρήνα». Κατατάσσεται στο σχήμα II:4 έως II:7 κατά Grose και 2:10 κατά Harden.

Αποτελούσε κτίρισμα στον τάφο 37 του οικοπέδου 286-287β της σύγχρονης Θέρμης³⁸.

Και αυτό το αλάβαστρο ανήκει στην ίδια με το προηγούμενο ομάδα των αλαβάστρων του 4ου αι. διακοσμημένων με το μοτίβο του φτερού³⁹. Πέραν των βασικών χαρακτηριστικών υπάρχει εδώ το επιπλέον στοιχείο της απουσίας του ώμου, χαρακτηριστικό που οδηγεί σε ύστερη σχετικά χρονολόγηση. Απολύτως παράλληλα παραδείγματα έχουμε: α) δύο αλάβαστρα

Εικ. 7. Αλάβαστρο αριθ. ευρ. Θε 573.

του τέλους του 4ου αι. από το Δερβένι⁴⁰, β) τρία αλάβαστρα του 4ου αι. από την Πύδνα⁴¹, και γ) ένα του τέλους του 4ου αι. από την Ερέτρια⁴².

³⁸ Βλ. αλάβαστρο Θε 476 για τα ανασκαφικά στοιχεία.

³⁹ Βλ. αλάβαστρο Θε 476 για τα αλάβαστρα με διακόσμηση φτερού γενικά.

⁴⁰ Π. Θέμελης - Γ. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 106.

⁴¹ Βλ. Μ. Μπέσιος - Μ. Παππά, ό.π., σ. 88, εικ. Β.

⁴² Βλ. Gl. Weinberg, ό.π., σ. 89, αριθ. 27.

Μελέτη της διάβρωσης του αλάβαστρου Θε 573

Το αλάβαστρο Θε 573 αποτέλεσε αντικείμενο πτυχιακής εργασίας⁴³ με θέμα «Τεχνολογία και μελέτη της διάβρωσης ενός γυάλινου αγγείου κατασκευασμένου με την τεχνική του πυρήνα».

Η εργασία περιλαμβάνει λεπτομερή αναφορά στις πρώτες ύλες και τη διαδικασία κατασκευής του προρωμαϊκού γυαλιού με επίκεντρο την τεχνική «με πυρήνα» και τη μελέτη της σύστασης και κατάστασης διατήρησης του γυαλιού.

Η μελέτη του γυάλινου αλάβαστρου περιλαμβάνει παρατήρηση των φαινομένων διάβρωσης – μακροσκοπικά και σε οπτικό στερεομικροσκόπιο – ανάλυση δειγμάτων των γυαλιών με φασματοσκοπία ατομικής απορρόφησης και περιθλασιμετρία ακτίνων Χ καθώς και την παρατήρηση της τομής ενός θραύσματος σε ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης με μικροαναλυτή ακτίνων Χ.

Η μελέτη της σύστασης αποκάλυψε ότι το μπλε γυαλί είναι χρωματισμένο με χαλκό, το λευκό γυαλί με αντιμονικό ασβέστιο και το κίτρινο με αντιμονικό μόλυβδο.

Η μελέτη του υλικού του πυρήνα έδειξε ότι πιθανότατα πρόκειται για κόκκους άμμου, συγκολλημένους μεταξύ τους με οξείδια του σιδήρου.

Η μελέτη της διάβρωσης αποκάλυψε τη διαφορετική συμπεριφορά των τριών τύπων γυαλιού στις ίδιες κλιματολογικές συνθήκες. Η εμφάνιση των φαινομένων διάβρωσης επηρεάστηκε από τη σύσταση και τη θερμοκή κατεργασία του κάθε γυαλιού. Το λευκό και κίτρινο γυαλί παρουσίασαν προχωρημένη διάβρωση με σχεδόν πλήρη απώλεια της υαλώδους τους φύσης και ίχνη βιολογικής προσβολής. Το μπλε γυαλί εμφάνισε διάβρωση με λεπτά αλλεπάλληλα ιριδίζοντα στρώματα και βελονισμούς, αποτελέσματα μιας πολύπλοκης διαδικασίας δράσης χημικών και βιολογικών παραγόντων.

⁴³ Την εργασία εκπόνησε το 1995 η τελειόφοιτη του Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων του ΤΕΙ Αιγάλεω, Μαρία Παπαθανασίου, η οποία υπογράφει και την αναφορά αυτή. Υπεύθυνη καθηγήτρια ήταν η Α. Μωραΐτου.

CORE-FORMED GLASS VESSELS FROM THE ANCIENT CEMETERY OF THERMI (SEDES)

DESPINA IGNATIADOU

Among the finds from the nearly 1,400 burials (most of them looted) of the Thermi (Sedes) cemetery, in the vicinity of Thessaloniki, exist only a few glass objects. Six core-formed glass vessels are discussed here. They are dated from the middle of the 6th through to the 3rd c. BC and they are the only pre-Roman glass vessels found in the cemetery up to date. The group consists of two amphorisks (types I:1, II:2),

two oinochoe (type I:2A), one aryballos (type I:2) and two alabastra (types II:5, II:4-7). The objects are described, discussed and compared to similar finds from other, mainly northern Greek excavations. Appendixed is an interim report of the conservator Maria Papathanassiou who undertook a study on the deterioration of the surface of one of the alabastra.

Κ. ΜΠΟΛΗ

Η παρούσα εργασία εντάσσεται στα πλαίσια μιας ευρύτερης μελέτης¹, που αφορά το σύνολο των λύχνων, ελληνιστικών και ρωμαϊκών, που βρέθηκαν στο χώρο της αρχαίας αγοράς². Επιχειρείται μια πρώτη προσέγγιση του υλικού, καθώς η ανασκαφική έρευνα βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη και συνεχώς προκύπτουν νέα στοιχεία, που ενδεχομένως τροποποιήσουν την αρχική εικόνα.

Η ιδέα της πρώτης παρουσίασης, έστω και ενός πολύ μικρού μέρους του υλικού, κρίθηκε σκόπιμη, καθώς παράλληλα με το υπόλοιπο πλούσιο υλικό, τα τελευταία χρόνια άρχισαν να πληθαίνουν και τα δείγματα των τροχήλατων λύχνων, έτσι ώστε να αποτελέσουν ένα αυτόνομο σύνολο, σημαντικό λόγω της πρωιμότητάς του για την ελληνιστική Θεσσαλονίκη.

Η μορφολογική εξέταση των τροχήλατων λύχνων, που παρουσιάζονται εδώ, δεν αποτέλεσε πρωταρχικό σκοπό, αφού ο σχετικά μεγάλος αριθμός τους δεν αντιπροσωπεύεται από αντίστοιχη ποικιλία τύπων. Στην πλειονότητά τους μπορούν να ενταχθούν στους ήδη γνωστούς από τα μεγάλα ελληνιστικά κέντρα, όπως η Αθήνα, η Κόρινθος, η Δήλος και η Πέλλα, καθώς παρατηρείται σταθερή προτίμηση και προσπάθεια μίμησης των πιο αντιπροσωπευτικών σχημάτων της εποχής.

Κατά συνέπεια το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε, κατ' αρχήν, στην ανίχνευση του

τρόπου οργάνωσης και χρήσης του χώρου της αγοράς κατά την ελληνιστική περίοδο, μέσα από ένα ενδεικτικό, αλλά σημαντικό σύνολο κεραμικής, που θα μπορούσε να ιχνηλατήσει και τις σχέσεις της πόλης με τα μεγάλα κέντρα παραγωγής.

Στην προσπάθεια, τέλος, καθορισμού ενός σαφούς χρονολογικού πλαισίου ένταξης των λύχνων, η έρευνα δυσχεραίνει λόγω της αποσπασματικής εικόνας που έχουμε για το χώρο την εποχή αυτή.

¹ Τις θερμές μου ευχαριστίες οφείλω να εκφράσω στην Π. Αδάμ Βελένη (υπεύθυνη του έργου εκ μέρους της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ) για την παραχώρηση δημοσίευσης του υλικού και την παροχή κάθε είδους βοήθειας.

² Για τα ανασκαφικά, βλ. Γ. Βελένης, Ι. Βοκοποπούλου, Δ. Κυριάκου, Ζ. Αλ Σααγιάχ, Πρόγραμμα Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 5 (1991), σ. 247 κ.ε.: Ι. Βοκοποπούλου, Π. Αδάμ Βελένη, Εργασίες στην Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 321-328· G. Velenis - I. Vocotopoulou, The Roman Agora of Thessaloniki (ανακοίνωση στο XIV Διεθνές Συνέδριο Κλασικής Αρχαιολογίας, Tarragona, 6-11 Σεπτεμβρίου 1993)· Γ. Βελένης, *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, Ωδείο - Cryptoporticus* (κείμενα), Θεσσαλονίκη 1993· Γ. Βελένης, Π. Αδάμ Βελένη, Αναστηλωτικές και ανασκαφικές εργασίες στην Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης κατά το 1994, *ΑΕΜΘ* 8 (1994) (υπό εκτύπωση).

Η έλλειψη κλειστών στρωματογραφικών συνόλων δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων³.

Από το σύνολο των 2.300 περίπου λύχνων, που βρέθηκαν κατά την ανασκαφική περίοδο 1991-1995, στο χώρο της αγοράς της Θεσσαλονίκης, ένα ιδιαίτερα ικανοποιητικό υλικό αποτελούν αυτοί που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στην ελληνιστική εποχή.

Η παρούσα εργασία περιλαμβάνει μόνο το σύνολο των 300 περίπου τροχήλατων⁴ λύχνων, που θα μπορούσαν να συσχετιστούν με μια πρώιμη χρήση του χώρου. Από αυτούς, οι 145 είναι ακέραιοι ή μεγάλα τμήματα, που σώζουν επαρκή για την κατάταξή τους σε τύπους στοιχεία. Οι υπόλοιποι αποτελούν μικρά θραύσματα – κυρίως μνητήρων –, ικανά όμως να διαφωτίσουν και να συστηματοποιήσουν την έρευνα. Στον κατάλογο παρουσιάζονται λύχνοι που δίνουν ένα αντιπροσωπευτικό, αλλά πάντοτε ενδεικτικό δείγμα αυτής της κατηγορίας της κεραμικής.

Στη μεγάλη πλειονότητά τους χρησιμοποιημένοι, οι τροχήλατοι λύχνοι της αγοράς, ως αντικείμενα καθημερινής χρήσης είναι σχετικά χαμηλής ποιότητας. Ο πηλός τους, με αρκετή μαρμαρυγία, είναι κατά κανόνα πορτοκαλόχρωμος και καστανέρυθρος, ενώ σπανιότερα γκριζωπός-τεφρός. Πιθανότατα πρόκειται για τον ίδιο πηλό, το χρώμα του οποίου ποικίλλει ανάλογα με τον τρόπο ψησίματος⁵. Το γάνωμά τους, που καλύπτει πάντα και την εσωτερική τους επιφάνεια, είναι στις περισσότερες περιπτώσεις ανομοιογενές, με έντονες απολεπίσεις και θαμπό, χαμηλής ποιότητας. Στο βαθμό που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε το σχετικά μικρό δείγμα, το

υλικό είναι ενδεικτικό της εγχώριας παραγωγής. Το χρώμα του ποικίλλει από καστανομέλανο έως γκριζωπό και σπανιότερα πορτοκαλέρυθρο.

Δεν λείπουν βέβαια οι ελάχιστες εξαιρέσεις σιλιπνού μαύρου γάνωματος στα πρωιμότερα κυρίως παραδείγματα των λύχνων, που αποτελούν πιθανότατα προϊόντα εισαγωγής, ενώ το πολύ μικρό ποσοστό τους μας αναγκάζει να τα θεωρήσουμε μεμονωμένα παραδείγματα και όχι αντικείμενα εκτεταμένου εμπορίου⁶.

Όσον αφορά την τυπολογική τους κατάταξη χρησιμοποιήθηκαν ως βάση οι γνωστές μελέτες και δημοσιεύσεις των λύχνων της Κορίνθου, της Αθήνας, της Δήλου και της Μακεδονίας⁷, ενώ χρήσιμο συγκρίσιμο υλικό αποτέλεσαν άλλες ανάλογες

³ Η συνεχής εγκατοίκηση του χώρου από τα ελληνιστικά χρόνια έως τη σύγχρονη εποχή έχει αλλοιώσει την αρχική εικόνα. Τόσο οι μεγάλες εργασίες μπαζώματος και ισοπέδωσης της περιοχής για την οικοδόμηση του συγκροτήματος της ρωμαϊκής αγοράς όσο και οι μεταγενέστερες επεμβάσεις, βυζαντινές και τουρκικές, επέφεραν εκτεταμένη καταστροφή των προγενέστερων αρχαιολογικών καταλοίπων. Ανεπαρκή, εξάλλου, στοιχεία πρόσφεραν τα χάλκινα νομίσματα, αφού στην πλειονότητά τους είναι ιδιαίτερα φθαρμένα. Συχνό επίσης είναι το φαινόμενο εύρεσης διαφορετικής εποχής νομισμάτων στο ίδιο ανασκαφικό στρώμα.

⁴ Ένα πολύ μεγαλύτερο σύνολο, αντικείμενο ευρύτερης μελέτης, αποτελούν οι ελληνιστικοί λύχνοι που έχουν κατασκευαστεί με μίτρα.

⁵ Πρβλ. Broneer, *Corinth IV*, II, σ. 44-58.

⁶ Πρβλ. Δρούγου, *Πέλλα*, σ. 100-101.

⁷ Broneer, *Corinth IV*, II. Howland, *Agora IV*. Scheibler, *Kerameikos XI*. Bruneau, *Délos XXVI*. Ακόμη, Bailey, *BML*, I: Δρούγου - Τουράτσουλου, *Βέροια*: Λιμπάκη-Ακαμάτη, *Τάφοι Πέλλας*.

εργασίες⁸. Πραγματικά πολύτιμο οδηγό αποτέλεσε, τέλος, η δημοσίευση του υλικού από την Πέλλα⁹ με το οποίο οι λύχνοι της αγοράς παρουσιάζουν σαφείς αναλογίες και ομοιότητες. Στη μελέτη αυτή στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό και η χρονολόγηση του δικού μας υλικού. Παρ' όλα αυτά δεν λείπουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που υπαγορεύονται από τη γεωγραφική προέλευσή του.

Στα πιο πρώιμα παραδείγματα της σειράς συγκαταλέγεται ο λύχνος PA 194 (εικ. 1), τμήμα μιας ολιγάριθμης ομάδας (εννέα συνολικά λύχνων) που βρίσκει τα μορφολογικά της αντίστοιχα στον τύπο των «δισκόμορφων» λύχνων¹⁰. Συγκεκριώνει όλα τα χαρακτηριστικά για την ένταξή του στον τύπο 23D της αθηναϊκής Αγοράς, που χρονολογικά φθάνει στα τέλη περίπου του 4ου αι. π.Χ.¹¹, ενώ για τα παραδείγματα του αττικού Κεραμεικού ανέρχεται έως το β' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.¹².

Το ψηλό κυλινδρικό σώμα με τα κάθετα τοιχώματα, το σχεδόν επίπεδο δίσκο γύρω από την οπή πλήρωσης, με τη χαρακτηριστική αυλάκωση περιμετρικά, και τον πλατύ, βαρύ και επίπεδο άνω μυκτήρα, είναι στοιχεία που μας επιτρέπουν να τον χρονολογήσουμε στα τέλη του 4ου έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Το χρώμα εξάλλου του ηλού και η στιλπνότητα του μαύρου γανώματος υποδεικνύουν την πιθανότητα αττική του προέλευση.

Μια παραλλαγή του αρχικού τύπου, αντιπροσωπεύει ο λύχνος PA 1110. Η διαμόρφωση του σώματος με τα καμπύλα τοιχώματα τον ελαφρά κοίλο δίσκο γύρω από την οπή πλήρωσης και το χαρακτηριστικό ωτίο στον ώμο, συνηγορούν στην ένταξή

του στον αθηναϊκό τύπο 25B και DSL3 του Κεραμεικού¹³. Με βάση το χρώμα του ηλού και το άριστης ποιότητας μαύρο γάνωμα σε όλα τα παραδείγματα των «δισκόμορφων» λύχνων, θα τοποθετούσαμε την ομάδα αυτή από την αρχαία αγορά, στα πρωιμότερα παραδείγματα εισαγμένων, πιθανότατα αττικών, λύχνων. Μια σχετική χρονολόγηση της ομάδας στο 1/2 του 3ου αι., με βάση και τα ανασκαφικά δεδομένα, θα ήταν προς το παρόν ικανοποιητική.

Με το λύχνο PA 1649, σε αρκετά αποσπασματική κατάσταση, βρίσκει τα παράλληλά του ο τύπος 25A της αθηναϊκής Αγοράς, που χρονολογείται έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.¹⁴. Εντάσσεται στην κατηγορία των «σφαιρικών» λύχνων¹⁵, με βάση

⁸ Thompson, *Hesperia* III (1934), σ. 311-480. Ανδρόνικος, *AE* 1955, σ. 22-50. Ανάλογες εργασίες από αρχαιολογικά περιοδικά και συνέδρια θα αναφέρονται κατά περίπτωση.

⁹ Δρούγου, *Πέλλα* (η μελέτη χρησιμοποιήθηκε ως βάση τόσο για τη χρονολόγηση όσο και για τα προβλήματα ορολογίας, που κάθε φορά προέκυπταν, ενώ ακολουθήθηκαν και οι ονομασίες των τύπων των λύχνων).

¹⁰ Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ4, σ. 44 κ.ε.

¹¹ Howland, *Agora* IV, HT 23D (έως τα τέλη του 4ου αι.), σ. 61.

¹² Scheibler, *Kerameikos* XI, DSL2 (360-260 π.Χ.), σ. 37-38. Broneer, *Corinth* IV, II, τύπος VI.

¹³ Howland, *Agora* IV, HT 25B (μέσα του 4ου-α' δεκαετία του 3ου αι. π.Χ.). Scheibler, *Kerameikos* XI, DSL3 (350-250 π.Χ.), σ. 26 κ.ε.

¹⁴ Howland, *Agora* IV, HT 25 A, σ. 67 κ.ε. Επίσης, Scheibler, *Kerameikos* XI, RSL4 (400-250 π.Χ.). Broneer, *Corinth* IV, II, τύπος VII.

¹⁵ Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ2, σ. 36 κ.ε.

τα βαριά σφαιρικά τοιχώματα του σώματος, το μαύρο στιλπνό γάνωμα εσωτερικά και εξωτερικά, καθώς και το χαρακτηριστικό του τύπου κομβίο, στο κέντρο του πυθμένα.

Το πολύ μικρό ποσοστό των «σφαιρικών» λύχνων (αντιπροσωπεύονται από δύο μόνο δείγματα) μεταξύ των υπόλοιπων τροχήλατων λύχνων που βρέθηκαν στην αγορά, μας αναγκάζει να τα χαρακτηρίσουμε ενδεικτικά παραδείγματα εισηγμένων προϊόντων.

Στους δύο επόμενους λύχνους, PA 1087 και PA 1605, που αποτελούν μοναδικά αλλά αντιπροσωπευτικά παραδείγματα «σφαιρικών-αγάνωτων» λύχνων¹⁶, εύκολα αναγνωρίζεται ο αττικός τύπος 25B prime¹⁷, που χρονολογείται από το γ' τέταρτο του 4ου έως το β' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.¹⁸ Η χαρακτηριστική, ιδιαίτερης υφής εξωτερική αγάνωτη επιφάνεια¹⁹ του σφαιρικού σώματος με τα βαριά τοιχώματα, το χονδρό δακτύλιο, γύρω από την οπή πλήρωσης και ο σχεδόν τριγωνικός βραχύς μυκτήρας, που ριζώνει στο σώμα του λύχνου, σε συνδυασμό με το άριστης ποιότητας στιλπνό γάνωμα εσωτερικά, δηλώνουν ότι πρόκειται για προϊόντα εισηγμένα, πιθανότατα από την Αττική, ενώ πρέπει μάλλον να αποκλειστεί η εγχώρια παραγωγή τους.

Με βάση κυρίως τα ανάλογα παραδείγματα από το χώρο της Μακεδονίας²⁰, που δεν υπερβαίνουν τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., οι λύχνοι αυτοί θα μπορούσαν να χρονολογηθούν με σχετική ασφάλεια στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Όλα τα παραδείγματα των τροχήλατων λύχνων που εξετάστηκαν παραπάνω, έστω και με την έννοια της πρώτης προσέγγισης, καθιστούν σαφές πως στην αγορά της

Θεσσαλονίκης, τα παραδείγματα εισηγμένων τύπων του τέλους του 4ου και των αρχών του 3ου αι. π.Χ., αποτελούν μεμονωμένα, αλλά τυπικά δείγματα μιας περιορισμένης κλίμακας εισαγωγής προϊόντων από τα μεγάλα ελληνιστικά κέντρα παραγωγής, ενώ η ντόπια παραγωγή δεν φαίνεται να έχει αρχίσει ακόμη, όχι τουλάχιστον σε ευρεία κλίμακα²¹. Παρότι οι λύχνοι αυτοί μπορούν να ενταχθούν σε ευρείας διάδοσης για την εποχή τύπους και είναι αντιπροσωπευτικοί, δεν φαίνεται καμιά ιδιαίτερη προτίμηση όσον αφορά τα σχήματα και τις τεχνικές. Ενδεικτικός είναι ίσως και ο χώρος προέλευσης των λύχνων αυτών, αφού οι περισσότεροι προέρχονται από το στρώμα επίχωσης που χρησιμοποιήθηκε για την ισοπέδωση του χώρου της πλατείας και από διαταραγμένα στρώματα της ανατολικής πτέρυγας, χωρίς ωστόσο να μπορούν να συσχετιστούν με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Με μια πολυάριθμη σειρά λύχνων²² αντιπροσωπεύεται στο χώρο της αγοράς ο αττικός τύπος 29A που χρονολογικά ανήκει στο τελευταίο τέταρτο του 4ου έως τα μέσα περίπου του 3ου αι. π.Χ. Στην περίπτωση του Κεραμεικού οι λύχνοι αυτοί

16 Ό.π., ΠΛ3, σ. 40 κ.ε.

17 Howland, *Agora IV*, HT 25B, σ. 72-74.

18 Ακόμη Scheibler, *Kerameikos XI*, RSL5 (350-260 π.Χ.), σ. 30-33.

19 Howland, *Agora IV*, σ. 74.

20 Δρούγου, *Πέλλα*, σ. 41.

21 Πρβλ. Δουλιγέρη-Ιντζεσιλογλου, Φερές· Δρούγου - Τουράτσου, *Βέροια*, σ. 79.

22 Howland, *Agora IV*, σ. 94 κ.ε. Broneer, *Corinth IV*, II, τύπος IX.

βρίσκουν τα μορφολογικά τους αντίστοιχα στον τύπο FSL1²³. Στη Μακεδονία ο τύπος επιβιώνει έως τα μέσα περίπου του 2ου αι. π.Χ.²⁴.

Στο σύνολό τους οι λύχνοι του τύπου των «φακοειδών»²⁵ είναι κατασκευασμένοι από πορτοκαλόχρωμο έως καστανέρυθρο πηλό και σε ελάχιστες περιπτώσεις γκριζοκάστανο. Το γάνωμα είναι στις περισσότερες περιπτώσεις καστανομέλανο ή αμαυρό θαμπό και σπανιότερα ερυθρόχρωμο.

Η βάση είναι κατά κανόνα γανωμένη²⁶, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, όπως στην περίπτωση του λύχνου PA 1597 (εικ. 7), και δισκόμορφη. Σπανιότερα (όπως στο PA 195) είναι ιδιαίτερα πλατιά (εικ. 2). Στον ώμο των περισσότερων δειγμάτων προσφύονται συνήθως σιγμοειδή, συμπαγή ωτία και σπανιότερα διάτρητα (PA 1597). Παντελής, εξάλλου, είναι η έλλειψη λαβών.

Ο μυκτήρας είναι είτε βραχύς και ριζώνει στο σώμα του λύχνου στα πρωιμότερα παραδείγματα, είτε σχετικά μακρύς και ακολουθεί την περίμετρο του σώματος. Η απόληξή του είναι σχεδόν ευθεία με καμπυλωμένα πέρατα.

Η ομάδα περιλαμβάνει κυρίως εγχώριες απομιμήσεις του αρχικού τύπου, χωρίς να λείπουν και τα ελάχιστα παραδείγματα εισαγωγής. Η περίπτωση του λύχνου PA 195 αποτελεί μοναδικό δείγμα και εντάσσεται στα πρωιμότερα παραδείγματα της σειράς. Συγκεντρώνει όλα τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του αρχικού τύπου, όπως το ιδιαίτερα πλατύ, χαμηλό φακόσχημο σώμα, τη στενή αυλάκωση γύρω από την οπή πλήρωσης και το βραχύ σχεδόν τραπεζοσχημο μυκτήρα που ριζώνει στο σώμα του λύχνου.

Τα ιδιαίτερα όμως χαρακτηριστικά του, όπως η γανωμένη βάση και η έλλειψη ωτίου²⁷ στον ώμο, καθώς και το χρώμα του πηλού συνηγορούν στην άποψη πως ο λύχνος είναι πιθανότατα προϊόν εγχώριας παραγωγής.

Σταδιακά και με το πέρασμα του χρόνου, το σώμα φαίνεται να ψηλώνει, ενώ η περιοχή της οπής πλήρωσης τονίζεται και οριοθετείται με μεγαλύτερη σαφήνεια, όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε στο λύχνο PA 1033 (εικ. 3), στο πάνω μέρος του σώματος του οποίου υπάρχει αμελές χάραγμα²⁸, όχι εύκολα αναγνώσιμο.

Ο λύχνος PA 1108 (εικ. 4) σηματοδοτεί την αρχή της εξέλιξης του αρχικού τύπου²⁹. Το σώμα έχει αποκτήσει πιο καμπυλωμένο, λαγυνόσχημο³⁰ περίγραμμα. Η σχέση του μυκτήρα με το σώμα του λύχνου έχει σχετικά χαλαρώσει³¹, ενώ γύρω από την οπή πλήρωσης υπάρχει πλέον περισσότερο διαμορφωμένος και σαφής, στενός δακτύλιος.

Στους δύο επόμενους λύχνους της σειράς PA 1393 και PA 1394 (εικ. 5) φαίνε-

²³ Scheibler, *Kerameikos* XI, FSL1 (300-220 π.Χ.), σ. 50-51.

²⁴ Δρούγου - Τουράτσογλου, *Βέροια*, σ. 135-136. Thompson, *Hesperia* III (1934), σ. 461 (χρήση του τύπου μόνο στον 3ο αι.).

²⁵ Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ5, σ. 49 κ.ε.

²⁶ Ό.π. Επίσης, Scheibler, *Kerameikos* XI, σ. 51 κ.ε.· Howland, *Agora* IV, σ. 96 κ.ε.

²⁷ Howland, *Agora* IV, σ. 94.

²⁸ Το μοναδικό παράδειγμα επιγραφής σε τροχήλατο λύχνο.

²⁹ Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ5, σ. 49 κ.ε. Δρούγου - Τουράτσογλου, *Βέροια*, σ. 135-136.

³⁰ Scheibler, *Kerameikos* XI, σ. 51 κ.ε.

³¹ Δρούγου, *Πέλλα*, σ. 50.

ται καθαρά η αποκρυσταλλωμένη μορφή του αρχικού τύπου στα μέσα περίπου του 3ου αι. π.Χ.³². Ο μυκτήρας είναι επίπεδος, μακρύς με σχεδόν ευθεία απόληξη.

Το σώμα ψηλό και λαγυνόμορφο φέρει μικρό ωτίο στον ώμο. Η προσπάθεια απόδοσης ολοένα περισσότερο διαμορφωμένου και με μεγαλύτερη σαφήνεια περιχειλώματος είναι πια εμφανής. Στο λύχνο PA 1393 υπάρχει διπλός πλαστικός, κλειστός δακτύλιος που ορίζει την οπή πλήρωσης, ενώ στο λύχνο PA 1394 διαμορφώνεται πλέον με επίπεδο περιχειλώμα που περιτρέχεται από πολύ χαμηλό, ταινιωτό δακτύλιο. Ο δακτύλιος αυτός³³ τονίζεται ακόμη περισσότερο στο επόμενο παράδειγμα, PA 1642 (εικ. 6) και η περιοχή του περιχειλώματος ορίζεται και οριοθετείται πλέον με σαφήνεια. Το σώμα αποκτά πλέον καμπύλο περιγράμμα και ο μυκτήρας γίνεται πιο μακρύς, ενώ αποκτά οργανική σχέση με την περιφέρεια του λύχνου.

Τέλος, το παράδειγμα του λύχνου PA 1597 (εικ. 7) είναι μοναδικό. Το σώμα του είναι ιδιαίτερα ψηλό, αμφικωνικό. Η βάση ψηλή και στενή, σχεδόν αδιαμόρφωτη. Στον ώμο προσφύεται μικρό λοβωτό, διάτρητο ωτίο. Αδέξια φαίνεται, τέλος, η προσπάθεια απόδοσης της περιοχής του περιχειλώματος. Ο μυκτήρας, βραχύς και γεφυρωτός, είναι ελαφρά στραμμένος προς τα πάνω. Ο λύχνος αυτός αποτελεί πιθανότατα άτυχη προσπάθεια μίμησης γνωστών προτύπων, όπως υποδεικνύεται από την αμελή κατασκευή του³⁴.

Μια άλλη, ολιγάριθμη, ομάδα λύχνων, που κάνει την εμφάνισή της στην αγορά και αποτελείται από οκτώ συνολικά παραδείγματα, έχει ως κύριο χαρακτηριστικό

της το κεντρικό διάτρητο σωληνωτό στέλεχος³⁵ που εκφύεται από τον πυθμένα του λύχνου³⁶. Ο λύχνος της σειράς PA 1644 (εικ. 8) εντάσσεται στον τύπο 27C³⁷ της αθηναϊκής Αγοράς, όπως υποδεικνύεται από το μικρό μέγεθος, τον καμπυλωμένο ώμο και το διάτρητο σωληνίσκο στο κέντρο του πυθμένα, που ξεπερνάει το ύψος του σώματος. Στο συγκεκριμένο όμως παράδειγμα η διαμόρφωση του βραχύ μυκτήρα με τα διευρυμένα πέρατα, τον διαφοροποιεί από τα γνωστά πρότυπα³⁸ και ενισχύει την άποψη της εγχώριας παραγωγής. Αντίθετα, ο λύχνος PA 683 που ανήκει στα πρωιμότερα πιθανότατα παραδείγματα της ομάδας, παρά την αποσπασματική του διατήρηση, θα μπορούσε να ενταχθεί με σχετική ασφάλεια στον τύπο 26A της Αγοράς των Αθηνών³⁹.

Η ιδιαίτερα αποσπασματική κατάσταση των υπόλοιπων λύχνων της ομάδας δεν

³² Howland, *Agora IV*, HT 29B (έως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.), σ. 96-97.

³³ Χαρακτηριστικό που θα επικρατήσει στους μεταγενέστερους λύχνους του 2ου αι. π.Χ.

³⁴ Πρβλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Τάφοι Πέλλας*, πίν. 28, αριθ. 296 (σχεδόν όμοιος, πιθανή εισαγωγή από την Πέλλα).

³⁵ Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ6, σ. 53 κ.ε.

³⁶ Για τον τρόπο χρήσης των λύχνων αυτών, βλ. Scheibler, *Kerameikos XI*, σ. 147 κ.ε.

³⁷ Howland, *Agora IV*, HT 27C (β' μισό 3ου αι. 2ος αι. π.Χ.), σ. 88-89. Scheibler, *Kerameikos XI*, STL3 (340-240 π.Χ.), σ. 47-49.

³⁸ Howland, *Agora IV*, πίν. 40. Scheibler, *Kerameikos XI*, πίν. 47. Bailey, *BML*, I, πίν. 6-10.

³⁹ Howland, *Agora IV*, HT 26A (έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.), πίν. 40. Scheibler, *Kerameikos XI*, STL2 (350-270 π.Χ.), πίν. 43.

επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων.

Ενδεικτικά είναι ακόμη τα παραδείγματα των τροχήλατων λύχνων, που φέρουν ως κύριο χαρακτηριστικό ένταξής τους σε κοινή ομάδα τη διαμόρφωση της βάσης με συμπαγές κυλινδρικό πόδιο⁴⁰, που δυστυχώς δεν σώζεται ακέραιο σε καμιά περίπτωση. Θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως μικρογραφίες γνωστών τύπων της εποχής, γι' αυτό και θα πρέπει χρονολογικά να αποτιμηθούν κατά περίπτωση. Φαίνεται, τέλος, πως όπως και οι λύχνοι με το σωληνωτό-διάτρητο στέλεχος έτσι και η ομάδα αυτών με το πόδιο δεν τυγχάνουν ιδιαίτερης προτίμησης στο χώρο της αγοράς, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από το μικρό ποσοστό εύρεσής τους.

Αντίθετα, μια ιδιαίτερα πολυάριθμη ομάδα αποτελούν οι λύχνοι με μορφολογικές αναλογίες με τον τύπο 34A της Αγοράς των Αθηνών⁴¹. Ο τύπος⁴² αυτός κάνει την εμφάνισή του στο χώρο της Μακεδονίας λίγο πριν από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.⁴³ και επικρατεί έως τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Αν και η ομάδα αυτής της κατηγορίας των λύχνων που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη συγκεντρώνει τα βασικά χαρακτηριστικά του αρχικού τύπου, έχει κατά την άποψή μας τα πλησιέστερα παράλληλά της στο χώρο της Μακεδονίας⁴⁴.

Στην πλειονότητά τους οι λύχνοι είναι μικρού μεγέθους. Το σώμα τους, στην αποκρυσταλλωμένη μορφή του, εμφανίζεται αμφικωνικό και σχετικά ψηλό με έντονα γωνιώδες περίγραμμα. Στον ώμο υπάρχει, κατ' εξοχήν, στενή περιμετρική αυλάκωση και προσφύεται μικρό σιγμοειδές ωπίο. Οι περιπτώσεις παρουσίας δακτυλιωτής, στο πίσω μέρος του σώματος,

λαβής αποτελούν εξαίρεση, όπως στο λύχνο PA 1526 (εικ. 12).

Η βάση είναι στις περισσότερες περιπτώσεις αγάνωτη, δισκόμορφη και στενή. Γύρω από το περιχέλιωμα διαμορφώνεται ψηλός, ταινιωτός δακτύλιος. Ο μυκτήρας, σχετικά βραχύς και επίπεδος, έχει τοξωτή απόληξη, γύρω από τη μεγάλη οπή καύσης.

Σπανιότερα, όπως αποδεικνύει ο λύχνος PA 1637 (εικ. 13) αντιπροσωπεύεται μια παραλλαγή του αρχικού και διαδεδομένου τύπου. Το σώμα εμφανίζει σχεδόν κυλινδρικό σχήμα. Στο πάνω μέρος στενεύει και υψώνεται ελαφρά, περιβάλλοντας το στενό επίπεδο ή ελαφρά κοίλο περιχέλιωμα. Κύριο χαρακτηριστικό επίσης αυτής της συγκριτικά ολιγάριθμης παραλλαγής είναι η επίπεδη βάση και ο ιδιαίτερα μακρύς και στενός μυκτήρας με την επίπεδη διαμόρφωση στο πάνω μέρος του και την έντονα διευρυμένη απόληξή του.

⁴⁰ Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ7, σ. 56-57.

⁴¹ Howland, *Agora IV*, HT 34A. Scheibler, *Keramikos XI*, FSL3 (220-150 π.Χ.), σ. 52 κ.ε. (τελευταίο τέταρτο 3ου-β' τέταρτο 2ου αι. π.Χ.), σ. 104 κ.ε.

⁴² Δρούγου, *Πέλλα*, σ. 109 («αμφικωνικοί - ασκόμορφου»), πίν. 28-38. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Τάφοι Πέλλας*, σ. 240 (από το β' τέταρτο του 2ου αι. π.Χ., τύπος XIX).

⁴³ Δρούγου - Τουράτσογλου, *Βέροια*, σ. 137. Bropper, *Corinth IV*, Π, τύπος XII (διάρκεια του τύπου έως το β' μισό του 2ου αι. π.Χ.).

⁴⁴ Δρούγου - Τουράτσογλου, *Βέροια*, σ. 136-137. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Τάφοι Πέλλας*, πίν. 5, αριθ. 47, 48, πίν. 9, αριθ. 88. Ανδρόνικος, *ΑΕ* 1995, σ. 29-31. Α. Χρυσοστόμου, *Ο λαξευτός τάφος Δ' της Πέλλας, Μακεδονικά ΚΓ'* (1983), σ. 198-201, αριθ. 3. Δρούγου - Τουράτσογλου, *AntiK 34* (1991) (χρονολογικός πίνακας). Τέλος, η κύρια μελέτη της Στ. Δρούγου, *Πέλλα*, σ. 109.

Γενικά οι λύχνοι αυτής της κατηγορίας έχουν κατασκευαστεί, ως επί το πλείστον, από πορτοκαλέρυθρο ή καστανέρυθρο, σχετικά καθαρό, πηλό. Το γάνωμα είναι στα περισσότερα παραδείγματα θαμπό και ανομοιογενές. Το χρώμα του, από γκριζόμαυρο έως ερυθρωπό, είναι αμελέστατα απλωμένο στο κάτω μέρος του σώματος, το οποίο πολλές φορές παραμένει και αγάνωτο.

Η χρονολόγησή τους μπορεί να προκύψει κυρίως από τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά και από τη σύγκρισή τους με ανάλογα παραδείγματα κυρίως από το χώρο της Μακεδονίας. Μια σχετική χρονολόγηση της ομάδας πριν από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. θα ήταν προς το παρόν ικανοποιητική.

Ο κατάλογος περιλαμβάνει, τέλος, κάποια μεμονωμένα παραδείγματα τροχήλατων λύχνων (εικ. 14-17) των οποίων αποφεύχθηκε η ένταξη σε συγκεκριμένους τύπους. Από αυτά τα PA 1599 (εικ. 14), PA 1041 (εικ. 15), PA 1647 (εικ. 16) και PA 1536 (εικ. 17), θα μπορούσαν με σχετική ασφάλεια να προσγραφούν στον τύπο 33A της αθηναϊκής Αγοράς, που χρονολογικά φθάνει έως το 4^ο τέταρτο του 2ου αι. π.Χ.⁴⁵, ενώ για την περίπτωση του Κεραμεικού ανέρχεται έως τα μέσα του αιώνα⁴⁶.

Ωστόσο, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και η χαμηλή ποιότητα, σε συνδυασμό με την αμελή κατασκευή και το χρώμα του πηλού συνηγορούν με την άποψη πως έχουμε να κάνουμε πιθανότατα με προϊόντα τοπικών εργαστηρίων, που εντάσσονται στα παραδείγματα αυτά στο πλαίσιο της μακεδονικής παραγωγής.

Οι παρατηρήσεις που προέκυψαν από την εξέταση των τροχήλατων λύχνων της

αγοράς με βάση τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα είναι χρήσιμες, επειδή γίνεται σαφές ότι αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα γνωστών τύπων της εποχής. Τα πρώιμα παραδείγματα του 3ου αι. π.Χ. φαίνεται να εξαρτώνται άμεσα από τα αττικά εργαστήρια, στο βαθμό που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε το μικρό δείγμα. Τα τέλη του 3ου και ο 2ος αιώνας π.Χ., όμως, φαίνεται να αντιπροσωπεύονται από δείγματα τύπων της περιοχής από όπου προέρχονται. Είναι η εποχή που έχουμε και την πρώτη συστηματική εγκατοίκηση στο χώρο της αγοράς. Οι σχέσεις με άλλες περιοχές της Μακεδονίας και ιδιαίτερα με τη γειτονική Πέλλα είναι σαφείς. Έτσι, είτε έχουμε να κάνουμε με εκτεταμένη εγχώρια παραγωγή, που συνδέεται με την ανάπτυξη κάποιου τοπικού εργαστηρίου, είτε με εισαγωγές από άλλα κέντρα του βορειοελλαδικού χώρου.

Τέλος, πρέπει να επισημανθεί πως το ποσοστό εμφάνισης των τροχήλατων λύχνων είναι ιδιαίτερα μικρό, σε σχέση με αυτό των ελληνιστικών λύχνων που αντιπροσωπεύουν τον 1ο αιώνα π.Χ. στην αγορά της Θεσσαλονίκης και είναι κατασκευασμένοι με μήτρα.

Η μελέτη της κατηγορίας αυτής βρίσκεται ακόμη στο αρχικό στάδιο. Με την ολοκλήρωσή της, η έρευνα φιλοδοξεί να δώσει μια πληρέστερη εικόνα της μορφολογικής εξέλιξης, της παρουσίας τοπικού εργαστηρίου και της οργάνωσης και χρήσης του χώρου στην αγορά της Θεσσαλονίκης από τα πρώιμα έως τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια.

⁴⁵ Howland, *Agora IV*, σ. 101-103.

⁴⁶ Scheibler, *Kerameikos XI*, FSL3, σ. 52-53.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ⁴⁷

1. PA 194 (εικ. 1)

Ακέραιος, εκτός από την αποκρουσμένη απόληξη μυκτήρα. Έντονες κακώσεις και απολεπίσεις.

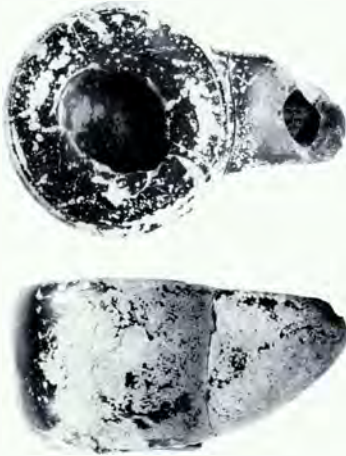
Πηλός ωχροκίτρινος, ρόδινος. Γάνωμα μελανό, στιλπνό.

Ύψ. 0,04, μήκ. 0,08, διάμ. 0,056 μ.

Βάση πλατιά, πολύ χαμηλή, δισκόμορφη με μικρό δίσκο στο κέντρο.

Τέλη 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.

Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ4, πίν. 15, αριθ. 63 (β' μισό 4ου αι. π.Χ.). Howland, *Agora IV*, HT 23D, πίν. 37, αριθ. 240 (περί το 300 π.Χ.). Scheibler, *Kerameikos XI*, DSL2, πίν. 33, αριθ. 182 (αρχές 3ου αι. π.Χ.).

Εικ. 1. Λύχνος αριθ. κατ. 1 (PA 194).

2. PA 1110

Σώζεται τμήμα του σώματος και της οπής πλήρωσης. Διατήρηση καλή.

Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Γάνωμα καστανόμαυρο, στιλπνό.

Σωζ. ύψ. 0,03, σωζ. μήκ. 0,033 μ.

Αρχές 3ου αι. π.Χ.

Scheibler, *Kerameikos XI*, DSL3, πίν. 35, αριθ. 194 (πρώιμος 3ος αι. π.Χ.). Howland, *Agora IV*, HT 25B, πίν. 38, αριθ. 308 (β' μισό 4ου αι. π.Χ.). Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ4, πίν. 16, αριθ. 65.

3. PA 1649

Σώζεται ακέραιος ο μυκτήρας, μικρό τμήμα του σώματος και της οπής πλήρωσης. Απολεπίσεις και διάβρωση.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος. Γάνωμα μελανό εσωτερικά και εξωτερικά.

Σωζ. ύψ. 0,032, σωζ. μήκ. 0,054 μ.

Σώμα με βαριά τοιχώματα. Την οπή πλήρωσης περιβάλλει χονδρός δακτύλιος που περιτρέχεται από βαθιά αυλάκωση. Μυκτήρας βραχύς και πλατύς με ορθογώνια, ελαφρά διευρυμένη απόληξη, επίπεδος επάνω.

Αρχές 3ου αι. π.Χ.

Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ2, πίν. 9-12 (τέλη 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.). Howland, *Agora IV*, HT 25A και 25B (έως το 4' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.).

4. PA 1087

Σώζεται τμήμα του μυκτήρα, του σώματος και της οπής πλήρωσης.

Πηλός καστανωπός-ερυθρός. Γάνωμα μελανό, στιλπνό.

Σωζ. ύψ. 0,02, σωζ. μήκ. 0,057 μ.

Αρχές 3ου αι. π.Χ.

Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ3, πίν. 14, αριθ. 57 (αρχές 3ου αι. π.Χ.). Scheibler, *Kerameikos XI*, RSL5, πίν. 25, αριθ. 138. Howland, *Agora IV*,

⁴⁷ Στην περιγραφή των λύχνων του καταλόγου δίδονται όσα στοιχεία δεν αναφέρονται στο κείμενο.

HT 25B, πίν. 39, αριθ. 321. Bailey, *BML*, I, πίν. 16, αριθ. Q78.

5. PA 1605

Σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα της βάσης και η αρχή του σώματος.

Πηλός καστανωπός. Γάνωμα, πολύ καλής ποιότητας, μαύρο σιλιπνό, καλύπτει μόνο την εσωτερική επιφάνεια. Στο κέντρο του πυθμένα κομβίο.

Διάμ. βάσης 0,038 μ.

Βλ. αριθ. κατ. 4.

6. PA 195 (εικ. 2)

Ακέραιος. Έντονη διάβρωση και απολείψεις. Πηλός καστανωπός. Ίχνη μαύρου γανώματος.

Ύψ. 0,025, μήκ. 0,085, διάμ. 0,044 μ.

Α΄ μισό 3ου αι. π.Χ.

Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ5, πίν. 20. Howland, *Agora IV*, HT 29A (έως τα μέσα του 3ου αι.

π.Χ.), σ. 94-95. Scheibler, *Kerameikos XI*, FSL1, πίν. 49, αριθ. 274 (300-220 π.Χ.).

7. PA 1033 (εικ. 3)

Σώζεται κατά το ήμισυ. Λείπει η περιοχή του μυκτήρα.

Πηλός καστανωπός. Γάνωμα εντελώς απολεπισμένο.

Ύψ. 0,036, σωζ. μήκ. 0,066 μ.

Βάση ψηλή, δισκόμορφη και ελαφρά κοίλη. Σώμα ψηλό, αμφικωνικό μεγωνιώδεις περιγράμματα. Στο πάνω μέρος αμελές χάραγμα. Γύρω από την οπή πλήρωσης στενός δακτύλιος περιτρέχεται από βαθιά αυλάκωση.

Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ5, πίν. 20, αριθ. 83 (μέσα 3ου αι. π.Χ.).

8. PA 1108 (εικ. 4)

Ακέραιος, εκτός από την αποκρουσμένη απόληξη του μυκτήρα.

Εικ. 2. Λύχνος αριθ. κατ. 6 (PA 195).

Εικ. 3. Λύχνος αριθ. κατ. 7 (PA 1033).

Πηλός καστανέρυθρος. Γάνωμα θαμπό, γκριζωπό-μελανό.

Ύψ. 0,032, μήκ. 0,065, διάμ. 0,07 μ.

Βάση ψηλή, δισκόμορφη, με γάνωμα. Σώμα λαγυνόσχημο, με σιγμοειδές οπίσθιον ώμο. Στενός πλαστικός δακτύλιος γύρω από την οπή πλήρωσης και περιμετρική στενή αυλάκωση. Μυκτήρας γεφυρωτός, βραχύς.

Β' μισό 3ου αι. π.Χ.

Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ5, πίν. 20, αριθ. 84 (μέσα 3ου αι. π.Χ.). Δρούγου - Τουράτσογλου, *Βέροια*, πίν. 61, Π2170 (τέλη 3ου αι. π.Χ.). Ν. Μαντζώρου, *Λύχνοι εκ της ανασκαφής Ν. της Ακροπόλεως*, *ΑΔ* 29 (1974), *Μελέτες*, σ. 109 κ.ε., πίν. 84, αριθ. 152. Howland, *Agora IV*, HT 28B (α' μισό 3ου αι. π.Χ.), πίν. 41, αριθ. 403-404. Scheibler, *Kerameikos XI*, FSL1, πίν. 49, αριθ. 279. Hayes, *OML*, I, πίν. 2, αριθ. 18 (αρχές 3ου αι. π.Χ.).

Εικ. 4. Λύχνος αριθ. κατ. 8 (PA 1108).

9. PA 1393

Λείπει τμήμα του σώματος και της οπής πλήρωσης. Διάβρωση και μικρές κακώσεις.

Πηλός πορτοκαλέρυθρος, γάνωμα καστανό-αμαυρό, θαμπό.

Ύψ. 0,035, σωζ. μήκ. 0,081, διάμ. βάσης 0,036 μ.

Πιθανώς β' μισό 3ου αι. π.Χ.

Howland, *Agora IV*, HT 29B, πίν. 41, αριθ. 416. Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ5, πίν. 20, αριθ. 84 (μέσα 3ου αι. π.Χ.). Scheibler, *Kerameikos XI*, FSL1, πίν. 49. Bailey, *BML*, I, πίν. 18, αριθ. 99 (σχετικές αναλογίες).

10. PA 1394 (εικ. 5)

Ακέραιος, εκτός από αποκρούσεις στην απόληξη του μυκτήρα και στο ώτιο.

Πηλός γκριζοκάστανος. Γάνωμα ανομοιογενές μαύρο, καλής ποιότητας.

Ύψ. 0,033, μήκ. 0,088, διάμ. 0,065 μ.

Η οπή πλήρωσης περιβάλλεται από πολύ στενό δακτύλιο. Ακολουθεί στενό επίπεδο περιχειλίωμα, που ορίζεται από χαμηλό ταινιωτό δακτύλιο. Μυκτήρας σχετικά μακρύς, επίπεδος επάνω.

Περί τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. ή λίγο αργότερα.

Howland, *Agora IV*, HT 29B, πίν. 41, αριθ. 416.

11. PA 1642 (εικ. 6)

Ακέραιος, εκτός από την απόληξη του μυκτήρα. Διάβρωση και μικρές κακώσεις.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος. Γάνωμα ανομοιογενές, καστανομέλανο, θαμπό.

Ύψ. 0,03, σωζ. μήκ. 0,092, διάμ. 0,062 μ.

Βάση δισκόμορφη, γανωμένη και ελαφρά κοίλη. Σώμα χαμηλό, καμπύλο, με μικρή απόφυση στον ώμο. Στενό επίπεδο περιχειλίωμα περιβάλλει τη σχετικά μεγάλη οπή πλήρωσης. Ορίζεται από κάθετο

Ειχ. 5. Λύχνος αριθ. κατ. 10 (PA 1394).

Ειχ. 6. Λύχνος αριθ. κατ. 11 (PA 1642).

ταινιωτό δακτύλιο. Μυκτήρας επίπεδος επάνω, μακρούς.

Περί τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Δρούγουν - Τουράτσουλου, *Βέροια*, σ. 134, πίν. 22, Π1386 (τέλη 3ου - μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.). Δρούγουν, *Πέλλα*, ΠΛ5, πίν. 22, αριθ. 92. Επίσης, Λιλμπάκη-Ακαμάτη, *Τάφοι Πέλλας*, σ. 240, πίν. 23, αριθ. 174 (τύπος XIX).

12. PA 1597 (εικ. 7)

Αέραιος. Διάβρωση και έντονες απολεπίσεις. Αμελής κατασκευή.

Πηλός ερυθροκίτρινος. Γάνωμα ερυθροπό.

Ύψ. 0,035, μήκ. 0,083, διάμ. 0,067 μ.

Βρέθηκε μαζί με λύχνους του 2ου αι. π.Χ. Λιλμπάκη-Ακαμάτη, *Τάφοι Πέλλας*, πίν. 28, αριθ. 296 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

13. PA 1644 (εικ. 8)

Μικρών διαστάσεων λύχνος. Λείπει τμήμα του σώματος. Διατήρηση καλή.

Πηλός ερυθροπίπτος. Γάνωμα ερυθροπό.

Ύψ. 0,024, ύψ. στελέχους 0,021 μ.

Βάση δισκόμορφη και κοίλη, διάτρητη με σωληνωτό στέλεχος. Σώμα χαμηλό, ανοιχτό. Στο πάνω μέρος στρέφεται και καμπυλώνει, δημιουργώντας στενό περιχέλυμα.

Αρχές 2ου αι. π.Χ.

Howland, *Agora IV*, HT 27C (β' μισό 3ου - αρχές 2ου αι. π.Χ.), πίν. 40, αριθ. 383. Scheibler, *Kerameikos XI*, STL3, πίν. 47, αριθ. 262. Bailey, *BML*, I, πίν. 10, Q 50.

14. PA 683

Σώζεται μόνον ο μυκτήρας και τμήμα της οπής πλήρωσης. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Γάνωμα αμαυρό.

Σωζ. μήκ. 0,056 μ.

Μυκτήρας μακρούς, επίπεδος επάνω, με ευθεία ορθογώνια απόληξη. Γύρω από την

Εικ. 7. Λύχνος αριθ. κατ. 12 (PA 1597).

οπή πλήρωσης στενό ταινιωτό περιχέλωμα.

Πιθανότατα ανήκει στον τύπο με κεντρικό διάτορητο-σωληνωτό στέλεχος.

Howland, *Agora IV*, HT 26A (έως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.), πίν. 40. Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ6, πίν. 24, αριθ. 97 και 98.

15. PA 1624 (εικ. 9)

Λείπει η απόληξη του μυκτήρα και το μεγαλύτερο τμήμα του συμπαγούς ποδιού της βάσης. Μικρές κακώσεις στην επιδερμίδα.

Πηλός καστανόχρωμος. Γάνωμα αμανρό-καστανό.

Σωζ. ύψ. 0,035, σωζ. μήκ. 0,073 διάμ. ποδιού βάσης 0,032 μ.

Σώμα όμοιο με τον αριθ. κατ. 16 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

2ος αι. π.Χ.

Βλ. αριθ. κατ. 16. Επίσης, Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ7, σ. 56-58, πίν. 25-26 (λύχνοι με ψηλό πόδιο).

Εικ. 8. Λύχνος αριθ. κατ. 13 (PA 1644).

Εικ. 9. Λύχνος αριθ. κατ. 15 (PA 1624).

Εικ. 10. Λύχνος αριθ. κατ. 16 (PA 1641).

Εικ. 11. Λύχνος αριθ. κατ. 17 (PA 1640).

16. PA 1641 (εικ. 10)

Ακέραιος, μικρών διαστάσεων. Λίγες κακώσεις και διάβρωση της επιδερμίδας. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Γάνωμα θαμπό μαύρο, ανομοιογενές.

Ύψ. 0,039, μήκ. 0,088, διάμ. βάσης 0,039 μ.

Βάση στενή, αμελούς κατασκευής, δισκόμορφη, χωρίς γάνωμα. Σώμα αμφικωνικό με γωνιώδες περιγράμμα. Ο ώμος τονίζεται από δύο στενές αυλακώσεις, όπου και μικρό ωτίο. Περιχειλίωμα στενό, ελαφρά λοξό, περιτρέχεται από χαμηλό ταινιωτό δακτύλιο. Μυκτήρας σχετικά βραχύς, επίπεδος επάνω, με έντονα διευρυμένη, τοξωτή απόληξη.

Μέσα 2ου αι. π.Χ.

Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ11 («αμφικωνικοί - ασκόμορφοι»), πίν. 31, αριθ. 122 (μέσα 2ου αι. π.Χ.) και πίν. 38, αριθ. 148. Δουλγέρη-Ιντζεσιλογλου, Φερές, πίν. 289, αριθ. BE8596. *ΑΔ* 35 (1980), Χρονικά, πίν. 241 (λύχνοι από τάφο Βέροιας).

17. PA 1640 (εικ. 11)

Ακέραιος.

Πηλός ερυθρωπός. Γάνωμα ανομοιογενές, θαμπό.

Ύψ. 0,036, μήκ. 0,094, διάμ. βάσης 0,046 μ.

Όμοιος με τον αριθ. κατ. 16 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

18. PA 1526 (εικ. 12)

Λείπει τμήμα του σώματος και η απόληξη του μυκτήρα. Συγκολλημένος. Μικρές κακώσεις.

Πηλός γκριζός. Εξωτερική επιφάνεια αδρή.

Ύψ. 0,041, σωζ. μήκ. 0,112, διάμ. 0,075 μ.

Στο πίσω μέρος αρχή πρόσφυσης δακτυλιωτής λαβής. Μυκτήρας γεφυρωτός, μακρύς, με έντονα διευρυμένη απόληξη.

Μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Howland, *Agora IV*, HT 34A, πίν. 42, αριθ. 447 και 449 (έως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.).

Εικ. 12. Λύχνος αριθ. κατ. 18 (PA 1526).

Εικ. 13. Λύχνος αριθ. κατ. 19 (PA 1637).

19. PA 1637 (εικ. 13)

Ακέραιος, εκτός από τη δακτυλιωτή στο πίσω μέρος λαβή. Διατήρηση καλή.

Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Γάνωμα ερυθρωπό, θαμπό.

Ύψ. 0,035, μήκ. 0,103, διάμ. 0,061 μ.

Βάση, πολύ πλατιά και επίπεδη, καταλαμβάνει όλο το κάτω μέρος.

Τέλη 2ου αι. π.Χ.

Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ11, πίν. 48-50 (ομοιότητες με όψιμη παραλλαγή τύπου). Howland, *Agora IV*, ΗΤ 34Α, πίν. 42 (έως το β' τέταρτο του 2ου αι. π.Χ.).

20. PA 1599 (εικ. 14)

Ακέραιος, μικρών διαστάσεων. Απολείψεις.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος. Γάνωμα ερυθρωπό.

Ύψ. 0,03, μήκ. 0,079, διάμ. 0,053 μ.

Βάση αμελούς κατασκευής, διακόμορφη. Σώμα αμφικωνικό, με καμπυλούμενο ώμο. Πολύ στενό, ελαφρά κυρτό περιχειλίωμα περιτρέχει την οπή πλήρωσης. Περιβάλλεται από χαμηλό δακτύλιο. Μυκτήρας πλατύς, επίπεδος επάνω, με ορθογώνια, ελαφρά διευρυμένη απόληξη.

Μέσα 2ου αι. π.Χ.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *Φερές*, σ. 369-370 ΦΕ2, πίν. 287, ΒΕ8573. Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΛ11, πίν. 44, αριθ. 169 (μέσα 2ου αι. π.Χ.). Howland, *Agora IV*, ΗΤ 33Α, πίν. 42, αριθ. 440 (έως το α' τέταρτο του 2ου αι. π.Χ.). Scheibler, *Kerameikos XI*, FSL3 (έως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.), πίν. 51, αριθ. 292.

21. PA 1041 (εικ. 15)

Ακέραιος, εκτός από απόκρουση στην απόληξη του μυκτήρα. Αμελής, πρόχειρη κατασκευή.

Εικ. 14. Λύχνος αριθ. κατ. 20 (PA 1599).

Πηλός καστανέρυθρος. Ίχνη ερυθροπού γανώματος.

Ύψ. 0,035, μήκ. 0,081, διάμ. 0,058 μ.

Βάση χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση, χαμηλή. Σώμα καμπύλο. Στο πίσω μέρος ίχνη πρόσφυσης λαβής. Πολύ στενός, κακότεχνος δακτύλιος περιτρέχει την οπή πλήρωσης. Ακολουθεί πολύ ρηχό, ασαφές περιχέλωμα. Μυκτήρας βραχύς, με έντονα διευρυμένη απόληξη.

Μέσα 2ου αι. π.Χ.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Τάφοι Ελλάς*, σ. 238 (τύπος XII). Δρούγου-Τουράτσογλου, *Βέροια*, πίν. 23, αριθ. Π1393 (τύπος XII). Επίσης, Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *Φερές*, σ. 370, ΦΕ2, πίν. 286, BE8593.

22. PA 1647 (εικ. 16)

Ακέραιος, εκτός από την απόληξη του μυκτήρα. Έντονη διάβρωση της επιδερμίδας. Ιδιαίτερα έντονα ίχνη καύσης.

Εικ. 15. Λύχνος αριθ. κατ. 21 (PA 1041).

Πηλός πορτοκαλόχρωμος ακάθατος. Ελάχιστα ίχνη ερυθρού γανώματος.

Ύψ. 0,03, σωζ. μήκ. 0,063, διάμ. βάσης 0,038 μ.

Βάση πολύ χαμηλή, σχεδόν επίπεδη. Σώμα σφαιρικό, με δύο συμμετρικά κακότεχνα μικρά ωτία στον ώμο. Σχεδόν όλο το επάνω μέρος του λύχνου καταλαμβάνεται από πολύ ρηχό επίπεδο περιχέλωμα, που περιτρέχεται από χαμηλό σχεδόν αδιαμόρφωτο δακτύλιο.

Β' μισό 2ου αι. π.Χ.

Προβλ. αριθ. κατ. 21.

Δρούγου, *Πέλλα*, ΠΑ11, πίν. 44, αριθ. 171 (σχετικές ομοιότητες).

23. PA 1536 (εικ. 17)

Μικρών διαστάσεων. Αποκρουσμένο τμήμα της βάσης, της οπής πλήρωσης και η

Εικ. 16. Λύχνος αριθ. κατ. 22 (PA 1647).

απόληξη του μυκτήρα. Μικρές κακώσεις και διάβρωση στην επιδερμίδα.

Ύψ. 0,015, σωζ. μήκ. 0,052, διάμ. 0,062 μ.

Βάση πλατιά και επίπεδη. Σώμα ιδιαίτερα χαμηλό, αμφικωνικό. Αδιαμόρφωτη η περιοχή του περιχειλίσματος.

Μέσα 2ου αι. π.Χ.

Δρούγουν - Τουράτσογλου, *Βέροια*, σ. 136-137. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου, *Φερέζ*, πίν. 286, BE8581 (β' τέταρτο 2ου αι. π.Χ.). Howland, *Agora IV*, HT 33A (έως το 2ο αι. π.Χ.), πίν. 42, αριθ. 435. Scheibleg, *Kerameikos XI*, FSL3, πίν. 51, αριθ. 289 (περίπου 150 π.Χ.). Επίσης, Δρούγουν, *Πέλλα*, ΠΛ9, πίν. 27, αριθ. 11 («σφαιρικός» λύχνος των αρχών του 2ου αι. π.Χ.).

24. PA 160 (εικ. 18)

Μικρών διαστάσεων. Αποκρουσμένη η περιοχή του μυκτήρα. Κακή κατασκευή.

Εικ. 17. Λύχνος αριθ. κατ. 23 (PA 1536).

Πηλός πορτοκαλόχρωμος. Γάνωμα ερυθροπό.

Ύψ. 0,029, σωζ. μήκ. 0,052, διάμ. 0,062 μ.

Βάση επίπεδη, που καταλαμβάνει όλο το κάτω μέρος του λύχνου και δημιουργεί με το δακτύλιο του στενού επίπεδου περιχειλίσματος ένα κυλινδρικό σχήμα.

Τέλη 2ου αι. π.Χ.

Δρούγουν, *Πέλλα*, ΠΛ11, πίν. 49-52 (σχετικές ομοιότητες).

25. PA 1648 (εικ. 19)

Ακέραιος, μικρών διαστάσεων. Αποκρουσμένη η δακτυλιωτή λαβή και η απόληξη του μυκτήρα. Πηλός καστανός. Ίχνη μαύρου γανώματος.

Ύψ. 0,035, σωζ. μήκ. 0,078, διάμ. βάσης 0,036 μ.

Σώμα χαμηλό και πεπλατυσμένο με σχεδόν αδιαμόρφωτη βάση. Την οπή πλήρω-

Εικ. 18. Λύχνος αριθ. κατ. 24 (ΡΑ 160).

Εικ. 19. Λύχνος αριθ. κατ. 25 (ΡΑ 1648).

σης οριζίζει πολύ ψηλό ταινιωτό «κολάρο». Μυκτήρας στραμμένος προς τα επάνω. Όλο το πάνω μέρος καταλαμβάνει η μεγάλη ωειδής οπή καύσης που πλαισιώνεται από οριζόντια, ταινιωτή επιφάνεια.

Δρούγου - Τουράτσογλου, *Βέροια*, πίν. 61, Π2103 (τέλη 2ου αι. π.Χ.). Δουλγέρη-Ιντζεσί-

λογλου, Φερές, πίν. 287, BE8599 (α' μισό 1ου αι. π.Χ., λιγότερες ομοιότητες). Howland, *Agora IV*, HT 37 Variants, πίν. 45, αριθ. 511 (τέλη 1ου αι. π.Χ.). Ν. Κατσάς, Από τα ελληνοιστικά νεκροταφεία της Πύλου, *ΑΔ* 38 (1983), Μελέτες, σ. 49-51 (τέλη 1ου αι. π.Χ.).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρόνικος, *AE* 1955: Μ. Ανδρόνικος, Ελληνιστικοί τάφοι Βέροιας, *AE* 1955, σ. 22-50.
- Bailey, *BML*, I: D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum* I, 1975.
- Broneer, *Corinth* IV, II: Ο. Broneer, *Terracotta Lamps, Corinth* IV (Part II), 1930.
- Bruneau, *Délos* XXVI: Ph. Bruneau, *Les lampes, Exploration archéologique de Délos* XXVI, 1965.
- Δουλιγέρη-Ιντζεσιλόγλου, Φερές: Τα ελληνιστικά λυχνάρια των Φερών, *Γ' ΕπΣυνΕλλΚερ*, Αθήνα 1994, σ. 363-388.
- Δρούγου, *Πέλλα*: Στ. Δρούγου, *Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964, Οι πήλινοι λύχνοι*, 1992.
- Δρούγου, *AE* 1988: Στ. Δρούγου, Τα πήλινα κτερίσματα του μακεδονικού τάφου στην πλατεία Συντριβανίου Θεσσαλονίκης, *AE* 1988, σ. 71-93.
- Δρούγου - Τουράτσουγλου, *Βέροια*: Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσουγλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, 1980.
- Drougou - Touratsoglou, *AntK* 34 (1991): St. Drougou - I. Touratsoglou, Hellenistische Keramik aus Makedonien: Chronologische Indizien, *Antk* 34 (1991), Heft 1, σ. 13-27.
- Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, 1991.
- Hayes, *OML*, I: J.W. Hayes, *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum, I: Greek and Roman Clay Lamps*, 1980.
- Howland, *Agora* IV: R.H. Howland, *Greek Lamps and their Survivals, The Athenian Agora* IV, 1958.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Τάφοι Πέλλας*: Μ. Λιλιμπάκη - Ακαμάτη, *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας* (διδ. διατριβή), 1987.
- S.I. Rotroff, *Hellenistic Pottery and Terracottas*, 1987.
- Scheibler, *Kerameikos* XI: I. Scheibler, *Griechische Lampen, Kerameikos* XI, 1976.
- Thompson, *Hesperia* III (1934): H.A. Thompson, Two Centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia* III (1934), σ. 311-480.

HELLENISTIC WHEEL-MADE LAMPS IN THE ANCIENT AGORA OF THESSALONIKI

KATERINA BOLI

In the period 1991-1995, 2,500 Hellenistic, Roman and Byzantine lamps were discovered in the area of the ancient agora of Thessaloniki. Almost all the finds, which cover the Hellenistic phase of the site, from the end of the 4th to the beginning of the 1st c. BC, were assembled for the purposes of the present article, which represents a first approach to the subject.

Of the total of 300 wheel-made lamps, 145 are intact or well-enough preserved to be classified. Only 25 are published in

the catalogue, though these provide a representative, characteristic example of this category of pottery.

The majority of the wheel-made lamps from the ancient agora are representative examples of the known types from this period, though they naturally also have distinctive features associated with their place of origin.

The earliest examples, which come mainly from the area of the main square (where the excavations have produced clear evi-

dence of early habitation), belong to Attic types, and are probably imports.

Most of the wheel-made lamps, however, are the product of local workshops, as is apparent from the colour of the fabric, the poor quality, dull, uneven glaze, and the particular way in which they were made.

With regard to the establishment of a clear chronological context for the lamps the excavation evidence does not point to any certain conclusions, in the absence of

any sealed stratified groups.

Their dating is therefore based mainly on their morphological features, and on comparison of the lamps with similar examples from the area of Macedonia.

I believe, however, that systematic study of the excavation records and the discovery of new finds will enable scholars to draw more certain conclusions as to the use of the area of the agora in the Hellenistic period.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΛΥΧΝΟΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΓΑΛΕΡΙΑΝΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ

ΕΥΓΕΝΙΑ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ

Στο πλαίσιο του προγράμματος ανάδειξης του Γαλεριανού συγκροτήματος συνεχίστηκαν κατά το έτος 1995 οι ανασκαφικές εργασίες υπό την επίβλεψη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου και της αρχαιολόγου Μαριάννας Καραμπέρη στον αρχαιολογικό χώρο της πλατείας Ναυαρίνου.

Ορίστηκαν ανασκαφικές τομές στο Βόρειο διάδρομο του συγκροτήματος και συγκεκριμένα στο κεντρικό και δυτικό τμήμα του και στο αίθριο, με σκοπό την έρευνα των υποκείμενων στρωμάτων.

Στο δυτικό τμήμα του Βόρειου διαδρόμου ήρθε στο φως ήδη από το 1993 πεταλόσχημος κεραμικός κλίβανος όπτησης μητρών, με πλήθος θραυσμάτων μητρών στο χώρο όπτησης, στον προστομαίο χώρο αλλά και στην ευρύτερη περιοχή του κλιβάνου.

Σε όλες τις τομές παρατηρείται μια ομοιογένεια ως προς τα υποκείμενα στρώματα: παχύ στρώμα καταστροφής με έντονη καύση και κάρβουνα σε βάθος 1-2 μ. από την επιφάνεια του ψηφιδωτού δαπέδου του διαδρόμου που περιλάμβανε σπαράγματα ψηφιδωτών, τοιχογραφιών, θραύσματα κοσμητιών από ασβεστοκονίαμα, κεραμίδες στέγης και θραύσματα μητρών. Σε βάθος 1-2 μ. εμφανίστηκαν κατά τόπους δάπεδα από ασβεστοκονίαμα και πηλόχωμα με έντονη καθίζηση και τμήματα αργολιθικών τοίχων.

Ομοιογένεια παρατηρείται και ως προς τα κινητά ευρήματα: όστρακα άβαφα,

μελαμβαφή με διακόσμηση εμπέστη και τύπου «Δυτικής Κλιτύς», terra sigillata με σφραγίσματα καλλιτεχνών in planta pedis (Severus, Camurius: εποχής Τιβερίου), πλήθος λύχνων, ειδώλια, πυραμιδόσχημες αγνύθες, οστέινα μικροαντικείμενα, πλήθος νομισμάτων και «θησαυρός» αργυρών νομισμάτων 1ου-2ου αι. μ.Χ. (σειρά αυτοκρατόρων από τον Βεσπασιανό έως τον Κρισπίνο).

Οι περισσότεροι λύχνοι προέρχονται κυρίως από τις τομές του Βόρειου διαδρόμου στην περιοχή του κλιβάνου. Πρόκειται κατά το πλείστον για λύχνους εισαγωγής κατασκευασμένους με μήτρα και προερχόμενους από ιταλικά, μικρασιατικά (Κνίδος, Έφεσος) και βορειοαφρικανικά (Τυνησία) εργαστήρια. Χρονολογούνται στον 1ο αι. π.Χ.-2ο αι. μ.Χ.

Ο μοναδικός τροχήλατος υστεροελληνιστικός λύχνος του 2ου αι. π.Χ. είναι ο υπ' αριθ. ΓΑΛ 188 (τύπος XIV Broneer)¹. Έχει βάση επίπεδη, σώμα κυλινδρικό, δίσκο επίπεδο βυθισμένο, με οπή πλήρωσης στο κέντρο και τρεις μικρότερες οπές στην περιφέρεια, ενώ ψηλότερο χείλος περιβάλλει το δίσκο. Πηλός ερυθρός και καστανέρυθρο επίχρισμα (εικ. 1).

Οι λύχνοι με μήτρα είχαν πλατιά διάδοση στα τέλη του 2ου-1ο αι. π.Χ. Κατα-

¹ O. Broneer, *Terracotta Lamps, Corinth IV*, II, Cambridge, Mass. 1930, αριθ. 193.

Εικ. 1. Υστεροελληνιστικός τροχήλατος λύχνος (ΓΑΛ 188).

Εικ. 2. Λύχνος με πρόστυπο αετό (ΓΑΛ 5).

σκευάζονταν από δύο τμήματα: το πάνω και το κάτω με οριζόντιο αρμό μεταξύ τους.

Ο πρωιμότερος λύχνος με μήτρα (ΓΑΛ 5), από το χώρο χρονολογείται στα μέσα του Ιου αι. π.Χ. Έχει βάση επίπεδη, περίγραμμα κωνικό, μυκτήρα κοντό, καμπύλο. Στη βάση φέρει χαραγμένο το όνομα του ιδιοκτήτη του εργαστηρίου ΧΡΗΣΤΟΥ (Χρηστού)². Στον κοίλο δίσκο εικονίζεται πρόστυπος αετός με εγχαράξεις στις λεπτομέρειες (εικ. 2).

Μια μεγάλη ομάδα λύχνων είναι του τύπου Εφέσου (τύπος XIX Broneer)³ και εντάσσονται χρονικά στην περίοδο 1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ. Προφανής είναι η αναγωγή τους σε μεταλλικά πρότυπα.

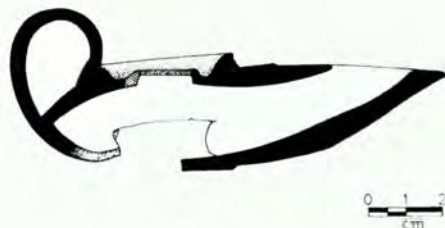
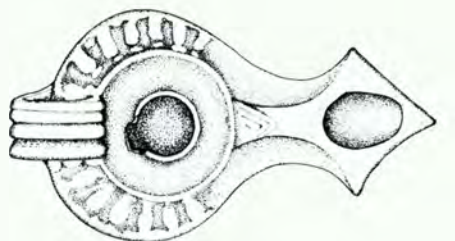
Τρεις λύχνοι (ΓΑΛ 6, 9 και 187) χρονολογούνται στον 1ο αι. π.Χ. (εικ. 3). Έχουν βάση ελαφρώς ψηλή, περίγραμμα σώματος αμφικωνικό με γωνία ανάμεσα στα δύο ημίτομα του λύχνου. Το πάνω τμήμα γύρω από την κεντρική οπή πλήρωσης

φέρει στενό περιχέλωμα και ψηλό πλαστικό δακτύλιο.

Στους λύχνους ΓΑΛ 9 και 187 ο δίσκος εμφανίζει κλίση προς το κέντρο, ενώ στο ΓΑΛ 6 ο δίσκος εξέχει του σώματος. Λαβή ταινιωτή, κυκλική, κάθετη στον ώμο, με ραβδώσεις. Λαβή σώζεται μόνο στο ΓΑΛ 187. Μυκτήρας με επίπεδη επιφάνεια και ανάγλυφη διακόσμηση: τρίφυλλο στο λύχνο ΓΑΛ 9, ιχθυάκανθα στο ΓΑΛ 187. Απόληξη του μυκτήρα τριγωνική (ΓΑΛ 187), κυκλική ή ελλειψοειδής με πλατιά ταινία και οπή καύσης ωσειδή (ΓΑΛ 6). Όλοι φέρουν πλούσια ανάγλυφη διακόσμηση: αστράγαλο στο ΓΑΛ 9, ραβδώσεις στο ΓΑΛ 187, τρίφυλλα αντωπά στο ΓΑΛ 6. Πηλός τεφρός λεπτόκοκκος με τεφρομελανό επίχρισμα μεταλλικής υφής.

² *The Athenian Agora XXI, Graffiti and Dipinti*, Princeton 1976, F243.

³ O. Broneer, ό.π., σ. 66-70.

Ειγ. 3. Λύχνος τύπου Εφέσου με ραβδώσεις (ΓΑΛ 187) (σχέδια: Α. Τοπαλίδης).

Ειγ. 4. Λύχνος τύπου Εφέσου με τριγωνικά φύλλα (ΓΑΛ 7).

Ειγ. 5. Λύχνος τύπου Εφέσου με αντωπά ανθέμια (ΓΑΛ 186).

Επτά λύχνοι με αύξοντα αριθμό ΓΑΛ 7, 8, 10, 11, 18, 183, 186 (ειγ. 4-5) χρονολογούνται στον 1ο αι. μ.Χ. Εμφανίζουν παρόμοια χαρακτηριστικά με την προηγούμενη κατηγορία, με τη διαφορά ότι δεν φέρουν περιχέλιωμα αλλά μόνο στενό ψηλό πλαστικό δακτύλιο, που διαχωρίζει το δίσκο από τη διακόσμηση στον ώμο. Ο δακτύλιος είναι κλειστός στους ΓΑΛ 7, 10, κλειστός με αυλό που καταλήγει στην οπή καύσης του μυκτήρα στους ΓΑΛ, 8, 18

και ανοιχτός με αυλό που απολήγει στην οπή καύσης στους ΓΑΛ 11, 186, 183 (γνώρισμα δημοφιλές στους ρωμαϊκούς λύχνους). Η ταινιωτή λαβή δεν σώζεται σε κανένα λύχνο. Φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση στον ώμο που συνίσταται από: σπείρα (ΓΑΛ 10), βότρες και αμπελόφυλλα (ΓΑΛ 18), βουκράνια (ΓΑΛ 8), σχηματοποιημένο κυμάτιο και φτερωτές Νίκες (ΓΑΛ 11), τριγωνικά φύλλα (ΓΑΛ 7), αντωπά ανθέμια (ΓΑΛ 186), στεφάνι

Εικ. 6. Βάση λύχνου με σφράγισμα ΡΩΜ (ΓΑΛ 36).

δάφνης (ΓΑΛ 183). Ο μυκτήρας στους λύχνους ΓΑΛ 8 και 186 έχει τριγωνική απόληξη, στο ΓΑΛ 7, καμπύλη, ενώ στους υπόλοιπους είναι αποκρουσμένος. Πηλός τεφρός, επίχρισμα τεφρό-μελανό.

Από την Έφεσο πιθανώς προέρχεται τμήμα λύχνου (ΓΑΛ 30) που σώζει στο δίσκο του ανάγλυφη έφιππη μορφή πολύ σχηματοποιημένη, που κρατάει κυκλική ασπίδα. Χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ.⁴

Στον 1ο αι. μ.Χ. χρονολογούνται δύο λύχνοι από την Κνίδα (ΓΑΛ 36 και 47) (εικ. 6). Από το ΓΑΛ 36 σώζεται τμήμα της βάσης που φέρει εξωτερικά εγχάρακτο σφράγισμα με σωζόμενα γράμματα ΡΩΜ. Πρόκειται για τον Ρωμανήσι, ιδιοκτήτη μεγάλου εργαστηρίου στην Κνίδα, η λειτουργία του οποίου εντοπίζεται χρονικά μεταξύ 70-130 μ.Χ. Στο σφράγισμα παρατηρούμε μείξη ελληνικών και λατινικών γραμμάτων. Πρόκειται πιθανώς για Ρωμαίο που μίσθωνε έλληνες σκλάβους. Το εργαστήριό του έκανε πολλές εξαγω-

γές στη Μικρά Ασία, τη Νότια Ρωσία, τα νησιά του Αιγαίου, την Ελλάδα, την Αφρική, την Ιταλία⁵. Ο λύχνος ΓΑΛ 47 σώζεται σχεδόν ακέραιος. Λείπει μόνο τμήμα του κοίλου δίσκου, ο οποίος φέρει ρόδακα. Δεν φέρει λαβή και ο μυκτήρας έχει καμπύλη απόληξη⁶.

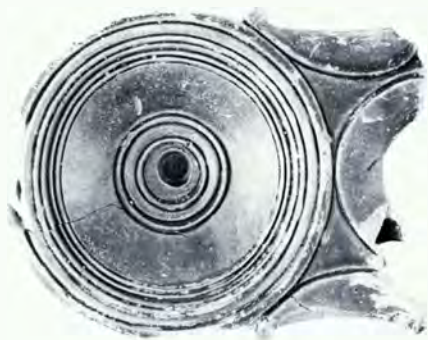
Μια άλλη μεγάλη ομάδα είναι οι λύχνοι εισαγωγής, ιταλικής προέλευσης, του 1ου-2ου αι. μ.Χ. Η μεγάλη παραγωγή αυτών των λύχνων αρχίζει στα χρόνια του Αυγούστου. Σε αυτή την περίοδο χρονολογούνται οι λύχνοι ΓΑΛ 15, 16, 17 (εικ. 7-8) με ανάγλυφες έλικες στο μυκτήρα. Ο λύχνος ΓΑΛ 15, δίμυξος (τύπος XXI Bro-nner), φέρει στον κοίλο δίσκο στεφάνι μυρτιάς που περιβάλλει την κεντρική οπή πλήρωσης και έλικες στη γένεση των δύο μυκτάρων⁷. Ο λύχνος ΓΑΛ 16, δίμυξος, φέρει βάση με πλατύ επίπεδο δακτύλιο, σώμα κυλινδρικό, έλικες στη γένεση των δύο αποκρουσμένων μυκτάρων και κοίλο δίσκο με κυκλικές ομόκεντρες ραβδώσεις στην περιφέρεια και στο κέντρο γύρω από την οπή πλήρωσης. Πηλός υπέρυθρος, επίχρισμα ερυθρό. Ο λύχνος ΓΑΛ 17 φέρει δύο ωτία αντί λαβής, έχει σώμα συμπιεσμένο με κυρτό περιγράμμα, κοίλο δίσκο με κυκλικές αυλακώσεις και βάση με

4 D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, II, Λονδίνο 1975, Q3043.

5 Ό.π., Q2665. *The Athenian Agora VII. Lamps of the Roman Period*, Princeton 1961, αρθ. 105.

6 G. Kuzmanov, *Antike Lampen*, Σόφια 1992, αρθ. 69.

7 A. Mlasowsky, *Die antiken Tonlampen im Kestner-Museum Hannover*, 1993, αρθ. 270.

Εικ. 7. Δίμυξος λύχνος (ΓΑΛ 16).

Εικ. 8. Δίμυξος λύχνος με στεφάνι μυρτιάς (ΓΑΛ 15).

πλατύ επίπεδο δακτύλιο, ενώ σώζει τη γένεση του μυκτήρα με μία έλικα. Πηλός υπέρυθρος, επίχρσιμα καστανό ανοιχτό⁸.

Στον 1ο αι. μ.Χ. χρονολογούνται οι πλαστικές λαβές των λύχνων ΓΑΛ 26, 19, 20 (εικ. 9). Η λαβή του ΓΑΛ 26 έχει μηνοειδές σχήμα με ερυθρό γάνωμα⁹. Η λαβή ΓΑΛ 19 είναι διαμορφωμένη σε στενόμακρο φύλλο άκανθας και του ΓΑΛ 20 σε πλατύ ανοιχτό φύλλο άκανθας¹⁰. Και στις δύο παραπάνω λαβές ο πηλός είναι ερυθρός με επίχρσιμα ερυθρό και μόνο στις κοιλότητες μελανό.

Στον ίδιο αιώνα χρονολογείται ένας μεγάλος αποκρουσμένος λύχνος (ΓΑΛ 13), μονόμυξος, με πλατύ επίπεδο δακτύλιο στη βάση, σώμα με περίγραμμα κυλινδρικό, μυκτήρα αποκρουσμένο με έλικα στη γένεσή του και κοίλο δίσκο με ανάγλυφη παράσταση που δεν σώζεται. Φέρει λαβή κάθετη που διαμορφώνεται στην πάνω επιφάνεια σε πλαστικό φύλλο τριγωνικού σχήματος. Πηλός υπέρυθρος, επίχρσιμα καστανέρυθρο.

Εικ. 9. Πλαστική λαβή λύχνου (ΓΑΛ 20).

⁸ J.W. Hayes, *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum*, I, Toronto 1980, αρθθ. 213. O. Broneer, *The Terracotta Lamps, Isthmia III*, αρθθ. 2445.

⁹ D.M. Bailey, ό.π., Q1142. A. Mlasowsky, ό.π., αρθθ. 422.

¹⁰ D.M. Bailey, ό.π., Q2628.

Εικ. 10. Βάση λύχνου με σφράγισμα MVNAR (ΓΑΛ 34).

Παράλληλα εντοπίστηκαν προϊόντα μεγάλων ιταλικών εργαστηρίων του 1ου-2ου αι. μ.Χ., από σφραγίσματα σε βάσεις λύχνων εξαιρετικής ποιότητας.

Στη βάση του λύχνου ΓΑΛ 34 (εικ. 10) σώζεται το σφράγισμα MVNAR (Munatus), ενώ στον αποκρουσμένο δίσκο σώζεται τμήμα κυπαρισσιού. Πηλός υπέρυθρος, επίχρυσμα σκούρο καστανέρυθρο¹¹.

Στη βάση του λύχνου ΓΑΛ 33 (εικ. 11) υπάρχει το σφράγισμα LMVNS (Lucius Munatus Successus). Το σώμα έχει κυρτό περίγραμμα και ο κοίλος δίσκος κοσμεύεται με προτομή Σελήνης. Φέρει κάθετη κυκλική λαβή, ενώ ο αποκρουσμένος μυκτήρας σώζει έλικα στη γένεσή του. Πηλός ερυθρός, επίχρυσμα σκούρο καστανέρυθρο¹².

Στις αποκρουσμένες βάσεις δύο λύχνων σώζονται γράμματα από το όνομα του κατασκευαστή LMADIC ή LMVNADIE (Lucius Munatus Adiectus)¹³. Πρόκειται

Εικ. 11. Λύχνος με προτομή Σελήνης (ΓΑΛ 33) (σχέδια: Α. Τοπαλίδης).

¹¹ A. Mlasowsky, ό.π., αριθ. 63.

¹² Ό.π., αριθ. 206.

¹³ E.P. Zoitopoulou - J.M. Fossey, *La collection des antiquités gréco-romaines de l'Université McGill*, Άμστερνταμ, αριθ. 31.

για ένα μεγάλο εργαστήριο που τοποθετείται γεωγραφικά στην κεντρική Ιταλία ή στην Καρχηδόνα και λειτουργούσε στα χρόνια μετά τον Τραϊανό και τον Αδριανό. Οι κατασκευαστές ήταν μέλη της οικογένειας των Munatii¹⁴.

Προτομή Σελήνης σώζεται στο δίσκο των λύχνων ΓΑΛ 24 και 25. Ο λύχνος ΓΑΛ 24 φέρει σπιλπνό επίχρισμα, σκούρο καστανέρυθρο και ο ΓΑΛ 25 πορτοκαλόχρωμο.

Σ' ένα σχεδόν ακέραιο λύχνο, του οποίου ο δίσκος κοσμεύεται με ελάφι, σώζεται στη βάση τμήμα σφραγίσματος ...HELI. Πρόκειται για τον κατασκευαστή Publius Clodius Heliodorus, ενός εργαστηρίου που λειτουργούσε στην κεντρική Ιταλία μεταξύ 90-140 μ.Χ.¹⁵.

Στη βάση του λύχνου ΓΑΛ 35 (εικ. 12) σώζεται χαραγμένο το όνομα του ιδιοκτήτη του εργαστηρίου IVNIALEXI¹⁶.

Στη βάση ακέραιου λύχνου σώζεται το σφράγισμα με το όνομα του κατασκευαστή CIVNDRAC (Caius Iunius Drac...).

Πρόκειται για ιταλικό εργαστήριο που τοποθετείται στην κεντρική Ιταλία ή τη Βόρεια Αφρική και η λειτουργία του εντάσσεται στα χρόνια πριν από τους τελευταίους Αντωνίνους - Σεβήρους. Οι διάφοροι κατασκευαστές αντιπροσωπεύονταν με το όνομα Caius Iunius ή ήταν μέλη ενός γένους¹⁷.

Ο λύχνος ΓΑΛ 1 είναι ακέραιος, κλειστός με μικρή οπή πλήρωσης στο δίσκο που κοσμεύεται με περισσότερι πάνω σε κλαδί. Βάση επίπεδη, περίγραμμα κυρτό, λαβή κυκλική κάθετη, μυκτήρας κοντός καμπύλος. Χρονολογείται στα τέλη Ιουαρχές 2ου αι. μ.Χ. και έχει εισαχθεί από την Ιταλία¹⁸.

Εικ. 12. Βάση λύχνου με σφράγισμα IVNIALEXI (ΓΑΛ 35).

Ιταλικής προέλευσης είναι και ο λύχνος ΓΑΛ 27 που σώζει δίσκο κοσμημένο με κεφαλή Μέδουσας, φέρει στον ώμο ιωνικό κυμάτιο, έχει κυκλική κάθετη λαβή και μικρή οπή πλήρωσης¹⁹. Από την ιταλική χερσόνησο προέρχεται και ο λύχνος ΓΑΛ 31, κοσμημένος με Έρωτα σε κατατομή προς τα αριστερά, ενδεδυμένο με ανεμίζουσα χλαμύδα, που κρατάει με το δεξί του χέρι φτερωτή Νίκη. Ο λύχνος έχει κάθετη λαβή με ράβδωση, σώμα με περίγραμμα κυρτό, μυκτήρα κοντό καμπύλο και χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ.²⁰.

Στα μέσα του ίδιου αιώνα χρονολογείται ο λύχνος ΓΑΛ 21 που σώζει τμήμα του δίσκου με προτομή νεανικής μορφής σε

¹⁴ E.P. Zoitopoulou - J.M. Fossey, ό.π., σ. 243.

¹⁵ A. Mlasowsky, ό.π., αριθ. 132, 150.

¹⁶ J.W. Hayes, ό.π., αριθ. 236.

¹⁷ E.P. Zoitopoulou - J.M. Fossey, ό.π., σ. 243.

¹⁸ J.M. Hayes, ό.π., αριθ. 226.

¹⁹ D.M. Bailey, ό.π., Q1268.

²⁰ Ό.π., Q1846. A. Mlasowsky, ό.π., αριθ. 112.

πλαίσιο ιωνικού κυματίου. Η κόμη της μορφής διευθετείται κατά συστάδες. Πιθανώς προέρχεται από την Τυνησία²¹.

Σε βάσεις δύο λύχνων σώζεται τμήμα σφραγίσματος με το όνομα του κατασκευαστή ΛΟΥΚΙΟΥ, ενός κορινθιακού εργαστηρίου που λειτουργούσε στα τέλη του 2ου αι. μ.Χ.²².

Κατά το πλείστον οι λύχνοι από τα υποκείμενα του Γαλεριανού συγκροτήματος στρώματα είναι κατασκευασμένοι με μήτρα και εισηγμένοι α) από την Έφεσο της Μικράς Ασίας, που εντάσσονται χρονολογικά στην περίοδο 1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ., β) τεφρόχρωμοι από την Κνίδα, που χρονολογούνται στον 1ο αι. μ.Χ. και γ) από την Ιταλία ή τη Βόρεια Αφρική, που χρονολογούνται στον 1ο-2ο αι. μ.Χ., με πλαστική λαβή, έλικες στη γένεση του μυκτή-

ρα, σφραγίσματα στη βάση και σιλιπνό επίχρσιμα. Οι λύχνοι, βασικά χρηστικά αντικείμενα της καθημερινής ζωής, χρονολογούν τις υποκείμενες του Γαλεριανού συγκροτήματος οικιστικές φάσεις της πόλης. Σε συσχετισμό επιπλέον με ενδείξεις επελθόντος σεισμού μέσα στο 2ο αι. μ.Χ. (στρώμα καταστροφής, καθιζήσεις δαπέδων, λοιπά κινητά ευρήματα) και εκτεταμένης πυρκαγιάς στο άμισό του 3ου αι. μ.Χ. σηματοδοτούν χρονολογικό κενό έως την ανέγερση του Γαλεριανού ανακτόρου (αρχές 4ου αι. μ.Χ.).

²¹ D.M. Bailey, ό.π., Q1157.

²² K.W. Slane, *The Roman Pottery and Lamps, Corinth XVIII, II*, Princeton 1990, σ. 14. *The Athenian Agora VII*, αρθθ. 238, 253, 274.

HELLENISTIC AND ROMAN LAMPS FROM THE COMPLEX OF GALERIUS

EVGENIA CHRISTODOULIDOU

During the excavation of the levels underlying the complex of Galerius, the trenches in the North Corridor yielded a large number of late Hellenistic and Roman lamps.

They date from the 1st c. BC to the 2nd c. AD. The majority of the lamps were made in a mould, with the exception of one which is wheel-made. They are mostly lamps imported from workshops in Asia Minor, Italy or North Africa. From Asia Minor come lamps of Ephesos type, with grey clay, richly decorated mainly with floral motifs. The lamps of Italian provenance, which are single-nozzled or

double-nozzled with tendrils at the nozzle, have a lustrous red slip of excellent quality. Stamps preserved on the bases of the lamps have also furnished the names of owners or the workshops that made them, which were at Knidos and in central Italy or Carthage in the 1st-2nd c. AD.

The absence of lamps dating from the 3rd c. AD is indicative of the destruction visited upon the site by an extensive fire in the middle of the 3rd c. AD, and of the chronological vacuum until the beginning of the 4th c. AD when the palace of Galerius was erected.

ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΑΦΙΚΕΣ ΣΤΗΛΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΤΙΔΑΙΑ

ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

Σε προηγούμενο τεύχος της ίδιας σειράς, η Αικ. Ρωμοπούλου δημοσίευσε οκτώ επιτύμβιες στήλες, οι περισσότερες με ονόματα Αθηναίων κληρούχων στην Ποτίδαια¹. Οι στήλες αυτές περισυλλέχθηκαν το 1973, αμέσως στα νότια του ομώνυμου σύγχρονου οικισμού και, όπως διαπιστώθηκε, ανήκαν σε νεκροταφείο των κλασικών χρόνων, που καταστράφηκε κατά τις εργασίες κατασκευής παρακαμπτήριου δρόμου. Όπως σημειώνει η Αικ. Ρωμοπούλου, «αι επιγραφαί είναι ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσai ως συνδεόμεναι με τα ιστορικά γεγονότα τα διαδραματισθέντα εις την περιοχήν της Ποτειδαίας κατά την διάρκειαν του Πελοποννησιακού πολέμου»². Με την έννοια αυτή και με βάση κυρίως τις εσωτερικές και άλλες ενδείξεις που παρέχουν οι ίδιες οι επιγραφές (μορφή γραμμάτων κτλ.), ορθά, νομίζουμε, η συγγραφέας συσχετίζει τις παραπάνω στήλες με τους Αθηναίους κληρούχους που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Ποτίδαιας, αμέσως μετά τα Ποτιδαιατικά (430-429 π.Χ.) και όχι με εκείνους της Β' κληρουχίας, που έλαβε χώρα στην ίδια περιοχή, το 361 π.Χ.³.

Δέκα ακριβώς χρόνια μετά την εύρεση και τη δημοσίευση των παραπάνω ενεπιγραφων στηλών και συγκεκριμένα τον Ιούνιο του 1984, έγινε από τον γράφοντα η παραλαβή μιας σημαντικής σειράς αρχαιοτήτων, τις οποίες κατείχε ο ποτιδαιάτης Δ. Ψυρούκης⁴. Ανάμεσα στα αρχαία που παραλήφθηκαν τότε, υπήρχαν και αρκετές

ενεπιγραφες επιτύμβιες στήλες, διαφόρων χρονικών περιόδων, τις περισσότερες από τις οποίες παρουσιάζουμε εδώ. Πρόκειται ειδικότερα για δέκα συνολικά στήλες, από τις οποίες τουλάχιστον οι μισές πρέπει να σχετίζονται με εποίκους της Α' (ή και της Β') κληρουχίας στην Ποτίδαια και, κατά συνέπεια, χρονολογούνται στα τέλη του 5ου (οι νεότερες στα μέσα και στο β' μισό του 4ου) αι. π.Χ.⁵. Οι επιγραφές τους

¹ Βλ. Αικ. Ρωμοπούλου, Επιτύμβιοι στήλαι Αθηναίων εκ Ποτειδαίας, *ΑΑΑ* VIII (1974), σ. 190-198. Για τις ίδιες επιγραφές, βλ. επίσης *ΑΔ* 29 (1973-74), *Χρονικά*, σ. 677· *BCH* 99 (1975), σ. 662-668, εικ. 165-168· *Bull.Epigr.* 1976, σ. 458.

² Βλ. Αικ. Ρωμοπούλου, ό.π., σ. 191.

³ Βλ. ό.π., σ. 194 κ.ε. και σημ. 1 (για την Ποτίδαια γενικά) και 3 (με βιβλιογραφία σχετική με τις κληρουχίες και τους εποίκους). Για τους εποίκους, βλ. και Χ. Κριτζάς, Κατάλογος πεσόντων από τα Μέγαρα, *Φίλια Έπη εις Γ.Ε. Μυλωνάν*, Γ, 1989, σ. 176 κ.ε., με σημαντική βιβλιογραφία και αναφορές στις αρχαίες μαρτυρίες.

⁴ Βλ. σχετικά *ΑΔ* 39 (1984), *Χρονικά*, σ. 226 (Ποτίδαια), πίν. 113β-γ και 114. Επίσης, Κ. Σισμανίδης, Ανασκαφές στην Ποτίδαια, *ΑΕΜΘ* 3 (1989), σ. 357-358 (για την ιστορία της Ποτίδαιας) και σ. 363-364 (για τη συγκεκριμένη παράδοση αρχαιοτήτων). Οι πληροφορίες που έδωσε τότε ο πρόσφατα αποδημήσας Δ. Ψυρούκης δεν ήταν αρκούντως ικανοποιητικές, έτσι ώστε να μη γνωρίζουμε τον ακριβή τόπο εύρεσης των παραδοθέντων αντικειμένων, ο οποίος πάντως είναι η ευρύτερη περιοχή της Νέας Ποτίδαιας.

⁵ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 2-3. Σημειώνουμε ακόμη ότι ελάχιστες από τις στήλες που παρουσιάζονται εδώ δεν προέρχονται από την παράδοση του Δ. Ψυρούκη.

Εικ. 1. Στήλη αριθ. κατ. 1 (ΑΕΣΠ 55).

Εικ. 2. Στήλη αριθ. κατ. 1 (ΑΕΣΠ 55) (λεπτομέρεια).

δηλαδή αναφέρονται σε εποίκους, Αθηναίους ή συμμάχους των Αθηναίων, οι οποίοι έφθασαν στην Ποτίδαια κατά ή μετά τα γεγονότα του Πελοποννησιακού πολέμου. Οι επιτάφια αυτές στήλες, στην πλειονότητά τους απλές και πύρινες, διπλασιάζουν σχεδόν τον αριθμό των γνωστών επιγραφών με ονόματα κληρούχων εποίκων από την Ποτίδαια, είναι δε οι παρακάτω:

1. Αριθμός Ευρετηρίου Συλλογής Ποτίδαιας (στο εξής: ΑΕΣΠ) 55 (εικ. 1-2).

Απλή ορθογώνια στήλη από μαλακό φαιό πωρόλιθο⁶. Με ελαφρά μείωση προς τα πάνω, παρουσιάζει αρκετές φθορές στην όψη, είναι ελλειπής στο κάτω μέρος, ενώ η δεξιά στενή πλευρά είναι κανονικά διαμορφωμένη μόνο στο ανώτερο τμήμα και σε ύψος μόλις 15 εκ. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,61, πλ. 0,27, πάχ. 0,09 μ. Στο ανώτερο μέρος της όψης και με διάθεση για στοίχιση των γραμμάτων, υπάρχει η δίστιχη επιγραφή:

*Ἰπποκράτης
Μαραθώνιος*

Ύψ. γραμμάτων 0,02-0,025 μ. Το όνομα και το εθνικό του νεκρού συνηθισμένα⁷.

⁶ Για τη μορφή της στήλης, βλ. Χρ. Σαατσόγλου-Παλαδέλη, *Τα επιτάφια μνημεία από τη Μεγάλη Τοίμπα της Βεργίνας* (διδ. διατριβή 1984), σ. 252, Πδ. πίν. 79δ και J.A. Papapostolou, *Achaean Grave Stele*, 1993, σ. 34 κ.ε., εικ. 1-2, πίν. 1-10.

⁷ Για το όνομα *Ἰπποκράτης*, βλ. P.M. Fraser - E. Matthews, *A Lexicon of Greek Personal Names*, I, 1987, όπως άλλωστε και για το *Μαραθώνιος*. Για το ίδιο εθνικό, βλ. επίσης M. Guarducci, *Epigrafi Greca*, I, 1967, σ. 481, εικ. 246, στ. 1 και II, σ. 161-

2. ΑΕΣΠ 4 (εικ. 3-4).

Εικ. 3. Στήλη αριθ. κατ. 2 (ΑΕΣΠ 4).

Πύρινη στήλη, με αρκετές βλάβες στην πάνω αριστερή και την κάτω δεξιά της γωνία. Με ελαφρά μείωση προς τα πάνω, φέρει απλή αετωματική επίστεψη, η οποία απέληγε σε υποτυπώδη ανθεμωτά ακρωτήρια⁸. Η μετάβαση στο προεξέχον, δεξιά και αριστερά, αέτωμα γίνεται με απλό ανάγλυφο κυμάτιο και ταινία, συνολ. μήκ. 0,32 μ. Ύψ. 0,64, πλ. κάτω 0,30, πλ. πάνω 0,28, πάχ. 0,08 μ. Αμέσως κάτω από το αέτωμα, διακρίνονται δύσκολα τα ίχνη μιας δίστιχης επιγραφής, ενώ, αμέσως παρακάτω, τα καλοδιατηρημένα γράμματα μιας όμοιας και με ίδιο περιεχόμενο, η οποία προφανώς, και για λόγους που δεν γνωρίζουμε, αντικατέστησε την πρώτη⁹. Η επιγραφή έχει ως εξής:

Φιλώτεια (ή Φιλωτεία)

Ἡπειρωτῆς

Ύψ. γραμμάτων 0,03 μ. Σημειώνουμε ότι τα γράμματα είναι όμοια με εκείνα της προηγούμενης στήλης, με την οποία άλλωστε αυτή που τώρα εξετάζουμε έχει και άλλα κοινά σημεία, όπως ίδιο υλικό κα-

Εικ. 4. Στήλη αριθ. κατ. 2 (ΑΕΣΠ 4) (λεπτομέρεια).

162, εικ. 39, στ. 2, 400, εικ. 83, στ. 9. Επίσης, E. Karetanopoulos, *Some Remarks on Athens of about 270*, *AA4 XVI* (1983), σ. 56, στ. 8.

⁸ Για τη μορφή, βλ. Χρ. Σαυτοσόγλου-Παλιαδέλη, *ό.π.*, σ. 250-251, Πα, πίν. 79 και J.A. Papapostolou, *ό.π.*, σ. 39-42, εικ. 4-6, πίν. 17-24.

⁹ Υποθέτουμε ότι η επαναχάραξη της επιγραφής έγινε είτε επειδή κατά την πρώτη της χάραξη προκλήθηκαν βλάβες, είτε επειδή αυτή υπέστη φθορές και έγινε δυσανάγνωστη με το πέρασμα του χρόνου. Σημειώνουμε πάντως ότι το φαινόμενο δύο όμοιων μεταξύ τους επιγραφών δεν είναι άγνωστο στις επιτύμβιες στήλες (πρβλ. πρόσφατα M. Guarducci, *ό.π.*, I, σ. 447, εικ. 229).

τασκευής, ανάλογες διαστάσεις κτλ. Το εθνικό της νεκρής είναι συνηθισμένο¹⁰, σε αντίθεση με το όνομά της που, από όσο γνωρίζουμε, μαρτυρείται εδώ για πρώτη φορά¹¹.

3. ΑΕΣΠ 7 (εικ. 5)

Το πάνω μέρος ανάλογης με την προηγούμενη στήλης. Είναι από τον ίδιο φαιό και μαλακό πωρόλιθο, φέρει παρόμοια αετωματική επίστεψη με ακρωτήρια, όμοια γράμματα στην επιγραφή και τις ίδιες περίπου διαστάσεις, αν κρίνουμε από το μικρό τουλάχιστον και τριγωνικό τμήμα της που σώθηκε. Στην επίστεψη παρουσιάζει σοβαρές βλάβες από άροτρο, ενώ, κάτω από την επιγραφή της όψης, υπάρχει ακέραιος σχεδόν ανάγλυφος ρόδακας, διαμ. 0,09 μ.¹² Κρίνοντας από τη θέση του στο αριστερό μέρος της στήλης, θεωρούμε βέβαιο ότι ένας όμοιος δεύτερος ρόδακας, με κομβιόσχημο επίσης κεντρικό οφθαλμό, θα υπήρχε και στο αντίστοιχο δεξιό. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,27, μέγ. σωζ. πλ. 0,30, πάχ. 0,075 μ. Αμέσως κάτω από την επίστεψη και σε ένα μόνο στίχο, σώθηκε αποσπασματική η επιγραφή:

Τῆλϋς Ἐπι...

Ύψ. γραμμάτων 0,015 μ. Σχετικά με το όνομα που αναγράφεται, προβληματιστήκαμε κατ' αρχήν, εάν αυτό είναι γυναικείο ή ανδρικό, εάν δηλαδή έχουμε εδώ το όνομα *Τηλυσέπη* ή το αρσενικό *Τῆλϋς*, με την αρχή κάποιου εθνικού ή, το πιθανότερο, πατρωνυμικού (π.χ. Επικούρου, Επιγόνου κτλ.). Καταλήξαμε στη δεύτερη περίπτωση, για τους εξής απλούς λόγους: α) Σε αντίθεση με το αρσενικό *Τῆλϋς* που είναι γνωστό¹³, γυναικείο όνομα *Τυλησέπη* δεν μπορούσαμε να βρούμε. β) Είναι εξαιρετικά σπάνιο στις επιτάφιας επιγρα-

Εικ. 5. Στήλη αριθ. κατ. 3 (ΑΕΣΠ 7).

φές, να μην συνοδεύεται το όνομα του νεκρού από το πατρωνυμικό του ή άλλα σχετικά προσδιοριστικά. Οφείλουμε, πά-

¹⁰ Βλ. π.χ. *IG XII 8, 594*.

¹¹ Πρόκειται, κατά πάσα πιθανότητα, για τη θηλυκή απόδοση του ονόματος *Φιλώτας*. Κατά την ανάγνωση της επιγραφής, θεωρήθηκε κατ' αρχήν ότι έχουμε εδώ το γνωστό όνομα *Φιλωτέρα*, για το οποίο βλ. W. Pape - G.E. Benseleer, *Woerterbuch der griechischen Eigennamen*, 1911· I. Russu, *Macedonica EDR VIII* (1938)· P.M. Fraser - E. Matthews, ό.π. (λ. *Φιλωτέρα*).

¹² Πρβλ. E. Pfuhl - H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs*, 1977-79, αριθ. 907, με όμοια επίστεψη και ρόδακες. Επίσης M. Guarducci, ό.π., I, σ. 290-291, αριθ. 10, εικ. 137 και J.A. Papapostolou, ό.π., πίν. 12, με παρόμοιους ρόδακες. Ειδικά για τους ρόδακες σε επιτύμβιας στήλης από το μακεδονικό χώρο, βλ. Χρ. Σαασσόγλου-Παλιαδέλη, ό.π., σ. 199, πίν. 52-53 και σημ. 585.

¹³ Βλ. για παράδειγμα, εκτός από τα γνωστά μυθολογικά πρόσωπα με το ίδιο όνομα, W. Pape - G.E. Benseleer, ό.π.

ντως, να σημειώσουμε εδώ ότι, ενώ ο χαρακτήρας είχε αρκετό διαθέσιμο χώρο, έδωσε την επιγραφή με μικρά γράμματα και σε ένα μόνο στίχο, χωρίς από την άλλη, να είμαστε και σε θέση να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να υπήρχε συνέχεια της ίδιας ή άλλης επιγραφής, στο χαμένο κατώτερο μέρος της στήλης.

4. ΑΕΣΠ 19 (εικ. 6).

Απλή παραλληλεπίπεδη πώρινη στήλη¹⁴, με αρκετές βλάβες από άροτρο. Είναι ελλειπής σε μεγάλο μέρος της δεξιάς στενής πλευράς και στην κάτω δεξιά γωνία. Μέγ. ύψ. 0,49, μέγ. σωζ. πλ. 0,19, πάχ. 0,14 μ. Στο ανώτερο τμήμα της όψης και με μεγάλα επιμελημένα γράμματα, υπάρχει η τριστιχη επιγραφή:

Μέ
νων
Τι...

Ύψ. γραμμάτων 0,04-0,045 μ. Η ομοιότητά τους με τα γράμματα των τριών προηγούμενων επιγραφών, όπως άλλωστε και το ίδιο υλικό κατασκευής της στήλης, την εντάσσουν, από κάθε άποψη, στην ίδια με εκείνες κατηγορία. Το όνομα *Μένων* είναι πολύ κοινό¹⁵. Κατά το περιεχόμενο όμως της επιγραφής και αν αποκλείσουμε, ως εντελώς απίθανη, την περίπτωση να διαβάζουμε εδώ και μάλιστα ανορθόγραφα τη δοτική *Μένωντι*, κρίνουμε ότι, για άγνωστους σ' εμάς λόγους, η χάραξη της δεν ολοκληρώθηκε. Σε αυτή την περίπτωση, η συλλαβή *-Τι-* μετά το όνομα *Μένων* αποτελεί βέβαια την αρχική μιας λέξης, η οποία μόνο δύο πράγματα μπορεί να είναι: είτε δηλαδή η αρχή ενός πατρωνυμικού (π.χ. Τιμοθέου, Τισάνδρου, Τιμαίου, Τιμαγένους κτλ.) είτε η πρώτη συλ-

Εικ. 6. Στήλη αριθ. κατ. 4 (ΑΕΣΠ 19).

λαβή του εθνικού του Μένωνος (π.χ. Τιβαρηνός, Τιθορεύς, Τιρύνθιος κτλ.), χωρίς μάλιστα την παρουσία πατρωνυμικού,

¹⁴ Για τη μορφή της, βλ. παραπάνω, υποσημ. 6.

¹⁵ Βλ. π.χ. W. Pape - G.E. Benseler, ό.π., P.M. Fraser - E. Matthews, ό.π. και E. Fuhl - H. Möbius, ό.π., αριθ. 430, ενώ, για νεότερα παραδείγματα, βλ. ακόμη Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Δύο επιγραφές από τη Θεσσαλία, *ΑΔ* 35 (1980), Μελέτες, σ. 227, 231, σημ. 42-45 και Ι. Παπαχριστοπούλου, *Οι αρχαίοι ροδιακοί δήμοι*, 1989, σ. 199, στ. 11.

Ειχ. 7. Στήλη αριθ. κατ. 5 (ΑΕΣΠ 6).

όπως συμβαίνει και σε προηγούμενες στήλες που είδαμε¹⁶.

5. ΑΕΣΠ 6 (ειχ. 7).

Μαρμάρινη στήλη, με απλή και αδιαμόρφωτη αετωματική επίστεψη¹⁷, η οποία απολήγει σε τρία υποτυπώδη ακρωτήρια¹⁸. Ελλιπής στο κάτω μέρος, παρουσιάζει ελαφρά μείωση προς τα πάνω. Μέγ. σωξ. ύψ. 0,59, πλ. κάτω 0,425, πλ. πάνω 0,41, πάχ. 0,10 μ. Σε τρεις στίχους στην όψη, με επιμελημένα και μεγάλα γράμματα, σώζει την επιγραφή:

Νικόμαχος
Τεισαμενοῦ
Μηκιστεύς

Ύψ. γραμμάτων 0,04-0,045 μ. Παρά το διαφορετικό εδώ υλικό κατασκευής της στήλης, η ομοιότητα των γραμμάτων με

εκείνα των προηγούμενων επιγραφών είναι φανερή¹⁹. Σε αντίθεση όμως με προηγούμενες στήλες²⁰, στην παρούσα αναγράφεται, εκτός από το όνομα και το εθνικό του νεκρού, επιπλέον και το πατρωνυμικό του. Όσον αφορά, τέλος, τα ονόματα της επιγραφής σημειώνουμε ότι το *Νικόμαχος* είναι ιδιαίτερα συχνό²¹, το *Τεισαμενός* σχετικά σπάνιο²², ενώ το *Μηκιστεύς* μας παραδόθηκε, έως τώρα, μόνον ως κύριο όνομα²³ και όχι ως εθνικό, όπως το έχουμε εδώ. Ως τέτοιο, έχουμε τη γνώμη ότι παραπέμπει στην πόλη της Τριφυλίας Μάκιστο²⁴, ένας από τους οικιστές της

¹⁶ Πρβλ. τις επιγραφές αριθ. 1-2, καθώς και την αριθ. 8, που θα εξετάσουμε παρακάτω.

¹⁷ Για τη μορφή, κυρίως της επίστεψης, βλ. J.A. Paparastolou, *ό.π.*, πίν. 25-26.

¹⁸ Για σχετικές αναφορές στην ίδια στήλη, βλ. *AD* 39 (1984), Χρονικά, σ. 226 (Κ. Σισμανίδης, Ποτίδαια), πίν. 114β· *Bull.Epigr.* 1991, 404· *SEG XXXV*, 113 (P. Siemert).

¹⁹ Πρβλ. κυρίως την προηγούμενη επιγραφή αριθ. 4, με όμοια ακριβώς γράμματα και μάλιστα ισούση.

²⁰ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 16.

²¹ Βλ., για παράδειγμα, W. Pape - G.E. Benseler, *ό.π.*: I. Russu, *ό.π.*: P.M. Fraser - E. Matthews, *ό.π.* (λ. *Νικόμαχος*). Επίσης, E. Pfuhl - G.E. Möbius, *ό.π.*, αριθ. 687, 1159, 1831.

²² Βλ. W. Pape - G.E. Benseler, *ό.π.* (λ. *Τεισαμενός* και *Τισαμενός*) και P.M. Fraser - E. Matthews, *ό.π.*

²³ Βλ. π.χ. W. Pape - G.E. Benseler, *ό.π.*, λ. *Μηκιστεύς*.

²⁴ Για τη Μάκιστο, βλ. Α.Ι. Τριάντη, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού στο Μάκι της Ηλείας* (διδ. διατριβή 1985), σ. 29-33 και 135-136. Επίσης, Στεφ. Βυζάντιος, *Εθνικά* (έκδ. Α. Meineke), 450 (λ. *Μήκιστον*): *Μήκιστον πόλις Τριφυλίας. Έγκαταῖος Εὐρώπῃ. Έστι καὶ ἄλλη τῆς Ἡλίδος. Τὸ ἔθνικόν Μηκιστίος.*

Εικ. 8. Στήλη αριθ. κατ. 6 (ΑΕΣΠ 200).

οποίας μάλιστα αναφέρεται ότι ήταν ο Μηκιστεύς, γιος του Λυκάονα.

6. ΑΕΣΠ 200 (εικ. 8).

Το πάνω μέρος μαρμάρινης στήλης, με έξεργη και εγγεγραμμένη αετωματική επίστεψη²⁵, η οποία απολήγει σε υποτυπώδη ανθεμωτά ακρωτήρια²⁶. Το μάρμαρο είναι λευκόφαιο και χονδροκόκκο. Η στήλη, με ελαφρά μείωση προς τα πάνω, παρουσιάζει αρκετές βλάβες και σπασίματα σε σημεία της όψης, κυρίως στην πάνω αριστερή γωνία. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,195, μέγ. πλ. 0,205, πάχ. 0,06 μ. Αμέσως κάτω από το αέτωμα και σε δύο στίχους, υπάρχει η επιγραφή:

*Ἡρακλείδης
Θευγένου[ς]*

Ύψ. γραμμάτων 0,015 μ. Κατά το σχήμα τους δεν διαφοροποιούνται από εκείνα των προηγούμενων επιγραφών. Όσον αφορά το όνομα *Ἡρακλείδης*, δεν θεωρούμε πολύ πιθανό, όπως κατ' αρχήν

νομίσαμε, ότι ο χαρακτήης παρέλειψε το -λ- από το πολύ κοινό όνομα *Ἡρακλείδης*²⁷. Κοινό επίσης είναι και το όνομα *Θευγένης*²⁸, με πιο χαρακτηριστική - λόγω προέλευσης - την απόδοσή του σε αναθηματική επιγραφή των Ποτιδαιατών στους Δελφούς²⁹.

7. ΑΕΣΠ 121 (εικ. 9).

Το πάνω μέρος μαρμάρινης στήλης, με ευθύγραμμη επίστεψη, που αποτελείται από ανάγλυφο απλό κυμάτιο και ταινία³⁰. Είναι ελλειπής και σε μεγάλο τμήμα της

²⁵ Για τη μορφή της, πρβλ. τις στήλες της υποσημ. 8.

²⁶ Η στήλη αυτή, που μας παραδόθηκε το 1988 από την 10η ΕΒΑ, προέρχεται από αγρό του Δ. Ψυρούκη, στη Νέα Ποτιδαία.

²⁷ Θεωρούμε πιθανότερο ότι το όνομα έχει έτσι, όπως ακριβώς αναγράφεται στη στήλη. Στην άποψή μας αυτή βοηθητική είναι και η παρατήρηση ότι, σε επιγραφή από την Τιθόρα (στ. 6) και μολονότι δεν υπάρχει λόγος, συμπληρώνεται το -λ- στο ευδιάκριτο *Ἡρακλείδης* (βλ. σχετικά Άγγ. Ν. Παταδημητρίου, *Η Τιθόρα και τα ιερά της*, *ΑΔ* 33 (1978), Μελέτες, σ. 123). Όσον αφορά το όνομα *Ἡρακλείδης*, βλ., για παραδείγματα, W. Pape - G.E. Benseler, *ό.π.*: I. Rusu, *ό.π.*: P.M. Fraser - E. Matthews, *ό.π.*: E. Pfuhl - H. Möbius, *ό.π.*, σ. 212, 329, 419, 852, 868, 1070, 1202, 1539, 1699, 1804 και 1829. Για το ίδιο όνομα στο μακεδονικό χώρο, βλ. και Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *ό.π.*, σ. 275, αριθ. 27 και σημ. 867-868.

²⁸ Βλ. W. Pape - G.E. Benseler, *ό.π.* (*Θευγένης*, *Θευγένους*) και M.P. Fraser - E. Matthews, *ό.π.*

²⁹ *Θευγένες Πυθοκλέος ανέθεκε τὸπέλοιο Ποτεδαιάτας*. Βλ. σχετικά J. Alexander, *Potidaea. Its History and Remains*, 1963, σ. 29-30.

³⁰ Και αυτή η στήλη παραδόθηκε από τον Δ. Ψυρούκη, στις 18-11-1985. Για τη μορφή της, βλ. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *ό.π.*, σ. 252, Πγ, πίν. 79 και J.A. Papapostolou, *ό.π.*, σ. 38-39, εικ. 3, πίν. 13-16.

Εικ. 9. Στήλη αριθ. κατ. 7 (ΑΕΣΠ 121).

αριστερής πλευράς, παρουσιάζοντας βλάβες και σε άλλα σημεία της όψης. Μέγ. σωξ. ύψ. 0,22, πλ. κορμού 0,26, πλ. επίστεψης 0,29, πάχ. 0,085 μ. Η επιγραφή της όψης της είναι τρῖστιχη, με επιμελημένα γράμματα:

Θεόξενος
[Α]νσάνδρου
[Ν]ισύριος

Ύψ. γραμμάτων 0,02 μ. Σε αντίθεση με όλες τις προηγούμενες στήλες, στα γράμματα αυτής της επιγραφής υπάρχουν ακρέμονες³¹. Το γεγονός αυτό συνηγορεί, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, για μια οψιμότερη χρονολόγηση της στήλης. Αξίζει ακόμη να επισημάνουμε ότι, από το σύνολο των στηλών που εξετάζουμε εδώ, η παρούσα είναι μία από τις δύο στις οποίες, εκτός από το όνομα και το εθνικό του νεκρού, δίνεται και το πατρωνυμικό του³². Τα δύο κύρια ονόματα της επιγραφής είναι συνηθισμένα³³, όπως άλλωστε και το εθνικό του τρίτου στίχου³⁴.

8. ΑΕΣΠ 234 (εικ. 10).

Ελλιπής στο κάτω μέρος μαρμάρινη στήλη³⁵, με ιδιαίτερα ψηλή αετωματική επίστεψη, η οποία απολήγει επάνω σε κεντρικό μεγάλο και ακραία μικρότερα ανθεμιωτά ακρωτήρια³⁶. Το αέτωμα ορίζεται με λεπτή ανάγλυφη ταινία, πλ. 1,7 εκ., ενώ στο μέσον του κεντρικού του ακρωτηρίου υπάρχει βαθύς ορθογώνιος τόρμος, μέσα στον οποίο μάλιστα διατηρείται και η μολυβδοχόηση ενός σιδερένιου προφανώς συνδέσμου. Παρόμοιος αλλά ακόμη μεγαλύτερος τόρμος υπάρχει και παρακάτω, στο μέσον του πλάτους της στήλης και κάτω από την επιγραφή της όψης της. Η παρουσία των δύο αυτών τόρμων, όπως άλλωστε και ορισμένες ακόμη τεχνικές λεπτομέρειες στην πίσω πλευρά της στήλης, φανερώνουν πιθανότατα και δεύτερη χρήση της³⁷. Η στήλη, σπασμένη λοξά στο

³¹ Για τους ακρέμονες και την εποχή εμφάνισής τους, βλ. M. Guarducci, *ό.π.*, I, σ. 372 κ.ε. Πρβλ. και την επιγραφή αριθ. 10, που θα δούμε παρακάτω.

³² Πρβλ. την επιγραφή αριθ. 5.

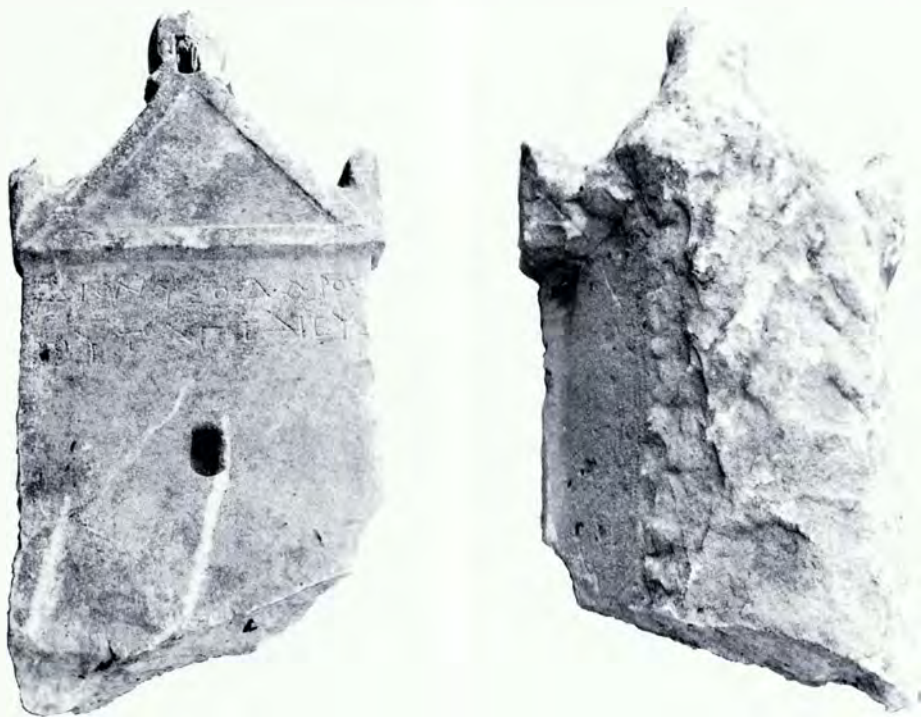
³³ Για σχετικά παραδείγματα, βλ. W. Pape - G.E. Benseler, *ό.π.* (λ. Θεόξενος και Ανσάνδρου): E. Pfuhl - H. Möbius, *ό.π.*, αριθ. 71 και 829 αντίστοιχα: P.M. Fraser - E. Matthews, *ό.π.*

³⁴ Βλ. W. Pape - G.E. Benseler, *ό.π.* (*Νισύριος, Νισύριος*) και I. Παπαχριστοδοπούλου, *ό.π.* (υποσημ. 15), σ. 47 (για την ιστορία του νησιού) και σημ. 130 (με το εθνικό *Νισύριος* στις επιγραφές).

³⁵ Η στήλη περισυλλέχθηκε τον Ιούνιο του 1992 από κράσπεδο δρόμου της Νέας Ποτίδαιας, ύστερα από υπόδειξη κατοίκου του χωριού.

³⁶ Για τη μορφή της ψηλής αετωματικής επίστεψης, πρβλ. M. Guarducci, *ό.π.*, II, σ. 601, εικ. 129 και A. Papapostolou, *ό.π.*, πίν. 23.

³⁷ Λόγω του μεγέθους τους, θεωρούμε απίθανο οι τόρμοι να είναι σύγχρονοι της στήλης, για κρέμασμα

Εικ. 10. Στήλη αριθ. κατ. 8 (ΑΕΣΠ 234). Εμπρός και πίσω όψη.

κάτω μέρος, φέρει μικρές φθορές στην επιφάνεια της όψης. Παρουσιάζει ελαφρά μείωση προς τα πάνω, ενώ το αέτωμα υπερκαλύπτει τον κορμό. Εντύπωση προξενούν το μεγάλο πάχος και η καμπύλη διαμόρφωσης της πίσω πλευράς³⁸, όπου μάλιστα η επεξεργασία του μαρμάρου είναι αμελής και αδρή, σε αντίθεση με την κύρια όψη, που δέχθηκε καλή λείανση. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,56, πλ. 0,28, μέγ. πάχ. 0,14 μ.

Κάτω από το αέτωμα υπάρχει χαραγμένη η δίστιχη επιγραφή:

*Διονυσόδωρος
Βουταπεδιεύς*

Ύψ. γραμμάτων 0,01-0,015 μ. Η εξελιγμένη μορφή, τόσο της ίδιας της στήλης όσο και των γραμμάτων της, οδηγούν, όπως θα δούμε, σε μια οψιμότερη χρονολόγηση, σε

δηλαδή διάφορων αντικειμένων, για τα οποία βλ. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *ό.π.*, σ. 189-190.

³⁸ Ορισμένες τεχνικές λεπτομέρειες στην πίσω πλευρά της στήλης φανερώνουν ότι αυτή είχε και προηγούμενη χρήση, άγνωστη σ' εμάς.

Εικ. 11. Στήλη αριθ. κατ. 9 (ΑΕΣΠ 118).

σχέση πάντα με τις επιγραφές που ήδη εξετάσαμε. Το όνομα του νεκρού είναι ιδιαίτερα συχνό³⁹, σε αντίθεση με το εθνικό του, το οποίο, από όσο μπορώ να γνωρίζω, μαρτυρείται εδώ για πρώτη φορά. Έτσι και όσον αφορά τον τόπο καταγωγής του νεκρού, είναι πολύ πιθανό αυτός να ταυτίζεται με κάποια περιοχή στο δήμο Βουτάδαι της Αττικής⁴⁰, χωρίς βέβαια να είμαστε σε θέση να αποκλείσουμε και οποιαδήποτε άλλη εκδοχή.

9. ΑΕΣΠ 118 (εικ. 11).

Μικρό τμήμα απλής μαρμάρινης επιτύμβιας (;) στήλης, με αρακετές βλάβες στην όψη της και σε όλες τις πλάγιες πλευρές⁴¹. Μάρμαρο λευκό, χονδρόκοκκο. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,20, μέγ. πλ. 0,11, πάχ. 0,08 μ. Σε δύο

στίχους στην όψη της, σώζεται μέρος μόνο της αρχικής επιγραφής:

...αμον...

...ονυσ...

Ύψ. γραμμμάτων $\pm 0,02$ μ. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για τον ταφικό χαρακτήρα της στήλης, αφού η ακριβής προέλευσή της παραμένει άγνωστη και το κείμενο της επιγραφής της έφθασε εντελώς αποσπασματικό. Με την έννοια αυτή και δεδομένου ότι θα ήταν παρακινδυνευμένη οποιαδήποτε προσπάθεια συμπλήρωσης και ερμηνείας, μόνον υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε, μη αποκλείοντας και τον αναθηματικό της χαρακτήρα⁴².

³⁹ Για παράδειγμα, βλ. W. Pape - G.E. Benseler, ό.π.· P.M. Fraser - E. Matthews, ό.π.· E. Pfuhl - H. Möbius, ό.π., αριθ. 1256 και πίν. 329 XIV. Χαρακτηριστική εδώ είναι μία επιγραφή του 2ου αι. π.Χ. από την Αθήνα στην οποία μνημονεύεται κάποιος Διονυσόδωρος Κασσανδρείς (ως γνωστόν η Κασσανδρεία διαδέχθηκε την Ποτίδαια). Βλ. σχετικά J. Alexander, *Cassandra during the Macedonian Period*, *Αρχαία Μακεδονία* I, 1970, σ. 143, σημ. 52 (πρβλ. και IG II², 8998).

⁴⁰ Για τους δήμους της Αττικής, βλ. I. Παπαχριστοδούλου, ό.π., σ. 60-62 και σημ. 244, με σχετική βιβλιογραφία. Από τα νεότερα έργα, βλ. ακόμη J. Traill, *Demos and Tritys. Epigraphical and Topographical Studies in the Organization of Attika*, 1986 και D. Whitehead, *The Demes of Attica 508/7 - ca. 250 B.C., A Political and Social Study*, 1986.

⁴¹ Προέρχεται από την παλαιά συλλογή του Δημοτικού Σχολείου Νέας Ποτίδαιας, από όπου και παραλήφθηκε στις 13-6-1985.

⁴² Εάν η στήλη είναι αναθηματική, δεν αντιστεκόμαστε στον πειρασμό να σκεφθούμε (οπωσδήποτε με τολμηρή φαντασία) τυχόν σχέση της με το ιερό του Άμμωνα Δία και του Διονύσου στην Άφνη, λίγα

Εικ. 12. Στήλη αριθ. κατ. 10 (ΑΕΣΠ 106).

10. ΑΕΣΠ 106 (εικ. 12).

Μαρμάρινο και ενεπίγραφο παραλληλεπίπεδο μέλος⁴³. Αποτελούσε μέρος (ίσως το μισό) ενός μεγαλύτερου ταφικού (;) μνημείου. Αυτό συνάγεται και από άλλα στοιχεία, κυρίως όμως τα εξής: α) Η επιγραφή της όψης του σώζεται μόνο κατά το δεξιό της τμήμα, αφού το αντίστοιχο αριστερό της ήταν χαραγμένο σε άλλο, ανάλογων διαστάσεων μαρμαρόλιθο. β) Στο αριστερό άκρο της πάνω στενής πλευράς του, υπάρχει μεγάλος ορθογώνιος τόρμος, πράγμα που σημαίνει ότι γινόταν σύνδεση με παρόμοιο και ισοϋψές κομμάτι αριστερά του. Σε αυτό συνηγορεί και η αναθύρωση της κάθετης αριστερής και στενής πλευράς του γωνιόλιθου. Το μάρμαρο είναι λευκό, λεπτόκοκκο. Μικρά σπασίματα υπάρχουν σε όλες, εκτός από την κάτω αριστερή, γωνίες του. Διαστ. 0,43x

0,50x0,22 μ. Στην καλά λειασμένη όψη του και με ιδιαίτερα επιμελημένα γράμματα, υπάρχει η τριστιχη επιγραφή:

μόλις χιλιόμετρα νότια της Ποτίδαιας (βλ. σχετικά ΑΔ 24 (1969), Χρονικά, σ. 312· ΑΔ 25 (1970), Χρονικά, σ. 354 κ.ε.: Ε. Γιούρη, Το εν Αφύτει ιερόν του Διονύσου και το ιερόν του Άμμωνος Διός, *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern*, 1974, σ. 135 κ.ε.). Παρά το παρακανδυνευμένο της υπόθεσης, θα μπορούσε κανείς να διαβάσει στην επιγραφή που εξετάζουμε τα ονόματα και των δύο λατρευόμενων στην Αφυτη θεών, του Άμμωνα βέβαια ανορθόγραφα χαραγμένο. Η εκδοχή αυτή είναι οπωσδήποτε γοητευτική, πλην όμως λιγότερο πιθανή από μία διαφορετική συμπλήρωση της επιγραφής, όπως για παράδειγμα *Παράμμωνος Διονυσίου* κτλ.

⁴³ Βρισκόταν έως τις 21-6-1984 (οπότε και παρελήφθη) στην αυλή της εξοχικής κατοικίας του δικηγόρου Κ. Πετσούνη.

...ς Ἄγνοθέου
 ... Ἡρακλείδου
δὲ γυναικα

Ἵψ. γραμμάτων 0,025 μ. Η μορφή των γραμμάτων και η παρουσία ακρεμόνων⁴⁴ φανερώνουν, όπως θα δούμε και παρακάτω, όψιμη χρονολόγηση. Ο επιτύμβιος χαρακτήρας της επιγραφής είναι ο πιο πιθανός, όχι όμως και προφανής. Και τα δύο ονόματα της επιγραφής είναι συνηθισμένα⁴⁵, περισσότερο όμως το Ἡρακλείδης, που, σε προηγούμενη επιγραφή⁴⁶, το συναντήσαμε χωρίς -λ-.

Εάν προσπαθούσαμε να ομαδοποιήσουμε τις στήλες που εξετάσαμε, θα μπορούσαμε να το κάνουμε με διάφορα κριτήρια, όπως, για παράδειγμα, το υλικό κατασκευής τους⁴⁷, η μορφή τους και το σχήμα των γραμμάτων στις επιγραφές που φέρουν. Ως προς το πρώτο κριτήριο που θέσαμε, το υλικό δηλαδή κατασκευής των στηλών, εύκολα μπορούν αυτές να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: α) Σε αυτές που είναι από όμοιο μαλακό πωρόλιθο (στήλες αριθ. 1-4), για τις οποίες και είμαστε βέβαιοι ότι είναι σύγχρονες μεταξύ τους. β) Στις μαρμάρινες στήλες, διαφορετικής όμως σύστασης και ποιότητας του υλικού τους (αριθ. 5-10). Για τις τελευταίες αυτές, δεν είναι δυνατόν να αναφερθούν άλλες ομοιότητες και ιδιαίτερα τέτοιες που να αφορούν χρονολογικές κατατάξεις.

Αναφορικά με τη μορφή των στηλών, οι περισσότερες τουλάχιστον από αυτές μπορούν να καταταγούν σε τρεις κατηγορίες, οι οποίες πάντως δεν είναι καθοριστικές για την εξαγωγή χρονολογικών ή άλλων συμπερασμάτων: α) στις απλές ορθογώνιες στήλες⁴⁸, β) στις ορθογώνιες με αετωματική επίστεψη⁴⁹, και γ) στις ορθογώνιες

επίσης στήλες, με ευθύγραμμη επίστεψη ταινιών και κυματιών⁵⁰.

Όσον αφορά, τέλος, το σχήμα των γραμμάτων που φέρουν οι επιγραφές, μπορούν να γίνουν οι εξής παρατηρήσεις: Όπως ήδη επισημάναμε, οι στήλες αριθ. 1-4 φέρουν, εκτός από το όμοιο υλικό κατασκευής τους, και όμοια ισοϋψή γράμματα στις επιγραφές τους. Η μορφή αυτών των γραμμάτων, που διατηρούν τις κλασικές φόρμες, ενισχύει την πρώιμη χρονολόγησή τους, η οποία όπως ήδη σημειώσαμε συνάγεται και από άλλες εσωτερικές κυρίως ενδείξεις, όπως είναι τα ιστορικά δεδομένα και τα εθνικά ονόματα των νεκρών, που έχουν προφανώς σχέση με τα γεγονότα του Α' εποικισμού της Ποτίδαιας από Αθηναίους και άλλους κληρούχους

⁴⁴ Πρβλ. την επιγραφή αριθ. 7.

⁴⁵ Για το όνομα Ἄγνόθεος, βλ. π.χ. W. Pape - G. E. Benseler, ό.π., και P.M. Fraser - E. Matthews, ό.π., ενώ για το όνομα Ἡρακλείδης, βλ. παραπάνω, υποσημ. 27.

⁴⁶ Βλ. παραπάνω, αριθ. 6.

⁴⁷ Με βάση τη μορφή και κυρίως το υλικό κατασκευής, αλλά και από το γεγονός ότι παραδόθηκε μαζί με τις προηγούμενες επιγραφές, χρονολογείται και μία άλλη επιτύμβια στήλη της ίδιας ομάδας από την Ποτίδαια (ΑΕΣΠ 17), με φρυγική, κατά πάσα πιθανότητα, επιγραφή. Το σπάνιο αυτό εύρημα, που μελετήθηκε από τον καθηγητή του ΑΠΘ κ. Αναστ. Χριστίδη και τον γράφοντα, είναι ήδη υπό έκδοση.

⁴⁸ Πρόκειται για τις στήλες αριθ. 1 και 4. Για τη μορφή τους, βλ. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, ό.π., πίν. 79, Πδ.

⁴⁹ Στην ομάδα αυτή ανήκουν οι στήλες αριθ. 2, 3, 5, 6 και 8. Βλ. σχετικά Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, ό.π., πίν. 79, Πα.

⁵⁰ Εδώ κατατάσσεται μόνον η στήλη αριθ. 7. Βλ. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, ό.π., πίν. 79, Πγ.

(430-429 π.Χ.)⁵¹. Ως χαρακτηριστικά της πρωιμότητας των γραμμάτων, επισημαίνουμε π.χ. το ιδιαίτερα ανοιχτό Ω αυτών των επιγραφών, τα ανοιχτά επίσης Μ και Σ με αποκλίνουσες τις εξωτερικές τους κεραιές, την κοντύτερη δεύτερη κάθετη κεραιά του Π, τη στιγμή στο κέντρο του Θ κτλ.⁵² Σύμφωνα, λοιπόν, με τα παραπάνω, οι στήλες αριθ. 1-4 μπορούν να χρονολογηθούν στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Όμοια γράμματα, με εκείνα των τεσσάρων προηγούμενων πώριων σηλών, παρουσιάζουν τόσο και οι δύο επόμενες μαρμαρίνες (αριθ. 5-6) όσο και η μαρμαρίνη επίσης αριθ. 9, παρά την αμελέστερη χάραξή της. Σύμφωνα, επομένως, με όσα είπαμε πιο πάνω, και οι τρεις αυτές στήλες μπορούν να τοποθετηθούν στην ίδια με εκείνες περίοδο, στα τέλη δηλαδή του 5ου αι.

Παρόμοια, αλλά λιγότερο επιμελημένα, ανισούψη και με σχετική ελευθερία χαραγμένα γράμματα, παρουσιάζει και η στήλη αριθ. 8, της οποίας εξελιγμένη εμφανίζεται και η ψηλή αετωματική επίστεψη⁵³. Χαρακτηριστικότερο γράμμα εδώ είναι το Ο, που εμφανίζεται αισθητά μικρότερο από τα άλλα. Είναι πολύ πιθανό η στήλη αυτή να σχετίζεται με τα γεγονότα της Β' κληρουχίας στην Ποτίδαια (362/1 π.Χ.)⁵⁴ με συνεπόμενη χρονολόγηση γύρω στα μέσα ή στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Διαφορετικά σε σχέση με τις προηγούμενες, αλλά όμοια μεταξύ τους γράμματα, παρουσιάζουν μόνον οι στήλες αριθ. 7 και 10. Εκτός του γεγονότος ότι τα γράμματα σε αυτές είναι ακόμη πιο εξελιγ-

μένα, εμφανίζονται εδώ και με πλατύτερες σφηνοειδείς απολήξεις, τους μεταγενέστερους δηλαδή ακρέμονες⁵⁵. Χαρακτηριστική ακόμη για την οψιμότερη χάραξη των δύο αυτών επιγραφών είναι και η καμπυλότητα στις κεραιές ορισμένων γραμμάτων τους, όπως, για παράδειγμα στις λοξές του Υ και στις εξωτερικές του Σ⁵⁶. Έχουμε τη γνώμη ότι οι στήλες αυτές σχετίζονται όχι με την Ποτίδαια (όπως πρέπει να συμβαίνει με όλες τις προηγούμενες), αλλά με την Κασσάνδρεια, η οποία τη διαδέχθηκε στα 316 π.Χ.⁵⁷ Μια χρονολόγησή τους στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ. φαίνεται η πιο πιθανή.

⁵¹ Βλ. σχετικά J. Alexander, *Potidaea. Its History and Remains*, 1963, σ. 75-78.

⁵² Πρβλ. M. Guarducci, ό.π., I, σ. 369, εικ. 19 και II, σ. 41 κ.ε. J.A. Papapostolou, ό.π., σ. 92-93, πίν. 11.

⁵³ Πρβλ. J.A. Papapostolou, ό.π., σ. 93-94, πίν. 13-16. Ακόμη και από το μακεδονικό χώρο, βλ. τις επιγραφές στις στήλες της Βεργίνας (Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, ό.π., σ. 35 κ.ε., πίν. 6-7, 12-13, 15, 29, 31, 33, 35, 42-46, 50, 52-58, 62, 65 και 73α).

⁵⁴ Βλ. J. Alexander, ό.π., σ. 87-88.

⁵⁵ Βλ. σχετικά M. Guarducci, ό.π., I, σ. 372 κ.ε.

⁵⁶ Πρβλ. J.A. Papapostolou, ό.π., σ. 91 και 94, πίν. 3, 5 και 17. Από το βορειοελλαδικό χώρο, βλ. και Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, ό.π., σ. 146-147, πίν. 40, σ. 160 κ.ε., πίν. 44 και σ. 195 κ.ε., πίν. 51. Επίσης, I. Παπαχριστοδούλου, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 177 κ.ε., αριθ. επιγραφών 19-20 και 24-25, πίν. 29β-γ και 30β-γ.

⁵⁷ Για την ίδρυση της Κασσάνδρειας στη θέση της αρχαίας Ποτίδαιας, βλ. J. Alexander, ό.π., σ. 95, όπου και οι σχετικές αρχαίες μαρτυρίες.

INSCRIBED GRAVE STELAE FROM POTIDAIA

COSTAS SISMANIDIS

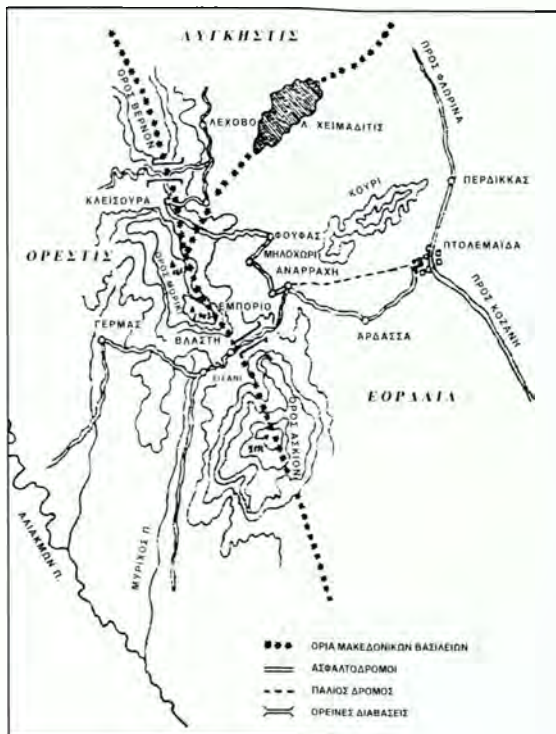
A total of ten Classical grave stelae from Potidaia are published here for the first time, some of them of considerable interest from the point of view of the onomasticon. The majority of these stelae have inscriptions containing names of cleruchs (Athenians and others) who settled at Potidaia immediately after the Potidaia episode (430/29 BC). It follows that the dead men to whom these stelae belonged came

from south Greece and were directly connected with the dramatic historical events of the Peloponnesian War, which were enacted in the region of Potidaia.

A few of the inscriptions published here do not belong to this category, since they are later and are connected either with the second cleruchy at Potidaia (362/1 BC), or with the city of Kassandreia, which succeeded Potidaia in 316 BC.

ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΚΕΦΑΛΙΔΟΥ

Το 1986 ο κ. Μιχάλης Λιούρης παρέδωσε στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης 81 χάλκινα νομίσματα μέσα σε πήλινο άβαφο αουτήρα¹. Ο «θησαυρός» βρέθηκε στον κήπο της κατοικίας του, στην αγροτική περιοχή μεταξύ των κοινοτήτων Κρυόβρυσης και Αναρράχης-Εμπορίου² Εορδαίας (εικ. 1). Ο χώρος δεν παρουσιάζει επιφανειακά αρχαιολογικά ευρήματα, αλλά 150 μ. δυτικά από το σημείο ανεύρεσης, στις υπώρειες ενός χαμηλού λόφου³, υπήρχε, σύμφωνα με την πληροφορία του κ. Λιούρη, μια παλιά πηγή δίπλα στο χωματόδρομο, ο οποίος οδηγεί από τη διά-

Εικ. 1. Τοπογραφικό της περιοχής Αναρράχης Εορδαίας.

¹ Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης, αριθ. 2724/1-81. Ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο κ. Γεωργία Καραμήτρου-Μεντεσιδη, που μου πρότεινε να αναλάβω τη δημοσίευση του «θησαυρού» και τον κ. Λιούρη που μου έδωσε προθυμία χρήσιμες πληροφορίες. Τα νομίσματα συντηρήθηκαν στο εργαστήριο της Πέλλας από τον Μ. Μυλωνά και φωτογραφήθηκαν από τον Χ. Γιαβανίδη. Ο χάρτης της περιοχής οφείλεται στο σχεδιαστή του Μουσείου Αιανής κ. Αργύρη Παφίλη. Ο «θησαυρός» αναφέρεται στο *CH* 8 (1994), αριθ. 234 (λανθασμένα σημειώνεται ως ταφικό εύρημα, ενώ παραλείπονται τα νομίσματα Φιλίππου Β' και προστίθενται νομίσματα Αντιγόνου Γονατά). Επίσης στα *BCH* 111 (1987) II, σ. 545 και 113 (1989) II, σ. 643.

² Η περιοχή όπου εντοπίστηκε ο «θησαυρός» (και άλλες αρχαιότητες που θα αναφέρω στη συνέχεια) υπαγόταν έως το 1962 στην κοινότητα Εμπορίου και κατόπιν στην κοινότητα Αναρράχης. Στη συνέχεια του κειμένου συνήθως αναφέρω για συντο-

μία μόνο την Αναρράχη. Οι δύο κοινότητες πρόκει-ται σύντομα να συστήσουν Δήμο. Ευχαριστώ τον αρχαιόφιλο πρόεδρο του Εμπορίου κ. Θ. Δαλάκη για τις πληροφορίες του σχετικά με την περιοχή.

³ Ο λόφος έχει γίνει επανειλημμένα στόχος λαθρονασκαφών. Διαπιστώθηκε ότι εγκαταλείπουν γρήγορα την προσπάθεια, γιατί προσκρούουν στο φυσικό βράχο, εξαιτίας του οποίου φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε και μια πρόσφατη προσπάθεια διάνοιξης δρόμου.

βαση του όρους Άσκιου στην Πτολεμαΐδα⁴. Το γεγονός ότι τα νομίσματα βρίσκονταν σε υγρό περιβάλλον επιβεβαιώνεται από την κατάσταση στην οποία βρέθηκαν, σύμφωνα πάντα με τη μαρτυρία του ευρέτη: ήταν «μουχλιασμένα» και κολλημένα μεταξύ τους, σαν μια μάζα. Δυστυχώς, ο ίδιος τα αποκόλλησε με βίαιο τρόπο και τα καθάρισε με ένα υγρό άγνωστης σύνθεσης, πιθανότατα υδροχλωρικό οξύ, με αποτέλεσμα η επιφάνεια πολλών νομισμάτων να διαβρωθεί ανεπανόρθωτα και να χαθούν σημαντικές πληροφορίες.

Η σύνθεση του «θησαυρού» είναι: 36 νομίσματα του Φιλίππου Β' (Κεφαλή Απόλλωνα με ταινία⁵/Ιππέας) και 45 νομίσματα του Αλέξανδρου Γ', στους εξής τύπους:

- I. Κεφαλή Ηρακλή/Όπλα, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ (10 νομίσματα).
- II. Κεφαλή Ηρακλή/Όπλα, Β Α (10 νομίσματα).
- Κεφαλή Ηρακλή/Όπλα, δεν διακρίνονται γράμματα (2 νομίσματα).
- III. Κεφαλή Ηρακλή/Αετός επάνω σε κεραυνό, ΑΛΕΞΑΝ ΔΡΟΥ (3 νομίσματα).
- IV. Μακεδονική ασπίδα/Κράνος, Β Α (τα ονομαζόμενα «ανώνυμα», 20 νομίσματα).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ⁶ (εικ. 2-5)

Φίλιππος Β'

Έμπρ.: Κεφαλή Απόλλωνα με ταινία. Η παράσταση μέσα σε σικτό κύκλο.

Όπ.: ΦΙΛΙΠΠΟΥ επάνω. Ιππέας καλπάζει κρατώντας τα ηνία του αλόγου. Σε λίγες περιπτώσεις μόλις διακρίνεται μία απόληξη στο πίσω μέρος της κεφαλής του,

δεν είναι ωστόσο σαφές εάν πρόκειται για καυσία, ταινία ή τυχαίο σημάδι. Το έδαφος υποδηλώνεται από οριζόντια γραμμική κάτω από τα πίσω πόδια του αλόγου.

Τύπος I: Κεφαλή προς τα δεξιά, ιππέας προς τα δεξιά.

⁴ Οι ντόπιοι τον αποκαλούν «δρόμο των λύκων», γιατί κατά μήκος του υπάρχουν πολλές πηγές, στις οποίες κατέβαιναν τα αγρόδια του βουνού για να δροσιστούν. Ο κ. Λιούρης με πληροφόρησε για «παλιούς» πήλινους αγωγούς, παράλληλους με το δρόμο, τους οποίους είχε βρει όταν διαμόρφωνε το κτήμα του. Η γεώτρηση που έκανε ο ίδιος έδωσε άφθονο και άριστης ποιότητας νερό. Στην τοπογραφία αυτής της πλούσιας σε νερά περιοχής της Εορδαίας θα επανέλθω παρακάτω.

⁵ Η γενικά αποδεκτή άποψη, ότι στον εμπροσθότυπο των χάλκινων εκδόσεων του Φιλίππου Β' και του Αλεξάνδρου Γ' εικονίζεται κεφαλή Απόλλωνα, είχε αμφισβητηθεί ήδη από τον προηγούμενο αιώνα. Προτάθηκε η ταύτιση με κάποιο τοπικό θεό ή ήρωα, μάλλον τον Κάρανο, μυθικό ιδρυτή της μακεδονικής δυναστείας: βλ. σχετικά Δ. Λαζαρίδης, Κ. Ρωμιοπούλου, Γ. Τουράτσογλου, *Ο τύμβος της Νικήσιαιης*, Αθήνα 1992, σ. 53 (όπου η σχετική βιβλιογραφία). Ο Ο. Mørkholm (*Early Hellenistic Coinage from the Accession of Alexander to the Peace of Apameia, 336-188 B.C.*, Cambridge 1991, σ. 41) αποφεύγει την ταύτιση και αναφέρει «κεφαλή νέου με ταινία». Τα πειστικά επιχειρήματα της U. Westermark πιστεύω ότι ενισχύουν την άποψη ότι πρόκειται για τον Απόλλωνα: βλ. σχετικά Remarks on the Regal Macedonian Coinage, ca. 413-359 B.C., στο G. Le Rider κ.ά. (επιμ.), *Numismatic Studies in Memory of C.M. Kraay and O. Mørkholm*, Louvain-la-Neuve 1989, σ. 303· η ίδια, *Apollo in Macedonia, Opus Mixtum. Essays in Ancient Art and Society*, Στοκχόλμη 1994, σ. 149-154.

⁶ Η παρουσία αστερίσκου μπροστά από τον αριθμό του νομίσματος δηλώνει την απεικόνισή του στους πίνακες.

α) Στην πίσω όψη σύμβολο κάτω από το άλογο:

- *1 ↓ Αιχμή οριζόντια
Κάθετη γραμμή δίπλα στα πίσω πόδια του αλόγου 6,7 γρ.
- *2 ↑ Αιχμή διαγώνια 6,1 γρ.
- *3 ↓ Κισσόφυλλο 6 γρ.
- *4 → Κόκκος σιτηρού 5,7 γρ.
- *5 ← Βουκράνιο 5,5 γρ.

β) Στην πίσω όψη γράμμα ή μονόγραμμα κάτω από το άλογο:

- *6 ↗ Α 6,6 γρ.
- *7 ↓ Α ή Λ 5,8 γρ.
- *8 ↗ Γράμμα, πιθανόν Δ 4,7 γρ.
- *9 ← Ε 6,2 γρ.
- *10 ↖ Ξ 6 γρ.
- *11 ↘ Ξ 5,8 γρ.
- *12 → Γράμμα, πιθανόν Γ 6,5 γρ.
- *13 ← Ξ 6,4 γρ.
- *14 ↓ Α 5,7 γρ.

γ) Στην πίσω όψη μονόγραμμα και σύμβολο:

- *15 ↑ Κάτω από το άλογο σύμβολο, ίσως αιχμή (ή τόξο;) Πίσω από το άλογο Λ 5,9 γρ.

δ) Στην πίσω όψη αδιάγνωστο ή δυσδιάκριτο σύμβολο ή γράμμα:

- *16 ↖ (κυματοειδής γραμμή) 6,2 γρ.
- *17 ↘ (τεθλασμένη γραμμή) 6,2 γρ.
- *18 ↑ (γραμμικό) 6,1 γρ.
- *19 ↗ Αδιάγνωστο 6,4 γρ.
- *20 → Αδιάγνωστο 6,4 γρ.
- *21 ↖ Αδιάγνωστο 6,9 γρ.
- *22 ↓ Φθορά στο πεδίο κάτω από το άλογο 6,5 γρ.
- *23 ↑ Φθορά στο πεδίο κάτω από το άλογο 6,7 γρ.

*24 ↑ Φθορά στο πεδίο κάτω από το άλογο 6,2 γρ.

*25 → Φθορά στο πεδίο κάτω από το άλογο 6,6 γρ.

*26 ↖ Δεν διακρίνεται σύμβολο ή γράμμα 6,7 γρ.

Τύπος Ια: Κεφαλή προς τα δεξιά, ιππέας προς τα αριστερά.

Στην πίσω όψη σύμβολο ή γράμμα κάτω από το άλογο:

- *27 ← Αδιάγνωστο σύμβολο 6 γρ.
- *28 ← Ν 6,3 γρ.
- *29 ↓ (κυματοειδής γραμμή) 5,5 γρ.

Τύπος ΙΙ: Κεφαλή προς τα αριστερά, ιππέας προς τα αριστερά.

Στην πίσω όψη σύμβολο ή γράμμα κάτω από το άλογο:

- *30 ← Δυσδιάκριτο σύμβολο, μάλλον κεραιανός οριζόντια 5,8 γρ.
- *31 ↑ Αδιάγνωστο σύμβολο 5,2 γρ.
- *32 → Αδιάγνωστο σύμβολο 5,4 γρ.
- *33 ← Γράμμα, πιθανόν Ξ 6,8 γρ.

Τύπος ΙΙα: Κεφαλή προς τα αριστερά, ιππέας προς τα δεξιά.

Στην πίσω όψη σύμβολο ή γράμμα κάτω από το άλογο:

- *34 ↘ Κεραιανός κάθετα 6 γρ.
- *35 ↓ Δυσδιάκριτο σύμβολο, μάλλον κεραιανός κάθετα 7,4 γρ.
- *36 → Βουκράνιο 5,7 γρ.

Αλέξανδρος Γ'

Τύπος Ι. Έμπρ.: Κεφαλή αγένειου Ηρακλή με λεοντή προς τα δεξιά.

Η παράσταση μέσα σε σιγικό κύκλο.
Όπ.: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ στο μέσον. Επάνω:

Εικ. 2. Ο «θησαυρός» από την Εορδαία.

Εικ. 3. Ο «θησαυρός» από την Εορδαία.

Εικ. 4. Ο «θησαυρός» από την Εορδαία.

Εικ. 5. Ο «θησαυρός» από την Εορδαία.

ρόπαλο με τη λαβή αριστερά. Κάτω: γωρυτός και τόξο. Πάνω από το ρόπαλο σύμβολο, γράμμα ή μονόγραμμα:

*37 ↑ Τρίαινα προς τα δεξιά	6,8 γρ.
*38 → Δυσδιάκριτο σύμβολο (ηράκλειο άμμα;)	6,6 γρ.
*39 ← Σύμβολο εντελώς φθαρμένο	6,9 γρ.
40 ↑ □	5,7 γρ.
41 ↗ Γ (ή □)	6,7 γρ.
*42 ↓ ≡	7,3 γρ.
*43 ↑ ≡	5,9 γρ.
*44 ↓ ≡	5,7 γρ.
*45 ↘ ≡	6,3 γρ.

Δεν διακρίνεται κανένα σύμβολο, γράμμα ή μονόγραμμα:

46 ↘	6,1 γρ.
------	---------

Τύπος II. Έμπρ.: Όμοιος.

Όπ.: Β Α στο κέντρο. Επάνω: γωρυτός και τόξο. Κάτω: ρόπαλο με τη λαβή δεξιά. Κάτω από το ρόπαλο σύμβολο ή μονόγραμμα:

*47 ← Κλαδί	5,8 γρ.
*48 ↑ Αστερίσκος	5,3 γρ.
*49 ← Τρίαινα; (λαβή δεξιά) ≡	6 γρ.
50 ↘ Τρίαινα (λαβή αριστερά) ≡	6 γρ.
*51 ↑ □	6,2 γρ.
*52 ↑ Αδιάγνωστο σύμβολο, γράμμα ή μονόγραμμα	6 γρ.
53 → Το ίδιο	5,7 γρ.
*54 ↘ Φθορά στο πεδίο κάτω από το ρόπαλο	6 γρ.
*55 ← Το ίδιο	6 γρ.
*56 ← Το ίδιο	6 γρ.

Στα επόμενα νομίσματα είναι εντελώς φθαρμένη η πίσω όψη, επομένως μπορεί να ανήκουν είτε στον τύπο I είτε στον II:

57 ↑	5,7 γρ.
58 ↓	5,5 γρ.

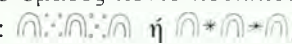

Τύπος III. Έμπρ.: Όμοιος.

Όπ.: ΑΛΕΞΑΝ ΔΡΟΥ. Αετός επάνω σε κεραυνό. Μπροστά του σύμβολο ή γράμμα:

*59 ↘ Φύλλο μπροστά από το κεφάλι του αετού	3,7 γρ.
*60 ↑ Δυσδιάκριτο σύμβολο μπροστά από τον αετό △	3,7 γρ.
*61 ↑ Α, μπροστά από το κεφάλι του αετού	3,6 γρ.

Τύπος IV. Έμπρ.: Μακεδονική ασπίδα. Κεραυνός στο επίσημα.

Όπ.: Μακεδονικό κωνικό κράνος με διπλό λοφίο, Β Α εκατέρωθεν, επάνω ή κάτω από τα πέρατα του λοφίου. Επάνω ή κάτω μονόγραμμα ή σύμβολο:

α) Η περίμετρος της ασπίδας δηλώνεται από διπλό κύκλο. Η ασπίδα διακοσμείται με διπλά πεταλόσχημα μοτίβα που εναλλάσσονται με ομάδες πέντε κουκκίδων ή αστερίσκους: ή .

*62 Πέντε κουκκίδες στην ασπίδα, Β Α κάτω. Επάνω δεξιά το μονογράφημα ≡

63 Το ίδιο	4,4 γρ.
------------	---------

63 Το ίδιο

64 Το ίδιο	4,3 γρ.
------------	---------

*64 Το ίδιο

*65 Αστερίσκοι στην ασπίδα, στεφάνι στο κράνος (;)

Αστερίσκος κάτω από το κράνος, Β Α κάτω

4,3 γρ.

β) Η περίμετρος της ασπίδας δηλώνεται με απλή γραμμή και κουκκίδες εξωτερικά.

Στην πίσω όψη, κάτω δεξιά, το μονογράφημα ≡

*66 Πέντε κουκκίδες στην ασπίδα, Β Α επάνω

4,9 γρ.

- *67 Το ίδιο 4,2 γρ.
- *68 Το ίδιο 4,8 γρ.
- *69 Το ίδιο 4,9 γρ.
- *70 Το ίδιο 4,4 γρ.
- *71 Το ίδιο 4,7 γρ.
- *72 Το ίδιο 3,8 γρ.
- *73 Το ίδιο 4,4 γρ.
- *74 Το ίδιο, αλλά αστερίσκοι στην ασπίδα 4,8 γρ.

Στην πίσω όψη σύμβολο.

- *75 Αστερίσκοι στην ασπίδα, στεφάνι στο κράνος, Β Α κάτω.
Κάτω Ξ (τρίαινα προς τα δεξιά); 4,5 γρ.
- *76 Αστερίσκοι στην ασπίδα. Στεφάνι στο κράνος (;), Β Α επάνω.
Κάτω φίδι, προς τα αριστερά 4,5 γρ.

Στα παρακάτω νομίσματα δεν διακρίνεται κανένα σύμβολο, γράμμα ή μονογράφημα:

- 77 Αστερίσκοι στην ασπίδα, Β Α κάτω 4,8 γρ.
- *78 Πέντε κουκκίδες στην ασπίδα, Β Α επάνω 3,9 γρ.
- *79 Το ίδιο 4,2 γρ.
- *80 Όμοια η ασπίδα, Β Α κάτω 4,7 γρ.
- *81 Το ίδιο 4 γρ.

Σχετικά με τις εκδόσεις που αντιπροσωπεύονται μπορούμε να υπολογίσουμε τα ακόλουθα, εφόσον δεχόμαστε ότι το κάθε γράμμα, μονογράφημα ή σύμβολο σημαίνει ξεχωριστή έκδοση και ότι η ύπαρξη κοινών γραμμμάτων, μονογραφημάτων ή συμβόλων υποδηλώνει την παράλληλη έκδοση διαφορετικών τύπων.

α) Φίλιππος Β': 18 εκδόσεις τουλάχιστον

Τύπος I = τουλάχιστον 13 εκδόσεις = αιχμή, αιχμή και γραμμή, κισσόφυλλο, κόκ-

κος, βουκράνιο, Α, Δ, Ε, Ξ, Π, Ξ , Α, αιχμή και Α. 11 αδιάγνωστα.

Τύπος Ια = τουλάχιστον 1 έκδοση = 2 αδιάγνωστα.

Τύπος ΙΙ = τουλάχιστον 2 εκδόσεις = κεραυνός, Ξ. 2 αδιάγνωστα.

Τύπος ΙΙα = 2 εκδόσεις = κεραυνός, βουκράνιο.

β) Αλέξανδρος Γ': 17 εκδόσεις τουλάχιστον

Τύπος I: Ηρακλής/Όπλα, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ = τουλάχιστον 5 εκδόσεις = τρίαινα, άμμα(;), Π, Γ(;), Ξ . 2 αδιάγνωστα.

Τύπος ΙΙ: Ηρακλής/Όπλα, Β Α = τουλάχιστον 4 εκδόσεις = κλαδί, αστερίσκος, τρίαινα, \square . 5 αδιάγνωστα.

Τύπος ΙΙΙ: Ηρακλής/Αετός, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ (υποδιαιρέσεις του τύπου I) = 3 εκδόσεις = φύλλο, Α, δυσδιάκριτο σύμβολο \triangleleft (;).

Τύπος ΙV: «άνωνυμα» (υποδιαιρέσεις του τύπου ΙΙ)⁷:

ΙVα: 2 εκδόσεις = αστερίσκος, Ξ .

ΙVβ: τουλάχιστον 3 εκδόσεις = τρίαινα, φίδι Ξ . 5 αδιάγνωστα.

ΠΑΡΟΜΟΙΟΙ «ΘΗΣΑΥΡΟΙ»

Ο «θησαυρός» της Αναρράχης μπορεί να συγκριθεί με τους εξής «θησαυρούς»:

⁷ Ζυγίζων περίπου 4-4,5 γρ. Βλ. και K. Liampi, Zur Chronologie der sogenannten «anonymen» makedonischen Münzen des späten 4 Jhs v.Chr., *JNG* 36 (1986), σ. 50. M.J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus. A British Museum Catalogue*, Ζυρίχη-Λονδίνο 1991, σ. 116-117.

1. *Ανατολική Μακεδονία*⁸: 6 αργυρά και 380 χάλκινα νομίσματα, στα οποία αντιπροσωπεύονται όλοι οι τύποι της Αναρράχης, καθώς επίσης και εκδόσεις της πόλης των Φιλίππων. Είναι γνωστοί οι τύποι των παρακάτω 320 χάλκινων:

66 Φιλίππου Β' (Απόλλων/Ιππέας)

47 Αλεξάνδρου Γ' (Ηρακλής/Όπλα, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ)

23 Αλεξάνδρου Γ' (Ηρακλής/Αετός)

30 Αλεξάνδρου Γ' μεταθανάτια (Ηρακλής/Όπλα, Β-Α)

48 Αλεξάνδρου Γ' του τύπου των «ανωνύμων»

106 της πόλης των Φιλίππων.

2. *Pelin Ρουμανίας*⁹: 206 χάλκινα νομίσματα. Αντιπροσωπεύονται όλοι οι τύποι της Αναρράχης, εκτός από τις υποδιαίρεσεις του Αλεξάνδρου Γ' με Ηρακλή/Αετό, ενώ περιλαμβάνεται και νόμισμα Αλεξάνδρου Γ' με Απόλλωνα/Ιππέα (τύπος που δεν υπάρχει στην Αναρράχη, αλλά αντιπροσωπεύεται στον αριθ. 141 του «θησαυρού» της Δράμας, βλ. παρακάτω). Στις εικόνες των οπισθοτύπων των νομισμάτων Αλεξάνδρου Γ' με Ηρακλή/Όπλα διακρίνονται (δεν διευκρινίζεται ο αριθμός τους) τα γράμματα ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ή ΒΑΣΙΛΕΩΣ αλλά όχι τα Β Α¹⁰.

147 Φιλίππου Β' (Απόλλων/Ιππέας)

54 Αλεξάνδρου Γ' (Ηρακλής/Όπλα, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ή ΒΑΣΙΛΕΩΣ)

1 Αλεξάνδρου Γ' (Απόλλων/Ιππέας, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ)

1 Αλεξάνδρου Γ' (Απόλλων/Όπλα) (θεωρείται βαρβαρική απομίμηση)

2 Αλεξάνδρου Γ' του τύπου των «ανωνύμων»

1 Λαμψάκου.

Οι παρακάτω «θησαυροί» προέρχονται από την Κεντρική και την Ανατολική Μακεδονία (και ένας από τη σημερινή Βουλγαρία) και περιλαμβάνουν πολλά νομίσματα της πόλης των Φιλίππων. Αντίθετα, δεν αντιπροσωπεύονται σε αυτούς: α) μεταθανάτια του Αλεξάνδρου Γ' με Ηρακλή/Όπλα και το βασιλικό τίτλο (Β Α), β) υποδιαίρεσεις του Αλεξάνδρου Γ' με Ηρακλή/Αετό, γ) Αλεξάνδρου Γ' του τύπου των «ανωνύμων». Επίσης, σε ορισμένους αντιπροσωπεύεται ο τύπος του Αλεξάνδρου Γ' με Απόλλωνα/Ίππο, ο οποίος δεν περιλαμβάνεται στο «θησαυρό» της Αναρράχης.

3. *Mogilovo Βουλγαρίας*¹¹: 133 χάλκινα νομίσματα.

84 Φιλίππου Β' (Απόλλων/Ιππέας)

48 Αλεξάνδρου Γ' (Ηρακλής/Όπλα, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ)

⁸ Μέρος του «θησαυρού» βρίσκεται στο Νομισματικό Μουσείο της Αθήνας (αριθ. 736-966). Μ. Καραμισίνη-Οικονομίδου, *ΑΔ* 31 (1976), Χρονικά, σ. 5. *CH* 3 (1977), αριθ. 23. Β. Πούλιος, Ταφικός «θησαυρός» χάλκινων νομισμάτων του 4ου αι. π.Χ. από τον Άγιο Χριστόφορο Νομού Σερρών, *ΑΔ* 37 (1982), Μελέτες, σ. 192, σημ. 4. Μ. J. Price, *ό.π.*, σ. 54.

⁹ Αρχαιολογικό Μουσείο της Κοσταντζας, αριθ. 206. R. Ocheșeanu, Le trésor de monnaies macédoniennes de bronze découvert à Pelin. Note préliminaire, *Pontica* 7 (1974), σ. 147-55. *CH* 1 (1975), αριθ. 45. *CH* 2 (1976), αριθ. 53. *CH* 3 (1977), αριθ. 26. Μ. J. Price, *ό.π.*, σ. 54.

¹⁰ R. Ocheșeanu, *ό.π.*, εικ. σ. 152.

¹¹ *IGCH*, αριθ. 844. K. Dimitrov, «Θησαυρός» χάλκινων νομισμάτων Φιλίππου Β', Αλεξάνδρου Γ' και Σεύθη από το χωριό Mogilovo στη Stara Zagora (στα βουλγαρικά), *Archeologija* 4 (1986), σ. 32-40. Μ. J. Price, *ό.π.*, σ. 53 (εκ παραδρομής προσθέτει 96 νομίσματα της πόλης των Φιλίππων, ενώ ο Dimitrov, ακολουθώντας τον Bellingier, αναφέρει ότι 96 από τα νομίσματα των Φιλίππου και Αλεξάνδρου εκδόθηκαν στους Φιλίππους, τα υπόλοιπα αλλού).

1 Σεύθη Γ'.

4. *Δράμα*¹²: περίπου 785 χάλκινα νομίσματα
358 Φιλίππου Β' (Απόλλων/Ιππέας)

240 Αλεξάνδρου Γ' (Ηρακλής/Όπλα, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ· μεμονωμένα παραδείγματα με: Ηρακλή/Όπλα, Β Α· Απόλλωνα/Ιππέα, ΑΛΕΞΑΝΔΡ· Ηρακλή/Όπλα, ΒΑΣΙΛΕΩΣ· του τύπου των «ανωνύμων» (Μακεδονίας και Κυζίκου)

167 της πόλης των Φιλίππων.

5. *Άγιος Χριστόφορος Σερών*¹³:

61 Φιλίππου Β' (Απόλλων/Ιππέας)

19 Αλεξάνδρου Γ' (Ηρακλής/Όπλα και ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ)

18 της πόλης των Φιλίππων.

6. *Τύμβος Νικήσιανης Καβάλας*¹⁴:

6α) Τάφου Β:

78 Φιλίππου Β' (Απόλλων/Ιππέας)

34 Αλεξάνδρου Γ' (Απόλλων/Ίππος και Ηρακλής/Όπλα, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ)

28 της πόλης των Φιλίππων

2 Κασσάνδρου

1 Αντιγόνου Γονατά.

Επίσης, Φιλίππου Β':

1 χρυσός στατήρας και

24 αργυρά πέμπτα τετραδράχμου.

6β) Τάφου Ε:

22 Φιλίππου Β' (Απόλλων/Ιππέας)

13 Αλεξάνδρου Γ' (Απόλλων/Ίππος και Ηρακλής/Όπλα, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ)

89 της πόλης των Φιλίππων.

Επίσης, Φιλίππου Β': 1 χρυσός στατήρας.

7. *Νικήσιανη Καβάλας*¹⁵:

14 Φιλίππου Β' (Απόλλων/Ιππέας)

9 Αλεξάνδρου Γ' (Ηρακλής/Όπλα, δεν αναφέρονται τα γράμματα)

7 της πόλης των Φιλίππων.

8. *Νικήσιανη Καβάλας*¹⁶:

38 Φιλίππου Β' (Απόλλων/Ιππέας)

13 Αλεξάνδρου Γ' (Ηρακλής/Όπλα, δεν αναφέρονται τα γράμματα)

1 ασημένια δραχμή Αλεξάνδρου Β' (επί Λυσιμάχου).

Οι δύο επόμενοι «θησαυροί» περιλαμβάνουν κυρίως νομίσματα Αλεξάνδρου Γ' και κανένα ή μόνον ένα (αντίστοιχα) της πόλης των Φιλίππων.

9. *Μεσορράχη Σερών*¹⁷ (δεν περιέχει νομίσματα Φιλίππου Β'):

289 Αλεξάνδρου Γ' (Απόλλων/Ίππος)

1 Αλεξάνδρου Γ' (Ηρακλής/Όπλα, δεν αναφέρονται τα γράμματα)

17 Κασσάνδρου

3 Περσέα.

¹² A.R. Bellinger, Philippi in Macedonia, *ANSMN* XI (1964), σ. 37-52 (The Drama Hoard). *IGCH*, αριθ. 404. Β. Πούλιος, *ό.π.*, σ. 192 κ.ε. και σημ. 4.

¹³ Β. Πούλιος, *ό.π.*

¹⁴ Δ. Λαζαρίδης κ.ά., *ό.π.* (υποσημ. 5), σ. 47-64. Αναφέρω μόνον όσους ταφικούς «θησαυρούς» περιέχουν τύπους παρόμοιους με της Αναρράχης. Στον τύμβο της Νικήσιανης δεν υπάρχουν μεταθανάτιες κοπές Αλεξάνδρου Γ' με τα γράμματα Β Α στον οπισθότυπο (Αναρράχη 47-56) ούτε και οι υποδιαίρεσεις με Ηρακλή/Αετό (Αναρράχη 59-61).

Οι υπόλοιποι τάφοι με νομίσματα Φιλίππου Β' και Αλεξάνδρου Γ' παρουσιάζουν την εξής εικόνα ως προς τους τύπους των χάλκινων. Τάφος Α: 3 Φιλίππου και 1 Αλεξάνδρου (Απόλλων/Ίππος). Τάφος Γ: 64 Αλεξάνδρου (63: Απόλλων/Ίππος και 1: Ηρακλής/Όπλα). Τάφος Δ: 2 Φιλίππου (Απόλλων/Ιππέας) και 20 Αλεξάνδρου (Απόλλων/Ίππος). Τάφος ΣΤ: 63 Αλεξάνδρου (Απόλλων/Ίππος).

¹⁵ Μουσείο Καβάλας, αριθ. Ν109-Ν138. Βλ. σχετικά Β. Πούλιος, *ό.π.*, σ. 199-200, αριθ. 1.

¹⁶ Μουσείο Καβάλας, αριθ. Ν366. Β. Πούλιος, *ό.π.*, σ. 200, αριθ. 3.

¹⁷ Μουσείο Καβάλας, αριθ. Ν362. *IGCH*, αριθ. 405. Β. Πούλιος, *ό.π.*, σ. 200, αριθ. 2.

ΣΥΜΒΟΛΑ, ΓΡΑΜΜΑΤΑ, ΜΟΝΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ «ΘΗΣΑΥΡΟΥ» ΑΝΑΡΡΑΧΗΣ

	ΦΙΛΙΠΠΟΥ Β'	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Γ'	«ΑΝΩΝΥΜΑ»
Α	6, 7	61	-
Δ	8;	-	-
Ε	9	-	-
Ξ	10, 11, 33;	-	-
Π	12;	40	-
Γ	-	41;	-
Ν	28	-	-
Α	14, 15; (με αιχμή ή τόξο)	-	-
⊕	-	42-45	62-64, 66-74
$\frac{E}{A}$	13	-	-
⊖	-	51	-
△ αδιάγνωστο	-	60	-
∪ βουκράνιο	5, 36	-	-
○ κόκκος	4	-	-
κεραυνός	30: ⚡ 34-35: ⚡	-	-
φύλλο	-	59	-
κισσόφυλλο	3	-	-
αιχμή	1, 2, 15; (με Α)	-	-
* αστέρι	-	48	65
άμμα;	-	38	-
τρίαινα	-	37: ⚡ 49: ⚡ 50: ⚡	75: ⚡
φίδι	-	-	76
κλαδί	-	47	-
~	16	-	-
~	29	-	-
~	31	-	-
☺	27	-	-
☺	32	-	-
λ	17	-	-
λ	18	-	-

10. *Μέταλλα Σερρών*¹⁸:

- 1 Φιλίππου Β' (Απόλλων/Ιππέας)
- 152 Αλεξάνδρου Γ' (Απόλλων/Ιππος)
- 1 Αλεξάνδρου Γ' (Ηρακλής/Όπλα, δεν αναφέρονται τα γράμματα)
- 51 Κασσάνδρου
- 1 Αντιγόνου Γονατά
- 1 της πόλης των Φιλίππων
- 1 Περσέως(;)
- 1 αδιάγνωστο.

11. *Αηδονοχώρι Σερρών (Τραγίλος)*¹⁹: «θησαυρός» 22 χάλκινων νομισμάτων από το στρώμα καταστροφής της Οικίας 1.

- 1 Φιλίππου Β' (δεν αναφέρεται ο τύπος)
- 5 Αλεξάνδρου Γ' (δεν αναφέρονται οι τύποι)
- 11 Αλεξάνδρου Γ' του τύπου των «ανω-νύμων»
- 5 της πόλης Τραγίλου (400-350 π.Χ.).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Νομίσματα Φιλίππου Β'

Στο «θησαυρό» της Αναρράχης υπάρχουν δύο μόνο κοινά γράμματα (κανένα σύμβολο ή μονογράφημα) μεταξύ των εκδόσεων του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου (χωρίς το βασιλικό τίτλο): το γράμμα Π (αριθ. 12, δυσδιάκριτο, και αριθ. 40) και το γράμμα Α (αριθ. 6, 7 και αριθ. 61 - υποδιαίρεση, με αετό). Δεν υπάρχει κανένα κοινό σύμβολο μεταξύ των νομισμάτων του Φιλίππου και εκείνων του Αλεξάνδρου με βασιλικό τίτλο. Επομένως, ο «θησαυρός» μας ενισχύει την άποψη ότι αρκετές εκδόσεις σε χαλκό του Φιλίππου είναι μεταθανάτιες και σύγχρονες των εκδόσεων του Αλεξάνδρου Γ'²⁰, τουλάχιστον έως το 325 π.Χ., όταν εμφανίζεται ο

βασιλικός τίτλος στα νομίσματά του²¹. Σημειώνουμε ότι τα αριθ. 10, 11, 33 με το γράμμα Ξ και τα αριθ. 14 και 15 με το μονογράφημα Α, μαζί με άλλα που δεν αντιπροσωπεύονται εδώ, ανήκουν σε εκδόσεις πριν από το θάνατο του Φιλίππου. Επίσης, στο αριθ. 15 του «θησαυρού» μας το Α συνοδεύεται από το σύμβολο της αιχμής, όπως και σε αργυρά τετράδραχμα της ομάδας «Πέλλα Π.Α.1», τα οποία ο Le Rider²² χρονολογεί στα 348/7-343/2 π.Χ.

¹⁸ 158 νομίσματα στο Μουσείο Καβάλας (αριθ. Ν372) και 50(;) τουλάχιστον στο Μουσείο Θεσσαλονίκης. *IGCH*, αριθ. 456. Β. Πούλιος, *ό.π.*, σ. 200, αριθ. 4.

¹⁹ Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *Ανασκαφικές έρευνες στην Αρχαία Τραγίλο, Αρχαία Μακεδονία* III, 1977, σ. 144 και σημ. 71.

²⁰ Για τις χρονολογήσεις και τη συζήτηση που ακολουθεί, βλ. Α.Ρ. Bellinger, *ό.π.*, σ. 40, 48· Β. Πούλιος, *ό.π.*, σ. 193-194 (με αναφορές στην παλαιότερη βιβλιογραφία)· Δ. Λαζαρίδης κ.ά., *ό.π.*, σ. 51-52. Αντίθετα, ο Μ.Ι. Price, *ό.π.* (υποσημ. 7), σ. 53, δεν φαίνεται να θεωρεί πιθανή την ύπαρξη μεταθανάτιων χαλκών του Φιλίππου Β' και διερωτάται μήπως πρόκειται για εκδόσεις του Φιλίππου Γ' (για τις εκδόσεις, βλ. Ο. Mørkholm, *ό.π.* (υποσημ. 5), σ. 55 κ.ε.).

²¹ Βλ. και Ο. Mørkholm, *ό.π.*, σ. 51. Ο τίτλος εμφανίζεται μετά το 329 π.Χ. στην Ανατολή, μετά το 325 π.Χ. στην Αμφίπολη, ενώ στην Πέλλα ποτέ κατά τη διάρκεια της ζωής του.

²² G. Le Rider, *Le monnayage d'or et d'argent de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294*, Παρίσι 1977, σ. 23-24, αριθ. 159-162. Βλ. και Α.Ρ. Bellinger, *ό.π.* (υποσημ. 12), σ. 44 (το Α πρέπει να δηλώνει τον υπεύθυνο αξιωματούχο, ενώ τα λοιπά σύμβολα ή γράμματα τους υφισταμένους του, επομένως άλλοτε δουλεύει μόνος του, άλλοτε μαζί τους κ.ο.κ.). Εάν δεν πρόκειται για αιχμή αλλά για τόξο (βλ. κατάλογο) θα πρέπει να το συγκρίνουμε με το νόμισμα Φιλίππου στο Α.Ρ. Bellinger, *ό.π.*, αριθ. 51.

Επίσης, τα νομίσματα αριθ. 30, 34, 35 με σύμβολο τον κεραυνό πρέπει να ανήκουν²³ στις τελευταίες εκδόσεις του Φιλίππου με σύμβολο και στις πρώτες του Αλεξάνδρου.

Όλα σχεδόν τα σύμβολα και γράμματα των εκδόσεων του Φιλίππου Β' από την Αναρράχη αντιπροσωπεύονται και σε άλλους παρόμοιους «θησαυρούς»²⁴, κυρίως της Δράμας και του Mogilono (εκτός από τον κόκκο σιτηρού που δεν υπάρχει στη Δράμα και το κισσόφυλλο που δεν υπάρχει στο Mogilono). Πολλά κοινά διαπιστώνουμε και με το «θησαυρό» του Αγίου Χριστοφόρου (εκτός από το Δ, το οποίο δεν διακρίνεται καθαρά ούτε στην Αναρράχη ούτε και στη Δράμα, το Ξ, το Α και το κισσόφυλλο). Σχετικά με τους «θησαυρούς» του τύμβου της Νικήσιανης παρατηρούμε ότι υπάρχουν περισσότερα κοινά σύμβολα και γράμματα με τον τάφο Β (εκτός από τα Δ, Ν, κεραυνό, βουκράνιο και κισσόφυλλο), ενώ από τον τάφο Ε απουσιάζουν, εκτός των παραπάνω, και τα Α, Α και κόκκος σιτηρού, αλλά υπάρχει ο κεραυνός και το βουκράνιο. Κοινά και στους έξι «θησαυρούς» που εξετάζουμε είναι το γράμμα Ε και το σύμβολο της αιχμής. Με το «θησαυρό» του Pelin κοινά είναι τα Α, Ε, Π και το κισσόφυλλο.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το μονογράφημα Ξ αριθ. 13), για το οποίο δεν κατόρθωσα να βρω παράλληλα σε χάλκινες ή άλλες εκδόσεις του Φιλίππου ή του Αλεξάνδρου.

Σημειώνω, τέλος, ότι οι πανομοιότυπες λεπτομέρειες στην απόδοση των βοστρύχων της κεφαλής στους εμπροσθότυπους των αριθ. 22 και 25, ίσως και των αριθ. 21 και 24, υποδηλώνουν ότι τα νομίσματα

προέρχονται πιθανότατα από την ίδια μήτρα. Δυστυχώς, η μεγάλη φθορά των πίσω όψεων δεν επιτρέπει να διακρίνουμε κοινά σύμβολα ή γράμματα που πιθανότατα θα ενίσχυαν την άποψη αυτή.

Νομίσματα Αλεξάνδρου Γ'

Από το «θησαυρό» της Αναρράχης απουσιάζουν οι εκδόσεις με Ηρακλή/Τόξο σε θήκη, οι οποίες αντιπροσωπεύονται σε «θησαυρούς» της Κεντρικής και της Ανατολικής Μακεδονίας, εκτός από τους ταφικούς «θησαυρούς» του τύμβου της Νικήσιανης: Δράμα (αριθ. 88-98), Άγιος Χριστόφορος (αριθ. 62, 63), Νικήσιανη²⁵, Mogilono (αριθ. 85-94). Ο Α.Ρ. Bellinger (Philippi in Macedonia, *ANSMN* XI (1964), σ. 47) είχε ήδη θέσει το ερώτημα εάν οι δύο εκδόσεις υποδηλώνουν χρονική διαφορά ή διαφορά νομισματοκοπείου. Ο ίδιος συμπεραίνει ότι πρέπει να υπήρχαν δύο νομισματοκοπεία στην ίδια πόλη, από τα οποία το ένα (με «τόξο σε θήκη») σταμάτησε να εκδίδει νομίσματα. Ο «θησαυρός» της Αναρράχης, εφόσον προέρχεται από τη Δυτική Μακεδονία, επαναφέρει το ερώτημα του διαφορετικού

²³ Β. Πούλιος, ό.π., σ. 194 (ο κεραυνός και το δελφίνι είναι κοινά στις εκδόσεις και των δύο) και παραπάνω, υποσημ. 20.

²⁴ Για τις συγκρίσεις των εκδόσεων του Φιλίππου και Αλεξάνδρου χρησιμοποίησά τους «θησαυρούς» της Δράμας, Αγίου Χριστοφόρου, τάφων Β και Ε της Νικήσιανης, Mogilono και Pelin, για τους οποίους έχουν δημοσιευθεί οι σχετικές πληροφορίες. Τα αντίστοιχα στοιχεία των υπόλοιπων «θησαυρών» μου είναι άγνωστα.

²⁵ Βλ. παραπάνω, αριθ. 7-8.

νομισματοκοπείου. Οι μελλοντικές έρευνες θα δείξουν εάν η έκδοση «τόξο σε θήκη» απουσιάζει γενικά από την περιοχή.

Ανάλογα ερωτήματα θέτουν οι «θησαυροί» που εξετάζουμε σχετικά με την αντιπροσωπευση των τύπων με Απόλλωνα/Ίππο και Ηρακλή/Όπλα. Όταν συνυπάρχουν, υπερερεεί πάντοτε κατά πολύ ο ένας ή ο άλλος, όπως λ.χ. στους «θησαυρούς» που συζητήσαμε ήδη (τάφοι τύμβου της Νικήσιανης, Pelin, Δράμα, Μεσορράχη Σερρών, Μέταλλα Σερρών). Το γεγονός ότι τα νομίσματα του τύπου με Απόλλωνα/Ίππο είναι ελαφρύτερα από τα άλλα οδηγεί στην ερμηνεία τους ως υποδιαιρέσεων. Στην περίπτωση αυτή, ο βασικός τύπος χάλκινων του Αλεξάνδρου χωρίς βασιλικό τίτλο με Ηρακλή/Όπλα (γύρω στα 6 γρ.) έχει δύο υποδιαιρέσεις (γύρω στα 4 γρ.): Απόλλων/Ίππος και Ηρακλής/Αετός²⁶. Το ερώτημα για τα νομισματοκοπεία παραμένει ανοιχτό, αλλά στο «θησαυρό» της Αναρράχης δεν αντιπροσωπεύεται ο τύπος με Απόλλωνα/Ίππο, γεγονός που αποδυναμώνει την υπόθεση του Price για το συσχετισμό τους με νομισματοκοπείο της Δυτικής Μακεδονίας²⁷. Ανάλογα, η υποδιαίρεση με Ηρακλή/Αετό αποδίδεται από τον Price στην Αμφίπολη, εκτός από ορισμένες κατηγορίες για τις οποίες προτείνονται ίσως οι Αιγές, διότι ο αετός προϋπήρχε σε νομίσματα του Αμύντα Γ' και του Περόδικα Γ'²⁸.

Στην Αναρράχη δεν αντιπροσωπεύονται επίσης οι σπάνιοι γενικά τύποι με Απόλλωνα/Ιπέα χωρίς βασιλικό τίτλο και Ηρακλή/Ιπέα με βασιλικό τίτλο, τους οποίους ο M.J. Price (*The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus. A British Museum Catalogue*, Ζυρίχη - Λονδίνο 1991, σ. 125-126) χρονο-

λογεί στο διάστημα περίπου 323-317 π.Χ.

Από τη σύγκριση του «θησαυρού» της Αναρράχης με παρόμοιους «θησαυρούς» προκύπτουν τα εξής κοινά γράμματα και σύμβολα: το Γ και το αστέρι υπάρχουν στη Δράμα και το Mogilono. Το Γ στη Δράμα, στον Άγιο Χριστόφορο και στον τάφο Β της Νικήσιανης. Το Ξ στη Δράμα, στον Άγιο Χριστόφορο, στον τάφο Β της Νικήσιανης και στο Mogilono. Τέλος, η τρίαίνα στη Δράμα και στον Άγιο Χριστόφορο. Δεν υπάρχει κανένα κοινό σύμβολο ή γράμμα μεταξύ της Αναρράχης και του τάφου Ε της Νικήσιανης, ενώ από την πρόδρομη δημοσίευση του «θησαυρού» του Pelin φαίνεται ότι είναι κοινό το γράμμα Π.

Από τα σύμβολα, γράμματα ή μονογράφηματα που δεν υπάρχουν (ή τουλάχιστον όχι με βεβαιότητα) στους «θησαυρούς»

²⁶ Για το βάρος τους, βλ. λ.χ. M.J. Price, ό.π., σ. 117 κ.ε., 123 κ.ε. Για τις υποδιαιρέσεις με Ηρακλή/Αετό, βλ. τον προβληματισμό του A.R. Bellinger, ό.π., σ. 50 κ.ε.

²⁷ M.J. Price, ό.π., σ. 117. Σχετικά με τα νομισματοκοπεία όπου εκδόθηκαν οι δύο βασικοί τύποι χάλκινων εκδόσεων Φιλίππου και Αλεξάνδρου ο A.R. Bellinger (ό.π., σ. 47-51) αμφιταλαντεύεται μεταξύ Φιλίππων και Αμφίπολης, για να καταλήξει ότι μάλλον εκδόθηκαν σε μία πόλη, τους Φιλίππους. Ο Β. Πούλιος (ό.π., σ. 199) συμφωνεί με την άποψη αυτή, ενώ ο M.J. Price (ό.π., σ. 116-117) επανέρχεται στην Αμφίπολη ως πιθανό νομισματοκοπείο και αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο να υπήρχαν περισσότερα από ένα για τις χάλκινες εκδόσεις. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Price, χρειάζεται πολλή ακόμη μελέτη των χάλκινων εκδόσεων μέχρι να καταλήξουμε σε οριστικά συμπεράσματα.

²⁸ Βλ. σχετικά M.J. Price, ό.π., σ. 91-92, αριθ. 27-28, 35, σ. 97, αριθ. 91-92, σ. 103-105, αριθ. 159-162 (τα χρονολογεί γενικά στην περίοδο 336-323 π.Χ.).

που χρησιμοποιούμε για σύγκριση σημειώνουμε το απροσδιόριστο ☉ , το οποίο μοιάζει με ηράκλειο άμμα. Το κλαδί (αριθ. 47), το αστέρι (αριθ. 48), το μονογράφημα ☉ (όλα με Ηρακλή/Όπλα και βασιλικό τίτλο Β Α) και το φίδι (αριθ. 76, «ανώνυμο», με βασιλικό τίτλο) απουσιάζουν επίσης από τους υπόλοιπους «θησαυρούς», αλλά είναι γνωστά από άλλες εκδόσεις του Αλεξάνδρου²⁹. Το ☉ παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί είναι σπάνιο σε χάλκινα νομίσματα Αλεξάνδρου³⁰, ενώ είναι συχνό σε μεταθανάτιες εκδόσεις χρυσών στατήρων και αργυρών τετραδράχμων του Φιλίππου Β', εκδόσεις Αλεξάνδρου Γ' αλλά και Κασσάνδρου³¹.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το ☉ , που είδαμε ότι είναι κοινό σε όλους τους συγκρίσιμους «θησαυρούς». Το μονογράφημα αυτό απαντά και σε χάλκινες εκδόσεις Φιλίππου Β' (όχι στην Αναρράχη)³². Στο «θησαυρό» μας εμφανίζεται τόσο σε νομίσματα ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ (χωρίς βασιλικό τίτλο, αριθ. 42-45) όσο και στα «ανώνυμα» Αλεξάνδρου (με βασιλικό τίτλο, αριθ. 62-64, 66-74)³³.

Σημειώνω, τέλος, ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τις εκδόσεις Αλεξάνδρου στο λεγόμενο τύπο των «ανωνύμων», τα οποία δυστυχώς παρουσιάζουν έντονη διάβρωση. Για την κατάρτιση των ομάδων του καταλόγου του «θησαυρού» βασίστηκα στις παρατηρήσεις της κ. Κ. Λιάμπη σχετικά με τον τρόπο απόδοσης της περιμέτρου της ασπίδας στον εμπροσθότυπο (το επίσημά της είναι σε όλες τις περιπτώσεις κεραυνός³⁴): α) μία ή περισσότερες απλές γραμμές, αριθ. 62-65, β) γραμμή και κουκκίδες περιμετρικά της, αριθ. 66-81.

Ένας άλλος διαχωρισμός θα μπορούσε

να λάβει υπόψη και τη διακόσμηση της ασπίδας με πέντε κουκκίδες ή αστερίσκο εναλλάξ με τα συνήθη πεταλόσχημα μοτίβα³⁵. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα πεταλόσχημα μοτίβα εναλλάσσονται με ομάδα πέντε κουκκίδων, εκτός από πέντε

²⁹ M.J. Price, *ό.π.*, σ. 116 κ.ε.: αστέρι και φίδι = αριθ. 271, 277, 328 (όλα με Ηρακλή/Όπλα, χωρίς βασιλικό τίτλο, περ. 336-323 π.Χ.): κλαδί, αστέρι, φίδι = αριθ. 377, 378-381, 385 (όλα με Ηρακλή/Όπλα και βασιλικό τίτλο, περ. 323-317 π.Χ.): αστέρι, φίδι = αριθ. 408-409 (σε «ανώνυμα» νομίσματα Αλεξάνδρου, με βασιλικό τίτλο, περ. 323-317 π.Χ.). Για τα σύμβολα αυτά, βλ. και Κ. Liampi, *ό.π.* (υποσημ. 7), αριθ. 2-22 (☉), αριθ. 28-31 (τριάντα), αριθ. 35-40 (αστέρι), αριθ. 54 (φίδι).

³⁰ Αναφέρονται δύο μόνον (αβέβαια) παραδείγματα με το ☉ σε χάλκινα νομίσματα Αλεξάνδρου του τύπου των «ανωνύμων»: Κ. Liampi, *ό.π.*, σ. 58, αριθ. 74 και M.J. Price, *ό.π.*, σ. 128, αριθ. 401Α.

³¹ G. Le Rider, *ό.π.* (υποσημ. 22), σ. 120 κ.ε. M.J. Price, *The Coinage of Philip II, NC 1979*, σ. 232-233. Ο ίδιος, *ό.π.* (υποσημ. 7), σ. 86-87, 102-103, 117. Δ. Λαζαριδής κ.ά., *ό.π.*, σ. 51-52.

³² Δ. Λαζαριδής κ.ά., *ό.π.*, σ. 51. Αντίθετα, το μονογράφημα αυτό απουσιάζει από εκδόσεις της Μακεδονίας σε χρυσό και αργυρό: G. Le Rider, *ό.π.*, σ. 469 (πίνακας).

³³ Για το ☉ σε χάλκινες εκδόσεις του Αλεξάνδρου, βλ. και M.J. Price, *ό.π.* (υποσημ. 7), αριθ. 316 (χωρίς βασιλικό τίτλο, το χρονολογεί περ. 336-323 π.Χ.) και αριθ. 395, 396Α, 403-6 (με βασιλικό τίτλο, περ. 325-310 π.Χ.).

³⁴ Η Κ. Liampi (*ό.π.*, σ. 48 και σημ. 22) θεωρεί ότι ο απλούστερος τρόπος απόδοσης της περιμέτρου ακολουθεί μια παλαιότερη παράδοση. Κεραυνό στο επίσημα έχει και το παλαιότερο νόμισμα του τύπου, το οποίο αποτελεί το συνδετικό κρίκο με τα «ανώνυμα» διότι φέρει την επιγραφή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ (σχετικά, βλ. Κ. Liampi, *ό.π.*, σ. 48, 53, 55).

³⁵ Σε όλους τους εμπροσθότυπους υπάρχουν πέντε πεταλόσχημα μοτίβα, εκτός από το αριθ. 77 που έχει μόνο τέσσερα.

νομίσματα που παρουσιάζουν την παραλλαγή με τους αστερίσκους (αριθ. 65, 74-77)³⁶. Τα νομίσματα με τις κουκκίδες δεν έχουν κανένα γράμμα ή σύμβολο, παρά μόνο το μονογράφημα Ξ στον οπισθότυπο. Τα πέντε παραδείγματα με τους αστερίσκους έχουν αντίστοιχα σύμβολα τον αστερίσκο, τρίαίνα, φίδι, Ξ και ένα αδιάγνωστο (αριθ. 77 και υποσημ. 29).

Το μονογράφημα Ξ αποτελεί επομένως το συνδετικό κρίκο μεταξύ των παραλλαγών. Στα νομίσματα με διπλή γραμμή το Ξ εμφανίζεται επάνω και δεξιά από το κράνος (αριθ. 62-64), ενώ στα υπόλοιπα (με γραμμή και κουκκίδες), που είναι και περισσότερα, πάντοτε κάτω και δεξιά του κράνου (αριθ. 66-74)³⁷.

Ένα άλλο ζήτημα προκύπτει από τη μορφή του κράνου στον οπισθότυπο. Στα νομίσματα της Αναρράχης, όσο μπορούμε να διακρίνουμε, δεν υπάρχουν παραγναθίδες, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις, στυλιζαρισμένα κορδόνια δεμένα μεταξύ τους: αριθ. 62, 64, 66-69, 71(;), 72-73, 74(;), 81. Τα αριθ. 75-76 είναι βέβαιο ότι δεν έχουν παραγναθίδες ούτε κορδόνια και έχουν σύμβολο στην πίσω όψη. Στο μοναδικό άλλο νόμισμα με σύμβολο (αριθ. 65) δεν διακρίνεται τίποτα κάτω από το κράνος. Δυστυχώς, ο μικρός αριθμός των «ανώνυμων» εκδόσεων δεν μας επιτρέπει να προχωρήσουμε στη συγκρότηση άλλων ομάδων (λ.χ. κορδόνια + μονογράφημα, χωρίς κορδόνια + σύμβολο), γιατί μπορεί να πρόκειται απλώς για τυχαία αντιπροσώπευση. Εξάλλου, η φθορά των οπισθότυπων δεν επιτρέπει, στις περισσότερες περιπτώσεις, να διαπιστώσουμε την ύπαρξη στεφανιού επάνω στο κράνος³⁸. Εξαί-

ρηση αποτελούν τα τρία νομίσματα με κράνος χωρίς κορδόνια και σύμβολο (αριθ. 65, 75-76), όπου διακρίνεται, το στεφάνι.

Η χρονολόγηση της απόκρυψης του «θησαυρού» της Αναρράχης συνάγεται από τη γενικά αποδεκτή χρονολόγηση των χάλκινων εκδόσεων του λεγόμενου τύπου των «ανώνυμων»³⁹. Οι εκδόσεις αυτές φαίνεται πως αρχίζουν γύρω στο 325 π.Χ., διότι το θεωρούμενο ως παλαιότερο νόμισμα του τύπου δεν έχει το βασιλικό τίτλο, ο οποίος τότε πρωτοεμφανίζεται⁴⁰. Τα «ανώνυμα» νομίσματα συνεχίζουν έως τα τέλη του 4ου αι. παράλληλα με τα μεταθανάτια του Αλεξάνδρου Γ' του τύπου με Ηρακλή/Όπλα και Β Α, των οποίων αποτελούν μικρότερες υποδιαίρεσεις⁴¹. Το γε-

³⁶ Αστερίσκους έχει και το παλαιότερο, «επώνυμο» νόμισμα του τύπου: βλ. παραπάνω, υποσημ. 34.

³⁷ Η Κ. Liampi (ό.π., σ. 56) τα διακρίνει με βάση τη θέση του Ξ (συγκεντρώνει περισσότερα παραδείγματα όπου βρίσκεται κάτω δεξιά του κράνου).

³⁸ Βλ. σχετικά Κ. Liampi, ό.π., σ. 49.

³⁹ Βλ. σχετικά ό.π., σ. 41 κ.ε.: Μ. J. Price, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 54. Η παλαιότερη άποψη του R. W. Mathisen (The Shield/Helmet Bronze Coinage of Macedonia, *SAN* 10 (1979), σ. 2-6), για χρονολόγησή τους στο διάστημα 288-277 π.Χ. δεν γίνεται πλέον αποδεκτή.

Ο αρυτήρας που περιείχε τα νομίσματα δεν μπορεί να βοηθήσει στη χρονολόγηση του ευρήματος, διότι πρόκειται για σχήμα με πολύ αργή εξέλιξη. Για τα αγγεία αυτά, γνωστά και ως «χύτερες», βλ. Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα 1980, σ. 120-122.

⁴⁰ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 34.

⁴¹ Βλ. και το συχνό στα «ανώνυμα» μονογράφημα Ξ, το οποίο ο Μ. J. Price, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 117 κ.ε., 126 κ.ε., χρονολογεί από το 336 έως το 310 π.Χ.

γονός ότι ο «θησαυρός» μας δεν περιλαμβάνει νομίσματα Κασσάνδρου ενισχύει την άποψη ότι η απόκρυψη έγινε πριν από τα τέλη του 4ου αι.

Η αιτία κατάχωσης του «θησαυρού» παραμένει άγνωστη. Η αναγκαστική απόκρυψη του δίπλα σε ένα αρχαίο δρόμο, όπως θα δείξω αναλυτικότερα παρακάτω, δεν φαίνεται να οφείλεται σε κάποιο σημαντικό ή έστω τοπικής εμβέλειας ιστορικό γεγονός⁴². Το πιθανότερο είναι ότι τα προβλήματα του ταξιδιώτη που κάποτε τον κατείχε ήταν τόσο σοβαρά, ώστε δεν του επέτρεψαν ποτέ να επιστρέψει για να τον αναζητήσει.

ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑ ΕΘΡΔΑΙΑΣ

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση του «θησαυρού» της Αναρράχης, θεωρώ σκόπιμο να αναφερθώ στις γενικότερες αρχαιολογικές και ιστορικές μαρτυρίες της εν πολλοίς άγνωστης αυτής περιοχής της βορειοδυτικής αρχαίας Εθρδαίας.

Σε σύντομες αρχαιολογικές εκθέσεις αναφέρονται ακίνητα και κινητά ευρήματα, από τα προϊστορικά έως και τα βυζαντινά χρόνια, από την ευρύτερη περιοχή της σημερινής κοινότητας Εμπορίου-Αναρράχης⁴³: ακρόπολη με ασβεστόκτιστα τείχη αλλά και παλαιότερες οικοδομικές φάσεις στη θέση Κάστρο⁴⁴, κτερίσματα τάφων της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής, οι οποίοι αποκαλύφθηκαν τυχαία και ακολούθησε σωστική ανασκαφή⁴⁵, ελληνιστικά και ρωμαϊκά όστρακα, πλίνθος υποκαύστου κ.ά. Από την περιοχή παραδόθηκε, εκτός από το «θησαυρό» μας, και ένας ακόμη από 720 χάλ-

κινα βυζαντινά νομίσματα (Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης, αριθ. 555).

Η Αναρράχη βρίσκεται κοντά στο όριο τριών βασιλείων της Άνω Μακεδονίας (Εορδαίας, Ορεσιτίδος και Λυγκησιτίδος), στις υπώρειες μιας σημαντικής διάβασης του Άσκιου όρους, η οποία οδηγεί, σήμερα όπως και στην αρχαιότητα, από τη λεκάνη της Εορδαίας και μέσω της Βλάστης και του Σισανίου, προς την Ορεσιτίδα⁴⁶ (σημερινή επαρχία Βοίου). Ο σημερινός επαρχιακός δρόμος Πτολε-

⁴² Στα τέλη του 4ου αι. η Άνω Μακεδονία απείχε πολύ από το θέατρο των εχθροπραξιών μεταξύ των Διαδόχων, οι επιχειρήσεις των οποίων είχαν επίκεντρο την Ανατολή και την ανατολική Μεσόγειο: βλ. σχετικά Ν.Γ.Λ. Hammond, *Ιστορία της Μακεδονίας*, Γ' (μτφρ. Α. Κοσματόπουλος), Θεσσαλονίκη 1995, σ. 112 κ.ε.

⁴³ Χ. Ζιώτα - Γ. Καραμήτρου, *Αρχαιότητες της Επαρχίας Εορδαίας Νομού Κοζάνης*, ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 27, εικ. 1-2.

⁴⁴ Βλ. και Α. Κεραμόπουλλος, *Ανασκαφαί και έρευναί εν τη Άνω Μακεδονία*, ΑΕ 1932, σ. 96-97 και ο ίδιος, *Έρευναί εν Δυτική Μακεδονία*, ΠΑΕ 1933, σ. 63-65. Πρβλ. και Α. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας, 4ος-6ος αιώνες*, Ιωάννινα 1984, σ. 234.

⁴⁵ Δύο χάλκινα κρήνη του λεγόμενου «αλλυρικού» τύπου, κορινθιακοί αερίβαλλοι, μελαμβιβαφής αμφορίσκος, πήλινα αγγεία τοπικών εργαστηρίων, χάλκινα αγγεία του 4ου αι.: επίσης κοσμήματα, σιδερένια όπλα, γυάλινο αλάβαστρο κτλ. Για τα ευρήματα (φυλάσσονται στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης), βλ. Ι. Τουράτσου, ΑΔ 30 (1975), Χρονικά, σ. 260· Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 303, πίν. 129α-ε· Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδη, ΑΔ 38 (1983), Χρονικά, σ. 310· η ίδια, *Κοζάνη, Πόλη Ελιμιώτιδος*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 48-49, 66.

⁴⁶ Για τα όρια των βασιλείων της Άνω Μακεδονίας και της Εορδαίας, Ορεσιτίδος, Λυγκησιτίδος,

μαΐδας-Αναρράχης σχηματίζει καμπύλη, αλλά ο αρχαίος δρόμος πρέπει να ταυτίζεται περίπου με τον παλαιότερο χωματόδρομο, ο οποίος ήταν σε χρήση έως τη δεκαετία του 1960 και ακολουθεί σε ευθύγραμμη πορεία τις υπώρειες της χαμηλής λοφοσειράς Κουρί, όπου μάλιστα εντοπίστηκαν και ερευνηθήκαν αρχαιότητες⁴⁷.

Η ετυμολογία των τοπωνυμίων μπορεί ίσως να προσφέρει περαιτέρω τοπογραφικές ενδείξεις. Το «Εμπόριο» ετυμολογείται συνήθως από το «εν-πόριος», δηλαδή «θέση επάνω σε διάβαση». Η Αναρράχη ονομαζόταν παλαιότερα Δέρβη (και Δέβρη) και η διάβαση του Άσκιου «Ντα-ούλι Ντερβένι» («Σέλενιτς Ντερβένι» σε έγγραφο του 1820)⁴⁸. Η ετυμολογία του τοπωνυμίου θα μπορούσε να μας οδηγήσει στην περσικής προέλευσης λέξη «ντερ μπεντι» = στενό μεταξύ δύο βουνών, κλεισώρεια. Ανάλογα τοπωνύμια είναι συνήθη σε πολλές διαβάσεις-περάσματα όλου του ελληνικού χώρου⁴⁹.

Ωστόσο, ο Στράβων και ο Στέφανος Βυζάντιος γνωρίζουν μία Δέρβη (ή Δέρβεια, Δέρμη, Δέλβειαν), φρούριο στην Ισαυρία της Μικράς Ασίας⁵⁰, την οποία αναφέρει και το Λεξικό της Σούδας. Η ετυμολογία της μπορεί να συσχετιστεί με το «δέρφα», «δέρη» ή «δειρή» = αυχέννας (Αισχ. *Αγαμ.*, 329, 875· Ομ. *Ιλ.* Λ, 26· Ηροδ. I.51) και το «δέρα» = υπερβολή όρους (ΗΣύχιος). Από τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε: α) ότι τα τοπωνύμια που θεωρείται ότι παράγονται από το «ντερ μπεντι» μπορεί να έχουν αρχαιοελληνική ρίζα και β) ότι το «Δέρβη» υπήρχε στην αρχαιότητα ως όνομα πόλης.

Η σύντομη αυτή αναφορά στις φιλολογικές πηγές δεν αρκεί για να βεβαιώσου-

με ότι Δέρβη είναι το αρχαίο όνομα της πόλης ή κώμης που υπήρχε στην περιοχή του Εμπορίου-Αναρράχης. Εξάλλου, οι λιγοστές σωζόμενες φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες για την αρχαία Εορδαία δυσχεραίνουν γενικά την προσπάθεια ταύτισης των αρχαιολογικών χώρων

ειδικότερα βλ. N.G.L. Hammond, *ό.π.*, Α', σ. 122 κ.ε., 126 κ.ε., 130 κ.ε., 134-135. Για τους αρχαίους δρόμους της Εορδαίας και για τη στρατηγική θέση του «κάστρου» της Αναρράχης, βλ. Δ.Κ. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας. Το τμήμα της σημερινής Δυτικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 28-30, 48, 53-56 (λανθασμένα σημειώνει ότι η κορυφογραμμή του Άσκιου ήταν το όριο μεταξύ Εορδαίας, και Ελίμειας). Για τις διαβάσεις της Εορδαίας, βλ. και N.G.L. Hammond, *ό.π.*, Α', σ. 78, χάρτης 8. Επίσης Σ.Π. Λουμάκης, *Θέματα στρατιωτικής γεωγραφίας*, Αθήνα 1983, σ. 175 κ.ε., σχέδ. 11 (για τη διάβαση του Άσκιου στη σύγχρονη αμυντική γραμμή της χώρας μας). Αναλυτικά για τους δρόμους και τα μονοπάτια του Άσκιου, βλ. Μ.Α. Καλινδέρης, *Ο βίος της Κοινότητας Βλάτσης επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 16-22.

⁴⁷ Ευ. Κεφαλίδου - Κ. Μοσχάκης, Αρχαιολογικές έρευνες στην Εορδαία: ανασκαφή στην «Άσπη Πόλη» και μια νέα επιγραφή από τον Φιλώτα, *ΑΕΜΘ* 10 (1996) (υπό έκδοση).

⁴⁸ Για την ετυμολογία (Εμπόριο, Ντερβένι κτλ.), βλ. και Μ.Α. Καλινδέρης, *ό.π.*, σ. 19, 67, 75 (με αναφορά σε γραπτές και προφορικές μαρτυρίες).

⁴⁹ Για την προέλευση της λέξης, βλ. Ι. Χλωρός, *Λεξικόν Τουρκοελληνικόν*, 1, Κωνσταντινούπολη 1899, σ. 774. Για τα Δερβένια και τα φρούριά τους, βλ. αναλυτικά Σ. Μουζάκης, Το χωριό Μάζι του Μεγάλου Δερβενίου Μεγαρίδος, *Βυζαντινός Δόμος* 7 (1993-1994), σ. 59 κ.ε., ιδίως σ. 62-64 (Τα αρματολίκια, τα Δερβένια και οι φυλακές των), με πλούσια σχετική βιβλιογραφία.

⁵⁰ Βλ. και W. Smith, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, I, Λονδίνο 1854, σ. 770.

με τους οικισμούς που αναφέρονται στις γραπτές πηγές⁵¹. Θα ήθελα, ωστόσο, να ολοκληρώσω την παρουσίαση του «θησαυρού» της Αναρράχης με μια ελκυστική, κατά την άποψή μου, υπόθεση.

Ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της περιοχής Εμπορίου-Αναρράχης είναι η αφθονία των φυσικών πηγών⁵² και του πράσινου (η περιοχή είναι κατάφυτη με καστανιές, βαλανιδιές και οξυές). Γενικότερα στο λεκανοπέδιο της Εορδαίας υπάρχουν πολλά νερά και πηγές, αλλά οι περισσότερες πηγές βρίσκονται σε δύο θέσεις: στο χώρο Εμπορίου-Αναρράχης που εξετάζουμε εδώ και στην περιοχή των Πύργων-Μεσόβουνου (βόρεια, στο όριο με τη Λυγκησίδα και στις δυτικές υψώξεις του Βερμίου)⁵³. Η Αναρράχη συγκεντρώνει επομένως τις προϋποθέσεις για να αναζητήσουμε εκεί την πόλη (ή κώμη;) Κράννα (ή Κραννέστα;) της Εορδαίας, το όνομα της οποίας φαίνεται ότι προέρχεται από την αιολική λέξη «κράννα» = κρήνη. Την ύπαρξη της Κράννας εικάζουμε εξαιτίας μιας χαμένης σήμερα επιτύμβιας επιγραφής που ανέφερε το εθνικό *Ἐορδαῖος Κραννέστης*⁵⁴. Η πόλη θα πρέπει να βρισκόταν σε περιοχή με άφθονα νερά, κατ' αναλογία με άλλες πόλεις που φέρουν παρόμοια τοπωνύμια (λ.χ. οι Κρηνίδες = Φίλιπποι και η θεσσαλική Κραννώνα)⁵⁵. Η αναζήτηση της Κράννας θα μπορούσε

ενδεχομένως να αποτελέσει υπόθεση εργασίας για μελλοντικές ανασκαφικές και τοπογραφικές έρευνες στην αρχαία Εορδαία.

⁵¹ Για τις πόλεις της Εορδαίας, βλ. F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, Αθήνα 1988, σ. 159-169: Ἀρμισσα, Βρυνή;, Κέλλι, Βοζερία, Κράννα;, Εορδαία. Δ.Κ. Σαμσάρης, *ό.π.*, σ. 168-181. Ειδικότερα για την Εορδαία (ως περιοχή ή ως ομώνυμο αστικό κέντρο), βλ. Ευ. Κεφαλίδου - Κ. Μοσχάκης, *ό.π.*

⁵² N.G.L. Hammond, *ό.π.*, Α', σ. 126 κ.ε. Δ.Κ. Σαμσάρης, *ό.π.*, σ. 53.

⁵³ Για τις πληροφορίες ευχαριστώ το γεωλόγο του ΙΓΜΕ Κοζάνης κ. Α. Μανάκο.

⁵⁴ Η επιγραφή, που βρέθηκε στη Λυγκηστική Ηράκλεια (Μοναστήρι), δημοσιεύθηκε αρχικά από τον Μ. Δήμητρα στο *BCH* 4 (1880), σ. 101, αριθ. 1 και κατόπιν από τον Ε. Preuner στο *AM* 46 (1921), σ. 11-12, αριθ. 22. Επίσης *SEG* I, 67, αριθ. 292.

Νεϊκανδρος Ὠφελώνος Ἐορδαῖος Κραννέστης ἐτῶν ν' [ζ]ῶ(ν)τα ἑαυτόν, θυγατέρα Νεϊκάνδραν ἐτῶν ιθ', γυναικα Ἰουλίαν ἐτῶν μί, τὸν Βασσα[γόν...] κτλ.

Για το εθνικό «Κραννέστης», βλ. N.G.L. Hammond, *ό.π.*, Β', σ. 689 και σημ. 7· J.N. Kalleris, *Les anciens Macédoniens*, II, Αθήνα 1988, σ. 335 σημ. 1, 338 σημ. 1, 616-617 σημ. 7· F. Papazoglou, *ό.π.*, σ. 165-168.

⁵⁵ F. Stählin, *Das hellenistische Thessalien*, Άμστερνταμ 1967, σ. 111-112. Πρβλ. και Δ.Κ. Σαμσάρης, *ό.π.*, σ. 171, αριθ. 6.

COIN HOARD OF THE 4TH C. BC FROM EORDAIA

EURYDICE KEFALIDOU

The hoard from Anarrachi (Kozani Archaeological Collection no. 2724) consists of 81 bronze coins which were found in an unpainted clay aryter in the rural area between the villages of Kryovrysi and Anarrachi Emboriou, in Eordaia. The present state of preservation of the coins ranges from good to very mediocre.

The composition of the hoard is as follows:

36 coins of Philip II: head of Apollo with a headband, horseman (4 types, at least 18 issues).

45 coins of Alexander III, in the following types (at least 17 issues):

I. Head of Herakles/Weapons, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ (10 coins)

II. Head of Herakles/Weapons, Β Α (10 coins).

Head of Herakles/Weapons, letters indistinguishable (2 coins).

III. Head of Herakles/Eagle on a thunderbolt ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ (3 coins).

IV. Macedonian shield/Helmet, Β Α (the so-called 'anonymous' coins) (20 examples).

The concealment date of the Anarrachi

hoard can be deduced from the generally accepted date for bronze issues of the so-called 'anonymous' type, which began to be minted about 325 BC and continued until the end of the 4th c. BC, alongside the posthumous coins of Alexander III in the type of Herakles/Weapons and Β Α, of which they were subdivisions. The fact that the hoard does not include any coins issued by Cassander is support for the view that the hoard was concealed before the end of the 4th c. BC.

The place where the hoard was buried, probably next to an ancient road, has given rise to a number of comments relating to the topography of the region of Anarrachi, which lies on the borders of three kingdoms in ancient Upper Macedonia (Eordaia, Orestis and Lynkestis), in the lower slopes of an important pass over Mount Askion, leading from the Eordaia basin to Orestis. An attempt to identify the Eordaian city of Kranna, which is documented epigraphically, could well, therefore, be a matter for future excavation and topographical investigation in this region.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΚΑΤΖΟΛΗΣ

Ο «θησαυρός» των 16 αργυρών τετραδράχμων, που αποκαλύφθηκε στην ακρόπολη των αρχαίων Λειβήθρων το φθινόπωρο του 1995², αν και «μικρός το δέμας», ρίχνει νέο φως στα νομισματικά δεδομένα της Μακεδονίας του 2ου προχριστιανικού αιώνα καθώς, πέραν της παρουσίας ενός ακόμη ευρήματος με βέβαιη σύσταση και προέλευση, α) συμβάλλει στη λύση του προβλήματος της χρονολόγησης των *στέφανηφόρων τετράχμων*, καθώς και των εκδόσεων της Αμφίπολης κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής κηδεμονίας, β) συντελεί στην οριστική διευθέτηση παλαιότερων «θησαυρών» από τη Μακεδονία, δια φωτίζοντας έτσι το πρόβλημα της κυκλοφορίας των αργυρών νομισμάτων κατά την ίδια περίοδο, γ) επανατοποθετεί το πρόβλημα της εισαγωγής των αθηναϊκών τετραδράχμων νέας τεχνοτροπίας στη Μακεδονία, δ) συνεισφέρει στη συζήτηση για την απόσυρση των βασιλικών κοπών μετά τη μάχη της Πύδνας και, τέλος, συναινεί, κατόπιν των παραπάνω διευθετήσεων, στην πρώτη χρονολόγηση των εκδόσεων της Θάσου και της Μαρώνας.

Ο «θησαυρός» περιέχει τις παρακάτω εκδόσεις:

Α. Περσεύς: 1.

Β. Αθήνα (νέας τεχνοτροπίας): 14.

Γ. Μακεδονία υπό ρωμαϊκή κηδεμονία (ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΠΡΩΤΗΣ/Ρόπαλο): 1.

Πιο αναλυτικά η σύνθεση του «θησαυρού» (εικ. 1-2) έχει ως εξής³:

Α. Περσεύς

Έμπρ.: Κεφαλή του Περσέως δ., διαδηματοφόρος.

Όπ.: ΒΑΣΙ ΛΕΩΣ ΠΕΡ ΣΕΩΣ. Αετός δ.

¹ Το άρθρο αυτό αφιερώνεται στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοποπούλου ως ελάχιστη ανταπόδοση στα όσα ο γράφων της οφείλει. Ευχαριστίες εκφράζονται στην ανασκαφέα των Λειβήθρων κ. Ευτυχία Πουλιάκη-Παντεριμαλή για την παραχώρηση του «θησαυρού» προς δημοσίευση, στη συνάδελφο δρ. Δήμητρα Ακτσελή για τη βοήθεια που μου προσέφερε, και στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών για τη φιλοξενία του. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην αναπληρώτρια καθηγήτρια του ΑΠΘ δρ. Αλίκη Μουστάκα και στο διευθυντή του Νομισματικού Μουσείου δρ. Ιωάννη Τουράτσογλου για τις υποδείξεις τους, καθώς και τις παρατηρήσεις τους στην αρχική μορφή του άρθρου. Οι φωτογραφίες οφείλονται στο φωτογράφο του Μουσείου Θεσσαλονίκης κ. Χαράλαμπο Παπαϊωάννου.

² Ο «θησαυρός» εντοπίστηκε τυχαία κατά τη διάρκεια καθαρισμών στο χώρο της ακρόπολης προς το τέλος της ανασκαφικής περιόδου, στις 30 Οκτωβρίου. Τα νομίσματα βρέθηκαν συγκεντρωμένα σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους. Αν και η ανασκαφική έρευνα δεν έχει προχωρήσει στην ακρόπολη, η ανασκαφέας έχει ενδείξεις ότι στο χώρο αυτό πρέπει να βρίσκεται ένα ιερό. Τα νομίσματα καταχωρήθηκαν στο Μουσείο Θεσσαλονίκης με αριθμούς ευρετηρίου ΛΕ 70-85.

³ Για τις παραπομπές στον κατάλογο των νομισμάτων, βλ. Α. Mamroth, *Die Silbermünzen des Königs Perseus*, ZfN 1928· Μ. Thompson, *The New Style Silver Coinage of Athens* (ANSNS 10), New York 1961· Ι. Prokopov, *The Tetradrachms of First Macedonian Region*, 1994.

επί κεραυνού. Στο πεδίο τρία μονογραφήματα. Το όλον εντός στεφάνου δρυός. Στο έξεργο άροτρο.

α/α	Μονογραφήματα	Άξονες	Βάση	Παρατομπή	Χρον/ση
1	Μ Ρ Α Α	12	15,29	Mammoth. 25	170-168

Η διατήρησή του είναι πολύ καλή.

Β. Αθήναι

Έμπρ.: Κεφαλή της Αθηνάς Παρθένου δ. Φέρει ενώτια, περιδέραιο και αττικό

κράνος με τριπλό λοφίο. Το γείσο του κράνους κοσμεύεται με προτομές τεσσάρων ή και περισσότερων ίππων, το σώμα του με Πήγασο που πετά, ενώ το ελαυχένιο με φυτικό θέμα. Εντός στικτού κύκλου.

Όπ.: Α ΘΕ. Γλαυξ δ. επί αμφορέως, η κεφαλή κατενώπιον, τα πτερά κλειστά. Στο πεδίο δ. και α. δύο μονογραφήματα ή ονόματα δύο αρχόντων και ένα σύμβολο. Το όλον εντός στεφάνου ελαίας.

Η διατήρησή τους κυμαίνεται από καλή έως πολύ καλή.

α/α	Έκδ.	Μονογραφήματα	Σύμβολα	Αμφορέας	Άξονες	Βάση	Παρατομπή	Χρονολόγηση			
								Thompson	Lewis	Mørkholm	
	8η ⁴		Νίκη					189/8	157/6	170	
2	9η	⊗ ⊕	Τρόπαιον		01	16,83	περ. T.39	188/7	156/5		
3	10η	⊗ ⊕	Στάχυς		12	16,72	T.50a	187/6	155/4		
4	10η	⊗ ⊕	Στάχυς		12	16,90	T.51b	187/6	155/4		
5	10η	⊗ ⊕	Στάχυς		12	16,83	περ. T.54	187/6	155/4		
6	12η	⊗ ⊕	Τέτιξ	H ⁵	12	16,65	T.71b	185/4	153/2		
	13η		Όφεις					184/3	152/1	160	
7	14η	⊗ ⊕	Ερμάριον	Γ	12	16,69	T.86	183/2	151/0		
8	14η	⊗ ⊕	Ερμάριον	Δ	12	17	T.87	183/2	151/0		
[9]	14η	⊗ ⊕	Ερμάριον	Δ	12	16,90	T.89	183/2	151/0		
[10]	14η	⊗ ⊕	Ερμάριον	Δ	12	17	T.89	183/2	151/0		
[11]	14η	⊗ ⊕	Ερμάριον	Σ	12	16,59	T.91c	183/2	151/0		
[12]	14η	⊗ ⊕	Ερμάριον	Η	12	16,49	T.91	183/2	151/0		
13	14η	⊗ ⊕	Ερμάριον	M ⁶	12	17,09	-	183/2	151/0		
14	15η	ΑΜΜΩ-ΔΙΟ	Κέρνος	E ⁷ /-	12	16,66	T.98	182/1	150/49		
15	15η	ΑΜΜΩ-ΔΙΟ	Κέρνος	-/M	12	16,61	T.101	182/1	150/49		
	16η	ΠΟΛΥ-ΤΙΜ	Φοίνιξ					181/0	149/8	155-150	

4 Η παρουσία στον πίνακα των τριών εκδόσεων που δηλώνονται με σκίαση, αν και δεν εκπροσωπούνται στο «θησαυρό», κρίθηκε απαραίτητη. Πρόκειται για τις εκδόσεις 8, 13 και 16, τις οποίες ο O. Mørkholm στο πολύ σημαντικό άρθρο του (βλ. υποσημ. 13) χρονολογεί ακριβώς και που, αν και απού-

σες, μας προσφέρουν χρονολογικά όρια.

5 Βλ. M. Thompson, ό.π., σ. 51, σημ. 1.

6 Βλ. ό.π., σ. 56, σημ. 1. Το τετράδραχμο 13 δεν απαντά στην Thompson.

7 Βλ. ό.π., σ. 58, σημ. 1.

1

2

3

4

5

6

7

8

Εικ. 1. «Θησαυρός» Λείβηθρα/1995.

9

10

11

12

13

14

15

16

Εικ. 2. «Θησαυρός» Λειβηθρα/1995.

Γ. Μακεδονία υπό ρωμαϊκή κηδεμονία

Έμπρ.: Κεφαλή της Αρτέμιδος δ. με τόξο και φαρέτρα σε μακεδονική ασπίδα.

Όπ.: ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΠΡΩΤΗΣ. Ρόπαλο στο κέντρο οριζοντίως. Στο πεδίο επάνω και κάτω τρία μονογραφήματα. Το όλον εντός στεφάνου δρυός. Στο πεδίο α. κεραιανός.

α/α	Μονογραφήματα	Άξονας	Βάθ.	Παραστοιχη	Χρον/ση
16	ΠΡΕ Ε ΠΡ	08	17.08	Prokopov, ca. BA/Ka4	155/4

Η διατήρησή του είναι άριστη.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Α. Το μοναδικό τετράδραχμο του Περόσεως ανήκει στα νομίσματα εκείνα που κόπηκαν από τον τελευταίο Αντιγονίδα για τις ανάγκες του επερχόμενου Γ' Μακεδονικού πολέμου. Τα νομίσματα αυτά, υποτιμημένα κατά 8-10% σε μια προσπάθεια αντιμετώπισης των τεράστιων πολεμικών εξόδων, χρονολογούνται ανάμεσα στο 171 και στο 168 π.Χ.⁸. Όπως όλα τα αργυρά νομίσματα του γιου του Φιλίππου Ε' κόπηκαν σε ένα νομισματοκοπείο, κατά πάσα πιθανότητα σε αυτό της Αμφίπολης⁹.

Β. Το πρόβλημα της χρονολόγησης των στεφανηφόρων τετράχμων εξακολουθεί να παραμένει το μείζον πρόβλημα της νομισματικής του 2ου προχριστιανικού αιώνα, πρόβλημα που η λύση του, πέραν από τη διευθέτηση της μεγαλύτερης ελληνιστικής νομισματοκοπίας, θέτει παράλληλα σε τάξη μια μεγάλη ομάδα σύγχρονων νομισμάτων που φέρουν στέφανο στον οπισθότυπο¹⁰. Η ελληνιστική αργυρή νομισματοκοπία των Αθηνών προσέδλωσε το ενδια-

φέρον των ερευνητών εδώ και σχεδόν έναν αιώνα. Καρπός αυτού του ενδιαφέροντος υπήρξε μια μεγάλη σειρά άρθρων, μελετών και μονογραφιών¹¹ που φώτισαν πολλές πτυχές του προβλήματος, άφησαν όμως στο λυκαυγές το κύριο πρόβλημα, αυτό της χρονολογικής κατάταξης των διαδοχικών εκδόσεων του αργυρίου στεφανηφόρου. Ξεχωριστή μνεία οφείλεται

⁸ C. Boehringer, *Zur Chronologie mittelhellenistischer Münzserien 220-160 v. Chr.*, 1972, σ. 102 (στο εξής: Boehringer 1972). Για τη χρονολόγηση της συγκεκριμένης κοπής στο διάστημα 170-168 π.Χ., βλ. και A. Mammoth, ό.π., σ. 13, καθώς και P.R. Franke, *Zur Finanzpolitik des makedonischen Königs Perseus während des Krieges mit Rom 171-168 v. Chr.*, *JNG* 8 (1957), σ. 31-50 και ιδίως σ. 39. Νέα βάση για την αντιμετώπιση του θέματος της χρονολόγησης, και όχι μόνο, των εκδόσεων των τελευταίων Αντιγονιδών, καθώς και της νομισματοκοπίας της ρωμαϊκής κηδεμονίας, αποτέλεσε η ηλεκτρονική ομαδοποίηση και στη συνέχεια η επεξεργασία κατά κωδικοποιημένα σύνολα των συμπλημάτων που επιχειρήθηκε στο πλαίσιο της μελέτης του Γ. Τουράτσογλου, *Η νομισματική κυκλοφορία στην Αρχαία Μακεδονία (περ. 200 π.Χ. - 268-286 μ.Χ.): Η μαρτυρία των θησαυρών*, Αθήνα 1993, σ. 67 κ.ε. και ιδιαίτερα σ. 80 (στο εξής: Τουράτσογλου 1993).

⁹ Boehringer 1972, σ. 102, καθώς και O. Mørkholm, *Early Hellenistic Coinage*, 1991, σ. 164.

¹⁰ O. Mørkholm, *Chronology and Meaning of the Wreath Coins of the Early 2nd Cent. B.C.*, *QT* 9 (1980), σ. 145-158.

¹¹ Για εξαντλητική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας πάνω στο θέμα, βλ. σχετικά Γ. Τουράτσογλου, Ο «θησαυρός» Αδάμ Ζαγκλιβερίου/1983 στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, *Νομισματικά Χρονικά* 8 (1989), σ. 7-20 (στο εξής: Τουράτσογλου 1989), καθώς και Τουράτσογλου 1993, σ. 20, σημ. 12.

στο έργο της M. Thompson, *The New Style Silver Coinage of Athens* (1961), στο πλαίσιο του οποίου η αμερικανίδα νομισματολόγος διέταξε το σύνολο σχεδόν της παραγωγής σε μια αδιατάραχτη αλληλουχία ετήσιων εκδόσεων στο χρονικό διάστημα από το 196/5 έως το 88/7 π.Χ. Και, ενώ κανείς δεν αμφισβήτησε την παραπάνω διάταξη, το προτεινόμενο «υψηλό» χρονολογικό πλαίσιο δεν έγινε αποδεκτό από το σύνολο σχεδόν των ερευνητών. Αντίθετα, έγινε φανερό ότι η πλειονότητα έκλινε προς την πλευρά της «χαμηλής» χρονολόγησης, ήτοι από το 164/3 έως το 50 π.Χ., θέση που πρώτος πρότεινε ο D.M. Lewis το 1962¹².

Σημαντική συμβολή προς μια οριστική διευθέτηση του προβλήματος προσέφερε το 1984 ο O. Mørkholm¹³ αμφισβητώντας το βασικό αξίωμα της αδιάσπαστης νομισματικής παραγωγής σε ετήσια βάση, τουλάχιστον για την αρχή και για το τέλος της, και προχωρώντας σε επανεξέταση του όλου ζητήματος, πρότεινε ένα νέο χρονολογικό πλαίσιο, σύμφωνα με το οποίο η έναρξη της ελληνιστικής αθηναϊκής νομισματοκοπίας τοποθετείται γύρω στο 185-180 π.Χ. Η νομισματική παραγωγή παραμένει ασταθής έως το 145 π.Χ., οπότε σταθεροποιείται σε ετήσιες εκδόσεις έως το 77 π.Χ. και επανέρχεται σε αστάθεια έως την οριστική διακοπή της γύρω στο 45-40 π.Χ.

Έκτοτε η πρόταση αυτή του O. Mørkholm, τουλάχιστον όσον αφορά την έναρξη της παραγωγής, ενισχύθηκε με περισσότερα αποδεικτικά στοιχεία¹⁴, αν και δεν έτυχε πλήρους αποδοχής¹⁵.

Ο νέος «θησαυρός» από τα Λειβηθρα έρχεται να επιβεβαιώσει το σχήμα που

πρότεινε ο Mørkholm, καθώς οι διαδοχικές αθηναϊκές κοπές με το νόμισμα του Περσέα και αυτό της Πρώτης Μεριδος απαρτίζουν ένα ενιαίο σύνολο που τοποθετείται στο χρονικό διάστημα ανάμεσα στο 170 και στο 155-150 π.Χ. Με βάση το σχήμα της M. Thompson δημιουργείται ένα ανεξήγητο κενό περιόδου 10-12 ετών προς τα πάνω (182/1 π.Χ. η τελευταία αθηναϊκή κοπή ΑΜΜΩ - ΔΙΟ - Κέρνος, 170-168 π.Χ. η κοπή του Περσέα), ενώ με βάση το σχήμα του Lewis ένα αντίστοιχο προς τα κάτω (156/5 π.Χ. η πρώτη κοπή ⚭ Ε Τρόπαιον).

Γ. Η χρονολόγηση των αργυρών τετραδράχμων του τύπου ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΠΡΩΤΗΣ/Ρόπαλο αναθεωρήθηκε τα τελευταία χρόνια. Μέχρι πρόσφατα η παραδοσιακή χρονολόγηση στο διάστημα 158-148 π.Χ. παρέμεινε αδιαμφισβήτητη, στηριγμένη στην αδιαφιλονίκητη τεκμηρίωση των πηγών¹⁶. Νεότερες απόψεις και εύλογες

¹² D.M. Lewis, *The Chronology of the Athenian New Style Coinage*, NC 1962, σ. 275-300.

¹³ O. Mørkholm, *The Chronology of the New Style Coinage of Athens*, ANSMN 29 (1984), σ. 29-42.

¹⁴ I. Touratsoglou, *BAR* 326, 1987, σ. 63.

¹⁵ Πρβλ. τις απόψεις του M. Price, *BAR* 326, 1987, σ. 100, καθώς και The Larissa 1968 Hoard (*IGCH* 237), *Kraay-Mørkholm Essays*, 1989, σ. 238-239, όπως επίσης και του H.B. Mattingly, *The Beginning of Athenian New Style Silver Coinage*, NC 150 (1990), σ. 67-78.

¹⁶ P.A. Mackay, *Bronze Coinage in Macedonia, 168-166 B.C.*, ANSMN 14 (1968), σ. 5-13 και ο ίδιος, *The Coinage of Macedonian Republics, 168-146 B.C.*, *Αρχαία Μακεδονία I*, 1970, σ. 256-264. Βλ. επίσης M. Price, *Coins of the Macedonians*, 1974, σ. 31.

αμφισβητήσεις στη δεδομένη ερμηνεία των πηγών επεξεύειναι το χρόνο παραγωγής της σημαντικής αυτής νομισματοκοπίας στο διάστημα από 168/7 έως το 148/7 π.Χ.¹⁷ Πολύ πρόσφατα, ο I. Prokopov¹⁸ προχωρεί σε μια κατάταξη των νομισμάτων αυτών χρησιμοποιώντας κυρίως τεχνοτροπικά κριτήρια, προτείνοντας παράλληλα ένα νέο χρονολογικό πλαίσιο της εν λόγω σειράς, στηριγμένος και στη μελέτη των πολυάριθμων «θησαυρών» που βρέθηκαν στα όρια της σύγχρονης Βουλγαρίας.

Το τετράδραχμο του «θησαυρού» των Λειβήθρων, με ελάχιστη φθορά, σχεδόν ακυκλοφόρητο, πρέπει να εκληφθεί ως το νεότερο νόμισμα του «θησαυρού» και να χρονολογηθεί, σύμφωνα και με τις παραπάνω απόψεις, στα μέσα της δεκαετίας του 150 ή λίγο μετά, δίνοντάς μας παράλληλα και τη χρονολογία κατάχωσης στα τελευταία χρόνια αυτής της δεκαετίας, χρόνια ταραγμένα, που προημνούν τη θύελλα του 148 π.Χ. Μάλιστα το 152 π.Χ., χρονιά που θα μπορούσε να επιλεγεί ως έτος απόκρυψης, τα πράγματα στη Μακεδονία έχουν επιδεινωθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι ίδιοι οι Μακεδόνες να καλέσουν σε βοήθεια τον Σκιπίωνα Αιμιλιανό, γιο του Αιμίλιου Παύλου, για να επιβάλει την τάξη στην ταραγμένη περιοχή¹⁹. Όμως ο ιβηρικός πόλεμος (153-151 π.Χ.) και η υποτίμηση της σοβαρότητας των γεγονότων εμπόδισαν τον Σκιπίωνα και τη σύγλητο αντίστοιχα να επιληφθούν της κατάστασης. Τα χρόνια που ακολούθησαν απέδειξαν στη Ρώμη το μέγεθος της κακής της εκτίμησης²⁰.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι μεικτοί «θησαυροί» αθηναϊκών τετραδράχμων νέας τεχνοτροπίας με μακεδονικά νομίσματα είναι πραγματικά ευάριθμοι. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από το χώρο της Μακεδονίας παρουσιάζουν οι «θησαυροί» Βέροια/1962 (IGCH 479), Κιλκίς/1961 (IGCH 480), Μακεδονία/1962 (IGCH 481 B) και Βόρεια Ελλάδα/1962(;) (IGCH 481 A). Οι τρεις πρώτοι, από την αρχική δημοσίευση της Βαρούχα²¹, θεωρήθηκε ότι αποτελούν τμήματα ενός μεγαλύτερου ευρήματος που τεμαχίστηκε και διασκορπίστηκε κατά την προσφιλή αρχαιοκαπηλική τακτική. Σε αυτό συνηγορούσαν το σχετικά μικρό τους μέγεθος, ο αναφερόμενος ως τόπος και χρόνος εύρεσής τους, και το κυριότερο, η συνάφεια και αλληλουσυμπλήρωση των εκδόσεων που περιείχαν. Ήδη όμως από το 1966 η M. Thompson, στη δημοσίευση του θεωρούμενου ως τέταρτου και τελευταίου τμή-

¹⁷ Boehringer 1972, σ. 113 κ.ε., καθώς και Τουράτσογλου 1993, σ. 67 και 83. Συνεπείς στην παριδοσιακή χρονολόγηση εξακολουθούν να παραμένουν πολλοί ερευνητές. Βλ. ενδεικτικά F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, 1988, σ. 63 καθώς και O. Merkhholm, *Early Hellenistic Coinage*, 1991, σ. 166-167.

¹⁸ I. Prokopov, ό.π.

¹⁹ Πολύβιος, XXXV, 4, 11: *σινέβαινε γάρ τότε τοῖς Μακεδόνας ἐπ' ὀνόματος καλεῖν τὸν Σκιπίωνα διαλύσονται τὰς ἐν αὐτοῖς στάσεις.*

²⁰ Δ. Κανατσούλης, *Ιστορία της Μακεδονίας μέχρι του Μεγάλου Κωνσταντίνου*, 1964, σ. 90 κ.ε.

²¹ I. Varoucha-Christodouloupoulou, *BCH* 86 (1962), σ. 422 και *AD* 18 (1963), Χρονικά, σ. 4.

ματος του ενιαίου «θησαυρού»²², Βόρεια Ελλάδα/1962(;) (*IGCH* 481 A) επιχειρηματολόγησε υπέρ της αυτοδυναμίας των «θησαυρών» από το Κιλκίς και τη Βέροια, προτείνοντας παράλληλα τη συνεξέταση του δικού της ευρήματος με το εύρημα από τη Μακεδονία/1962 (*IGCH* 481 B), άποψη που τελικά, αν και καταγράφηκε ως επίσημη, δεν κέρδισε ποτέ την πλήρη αποδοχή των ερευνητών, η πλειονότητα των οποίων συνέχισε να εκλαμβάνει το «θησαυρό» ως ενιαίο ή το λιγότερο σε δύο τμήματα.

Η άποψη της Thompson, ως προς την αυτοδυναμία του ευρήματος από το Κιλκίς, επιβεβαιώθηκε μετά από έρευνα στα αρχεία της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ (ο «θησαυρός» *IGCH* 480 φυλάσσεται στο Μουσείο Θεσσαλονίκης). Στην αίτηση-δήλωση με αρ. πρωτ. 5/31.12.1960 ο Μ. Χαριτίδης, υπάλληλος του Δήμου Κιλκίς και ο Σ. Περέρης, κάτοικος της ίδιας πόλης, αναφέρουν ότι «εργαζόμενοι επί της οδού Β. Αλεξάνδρου και έμπροσθεν της οικίας του Β. Χασαπίδου ανεύρομεν τέσσερα αργυρά νομίσματα και εν τεμάχιον χρυσοῦ εντός αγγείου». Στο διαβιβαστικό έγγραφο του έκτακτου επιμελητή αρχαιοτήτων, καθηγητή Π. Μάνου με αρ. πρωτ. 154/4.2.1961 το τεμάχιον χρυσοῦ περιγράφεται ως «βάρους περίπου ενός γραμμαρίου». Τέλος, στο έγγραφο του Εφόρου της ΙΑ' Αρχαιολ. Περιφέρειας Χ. Μακαρόνα προς τη Δ/ση Αρχαιοτήτων με αρ. πρωτ. 154/30.6.61 αναφέρεται απροσδόκητα «...ανευρόντων και παραδωσάντων πέντε αργυρά νομίσματα (κι ουχί τέσσερα, ως εν τη δηλώσει αναγράφεται), ... και εν τεμάχιον χρυσοῦ ελάσματος...». Πράγματι, στο ευρετήριο νομισμάτων του Μουσείου

Θεσσαλονίκης καταγράφονται συνολικά πέντε νομίσματα με αριθμούς Ν 34-38, ήτοι τα τέσσερα γνωστά του «θησαυρού» συν ένα πέμπτο (Ν 38), χάλκινο τελικά και πολύ φθαρμένο, του τύπου Νίκη/ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ-Μακεδονική ασπίς (*SNG, Cor.* 1332, βάρος 3,32 γρ.). Είναι προφανές ότι πρόκειται για νόμισμα ξένο προς το «θησαυρό» που είτε βρέθηκε στα γύρω χώματα είτε αλλού και παραδόθηκε επί τη ευκαιρία στον έφορο, μία ακόμη ένδειξη ότι ο «θησαυρός» παραδόθηκε πλήρης. Ολοκληρώνοντας την αναφορά μας στο εύρημα αυτό είναι ευκαιρία να κατατεθούν και ορισμένα συμπληρωματικά στοιχεία που απουσιάζουν από τη δημοσίευση της Βαρούχα, καθόσον η ίδια δεν είδε παρά μόνον εκμαγεία των νομισμάτων²³ (εικ. 3-4).

Παράλληλα, η αποκάλυψη του «θησαυρού» από τα Λείβηθρα έρχεται να αποδείξει το αυτοδύναμο και του «θησαυρού» της Thompson, καθώς η σύσταση και στους δύο «θησαυρούς» παρουσιάζεται ουσιαστικά αντίστοιχη, με ποσοτικές κυρίως διαφοροποιήσεις, επιπλέον δε απαντά κοινή η τελευταία αθηναϊκή κοπή (ΑΜΜΩ - ΔΙΟ - Κέρνος). Κατά συνέπεια, η απόκρυψη των δύο «θησαυρών» πρέπει να θεωρηθεί σύγχρονη και να αντανακλά τα ίδια γεγονότα.

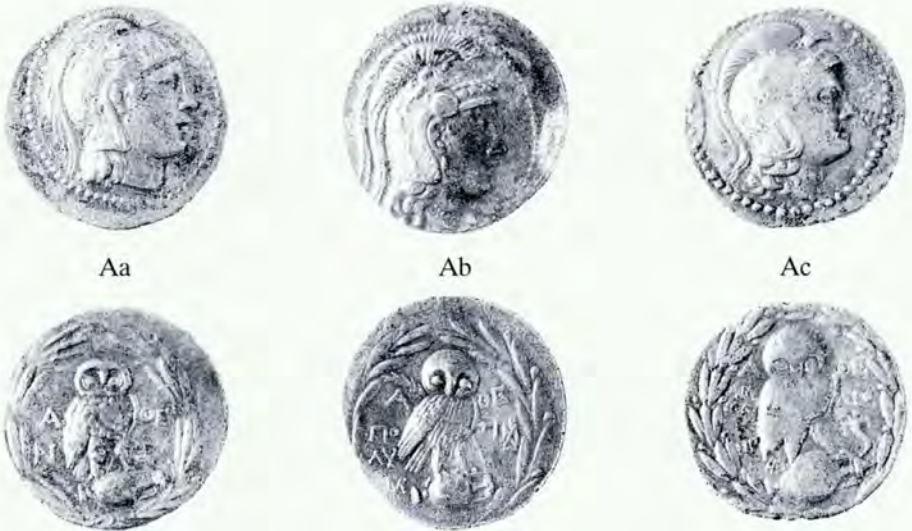
Έτσι, μετά την αποκατάσταση των τεσσάρων αυτών αυτοδύναμων συνόλων, κα-

²² M. Thompson, A Hoard from Northern Greece *ANSMN* 12 (1966), σ. 57-63.

²³ Η αριθμηση των νομισμάτων ανταποκρίνεται σε αυτή της I. Varoucha-Christodoulou, ό.π.

A. ΑΘΗΝΑΙ (3 ΤΕΤΡΑΔΡΑΧΜΑ)

α/α	Έκδ.	Μονογραφήματα	Σύμβολα	Αμφορέας	Άξονες	Βάρη	Παρατομπή	Χρονολόγηση		
								Thompson	Lewis	Mørholm
a	5η		Φοίνικες		12	15,91	T.15	192/1	160/59	
b	16η	ΠΟΛΥ - ΤΙΜ	Φοίνιξ	Π / ΕΥ ²⁴	12	16,18	T.110	181/10	149/8	155-150
c	17η	ΑΜΜΩ - ΔΙΟ	Κέρας Αμαλθείας	ΠΡ/-	12	15,52	T.111c ²⁵	180/79	148/7	150/49

Εικ. 3. «Θησαυρός» Κιλίκις/1961 (IGCH 480).

B. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΥΠΟ ΤΟΝ ΦΙΛΙΠΠΟ Ε' ΚΑΙ ΤΟΝ ΠΕΡΣΕΑ (1 ΤΕΤΡΩΒΟΛΟΝ)

Άξονας	Βάρος
02	2,18

Εικ. 4. «Θησαυρός» Κιλίκις/1961 (IGCH 480).

θίσταται εφικτή η επαναχρονολόγησή τους και η αντιστοιχία τους με τα ιστορικά γεγονότα που σχετίζονται.

Οι «θησαυροί» Λείβηθρα/1995 και Βόρεια Ελλάδα/1962(;) μπορούν να χρονολογηθούν στο τέλος της δεκαετίας του 150 π.Χ. και να συσχετιστούν με όσα προηγήθηκαν της εξέγερσης του Ανδρίσκου. Το εύρημα Κιλκίς/1961 χρονολογείται στο 148/7 π.Χ. και αντανακλά τα δραματικά γεγονότα του εγχειρήματος του ψευδο-Φιλίππου. Τέλος, οι «θησαυροί» Βέροια/1962 και Μακεδονία/1962 μπορούν να χρονολογηθούν γύρω στο 128/7 π.Χ. και, μαζί με άλλα αντίστοιχα ευρήματα, να αντικατοπτρίζουν τις συγκρούσεις των ρωμαϊκών λεγεώνων με τους Σκορδίσκους το 135 π.Χ.²⁶

Επανερχόμενοι στο πρόβλημα της χρονολόγησης των *στεφανηφόρων τετράχμων*, μετά τη διευθέτηση των παραπάνω ευρημάτων, διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν πλέον οι προϋποθέσεις να διατυπωθούν προτάσεις για ακριβέστερες χρονολογήσεις σε ορισμένες εκδόσεις, πάντα μέσα στο χρονολογικό πλαίσιο του Mørkholm.

Για τις εκδόσεις από την 9η έως και τη 12η, που τοποθετούνται ανάμεσα στα έτη 170 και 160 π.Χ., μοιάζει να αντιστοιχεί, μία τουλάχιστον κοπή ανά διετία. Η σχεδόν κανονική εκπροσώπηση των εκδόσεων αυτών στους «θησαυρούς» από τη Βόρεια Ελλάδα και τα Λείβηθρα συνηγορεί προς αυτή την κατεύθυνση.

Για τις εκδόσεις από τη 14η έως και τη 19η μπορούμε να προτείνουμε τα εξής: Η 17η έκδοση μπορεί να χρονολογηθεί στο 150/49 π.Χ., εφόσον η απόκρυψη του «θησαυρού» Κιλκίς/1961 τοποθετείται στο 148/7 π.Χ. Αντίστοιχα, η 16η έκδοση, που

χρονολογείται από τον Mørkholm στο διάστημα 155-150 π.Χ., μπορεί να τοποθετηθεί προς το τέλος της δεκαετίας, εφόσον απουσιάζει από τα ευρήματα Βόρεια Ελλάδα/1962(;) και Λείβηθρα 1995, ενώ αντιπροσωπεύεται στο εύρημα από το Κιλκίς/1961. Μάλιστα, θα μπορούσε να προταθεί το 151/50 π.Χ. ως πιθανή χρονολογία κοπής, εφόσον αποδεχθούμε ως έτος κατάχωσης για τους δύο πρώτους «θησαυρούς» το 153/2 π.Χ. Η 15η έκδοση, ως η τελευταία αθηναϊκή έκδοση των δύο ίδιων πάντα ευρημάτων, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 156/5 π.Χ. Τέλος, οι απομένουσες 14η και 18η θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στα διαστήματα 159-156 και 149-146 π.Χ., αντίστοιχα.

Ανακεφαλαιώνοντας έχουμε τον ακόλουθο πίνακα (σ. 308):

Ένα θέμα που θέτει η επανεξέταση των παραπάνω «θησαυρών», υπό το πρίσμα των νέων στοιχείων, είναι αυτό του χρόνου εισαγωγής των αθηναϊκών νομισμά-

²⁴ Στο πεδίο α. η Μ. Thompson διαβάζει το γράμμα Μ, νομίζω όμως ότι πρόκειται για το μονογράφημα ΜΡ. Το ίδιο διακρίνεται και στο νόμισμα που εικονίζεται στον κατάλογο της Thompson αριθ. 110b. Στον αμφορέα η Βαρούχα διαβάζει ΕΡ (?), είναι πιθανότερο όμως να πρόκειται για ΕΥ.

²⁵ Η Βαρούχα παραπέμπει: «Cf. Svoronos, pl. 39, 16 et 20; M. Thompson, no 111a, même coin». Το ορθό νομίζω ότι είναι: cf. Svoronos, pl. 39, 17, ήτοι Μ. Thompson, no 111c, ίδια σφραγίδα. Στο νόμισμα αυτό η Μ. Thompson διαβάζει Π στο πεδίο α., το Ρ όμως μάλλον έχει φθαρεί.

²⁶ Βλ. Τουράτσογλου 1989, σ. 9 και 11, καθώς και Τουράτσογλου 1993, πίν. Πα, όπου διευθετείται το σύνολο των «θησαυρών» από τη Μακεδονία.

Έκδοση	Σύμβολα	Β. Ελλάδα/62(:) <i>IGCH 481 A</i>	Λείβηθρα/95	Κιλκίς/61 <i>IGCH 480</i>	Χρονολόγηση Mörkholm	Προτεινόμενη χρονολόγηση
1η	Άνευ συμβόλου	-	-	-	185-180	185-180
2η	Κέρνος	2	-	-		
3η	Άνευ συμβόλου	-	-	-		
4η	Κέρας Αμαλθείας	1	-	-		
5η	Φοίνιες	-	-	1		
6η	Κορύνη	2	-	-		
7η	Πηδάλιον	-	-	-		
8η	Νίκη	-	-	-	170	170
9η	Τρόπαιον	4	1	-		περ. 168
10η	Στάχης	-	3	-		περ. 166
11η	Πύλοι Διοσκούρων	1	-	-		περ. 164
12η	Τέτιξ	2	1	-		περ. 162
13η	Όφεις	1	-	-	160	160
14η	Ερμάριον	4	7	-		159-156
15η	Κέρνος	1	2	-		156/5
16η	Φοίνιξ	-	-	1	155-150	151/50
17η	Κέρας Αμαλθείας	-	-	1		150/49
18η	Τρίαινα	-	-	-		149-146
19η	Αλέκτωρ	-	-	-	145	145

των στο μακεδονικό χώρο. Αν και ο αριθμός των τριών «θησαυρών» που αποκρύβησαν πριν από τη μετατροπή της χώρας σε ρωμαϊκή επαρχία δεν μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικός και ο συνολικός αριθμός των νομισμάτων που περιείχαν είναι μάλλον περιορισμένος ($4+36+16=56$), τα ποσοστά των αθηναϊκών εκδόσεων παρουσιάζονται υψηλά και κυμαίνονται από 50% (*IGCH 481 A*) έως το 75% (*IGCH 480*) και, τέλος, 87,5% στο «θησαυρό» από τα Λείβηθρα. Αντίθετα, τα μακεδονικά νομίσματα κυμαίνονται από 41,6% (*IGCH 481 A*) έως το 25% (*IGCH 480*) και, τέλος, στο 12,5% στα Λείβηθρα. Αν το γεγονός αυτό δεν είναι συμπτωματικό, τότε παρατηρούμε μια πρόωμη εισροή αθηναϊκών τετραδράχμων στη Μακε-

δονία, στο χρονικό διάστημα από το 168 έως το 148 π.Χ., που θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα της διακοπής στη νομισματική παραγωγή αργυρών νομισμάτων αττικού σταθμητικού κανόνα κατά την πρώτη δεκαετία της περιόδου²⁷. Παραδόξως όμως και στους τρεις «θησαυρούς» οι αθηναϊκές κοπές παρουσιάζουν μια κορύφωση στις εκδόσεις μετά το 160 π.Χ. και λίγο πριν από την κατάχωσή τους. Η 14η και 15η έκδοση αντιπροσωπεύουν το 27,7% των αθηναϊκών και το 13,8% του συνόλου των νομισμάτων του «θησαυρού»

²⁷ Βλ. υποσημ. 16.

IGCH 481 A, ενώ στα Λείβηθρα τα ποσοστά φθάνουν το 64,2% και 56,25% αντίστοιχα. Τέλος, στον IGCH 480 στα τρία αθηναϊκά τετράδραχμα τα δύο αντιπροσωπεύουν τη 16η και τη 17η έκδοση.

Όπως έχει ήδη επισημανθεί «η υποτονική παρουσία (στους 'θησαυρούς') νομισμάτων του Περσέως αλλά και των 'μερίδων' μαρτυρεί παραστατικά, ότι οι εκδόσεις αυτές προορίζονταν να καλύψουν ανάγκες έξω από το χώρο της Μακεδονίας»²⁸. Φαίνεται παράλληλα ότι τις όποιες ανάγκες εντός Μακεδονίας, και οπωσδήποτε μετά το 168 π.Χ., ήρθαν να καλύψουν, κατά κύριο λόγο, τα αθηναϊκά νομίσματα²⁹.

Παρατηρώντας την προέλευση των παραπάνω «θησαυρών» που αντανakλούν την κυκλοφορία αργυρών νομισμάτων στο χώρο της Μακεδονίας κατά το διάστημα από το 168 έως το 148 π.Χ., διαπιστώνουμε ότι εκπροσωπούνται με βεβαιότητα η Δευτέρα και Τρίτη Μερής (Κιλκίς/1961 και Λείβηθρα/1995, αντίστοιχα). Για το «θησαυρό» Βόρεια Ελλάδα/1962(:) υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις ότι και αυτός προέρχεται από το χώρο της Τρίτης Μερίδος³⁰. Στο χώρο παραγωγής της κύριας νομισματοκοπίας αυτής της περιόδου, αυτόν της Πρώτης Μερίδος (η νομισματική παραγωγή της Δευτέρας Μερίδος είναι ούτως ή άλλως σκιάδης), δεν έχει αποκαλυφθεί ακόμη κανένας «θησαυρός», ούτε μπορεί να αποδοθεί κανείς με βεβαιότητα.

Εκ πρώτης όψεως το φαινόμενο του περιορισμένου αριθμού των «θησαυρών», σε συνδυασμό με το ευάριθμο των νομισμάτων που τους απαρτίζουν, μπορεί να αντικατοπτρίζει ένα περιορισμό στην κυκλο-

φορία αργυρών υποδιαϊρέσεων μεγάλης ονομαστικής αξίας, αποτέλεσμα οπωσδήποτε των συνεπειών της καταστροφής του 168 π.Χ. και του καθεστώτος που επέβαλαν οι νικητές στην κατακερματισμένη

²⁸ Τουράτσογλου 1993, σ. 20-21.

²⁹ Πρόσφατα, ο F. de Callatay, Athenian New Style Tetradrachms in Macedonian Hoards, *AJN* 3-4 (1992), σ. 11-20, μελετώντας τη σύσταση των μακεδονικών «θησαυρών» που περιέχουν αθηναϊκά τετράδραχμα νέας τεχντροπίας και διαπιστώνοντας την υπέρμετρη αντιπροσώπηση σε αυτούς τεσσάρων συγκεκριμένων εκδόσεων (39η, 40η, 41η και 44η), συμπεραίνει την αφνίδια και μαζική εισροή των αθηναϊκών νομισμάτων σε πολύ περιορισμένο χρονικό διάστημα (4 ή 6 ετών), που έλαβε χώρα γύρω στο 126/5-121/20 π.Χ. Οι προτάσεις που διατυπώνει για την ερμηνεία αυτού του φαινομένου θέτουν ως προϋπόθεση την αποδοχή της αποδέσμευσης πολιτικών και νομισματικών πραγμάτων. Παρά το εξαιρετικό ενδιαφέρον των διαπιστώσεων αλλά και των προτάσεων του F. de Callatay, ο «θησαυρός» από τα Λείβηθρα και η συνακόλουθη επανατοποθέτηση του προβλήματος σε νέα βάση, νομίζω ότι συνηγορούν προς μία περισσότερο σταδιακή και κατά περίπτωση εισροή του αθηναϊκού νομίσματος στη Μακεδονία.

³⁰ Σύμφωνα με πληροφορίες του συναδέλφου και αγαπητού φίλου Μ. Μπέσιου, στα μέσα της δεκαετίας του 1950 (:) στην περιοχή του Μακρυγιάλου Πιερίας, όπου εντοπίζεται η αρχαία Πύδνα, και συγκεκριμένα στο χώρο του βόρειου νεκροταφείου της αρχαίας πόλης, βρέθηκε κατά την άρση «θησαυρός» άγνωστου αριθμού αργυρών νομισμάτων. Ανάμεσά τους αναφέρονταν και νομίσματα Περσέως. Το γεγονός μας επιβεβαίωσαν κάτοικοι της περιοχής μετά από συζητήσεις που είχαμε μαζί τους με τη βοήθεια του άοκνου φύλακα αρχαιοτήτων Π. Μιάουρα. Η τύχη του «θησαυρού» αγνοείται και, παρόλο που απέχει μια δεκαετία από το εύρημα της Thompson, η σπανιότητα των ευρημάτων με τέτοια νομίσματα μας κάνει να σκεφθούμε το «θησαυρό» από τη Βόρεια Ελλάδα.

χώρα. Όσο κι αν η άποψη αυτή αποτελεί *argumentum ex silentio* δεν φαίνεται απίθανη, ιδιαίτερα κατά την πρώτη δεκαετία της ρωμαϊκής κηδεμονίας, όταν η χώρα προσπαθεί να συνέλθει και να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα. Σχολιάζοντας περαιτέρω τη σύσταση αυτών των ευρημάτων, εύκολα διαπιστώνεται η περιορισμένη εκπροσώπηση των τετραδράχμων της Πρώτης Μερίδος, αποτέλεσμα οπωσδήποτε των περιορισμένων εμπορικών και γενικότερα οικονομικών σχέσεων μεταξύ των τεσσάρων τμημάτων της διαιρεμένης Μακεδονίας, σχέσεων που, αν και δεν απαγορεύτηκαν επίσημα, οπωσδήποτε όμως περιορίστηκαν σημαντικά³¹. Αν και, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, τα στοιχεία που μας παρέχουν οι παραπάνω «θησαυροί» δεν μπορούν να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικά, ιδιαίτερα όταν το εύρημα του Κιλκίς απαρτίζεται από τέσσερα μόνο νομίσματα, ενώ αυτό από τα Λεϊβηθρα προέρχεται από μια περιοχή στις νότιες παρυφές του μακεδονικού χώρου, φαίνεται εντούτοις να συνηγορούν στη διαπίστωση ότι στις περιοχές της Δευτέρας και Τρίτης Μερίδος τουλάχιστον ήταν ευκολότερη η πρόσβαση σε εξωμακεδονικές κοπές παρά σε εκδόσεις του νομισματοκοπείου της Αμφίπολης.

Ανάλογα ευρήματα, όπου εκτός των άλλων νομισμάτων περιλαμβάνονται και αθηναϊκές εκδόσεις με τετράδραχμα Μερίδων, απαντούν και εκτός Μακεδονίας, όπως οι «θησαυροί» Νότια Μικρά Ασία/1964 (*IGCH* 1432) και Τραπεζούντα/1970 (*CH* 1 (1975), 80)³². Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τελευταίος, όπου εκτός των άλλων τετραδράχμων συμπεριλαμβάνονται δεκατρία αθηναϊκά (τελευταία έκ-

δοση 13η), καθώς και Μερίδων (από τις επτά κοπές οι έξι είναι του τύπου $\text{PE } \Xi \text{ } \text{AP}$). Και ο «θησαυρός» αυτός είναι σύγχρονος με τον εξεταζόμενο, η δε κατά δύο εκδόσεις διαφορά των στεφανηφόρων μπορεί, νομίζω, να αποδοθεί στη μεγάλη απόσταση.

Ένα άλλο ζήτημα που αναδύεται από τη «χαμηλή» ανάγνωση των παραπάνω «θησαυρών» αφορά την πολύ καλή διατήρηση των νομισμάτων του Περσέως, αποτέλεσμα της μικρής κυκλοφορίας τους. Πράγματι, στους «θησαυρούς» που αποκρύβησαν μετά το 168 π.Χ. και περιέχουν, εκτός των άλλων, τετράδραχμα του Περσέως, αυτά παρουσιάζονται σχεδόν ακυκλοφόρητα ή με ελάχιστη φθορά. Εκτός από τους δύο «θησαυρούς» που μας απασχόλησαν παραπάνω, μπορούμε να αναφέρουμε και το εύρημα από την Τρίκη/1961 (*IGCH* 234)³³, όπου συναντάμε την ίδια κατάσταση. Για την M. Thompson³⁴ αυτό δεν αποτελούσε πρόβλημα, ε-

³¹ Λίβιος, 45, 30, 2: «...quanta Macedonia esset, quum divisui facilis, et ut se ipsa quaeque contenta pars esset, Macedones quoque ignorabant». Για την ιστορία της περιόδου από το 168 έως και μετά το 148 π.Χ., βλ. F. Papazoglou, ό.π., σ. 53-71, καθώς και Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine, στο έργο *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 7.1, 1979, σ. 302 κ.ε.

³² Boehringer 1972, σ. 180-182 και ο ίδιος, *Hellenistischer Münzschatz aus Trapezunt* 1970, *RSN* 54 (1975), σ. 37-64.

³³ M. Thompson, A Hoard from Thessaly, *ANSMN* 11 (1964), σ. 77-80.

³⁴ Όπως διαπιστώνει η M. Thompson, A Hoard from Northern Greece *ANSMN* 12 (1966), σ. 57-63. «The Perseus coins are in better condition, and the regional strikings of Macedonia are in very good to

φόσον, με βάση το χρονολογικό της πλαισί-
ο, η άνοδος του Περσέα στο θρόνο ακο-
λουθούσε κατά 3-4 χρόνια τη 15η αθηναϊ-
κή έκδοση και κατά συνέπεια όλα τα νομί-
σματα του Περσέα ήταν νεότερα και άρα
κυκλοφόρησαν για μικρότερο χρονικό
διάστημα έως την απόκρουσή τους. Με το
ισχύον χρονολογικό πλαίσιο όμως το νόμι-
σμα του Περσέα στο «θησαυρό» μας είναι
το παλαιότερο και εντούτοις η διατήρησή
του μπορεί να συγκριθεί με το τετρά-
δραχμο της Πρώτης Μερίδος. Όσο και αν
ο παράγοντας της φθοράς από την κυκλο-
φορία μπορεί να θεωρηθεί ως αστάθι-
μητος, ιδιαίτερα μάλιστα όταν αφορά ένα
νόμισμα, το ζήτημα τίθεται.

Ο C. Boehringer³⁵ πιστεύει ότι οι Ρω-
μαίοι προέβησαν σε απόσυρση των βασι-
λικών κοπών³⁶ μετά το 168 π.Χ. για λόγους
πολιτικούς κυρίως αλλά και οικονομικούς,
στηρίζοντας την άποψή του στην περιπτω-
σιακή εκπροσώπησή τους μετά τη μάχη
της Πύδνας. Αν και η άποψη αυτή έγινε
δεκτή με σκεπτικισμό από πολλούς ερευ-
νητές³⁷, το πρόβλημα των ελάχιστα κυκλο-
φορημένων στους «θησαυρούς» της μακε-
δονίας *περσικών τετράχμων* παραμένει.
Εφόσον και οι εκδόσεις αυτές, όπως έχει
ήδη υπογραμμιστεί³⁸, κάλυπταν κυρίως ε-
ξωτερικές ανάγκες, άρα έτυχαν περιορι-
σμένης κυκλοφορίας εντός των ορίων του
βασιλείου, ενώ παράλληλα «seems to have
been intended more as bullion than to
provide daily currency»³⁹, θα μπορούσε
κανείς να περιμένει την επίσπευση της
απόκρουσής τους μετά το 168 π.Χ., για
λόγους ίσως όχι μόνον αποθησαυρισμού⁴⁰.

Τέλος, η αυτονόμηση του «θησαυρού»
Βόρεια Ελλάδα/1962(;), (IGCH 481 A)
και η συνακόλουθη χρονολόγησή του στο

τέλος της δεκαετίας του 150 π.Χ. συνηγο-
ρεί ασφαλώς στην τοποθέτηση στο α' μισό
του 2ου αι. π.Χ. της έναρξης παραγωγής
των θασιακών τετραδράχμων, άρα και των
αντίστοιχων της Μαρώνειας, παρά τις
αντίθετες απόψεις που διατυπώνονται μέ-
χρι και πολύ πρόσφατα⁴¹.

FDC state of preservation». Η διαπίστωση αυτή προ-
οιδιάζει και στο εύρημα των Λειβήθρων.

³⁵ Boehringer 1972, σ. 112 κ.ε.

³⁶ Την ίδια άποψη επαναλαμβάνει ο A. Cio-
vannini, *Rome et la circulation monétaire en Grèce au
Ile siècle avant Jésus-Christ*, 1978, σ. 17 και 82.

³⁷ Βλ. O. Picard, *Annali*, 1982, σ. 245 κ.ε.· M.H.
Crawford, *Coinage and Money under the Roman Re-
public*, 1985, σ. 128· Τουράτσογλου 1993, σ. 20.

³⁸ Βλ. υποσημ. 28.

³⁹ M. Price, *Coins of the Macedonians*, 1974, σ. 29.

⁴⁰ Εξάλλου, η εύρεση του «θησαυρού» σε χώρο
όπου κατά πάσα πιθανότητα εντοπίζεται ιερό (βλ.
υποσημ. 2), φέρνει στο νου τον Boehringer όταν επι-
σημαίνει: «das Vorkommen einiger vereinzelter
makedonischer Königsmünzen noch nach 150 unter
der Spenden, die auf den Schatzlisten des Apollo-
tempels von Delos genannt werden. Bei ihnen
handelt es sich stets um einzelne oder wenige
Stücke, ...ein Tetradrachmon, eine Drachme des
Perseus... Ihre Herkunft als Spenden erklärt leicht
auch ihr Vorkommen so spät überhaupt: Wer je in
dem Klingelbeutel einer Pfarrei sah, weiß, was sich
in ihm alles ansammeln kann» (Boehringer 1972, σ.
112-113).

⁴¹ Για ανασκόπηση της βιβλιογραφίας πάνω στο
θέμα, βλ. σχετικά Τουράτσογλου 1993, σ. 27, σημ.
31. Τελευταία, ο F. de Callatay (ό.π., σ. 19) επανέρ-
χεται στο πρόβλημα, προτείνοντας το 125 π.Χ. ως
έτος έναρξης της νομισματοκοπίας Θάσου και Μα-
ρώνειας.

HOARD OF SILVER TETRADRACHMS FROM LEIBETHRA, PIERIA, 1995

CHRISTOS GATZOLIS

In the autumn of 1995 a hoard of 16 silver tetradrachms was found on the acropolis of ancient Leibethra, with the following composition: Perseus 1, Athens (New Style) 14, and Macedonia under Roman rule (ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΠΡΩΤΗΣ/Club) 1. Its concealment is dated to the end of the 150s BC. The hoard sheds new light on the numismatic evidence in Macedonia in the 2nd c. BC: it helps to solve not only the problem of the date of the *stephanephoroi* tetradrachms, supporting the thesis proposed by O. Mørkholm, but also that of the issues of Amphipolis under Roman rule. It

also helps towards the final arrangement of earlier hoards from Macedonia (*IGCH* 479, 480 and 481), and thus illuminates the question of the circulation of silver coinage during this same period, and at the same time puts the question of the introduction to Macedonia of Athenian New Style tetradrachms in a new light. Finally, it contributes to the debate on the withdrawal of royal issues after the battle of Pydna, and, in the light of the arrangement referred to above, supports an early date for the issues of Thasos and Maroneia.

ISSN 0004 - 6604